

University of Groningen

Bethlen Gábor és Európa

Teszelszky, Kees; Kármán, Gábor

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Teszelszky, K., & Kármán, G. (Eds.) (2013). *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke and the Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Bethlen Gábor és Európa



Szerkesztette
Kármán Gábor és Kees Teszelszky

BETHLEN GÁBOR ÉS EURÓPA

Bethlen Gábor és Európa

Szerkesztette Kármán Gábor és Kees Teszelszky

Budapest

2013

A kutatást és a könyv megjelenését az
Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
NK 81948 számú kutatási programja támogatta.

Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke
és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa.

© Almási Gábor, Cziráki Zsuzsanna, G. Etényi Nóra,
Kármán Gábor, Papp Sándor, Szabó Péter, Kees Teszelszky,
R. Várkonyi Ágnes, Varsányi Krisztina, 2013

A kiadásért felel Horn Ildikó

A borítón Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes,
Claes Jansz. Visscher metszete (British Museum)

A borítót tervezte Vörös Zsolt

ISBN 978-963-284-416-9

Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában	9
Politikai érdekek – Külkapcsolatok – Diplomácia	
Cziráki Zsuzsanna: Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között	77
Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjáratí terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen	103
Zarnóczy Áron: Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1619–1622)	129
Kármán Gábor: Külföldi diplomata Bethlen Gábor szolgálatában.....	145
Szabó Péter: Bethlen Gábor követjárásokkal kapcsolatos filozófiája és reprezentációja 1628 táján	183
Híráramlás – Propaganda – Imázs	
Kees Teszelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626	203
G. Etényi Nóra: Politika és publicisztikai kontextus: Bethlen Gábor a Német- római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619–1622).....	245
Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban	275
Almási Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában	311

Rövidítésjegyzék	367
Névmutató	369
English abstracts	377

ELŐSZÓ

Bethlen Gábor széleskörű külpolitikai tájékozódása történészgenerációk számára jelentett közismert tény: már a 19. században megindult tudományos történetírás leszögezte, hogy diplomatái Európa legmesszebbi szögleteibe is eljutottak, és ezzel Erdély fejedelmei közül is kimagasló ismertséggel büszkélkedhetett az európai közvéleményben. Az elmúlt tíz-tizenöt évben mindazonáltal újabb szempontok merültek fel Bethlen Gábor európai beágyazottságának vizsgálatában, amelyet kiválóan illusztrál a borítón látható metszet is.

A Pfalzi Frigyes társaságában, Pozsony környékén lovagló Bethlen képe egy amszterdami metsző műhelyéből került ki, híven dokumentálva a távoli Hollandia érdeklődését a Habsburgok ellen szövetkező két új, protestáns király együttműködése iránt. A kép azonban ugyanígy jelzi a recepció határait: ugyanis az erdélyi fejedelem egyébként meglehetősen kevésbé egyéni vonásokkal megrajzolt portréja felett a „Gabriel Battor” név olvasható. A fejedelem téves azonosítása egyrészt jelzi, hogy a számos csatornán keresztül áramló hírekben torzulásokkal kell számolnunk. Másrészt híven mutatja azt, hogy az információk értelmezése szelektíven történt, a kontextus által meghatározott módon, politikai érdekek mentén: a holland metszők számára sokkal fontosabb volt annak a jó hírnek a terjesztése, hogy a velük szemben is ellenséges Habsburgok hátában két újonnan megválasztott protestáns király összefogott, mint az uralkodók valós kiléte.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékén R. Várkonyi Ágnes vezetésével működő, NK 81948. számú OTKA-kutatócsoport, amely a „Magyarország a kora újkori Európában” nevet viseli, éppen ennek a komplexitásnak a vizsgálatát vállalta, amely az ország kora újkori európai jelenlétét jellemezte. A három különböző hatalom alatt élő Magyarország diplomáciai és szellemi kapcsolatainak feltárása mellett a projekt célul tűzte ki az Európa államaiban a magyarokról, illetve az országról kialakult kép, valamint ennek a magyar elit önképével, illetve annak az Európa felé propagált tényezőivel való összefüggésének elemzését.

Bethlen Gábor hatalomra jutásának 400. évfordulója, amelynek emlékeztére 2013-ban és a korábbi években több tudományos esemény szerveződött, kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy a fenti célkitűzések megvalósítását a kutatócsoport munkatársai egy jól körüljárható, meghatározott témán, a fejedelem

és Európa viszonyán vizsgálják – és a készülő kötetbe meghívjanak hasonló kérdések iránt érdeklődő más történészeket is. A projekt célkitűzéseinek megfelelően a tanulmánygyűjtemény két részre oszlik: egyrészt a lehető legszélesebb kontextus bevonásával vizsgálja a tényleges külpolitikai cselekvést befolyásoló tényezőket; másrészt elemzi a harmincéves háború kezdeti szakasza elsődleges jelentőségű szereplőjének számító erdélyi fejedelemtől szóló európai tudást meghatározó szempontokat. A Bethlen Gábort európai kapcsolatrendszerében vizsgáló könyv a kutatócsoport első tanulmányköteteként lát napvilágot.

Budapest–Groningen, 2013. szeptember 14.

A szerkesztők

BETHLEN GÁBOR JELENLÉTE EURÓPÁBAN

R. VÁRKONYI ÁGNES

„Olyan, mint egy csillag, és nincs asztrológus, aki meg tudná ítélni, csak miután fénye kihuny.”¹ Sir Thomas Roe, a konstantinápolyi angol követ tömör összefoglalása Bethlen Gábor erdélyi fejedelem európai minősítéséről ma sem vesztett semmit kifejező erejéből. Azóta, hogy 1613. október 23-án a kolozsvári országgyűlés fejedelemmé választotta, változatlanul élesen eltérő képeket pergetnek róla mindmáig szakadatlanul a lefutott évszázadok.

Giovanni Botero *Világkrónikájának* 1630. évi londoni kiadásában *The State of Bethlen Gábor in Transilvania* című írása a fejedelem bátorságáról és különleges tehetségéről tájékoztatta a világ olvasóit, mert megvédte országát az oszmánok és a Habsburg ház hatalmával szemben.² Az Európa Tacitusának tisztelt Virgilio Malvezzi viszont a bírálók véleményét foglalta össze: nehezen kiismerhető, megbízhatatlan.³ Samuel Richardson véleménye messzemenően elismerő: „a hadviselésben és a diplomáciában korának egyik legszámottevőbb uralkodója volt.”⁴ Leopold Ranke szerint „a harmincéves háború, e világmozgalom egyik leghatalmasabb egyénisége.”⁵ Pozitív és negatív előjelekkel napjainkig jelen van a harmincéves háború hatalmas szakirodalmában.⁶ De többnyire úgy, miként Botero *Világkrónikájában* Maksai Péter tollából olvasható: Bethlen Gá-

¹ „... no astrologer can iudge of him till he bee worne out.” The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628. Ed. by Samuel Richardson. London 1740. 178. Vö.: *Kurucz György*: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Hermann Róbert és Erdődy Gábor. Bp. 2002. 63.

² *Giovanni Botero*: Relations of the Most Famous Kingdomes and Commonwealths through the World Enlarged with an Addition of the Estates of Saxony, Germany, Geneva, Hungary and the East Indies. Translated from Giovanni Botero’s Relazioni Universali by Robert Johnson. London 1630. Vö.: *Gál István*: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976: 2. sz.) 223–237.

³ *Virgilio Malvezzi*: Introduttione al racconto De’ principali successi accaduti sotto il comando del potentissimo Ré Filippo quarto. Roma 1651. 59, 63. Malvezzi hosszú véleményét Bethlenről Almási Gábor fordította.

⁴ The Negotiations of Sir Thomas Roe i. m. IV.

⁵ „... ein mächtiges Oberhaupt des Weltbewegung geworden”. *Leopold von Ranke*: Sämtliche Werke. Bd. XXIII. Leipzig 1872. 40.

⁶ Újabbán összefoglalta: *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 55–57.

borról „túl sokat beszélnek és keveset tudnak.” Elviharzott négyszáz esztendő és Szekfű Gyula heves vitát kiváltó könyvében ugyanezt írta: „neve annyiak ajkán forog, anélkül, hogy véleménye megalkotásánál a túlnyomó többség bárminemű megbízható történeti adatokra támaszkodnék.”⁷

A második világháború után a kettétépett Európa nyugati felében néhány tárgyyszerű említés kivételével felerősödtek a régi ellenséges propaganda egykori minősítései: török kreatúra, körülmetélt, szívében mohamedán, barbár.⁸ Az egyoldalú megítélésekkel szemben Bloomingtonban Sinor Dénes emelte fel szavát.⁹ Majd Robert Evans oxfordi professzor szállt vitába a régi sablonokat ismétlő véleményekkel: végigtekintve a Habsburg birodalom születésén, nagy hangsúlyt helyezve a cseh felkelésre és Közép-Európa intellektuális fejlődésére, megállapította, hogy Bethlen Gábor félbarbárnak nem nevezhető, feltűnően éles elme, felvilágosult politika és paternalista merkantilizmus jellemezte.¹⁰

Születésének négyszázadik évfordulóján, 1980-ban a Magyar Történelmi Társulat nemzetközi konferenciáján Debrecenben a vasfüggönyön inneni és túli országokból is összegyűlt történétírók egyetértettek abban, hogy fejedelemségének rövid, alig több mint másfél évtizede alatt a fejedelem izgalomban tartotta egész Európát. Nemzetközi jelentősége a konferencia nyitó előadásában erős hangsúlyt kapott: Bethlennek sikerült Erdélyt „európai erőtenyezővé emelni, a nemzetközi államrendszerbe beiktatni.”¹¹ Hogyan és mi módon? A válasz a jövő kutatóira maradt. És senki sem vitatta, hogy Bethlen Gábor életművéről nincs korszerű tudományos monográfia, amely „a körülötte akkor is és később is kavargó vita fölé emelkedve, tetteinek valódi rúgóit és jelentőségét megnyugtatóan feltárta volna.”¹²

Első alkalommal a háromkötetes *Erdély történetével* került Bethlen Gábor fejedelemsége angol, francia és német nyelven a külföldi tudományosság aszta-

⁷ „... a man much talkt of, but little knowne”. *Botero, G.*: Relations i. m. 229. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. Bp. 1983. 17.

⁸ *Golo Mann*: Wallenstein. Sein Leben erzählt. Frankfurt am Main 1971. 225.

⁹ *Sinor Denise*: History of Hungary. London, 1956. 190.

¹⁰ *R. J. W. Evans*: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Oxford 1979. 268–269.

¹¹ *Pach Zsigmond Pál*: Bethlen Gáborról születésének 400. évfordulóján. Századok 115. (1981) 662–663.

¹² Nagy vesztesége az immáron historiográfiai jelentőségű konferenciának, hogy az előadások szelektíven láttak napvilágot, a rendkívül izgalmas vita érdemi ismertetése pedig elmaradt. Vö.: *J. Újváry Zsuzsanna – Kalmár János Miklós*: Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborról Debrecenben. Századok 115. (1981) 750–753. Az elhangzott előadásokra a következőkben még visszatérek. *Makkai László*: Bevezetés. In: Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 5.

lára, röviden hangsúlyozva, hogy részt vett Európa szövetségi rendszerében.¹³ Az áttörés azonban hiú remény maradt. A berlini fal leomlása után, 1990-ben közzétett művében Jean-Baptiste Duroselle (1917–1994), a Sorbonne emeritus professzora, áttekintve az európai országok ezer esztendején azokat a történeti értékeket emelte ki, amelyekre Európa, miután a második világháborúban lerombolta önmagát, jövőjét felépítheti s 1613-at, mint nevezetes dátumot az Oroszország és az Oszmán Birodalom közös kronológiájában azzal jelölte meg, hogy „a törökök megszállják Magyarországot.” S a világnyelveken megjelent híres műből még a neve is hiányzik Bethlen Gábor fejedelemnek, aki egyedülálló vallási toleranciát valósított meg országában és nemcsak védelmébe vette a nyugatról menekülve Erdélyben befogadást nyert zsidó kereskedőket, hanem meghagyta: nem kell megkülönböztető ruhát és jelet viselniük, mert az sérelmes lenne.¹⁴

A csendet Bethlen európai jelenléte körül egy káprázatos kiállítás törte meg. 2004-ben a Svéd Királyi Kincstár kölcsön adta Magyarországnak azt a lovas felszerelés különleges értékű darabjaiból álló kincs együttesét, amelyet II. Gusztáv Adolf királynak feltehetően 1628-ban küldött Bethlen Gábor fejedelem, mint a készülő szövetséget és gazdasági szerződést előkészítő diplomáciai ajándékot. A drágakövekkel ékes arany és ezüst holmikkal együtt a magyar múzeumok, levéltárak és kéziratárak anyagából kiállítottak néhány válogatott tárgyi emléket

¹³ Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. I–III. Bp. 1986; Kurze Geschichte Siebenbürgens. Hrsg. v. Béla Köpeczi unter mitarb. v. Gábor Barta – István Bóna – László Makkai – Zoltán Szász. Red. der deutschen Ausgabe Zoltán Szász. Bp. 1990; Histoire de la Transylvanie. Bp. 1992; History of Transylvania. Gen. ed. Béla Köpeczi, eds. Gábor Barta – István Bóna – László Makkai – Zoltán Szász. Bp. 1994.

¹⁴ *Jean-Baptiste Duroselle: Európa népeinek története.* Ford. Adamik Lajos – Zalán Péter. Bp. 1990. 218. (eredetije: *L'Europe. Histoire de ses peuples. Une initiative européenne de Frédéric Delouche Perrin*). A munka az 1960-as évek óta megélenkült Európa fogalmával foglalkozó kötetek sorába illeszkedik, ismertetésüktől el kell tekintenünk, mert szétfeszítené tanulmányunk kereteit. A francia Erdély-történet francia, román és magyar történetírók részvételével Párizsban megrendezett vitáján Bethlen Gábor neve és uralkodása említést sem kapott. Vö.: *Történeztvíta Erdélyről – Párizsban.* Magyar Nemzet, 1992. december 10. Azóta némi változás figyelhető meg, bár előfordul, hogy Bethlen nevét hiába keressük szövetségese, Pfalzi Frigyes, vagy ellenfele, Wallenstein neve mellett (lásd például a nagy irodalomból: *Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit. Die Europäische Staatenordnung und die außereuropäische Welt.* Hrsg. v. Ronald G. Asch – Wulf Eckart Voß – Martin Werde. München 2001.). Üdítő újdonság, részletesebb eseménytörténettel beiktatva Bethlent a harmincéves háborúba, bár nem a magyar szakirodalom, hanem főleg Josef Polišíenský összefoglaló műve és az újabb osztrák munkák alapján, tévedésektől sem mentesen (de például nem vette át a Veronica Wedgwood sikeres művéből a Bethlen Gábort becsmérő és letatározó részletet): *Peter H. Wilson: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War.* London 2009.

és írásbeli dokumentumot: aranypénzérmék, díszruhák, szőnyegek, térképek mellett a gyilkos pasquillust, a *Magyar országnak mostani állapattjáról egy házája szerető, igaz magyar embernek tanáchlása* című füzetet. 1621-ben Bécsben nyomtatták ki, ismeretlen szerzője válogatott vádakkal illette Bethlent: tatár-bérenc, török kreatúra, aki elpusztítja a keresztény Európát.¹⁵ S vele szemben a védelmi irat: Dorotheus Plosarius *Oratio apologetica pro serenissimo Gabriele Bethlen* című írása és a fejedelem levele hágai szövetségeseihez.¹⁶ S végül az *Erdély aranya és Észak oroszánja* címmel megrendezett kiállítás katalógusa hangsúlyozza, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király II. Gusztáv Adolf svéd királyhoz hasonló személyiség, aki „Szent István és Mátyás Király után talán legkiválóbb uralkodó fejedelmünk, s Európában ezidőtájt szinte egyedülálló szellemiséget képviselt.”¹⁷

Az új évezred kapujában Bethlen Gábor ugyanolyan nehezen megismerhető, mint ahogyan azt a benne új Julius Caesart remélő, világlátott angol követ anakidején négy évszázaddal ezelőtt megfogalmazta. Miben rejlett, amit állítják, hogy képviselt, a különleges európai szellemiség? És hogyan alakult ki, miért él napjainkig évszázadokon át a vád, hogy a török hatalom szolgája? Kérdések, amelyek 2013-ban végre választ követelnek.

A következőkben Bethlen Gábor fejedelem európai jelenlétének néhány változatán tekintek végig. Kérdéseket teszek fel s a reális felelet érdekében végigfutok a magyar történetíráson, vázolom a korabeli jelenlét fogalmát, a harmincéves háborúba merülő Európa válságát és változását, az új politika-tudományt, és az államférfiúi felkészültség követelményét. Majd utalok a cseh–magyar konföderáció és a hágai szövetség összefüggésében Bethlen eddig kevés méltánylásban részesült európai politikájára. Áttekintésre és egyfajta válaszra egy nagyhatású pasquillus mélyreható kritikájával együtt a régi és az újabb kutatások és a kora újkor vizsgálatában bekövetkezett szemléleti és módszertani változások bőséges alappal szolgálnak.

A jelenlét változatai

Uralkodása és utóélete szervesen összefügg az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság, az Oszmán és a Habsburg Birodalmak hosszú távú történetével. Rése a harmincéves háborúval együtt a kora újkori Európa nagy átalakulásának. Következésként Bethlen európai jelenlétének számos jelentős dokumentuma a 17–19. században már megjelent.

¹⁵ MTAK RM Ir. 4. 216. Részletes ismertetését lásd később.

¹⁶ MTAK RM II 500. és MTAK Régi Könyvek Gyűjteménye, 341/ 145.

¹⁷ Csörge Csaba – Tölli László: Bethlen Gábor. Erdély aranya és Észak oroszánja. Bp. 2004. 19.

A francia, angol, német forrásgyűjtemények, többek között II. Ferdinánd iratai, főleg pedig Thomas Roe-nak az erdélyi fejedelemtől páratlan részletességgel tájékoztató követjelentései már a magyar professzionális történetírás kibontakozása előtt a tudomány asztalán voltak.¹⁸ A 18. századi magyar történetírás viszonyait, a források pusztulását, a cenzúrát, a független tudományos központok hiányát és azt is végiggondolva, hogy a Habsburg császár és magyar király nagyfejedelemségének nyilvánított Erdélyben Bethlen Gábort egyoldalú szilencium sújtotta,¹⁹ még érthető is, hogy ezek a művek, más hasonló forrás kiadványokkal együtt száz-kétszáz éves megkésettiséggel kerültek a magyar történetírók látókörébe. A 19. század folyamán pedig a magyar történettudomány is kiadott néhányat Bethlen európai kapcsolatainak legfontosabb közvetlen dokumentumai közül. Johann Engel és Pray György törték meg a jeget, közzétéve Bethlen udvari történetírója művét és több iratát.²⁰ A hágai szerződés dokumentumait a Bethlen-kutatást hatalmas forráskiadásaival megalapozó Szilágyi Sándor adta közre. Bethlen külkapcsolatainak döntő jelentőségű dokumentumai az osztrák, a párizsi, drezdai, müncheni, simancasi, krakkói, velencei, londoni levéltárakból a századfordulóra másolatokban vagy szétszórva különböző kiadásokban már Magyarországon is hozzáférhetők voltak.²¹ A cseh szövetség dokumentumaiból

¹⁸ Ambassade extraordinaire des Messieurs les Duc d'Angoulesme, comte de Bethune et de Preaux-Chateaufort, 1620, avec les observations politiques de Mr. de Bethune. Paris 1667; *Franz Christoph Graf von Khevenhüller-Frankenburg*: Annales Ferdinandi, I–XII. Leipzig 1721–1726; *The Negotiations of Sir Thomas Roe* i. m.

¹⁹ Spangár András jezsuita az egyetlen, akinek 1734-ben megjelent, magyar nyelvű, Pethő András krónikáját folytató művében Bethlenről szó van alapos elmarasztalással: A magyar Krónikának ... tovább való terjesztése. Kassa 1734. Forrásbázisával a következőkben foglalkozom. Kivételt alkot néhány jezsuita szerző Bethlennel foglalkozó latin műve, amelyet első alkalommal vizsgál Borian Előd. Itt jegyzem meg, hogy ez az áttekintés nem a Bethlen-historiográfiával foglalkozik, csupán azt vizsgálja, hogy Bethlen európai beágyazottsága hogyan jelent meg a szakirodalomban.

²⁰ *Johann Christian Engel*: Monumenta Ungarica. Wien 1809. 239–444; *Georgius Pray*: Gabrielis Bethlenii Principatus Transylvaniae coevis documentis illustratus. Tom. I–II. Pest 1816. II. köt. 1517–1629.

²¹ *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. II. 8.) Bp. 1873; *Simonyi Ernő*: Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521–1717. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 5.) Pest 1859; *Fraknoi Vilmos*: Bethlen Gábor és IV. Keresztély dán király (1625–1628): Közlemények a koppenhágai kir. levéltárból. TT [4.] (1881) 98–113; Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból. Szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886; Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp. 1890; *Angyal Dávid*: Pótlékok a londoni okmánytárhoz. TT [24.] (1901) 412–420. Bopp Ágost, Szabó Gyula és Szilágyi Sándor *Erdély és a harmincéves háború* címmel közreadott gyűjteménye (TT [14.] (1891) 177–191, 406–430.) főleg már I. Rákóczi György idejéből való dokumentumokat tartalmaz, de Bethlen

ugyancsak több részlet megjelent, vagy másolatban bárki elérhette.²² Az MTA II. Osztályának jegyzőkönyvei tudósítanak róla, hogy tisztában voltak a külföldi források jelentőségével, kiadásuktól sem zárkózott el az Akadémia, amikor arra Angyal Dávid sorozatosan javaslatot tett. Bethlen hívei, követei és az erdélyi és magyarországi kortársak írásai, miután másfél évszázadig érintetlenül porosodtak, a 19. században végre napvilágot láttak. Mint például Kemény János *Önélet-írása*, vagy az itáliai tanulmányait a fejedelem támogatásával végző Georg Kraus *Krónikája*. Egyedül az 1621-ben kiadott, Bethlent a török kreatúrájának bemutató pasquillus hagyta el a nyomdát második kiadásban úgy, hogy az eredeti címbe a két kiadó beillesztette Bethlen nevét. Ha ezt az egyenetlen, de hatalmas latin, német és magyar nyelvű forrásanyagot kötetbe rendezve közzéteszik, akkor ma is részletesebb ismeretekkel rendelkezne a külföld Erdély részvételéről a harmincéves háborúban.

A pozitivistá történetírók, Szalay László, Fraknoi Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid egyaránt szorgalmazták, hogy európai összefüggésében ismerje meg koruk Magyarország történelmét és vele együtt Bethlen európai politikai kultúráját. A szándékok, kezdeményezések fontos részleteredményeket hoztak, bár túlzásoktól és leegyszerűsítésektől sem voltak mentesek. Mielőtt azonban érvényre jutottak volna, elvéreztek a politikatörténelmet a hadtörténelemmel azonosító felfogás, a végletes historizmusok és az aktuális politikára kialakított sémák zátonyain. Bethlen törekvéseire a 19. századi, az országhatárok közé zárt függetlenségi eszmét vetítették vissza. Bethlen politikai összeköttetéseit a szélesebb körű európai fejleményekkel a 20. században már nem lehetett mellőzni, az alaposabb érdeklődésből azonban nem született mélyrehatóbb forrásokon alapuló korszerű munka.

Rövidebb és hosszabb életrajzai általában utaltak nemzetközi kapcsolataira.²³ De a továbbélő pro és kontra uralkodó romantikus felfogás szerint Európát a Habsburg Birodalom jelentette. A történelmi játékkeret Bécs és Konstantiná-

Gábor levelei XIII. Lajos francia királyhoz, III. Zsigmond lengyel királyhoz és a svéd követhez döntő fontosságúak.

²² *Demkó Kálmán*: A magyar–cseh confederatio és a beszterczebányai országgyűlés 1620-ban. Századok 20. (1886) 105–121, 209–228, 291–308.

²³ *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor. Bp. 1886; *Gindely Antal – Acsády Ignác*: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Bp. 1890; *Angyal Dávid*: Bethlen Gábor életrajza. (Magyar Könyvtár, 133.) Bp. 1900; *Makkai Ernő*: Bethlen Gábor. Bp. 1914 (második kiadás 1929.); *Rugonfalvi Kiss István*: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bp. 1923; *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m.; *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969; *Barcza József*: Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp. 1980; *Demény Lajos*: Bethlen Gábor és kora. Bukarest 1982; *Újváry Zsuzsanna*: „Nagy két császár birodalmi között”. A hosszú háborútól Bethlen haláláig. Bp. 1984; *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest 1992.

poly határolta be, és a katolikus–protestáns kérdéskör szabta meg a véleményalkotás koordinátáit. Bethlen végletes, vagy tárgyyszerűsége törekvő értelmezéseit pedig megterhelték a 20. századi katalizmak erős érzelmei és szenvedélyes vitái. A rendkívül összetett provenienciájú és töredékes, még a 19. században feltárt nemzetközi forrásanyag is úgyszólván érintetlen maradt. Részben mert megoldhatatlan szövegkritikai feladatok elé állította a kutatókat.

Európához való viszonyát, mint politikájának kulcskérdését Szekfű Gyula fogalmazta meg. Konkrét körülményeit nem vizsgálta, de európai összehasonlításban abszolút pozitívan ítélte meg.

Magyarország benne a tizenhetedik század európai államrendszerének nagytehetségű és nagysikerű fejedelmet adott, aki a Habsburg-korszak századaiban egyedül bizonyította meg, hogy a magyarság fia, kedvező körülmények közt bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államvezető is tud olyan, ha nem jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak jobbjai. Ez Bethlen működésének európai értelme.²⁴

Viszont a magyar történelem összefüggésében a Habsburg és az Oszmán Birodalom keretei között maradt. Bethlennek az oszmánokkal azonosuló politikát tulajdonított és koncepciót épített rá. „A magyarság története őbenne differenciálódott először, ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotórésze volt, s mellette sziklaszilárdan megmaradt, most kettéoszlik egyik ágával tudatosan azon periférikus erőket támogatva, melyek Közép-Európa ellen irányulnak.” A fejedelem megpróbálta „Erdélyből, török barátságban és török felsőség alatt egyesíteni a szétszakadt magyarságot. Történelmünk léptei a honfoglalás óta nyugati irányban haladtak, s Bethlen kezdeményezése tragikus vállalkozás maradt.” Benne látta Szekfű a „török hatalomra épített nemzeti politika” kezdetét.²⁵ A könyv kritikák keresztüzébe került és ugyanakkor (nem utolsósorban Szekfű írásművészete révén is) rendkívül nagy hatása lett.²⁶ Koncepciója a török főség alatt országegyesítést megkísérlő Bethlenről mint leegyszerűsített séma élt tovább. Egyetlen példa a sok közül: Harald Roth az 1999-ben megjelent *Kleine Geschichte Siebensbürgens* lapjain mint régi sztereotípiát ismételte meg:

²⁴ Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 249.

²⁵ Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 249–251.

²⁶ Ezúttal a tanulmány nem tekinti feladatának a vita áttekintését. Annyit azonban megjegyzek, hogy *A száműzött Rákóczi* körül kirobbant és elhúzódott botrány befolyásolta a Bethlen-könyv fogadtatását is. Szekfű meglehetősen szorongva írta Angyal Dávidnak: „Bethlen Gábor leleplezésének híre majdnem olyan, mintha Szent Istvánt akarnám leleplezni.” Szekfű Angyal Dávidnak. Bécs s.d. MTAK Ms 804/370.

„Bethlen Gábor habsburgellenes harcával kísérletet tett Magyarország egységének helyreállítására oszmán fennhatóság alatt.”²⁷

Korunkból visszatekintve nyilvánvaló, hogy 1980-ban, az évforduló alkalmával már több előadás és tanulmány jelezte, hogy Bethlen politikája európai összefüggésben vizsgálva értelmezhető reálisan. Sőt, Makkai László Bethlen művelődéspolitikájában szellemi alkotásainak egyetemes forrásait hangsúlyozta és vitatta a hagyományos a „török-Bethlen” felfogást.²⁸ Érzékelhető volt, hogy az 1960-as évektől kezdve a kora újkorról alkotott felfogás a nemzetközi történetírásban teljesen átalakult. Új területekre terjeszkedett ki, új szemléletet érvényesített és addig ismeretlen szövegkritikai módszerek alkalmazását vezette be. Megváltoztak a történelmi személyiség rekonstruálásának eljárásai, átalakult az állam fogalma és az eddigiekhez képest nagyfokú komplexitás érvényesítését kívánták a biográfia új követelményei. Az 1980. évi konferencián és az évforduló alkalmával megjelent írásokban több tanulmány utalt Bethlen nemzetközi kapcsolataira. Nyilvánvaló lett, hogy Bethlen uralkodását nem lehet Európából kitépve megérteni. Sőt, noha az 1976-ban közzétett Botero-féle *Világkrónikában* közzétett életrajzát gyorsan újra elfelejtették, a *Theatrum Europaeum* tudósításait ismertető előadás már a korabeli információforgalom akkor még jószerével ismeretlen területére nyitott ablakot. Első kísérletként nyert a Bethlen-kutatásban megvilágítást a kora újkori magyar történelem hosszabbtávú folyamataiba illesztve a személyiség és az európai békekultúra nagy kérdésköre. Az addig Bethlent magányos politikusként ábrázoló leírásokhoz képest úttörő vállalkozásként került a történettudományi vizsgálat körébe Bethlen, Esterházy Miklós nádor és Pázmány Péter esztergomi érsek viszonya, tudományos vizsgálat alá vetve Kemény János addig többnyire másolt véleményét a „három nagy magyar”-ról.²⁹ Megfogalmazást nyert a korabeli Európa gazdasági, társadalmi változása, Bethlen államának jellege és vázlatok készültek diplomáciájáról is.³⁰

²⁷ *Harald Roth*: Kleine Geschichte Siebenbürgens. Köln – Weimar – Wien 1996. Magyar fordítása Hajdú Farkas Zoltán munkája: Csíkszereda, 1999. 41.

²⁸ Bethlen művelődéspolitikájának nemzedékeken át érvényesülő hatása után (*Bisztray Gyula*: A Bethlen Kollégium a magyar művelődés történetében. In: A nagyenyedi Bethlen Kollégium alapításának 350. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi esten elhangzott előadások. Bp. 1972. 7.) a kortárs európai műveltség integrációjára és szociális tartalmára került a hangsúly: *Makkai László*: Bethlen és az európai művelődés. Előadás, lásd *Újváry Zs. – Kalmár J. M.*: Nemzetközi tudományos konferencia i. m. 673–697. Lásd még Makkai ismeretterjesztő cikkét: *Török Bethlen és Mohamedán Gábor*. *História* 2. (1980: 3. sz.) 3–4.

²⁹ *Vö: Újváry Zs. – Kalmár J. M.*: Nemzetközi tudományos konferencia i. m.

³⁰ *Székelly György*: Emelkedő és hanyatló városok a 17. század első felében. *Századok* 115. (1981) 714–724; *Benda Kálmán*: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Uo. 725–730; *Trócsányi Zsolt*: Bethlen Gábor hivatalsszervezete. Uo. 698–702; *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája. Uo. 703–713; *Trócsányi Zsolt*:

Ezekben az években fedezte fel a magyar tudomány a gyulafehérvári fejedelmi udvar valóságos viszonyait. Igaz, hogy a *Bethlen Gábor udvarának fénye* címmel közzétett válogatásban az udvari vásárlási számadáskönyv, a berendezési leltárak és Don Diego de Estrada emlékirata jelezte, hogy a fejedelmi udvar más volt, mint ahogyan azt korábban többen is egymástól eltérő módon leírták.³¹ A közzétett leltárak, és a gyulafehérvári fejedelmi palota ingóságainak 1629. évi összeírása hatalmas pénzvagyonról és a korabeli Európára jellemző pazar berendezésről tudósítottak. A flandriai és velencei drága kárpitok, Nagy Sándor, Julius Caesar, Cyrus, Eszter históriájával, az augsburgi arany csészek, mosdómedencék, velencei kristály poharak, az „ezüst, aranyos óra, kin az Ganimedes figurája van kiöntve,” s az új világból származó divatholmik sem többről, sem kevesebbről tudósítottak, minthogy Bethlen a korabeli Európa anyagi és szellemi kultúrájában élt, sajátos erdélyi viszonyai között.³²

Politikájának európai beágyazottságával azonban kevésbé foglalkozott a magyar történetírás. A Bethlent durván elmarasztaló külföldi véleményekről sem vett tudomást. A harmincéves háborút főleg hadieseményeivel említette. Az évforduló alkalmával tervbe vett forráskiadási programokból, Bethlen leveleinek botrányosan hiányzó összegyűjtéséből és kritikai kiadásából nem lett semmi és

Bethlen Gábor erdélyi állama. Jogtudományi Közlöny 35. (1980) 617–622; Herczegh Géza: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 37–48; Mezey Barna: Erdély kormányzata Bethlen Gábor korában. Uo. 19–28; R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok 106. (1972) 609–642; Uő: „A legnagyobb bölcsesség és eszesség...” Bethlen Gábor és az európai békétárgyalások (1648–1718). Valóság 24. (1981: 2. sz.) 1–10; Péter Katalin: Esterházy Miklós. (Magyar História életrajzok) Bp. 1985; Bitskey István: Pázmány Péter. (Magyar História életrajzok) Bp. 1986.

³¹ Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 437–543. A korábbi vélemények közül Acsády az udvart főleg a családdal azonosította és a 19. század polgári erényeit vetítette vissza rá: „ő az első magyar uralkodó, aki a szó modern értelmében cultúrpolitikát csinált, vagyis tudatosan és rendszeresen fáradozott a nemzeti közműveltség általános színvonalának emelésén, mert tudta, hogy az államok hatalma népek műveltségén, polgárosodásuk tökéletesedésén nyugszik” Gindely A. – Acsády I.: Bethlen Gábor és udvara i. m. 248. Nagy hangsúlyt kap, összemosva a gazdaságtörténettel: Stimákovits László: Erdély művelődése Bethlen Gábor korában. Bp. 1910. Rendkívül érdekes Szekfű leírása: Bethlen udvarát mint az első magyar udvar ábrázolja, erőteljesen érződik Takáts Sándor hatása, bőven ír bevásárlásairól, zeneszeretetét „nagyúri passzióknak” írja, viszont az udvart törökösnek látja, olasz jellegére pedig Bethlen németellenességéből következtet, bár hangsúlyozza protestáns és barokk jellegét. Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 159–160, 185–189.

³² Baranyai Béláné et al.: Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1959–1960. 255–258; David Prodan: Urbariile Țării Făgărașului. I. București 1970. 165–167; Urbaria et Conscriptioes: Művészettörténeti adatok. 7. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné –Csernyánszky Mária. Szerk. Bodné Bobrovsky Ida. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai, 19.) Bp. 1984. 128–148.

a távoli jövőbe tolódott diplomáciai iratainak feltárása és kiadása is. A folytatódó viták fő kérdése változatlanul Bethlen török orientációja maradt.³³

„Régen öröklődő forráskritikai tévedések áldozatai vagyunk” – írta le Péter Katalin a Bethlen török orientációja körül forgó meddő vitákból kivezető kutatás meghatározó mondatát még 1983-ban megjelent tanulmányában.³⁴ Meggyőzően bizonyította, hogy Bethlen kijelentése, amellyel megindokolta, miért nem koronáztatta meg magát, a szöveg félreértésén alapul. Az elérhető dokumentumok azt bizonyítják, hogy Bethlen és „a kortársak nem kísérelték meg a két országrész egyesítését,” nem számítottak a törökre, de ha felmerült a terv, azt nem a törökök akadályozták meg.³⁵ Péter Katalinnak több mint negyedszázadot kellett várnia, hogy megállapítása nemcsak méltánylást, hanem igazolást is nyerjen. Eddig ismeretlen török források gondos feltárása és mélyreható elemzése alapján Papp Sándor messzemenően megerősítette és ki is egészítette Péter Katalin forráskritikai vizsgálatának döntő eredményét.³⁶ Ebből következik a lényeges kérdés: ha Bethlennek a török hatalomra épített országegyesítő tervét a szélesebb körben feltárt török források sem igazolják, milyen meggondolásokkal jutott a forrásokhoz ragaszkodó Szekfű mégis a vitatott megállapításra? Következésképpen milyen realitása lehetett Bethlen európai orientációjának?

A válasz nem egyszerű, mert az európai jelenlét kritériuma éppen Bethlen uralkodásának idején nagyot változott. Az Erdélyi Fejedelemség megalakulása óta is Európa részét alkotta. A középkori Magyar Királyság politikai feldarabolása nem tépte szét az országot a kontinens hatalmi, kulturális, szellemi viszonyaival egybeszövő szálakat. A két nagyhatalom, a Habsburg és az Oszmán Birodalom, bár többször is megkísérelték, nem tudták uralmuk alá vonni, határain mindkét nagyhatalom katonai potenciálja kimerült.³⁷ A középkori hagyományok, az európai hatalmi erők összjátéka és a társadalom alkalmazkodó képessége révén létrejött új magyar állam nemzetközi elismerését a drinápolyi

³³ A vitákat részletesen ismerteti *Illik Péter*: Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről. Bp. 2011. 91–119.

³⁴ *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028.

³⁵ A kérdéses kijelentést a szövegből az elhagyott alany, „a török” önkényes betoldásával Szekfű értelmezte és értelmeltette tévesen. „Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lett volna, mert minjárt az országnak végházait éntőlem megadni kívánta volna (a török), melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad a német mellé.” Uo. 1028, 1060.

³⁶ *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta (1619–1629). Századok 145. (2011) 915–974.

³⁷ *Szekfű Gyula*: Az erdélyi probléma. Napkelet 3. (1925) 453–466; *Kruppa Tamás*: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). Századok 145. (2011) 817–845.

béke (1568) előlegezte, majd 1570-ben a speyeri egyezmény legalizálta.³⁸ Ettől kezdve a Principatus Transylvaniae mint önálló ország külön lapot kapott Abraham Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum* atlaszában. Gyakorlatilag azonban a két birodalom hatalmi szférájában, kettős függésben élt.³⁹

Geopolitikai helyzete eleve meghatározta mozgásterét. Az Oszmán Birodalmat körülvevő, Raguzától a krími tatár kánságig nagyon különböző státusú és függőségű, adót fizető (vazallus) országok rendszerébe került. Történelmi hagyományai, szellemi, anyagi, lelki kultúrája viszont erősen a keresztény világhoz kötődtek, s része volt a középkori egységében virtuálisan létező Magyar Királyságnak. A „három natio” politikai elitje országgyűlésein intézte belügyeit, fejedelmét az oszmán és a magyar király előzetes fejbólintásával, sőt előfordult, hogy meg egyezésével, majd utólagos jóváhagyásával és elismeréseivel választotta szabadon. Bár külkapcsolataihoz portai engedély kellett, követei nyugati útjaikra álruhában indultak, hogy átjussanak a Habsburg Birodalom védelmi rendszerén. A pillanatnyi erőviszonyokat kihasználva azonban, ha esetlegesen is, de a fejedelemség megteremtette nyugati összeköttetéseit.⁴⁰ Erdély lett az egyetlen európai ország, ahol a reformáció minden egyháza meggyökeresedett. Az 1568-tól törvényekkel biztosított vallásszabadság elve a századfordulóra sokféle sérelmet szenvedett,⁴¹ de az egyházak eleven tanulmányi, kulturális és vallási kapcsolataik nemzetközi hálózatába vonták az országot. Kapcsolatait időnkénti követjárások, az élénk kereskedelem, s a János Zsigmond és a Báthoryak fejedelmi udvarai biztosították.

A Fejedelemség tehát kialakulása óta az érintkezés és kommunikáció hagyományos elemeivel, ha kiegyensúlyozatlanul és töredékesen is, de jelen volt a po-

³⁸ *Oborni Teréz*: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) Bp. 2002. 291–304.

³⁹ *Barta Gábor*: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1984; *Oborni Teréz*: Die Pläne des Wiener Hofes zur Rückeroberung Siebenbürgens 1557–1563. In: Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher. Hrsg. von Martina Fuchs – Teréz Oborni – Gábor Újváry. Münster 2005. 277–296; *Uő*: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. Bp. 2011; *Mezey Barna*: Az erdélyi fejedelemség kormányzata i. m.; *Papp Klára*: Nemesi társadalom az Erdélyi Fejedelemségben. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 34–42; *Hermann Gusztáv Mihály*: Pillantás Erdély fejedelemség kori társadalmára. Uo. 43–49.

⁴⁰ *Bíró Vencel*: Erdély és a Porta. Századok 57. (1923) 76–93; *Kármán Gábor*: Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. Korall 12. (2012: 48. sz.) 33–61.

⁴¹ *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904; *R. Várkonyi Ágnes*: Pro quiete Regni – For the Peace of the Realm. (The 1568 Law on Religious Tolerance in the Principality of Transylvania). The Hungarian Quarterly 34. (1993) 99–112; *Péter Katalin*: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. Egyháztörténeti Szemle 6. (2006) 73–86; *Horn Ildikó*: Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Bp. 2009.

litika európai theátrumán. Fejedelmei élénken foglalkoztatták a császárvárost, a birodalmi gyűléseket, s a tizenöt éves háború erdélyi hadihírei felcsigázták a nemzetközi érdeklődést. Erdélyt nyilvántartották az egyházi központok, diákjai révén a protestáns egyetemek városaiban, és missziós területként számoltak vele Rómában. Diplomáciai kapcsolatai azonban kevésbé épültek ki, esetlegek maradtak. A mintegy Svájc nagyságú ország a századforduló évtizedében sűrű fejedelemváltozásait kísérő belső harcokban a korábban kivívott pozícióit is csaknem teljesen elvesztette. Mozgásteret beszűkült.

Bethlen Gábor fejedelemmé választása idején azonban Európa jelentős átalakulásának folyamatát élte, válságok és változások között. A felfedezésekkel kitágult a világ és már fel sem tűnt, hogy Botero krónikájában Transylvania neve mellett Kína neve olvasható. A világkép-váltás, a természettudományok forradalma, a hadügy gyökeres változásai, az abszolutista államrendszerek és az információrobbanás merőben átformálta a nemzetközi közeget. Megváltozott a politikai kultúra módszere, nyelve, eszköztára, értékrendje, kritikai készlete. Az európai jelenlétet szövetségrendszerek, új tudatformák, eszmék, szimbólumok, békekultúrák alakították. Jelen lenni ebben a mély pénzügyi, gazdasági válságokkal sújtott és átalakuló Európában hatékony részvételt kívánt a válságból kivezető, a jövőt alakító fejleményekben.

Átalakulóban volt a kora újkori Európa hatalmi rendszere, a politikai gyakorlat technikája, a gazdaság, a kultúra, az állami lét új közösségi értékei a számoltatás kezelésével együtt. Az újkor hajnalán már nyilvánvaló a reneszánsz óta zajló lassú folyamat hozadéka, hogy az Universalis Europa új tartalmakat hordozó fogalma váltja fel lassan az Universalis Christiana középkori képzetét: megbomlóban volt a régi hatalmi egyensúly és már zajlott az európai erőviszonyok átrendeződésének lassú folyamata.

Ennek a változásnak intenzitására addig merőben ismeretlen módszereivel viszont az információrobbanás, az új láthatatlan nagyhatalom, a nyomtatott sajtó éppen a századforduló után azt új szférákba emelve hatott. Erőteljesen meghatározta az európai jelenlét módjait és minőségét. Gyorsan kialakult az információ hálózata. Központjai ott jöttek létre, ahol nyomdák, sőt papírmalmokkal ellátott *typografica officinák* működtek és tömeges érdeklődőkre számíthattak. Velence, Bécs, Nürnberg, Augsburg, Frankfurt, Regensburg s a kikötővárosok tájékoztatásai gyorsan fejlődtek, de Bethlen uralkodása idején a hírhálózat legfontosabb központja Amszterdam lett. A protestáns Hollandiában nem lévén cenzúra, kiadói elegendő tőkével és nyomdai kapacitással rendelkeztek, megfelelő közvetítő hálózatot építettek ki s innen terítették szét a híreket London, Párizs, az uralkodói udvarok és a nagyszámú lakossággal rendelkező városok

felé.⁴² Tudósításait a nyomtatott média változatos formákban találta hatalmi érdekek, üzleti szempontok szerint és érzékenyen alkalmazkodott a különböző társadalmi rétegek műveltségi szintjéhez. Hatalmi központok kiszivárogtatott hírei és udvari pletykák, eredeti dokumentumokkal ellátott haditudósítások és az ellenfél félrevezetésére szolgáló hamisított levelek egyaránt megjelentek. S az utókor tárgyszerű tájékozódása elé alattomos csapdákat állított az elfogott és hamisított leveleket, hamis információkat nyomtatásban terjesztő hatalom s a gátlástalan propaganda. Súlyos szövegkritikai feladatok megoldását követelte évszázadokra kihatóan a történettudomány művelőitől. Ennek ellenére a hírhés Európa a harmincéves háború idején az információrobbanás mézesheteit élhette. Mindenki mindenről és mindennek az ellenkezőjéről is gyorsan tudomást szerezhetett, és a különböző társadalmi csoportok ízlésviláguknak megfelelő tállalásban fogyaszthatták a híreket. A központosított, az abszolutista államrendszert kiépítő hatalmak már évtizedek óta sikerrel állították és heves pamfletharcok pengeváltásai között használták érdekeik szolgálatában a médiát.

Európai jelenlétüket a különböző országok és államhatalmak azon mérhették le, mennyit és főleg mit olvashattak róluk. Hangsúlyt pedig aszerint kaptak, hogy miként vették át a változás léptékét, az átrendeződés új értékvilágát és mit adtak hozzá. Összességében: hogyan illeszkedtek be Európa új hatalmi rendszerébe. A Bethlen Gábort számon tartó Európában a már jelzett s a továbbiakban elemzésre kerülő végletes ellentét részben ebből adódik.

A változásokat az 1990-ben megnyílt, addig soha nem tapasztalt lehetőséggel kibontakozó újabb Bethlen-kutatások eredményei jelzik. Főleg a tájékoztatás, az információrobbanás, a diplomácia és a politikai kultúra kérdéskörében elért eredmények utalnak Bethlen politikájának eddig ismeretlen területeire.

Merre vitték Európa változásai Bethlen politikáját? Erdélyi államférfiak és a világi értelmiség néhány tagja már korábban észlelte a változásokat. Bocskai István rendkívüli élességgel ismerte fel mint az erdélyi államiság megőrzésének feltételét az új nemzetközi kapcsolatok követelményeit és próbálta súlyos nehézségek között érvényesíteni a hiteles tájékoztatást.⁴³ Szamosközy István

⁴² Irodalommal lásd G. Etényi Nóra tanulmányát ebben a kötetben, továbbá Craig E. Harline: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*. Dordrecht 1987; Wolfgang Behringer: *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der frühen Neuzeit*. Göttingen 2003. A városok lélekszámáról, Amszterdam kiemelkedő jelentőségéről Szepsi Csombor Márton is idézve: *Székely Gy.: Emelkedő és hanyatló városok* i. m. 715.

⁴³ Kees Tetzelszky: Üzenet az utazótáskából: Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Bp. 2008. 127–147. Lásd még tanulmányát ebben a kötetben.

nemcsak a régi humanista történetírással szemben dolgozta ki az új, a hiteles forrásokra építő követelményeket, hanem a villámcsapást másnap nyomtatott lapokon tudósító Prága propagandáját is dicsérte.

Bethlen Gábor mint megkerülhetetlen követelménnyel találta magát szemben az Erdély helyzetét felerősítetten sújtó új követelményekkel. Az általános európai válság és a döntő változások az ország geopolitikai helyzetéből következően fokozottan hatottak az országra. Áthárultak ugyanis a fejedelemségre a térséget hatalmi szférájukban tartó, egymásnak feszülő Oszmán és Habsburg Birodalmakat ugyancsak megrázó válságok következményei.

Régi erejéből az Oszmán Birodalom sokat veszített azóta, hogy szétzúzta a Magyar Királyságot, a térség stabilizáló hatalmát. Katonai hatékonyságát kikezdte a lepantói vereség, majd a tizenöt éves háború. Kormányzatát belső krízisek rázták meg. Központi irányítása meggyengült, és a helyi hivatalnokok hatalma erősödött meg. A határvidéken, a hódoltságban a török katonai és gazdasági elit kitágította mozgásterét, Közép-Európa keleti térségében egymással rivalizálva érvényesítette partikuláris érdekeit, rugalmasan önálló politikát vitt és új hatalmi technikákat alakított ki. Használta a nyomtatott sajtót, miközben az Oszmán Birodalom területén nincsenek nyomdák. Jelentős változásai ellenére azonban a török Porta a világ egyik legszámottevőbb hatalma maradt, diplomáciája és kereskedelme pedig alaposan megnövelte befolyását az európai politikára. A szultán székvárosában minden számottevő hatalom állandó követséget tartott. Konstantinápoly világváros lett, a nemzetközi jelenlét egyik fontos színtere. Európa keresztény világában a mohamedán hatalomról kialakított régi statikus kép ugyancsak sokat változott. Megőrződtek ugyan a régi sztereotípiák, hogy a török kapzsi, pénzéhes, megbízhatatlan, nem állja a szavát. Ugyanakkor a kegyetlen barbár hódító helyett a gazdag uralkodó, a racionális hatalmi eljárások, a keleti áruk, s a török és a perzsa kultúra kincsei kötötték le egyre inkább a nyugati világ érdeklődését.⁴⁴

A Casa Austriaca kincstárát kimerítette a tizenöt éves háború. Dinasztikus válságát, II. Rudolf lemondását és II. Mátyás besegítését a hatalomba a rendek

⁴⁴ A válság okait, jelenségeit eltérően magyarázó nagy szakirodalommal: *Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és a hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006; *Sudár Balázs*: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok 145. (2011) 975–995; *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m.; *Ágoston Gábor*: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. (Studia Agriensia, 20.) Eger 1999. 129–154; *Hiller István*: A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban. Uo. 157–166; *Giró-Szász András*: A hír és az információ útja a Mohács utáni Magyarországról V. Károly udvarába 1526–1532. Uo. 243–254; *Kerekes Dóra*: Diplomata és kémek Konstantinápolyban. Bp. 2010; *Kármán Gábor*: „Átkozott Konstantinápoly”. Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. In: Portré és imázs i. m. 29–48.

közreműködésével oldotta meg. Ez megerősítette a rendeket, növelte érdekérvényesítésük mozgásterét és fokozta a feszültséget az abszolutista uralkodói eljárásokat kezdeményező központi hatalommal. A Kopernikusz és Kepler megfogalmazta világképváltást átélő Európában a katolikus reform (rekatolizáció) összefonódott az egyház-kormányzattal és hatott az uralkodó, az elit és a lakosság viszonyára. Intenzitása növelte az ellentéteket a német-római császári hatalom és a német fejedelmek, a Habsburg országok protestáns lakói és a katolikus dinasztia és udvari arisztokráciája között. A gyarmatbirodalmakban gazdag spanyol ággal együtt a Habsburgok nyilvánvaló hatalmi fölénye Franciaországgal szemben pedig megrendítette a hagyományos európai hatalmi erőviszonyokat. Bethlen uralkodásának első éveiben a Habsburg Birodalmat robbanással fenyegető belső feszültségeket alaposan megterhelte az „egész európai politikát is izgalomban tartó” trónutódlás kérdése. II. Mátyás magyar és cseh király és német-római császár „igen előrehaladott és beteges” s nincs gyermeke.⁴⁵

A Magyar Királyság középső, török megszállta területét övező keskeny nyugati és északi sávját a Habsburg Birodalomhoz kötötték a dinasztiaiából választott királyok, az örökös tartományokkal, Csehországgal és a Német-római Császársággal közös uralkodók, a központi hivatalok és a határvédelem hatalmas szervezési és pénzügyi követelményei.⁴⁶ Megmaradt a középkori magyar állam hierarchiája és korlátozott hatáskörrel éltek tovább a Magyar Királyságban kialakult rendiség intézményei, megtestesítve a Szűcs Jenő meghatározása szerinti „két pólusú hatalomnak” a Magyar Királyságot képviselő részét. A magyarok a cseh és az osztrák rendekkel szövetségben hatékonyan közreműködtek Rudolf császár lemondatásában, kiszabadították Szent Vencel koronájával együtt a magyar Szent Koronát és visszahelyezték a pozsonyi várba. Vagyis a Birodalmon belül a különböző országokban a rendek erői érdekeik közös vonzerejébe kerültek. A Királyi Magyarország társadalmi, egyházi, kulturális kapcsolatai Erdéllyel soha nem szakadtak meg, de a Fejedelemséget 1613-ban újabb veszély fenyegette.

Melchior Klesl bécsi püspök, az uralkodó bizalmasa és tanácsadója, a Titkos Tanács és a Habsburg politika meghatározó államférfija a Habsburg Birodalom válságának megoldásához látta elengedhetetlennek, hogy a Habsburg központi hatalom érdekkörébe vonja Erdélyt, összekapcsolja a magyar Királysággal. A református Bethlen helyett katolikus és a dinasztiaát szolgáló fejedelmet emeljenek

⁴⁵ *Tusor Péter*: Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék kapcsolataiból. Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése. (Mikropolitikai tanulmány). Akadémiai doktori disszertáció. Bp. 2012. 157.

⁴⁶ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezésének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) Történelmi Szemle 38. (1996: 2–3 sz.) 163–217.

Erdély trónjára. A Magyar Királysággal Erdélyt egyesítő elgondolásai s a török elleni nemzetközi háború realitásokat nélkülöző, de vonzó tervei megnyerték a Magyar Királyság főurait.⁴⁷ Báthory Gáborral pedig 1613 tavaszán megkötötte a pozsonyi egyezményt, s Erdély átengedését Habsburg Birodalomnak elfogadták a Magyar Királyság katonai körei.⁴⁸ Erre a Portán úgy döntöttek, hogy akár a fegyver erejével is megfosztják Báthoryt fejedelmi hatalmától, s Iszkender pasa jelentős török haderővel szállta meg Erdélyt.⁴⁹

Felmérve a készülő török-erdélyi háború tragikus következményeit, Bethlen alaposan előkészítette, hogy ő nyerje el a fejedelmi hatalmat. Végigjárta a török várak pasáit, megfordult Belgrádban és Budán, megnyerte a nádort, Erdély katolikus főurait, eljutott a Drinápolyba érkező szultán elé, és számíthatott a Szász Universitas meghatározó csoportjának törökbarát reálpolitikájára is.⁵⁰

Megválasztását a kortársak különbözően értelmezték. A Szent Mihály templomban tartott országgyűlés véleménye kezdetben megoszlott. Voltak, akik úgy vélték, egyelőre ne legyen fejedelmválasztás, legyen inkább interregnum. Mások azt javasolták, hogy ne fejedelem, hanem triumvirátus kormányozza Erdélyt. Végül, hogy a török csapatoktól megszabaduljanak, a rendek a két fejedelem jelölt közül egységesen Bethlen Gáborra adták le szavazatukat. Sokszor idézik ma is az ironikus véleményt, hogy a rendek féltekben választották meg szabadon Bethlen Gábort. Üdvözlő beszédében Mikola János, az erdélyi fejedelmi tábla elnöke, a politika hagyományos nyelvén hangsúlyozta, hogy a választás „a keresztény országok szokása szerint történt.”⁵¹ Udvari történetírója, Bojti Veres Gáspár „okmányok alapján” közölte a választás körülményeit.

Török csapatok kísérték Erdélybe, Iszkender pasa kanizsai beglerbég haderejével Kolozsvár közelében, Tordánál táborozott. Tatár seregek rabolták végig a Szamos menti falvakat, az ország nyugati határán pedig II. Mátyás császár és magyar király katonái foglalták el a várakat.⁵² A fejedelmválasztás körülményeire Európa minden számottevő hatalma felfigyelt, Bécsben a protestantizmus,

⁴⁷ *Tusor P.*: Egy „epizód” i. m. 150–153; *Cziráki Zsuzsanna* tanulmánya ebben a kötetben.

⁴⁸ *Oborni Teréz.*: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 111–122.

⁴⁹ *Péter Katalin.*: Bethlen Gábor emlékezete: A fejedelem pályakezdése. Századok 115. (1980) 744–749.

⁵⁰ *Horn Ildikó.*: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 997–1027; *Cziráki Zsuzsanna.*: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). Uo. 847–876.

⁵¹ *Bojti Veres Gáspár.*: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Bethlen Gábor emlékezete i. m. 36, 95–103. Életrajza: *Bartonic Emma.*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. S. a. r. Ritoók Zsigmondné. Bp. 1975. 327–338.

⁵² *Szilágyi Sándor.*: Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. I. 6.) Pest 1867. 74. A választásról minden életrajza megemlékezik. Összefogla-

főleg pedig az oszmán hatalom térnyerésének tekintették. Megválasztása pillanatában Klesl azonnal jól szervezett propaganda-hadjáratot indított ellene s a török kreatúrájának, az oszmánok világhódító szándékát szolgálónak nevezte. A vádak a nemzetközi közvéleményben előkészített talajra hullottak. A német fejedelemségek területén is megadták az alaphangot Bethlent török kreációnak minősítő jelenlétéhez az új európai kommunikációs térségben. A választás körülményei egyik meghatározói lettek a nemzetközi szakirodalomban a 20. században is élő véleményeknek.⁵³

Közvetlenül trónra lépése után Bethlen elérte, hogy az országot elhagyták a török csapatok, de ugyanakkor képtelen helyzetbe is került. Támogatóját, Iszkender pasát, hirtelen börtönbe vettette a térség irányítását 1614-ben kézbe ragadó Kádizáde Ali budai pasa, aki Bethlen ellenében a fejedelmi méltóságot igénylő Homonnai Drugeth Györgyöt támogatta.⁵⁴ Ugyanakkor a katolikus Homonnait a Habsburg Birodalom teljes tekintélyével Klesl püspök, a Titkos Tanács elnöke ugyancsak segítette és arra ösztönözte, hogy letaszítsa Bethlent a fejedelmi trónról.⁵⁵

A fejedelemmé választott Bethlen Gábor programját úgy foglalta össze, hogy a súlyos háborúban megfogyott, leromlott nemzetét csak a békével menthetik meg a végső pusztulástól. „Ennyi hadakozások után, ilyen elkevesedett és fogyatkozott nemzetünknek sok romlását megszáván, ha utolsó veszedelmünket el akarjuk kerülni, keresztény indulattal keressük, magunk megmaradásáért a békesség útját.”⁵⁶

lóan: *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). Századok 145. (2011) 877–879.

⁵³ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSzK) Apponyi Gyűjtemény, M 347. *G. Etényi Nóra*: A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen 2007. 297–308. Összefoglalóan lásd *Almási Gábor* és *Varsányi Krisztina* tanulmányait ebben a kötetben; *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt német nyelvű nyomtatványok tükrében. Doktori disszertáció. Bp. 2012; *David Jayne Hill*: A History of Diplomacy in the International Development of Europe. New York 1906. 560–561. „Als europafremder Barbar wurde er geschildert, als Beschnittener und heillicher Mohammedaner, als Tatar oder was noch.” *Mann, G.*: Wallenstein i. m. 225; *Hans Sturmbeger*: Aufstand in Böhmen. Der Beginn des Dreißigjährigen Krieges. München 1951. 61–62; *Hugo Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. Graz – Wien – Köln 1959–1962. Bd. I. 339. Vö.: *Oplatka András*: Magyarország mozgástere Kelet és Nyugat között. Bethlen Gábor és Kádár János. Valóság 32. (1989) 115; *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 55–56. A törökösség kritikája: *Makkai László*: Bethlen Gábor és az európai művelődés. i. m. 673.

⁵⁴ *Sudár B.*: Iszkender pasa i. m. 982–983.

⁵⁵ *Oborni T.*: Bethlen és a nagyszombati szerződés i. m. 891–893; *Cziráki Zsuzsanna* tanulmánya ebben a kötetben. Vatikáni levéltári kutatások alapján: *Tusor P.*: Egy „epizód” i. m. 148.

⁵⁶ Bethlen Gábor Battyány Ferenc dunántúli főkapitánynak (Kolozsvár, 1613. november 19.) MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára. Missiles No. 6610.

Békére készült, miközben országa romban, a Linzbe összehívott General-landtag „feltöröknek” nevezte, a tárgyalást javasló Náprágyi Benedek püspök beszédét nem engedték elmondani, az országot a Habsburg–török fegyveres harc kirobbanása és polgárháború fenyegette és az országgyűlés azt szabta feladatául, hogy tartson jó viszonyt a Portával és a Habsburg birodalom jó indulatát is nyerve meg. Európa pedig minden addigi történetét meghaladó, az egész kontinenst átfogó háború felé tartott.

Az államférfi

„Hatalmas államférfiúi egyéniség” – állapította meg Szekfű Gyula.⁵⁷ Viszont államférfiúi habitusának meghatározása körül sok a bizonytalanság. Feladatait, hatalmának körét, mint általában, a rendek a fejedelemsválasztó országgyűlésen elétárt kondíciói eleve megszabták.⁵⁸ Ezzel szemben az európai változások az uralom gyakorlásában modern eljárásokat kívántak. Államférfiúi karakterének jellemző vonásai a felületes szemlélőnek kettős képet mutatnak: a rendiség tradícióit érzékenyen méltányolta, de az országépítés korszerű követelményeit vaskövetkezetességgel hajtotta végre. Felkészülten, kialakult programmal vette kezébe a fejedelmi jogart, szuverén módon építette ki hatalmát.

Kormányzói testületét, a Fejedelmi Tanácsot a főúri társadalom politikai, vallási, etnikai és birtok viszonyaival reálisan számolva, szakértőkkel kiegészítve, érdekei szerint szervezte meg.⁵⁹ Elindította a várak és városok újjáépítését, megkísérelte, hogy a költségeket az addig adómentességet élvező nemességre hárítsa. Visszavette az eladományozott kincstári birtokokat és jövedelemforrásokat. Visszaállította a szászok kiváltságait és megkezdte rendezni a székelyek belső viszonyait.⁶⁰ A fejedelemség alkotmányában a három nemzet egységét, egyenlőségét hangsúlyozta. Kompromisszumai ellenére szigorú központi kormányzati irányítást vezetett be és évek során visszaszorította az országgyűlést.⁶¹ Uralkodói gyakorlatában az európai abszolutista államrendszer Erdély helyzetéhez alkalmazott sajátos változatát valósította meg.⁶²

⁵⁷ Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 158.

⁵⁸ Oborni T.: Bethlen és a nagyszombati szerződés i. m. 877.

⁵⁹ Trócsányi Zs.: Bethlen Gábor hivatalsszervezete i. m.; Horn I.: A fejedelmi tanács i. m.

⁶⁰ A szászok hagyományos Habsburg-barátságát hangsúlyozó felfogással Lovas Rezső: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. Századok 78. (1944) 419–462; azzal szemben Cziráki Zs.: Az erdélyi szászok i. m.

⁶¹ Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 8–16.

⁶² Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m.; Köpeczi Béla: Bethlen Gábor és állama. Századok 115. (1981) 669; Trócsányi Zs.: Bethlen Gábor erdélyi állama i. m. 617–622; Uő: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp. 1980.

Az államrezon, az államérdek érvényesítése végett, a nagyszabású gazdasági, hatalmi, haditechnikai, tudományos változásokkal összefüggésben kialakuló új kormányzati rendszer nem nélkülözhetette a képzett tanácsosi, szakszerűen működő hivatalnoki kart. Mindenekelőtt pedig olyan uralkodót, vagy az uralkodót segítő felkészült államférfit kívánt, aki képes az új politikai technikák és diplomáciai manőverek alkalmazására a gazdasági–pénzügyi válságát és a harmincéves háborút megelő Európában. A politika bonyolult tudomány lett, s nyelve a célok, igények szerint eleve differenciálttá vált.

Hagyományos iskolázottsága hiányos volt, és külföldi egyetemekre nem jutott el. Ezért sokáig élt az a felfogás, hogy Bethlen Gábor ösztönösen tette magáévá a politika tudományát.⁶³ Ezzel szemben az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy a Báthory-udvarok hagyományai segítették és a kor ismeretanyagát tudatosan sajátította el és nagy tehetséggel fogadta be. Báthory Zsigmond fejedelem udvarában megismerte a Báthoryak nyitott udvari kultúráját, itáliai hatásokban gazdag légkörét.⁶⁴ Tanult ízlést, szokásrendet, kommunikációt, érintkezési szabályokat. Megismerte a katolikus udvar s a fejedelmi imázsépítés követelményeit. Fogalmat nyert a külkapcsolatokról, a hatalom, a kultúra kifejezési formáiról és a színlelésről, a politika új módszeréről.⁶⁵ Itt szerette meg a művészeteket, és itt érintette meg a zene annyira, hogy uralkodásának egész ideje alatt következetesen igyekezett kifejleszteni udvarának zenei életét.⁶⁶

Ifjú korában megismerte a Habsburg uralom központosított módszereit. Járt Prágában, Rudolf császár közép-európai kulturális, tudományos központjában.⁶⁷ Ötvenfős követséget vezetett 1608-ban Konstantinápolyba. Járt Pozsonyban, a Buda elvesztése után a Magyar Királyság új Duna-parti székvárosában,

⁶³ Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 56; Benda K.: Diplomáciai szervezet i. m. 727.

⁶⁴ Erdősi Péter: Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában (1581–1598). Kandidátusi disszertáció. Bp. 1999; *Uő*: Báthory Zsigmond ünnepi arcma. A fejedelem és a ceremóniák. Aetas 10. (1995) 24–67; Horn Ildikó: Báthory András. Bp. 2002.

⁶⁵ Erdősi Péter: A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmi udvarában. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2010. 77–108; Almási Gábor: Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában. Uo. 33–66.

⁶⁶ Haraszti Emil: Étienne Bathory et la musique en Transylvanie. In: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Krakow 1935. 71–80; Király Péter: Somlyai (ifj.) Báthory István és a zene. In *Uő*: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Bp. 2003. 45–52.

⁶⁷ Robert J. W. Evans: Rudolf II and His World. Oxford 1973; Eliška Fučíková: Prague Castle under Rudolf II, His Predecessors and Successors, 1530–1648. In: Rudolf and Prague. The Imperial Court and Residential City as the Cultural and Spiritual Heart of Central Europe. Ed. by Eliška Fučíková – James M. Bradburne. Prague – London – Milan 1997. 2–71.

amelyet Bethlen már az új központi igazgatás magyar központjaként láthatott,⁶⁸ s az 1609. évi országgyűlésen a királyság rendi intézményéről is fogalmat alkothatott. Hadjárattal jutott el a román vajdaságokba, és békeközvetítő volt a lengyelek és a törökök között. Elsajátította a politika új, a keresztény világban használatos (nyugati) nyelvét s amellett, hogy megtanult törökül, mesteri fokon alkalmazta a Fényes Porta politikai beszédmódjait.⁶⁹ Bocskai környezetében tájékozódott a Habsburg hadigépezetről és a béketárgyalások közvetítővel történő és garanciális kultúrájáról (amiért majd Szekfű Bocskait az első nagy magyar realistának nevezi). Megismerhette Bocskai Európára nyitott, Hollandiára tekintő diplomáciáját és fogalmat alkothatott propagandahálózatáról.⁷⁰

Könyvekkel élt. Hadjáratain szekéren vitette magával a könyveket, s útközben is olvasott. Végrendeletének rövid utalásain kívül levelezése tudósít, hogy ismerte a görög és a latin auctorok értékét.⁷¹ Olvasási kultúrájáról az általa teremtetett új műfaj, a politikai levél részletes elemzése, és a kor legjelentősebb, korszerű magyar történetírójának, Szamosközy Istvánnak latin *Erdély története* kézírata margóján sajátkezű megjegyzései tájékoztatnak.⁷² Gyulafehérvári udvari könyvtára és magánbibliotékája a lángok martaléka lett, de véletlenül megmaradt könyvei közül kettő akkoriban a korszerű kormányzás nélkülözhetetlen

⁶⁸ A felmerülő új székvárosokról, a Pozsony mellett döntő 1536. évi országgyűlésről, majd amilyennek Bethlen a várost láthatta: R. Várkonyi Ágnes: A koronázóváros. In: Uő: A királyi Magyarország. Bp. 1999. 34–35. Újabban: Pálffy Géza: A magyar királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században. Fons 20. (2013: 1. sz.) 3–76.

⁶⁹ A Bethlen levelezésében és diplomáciai utasításában alkalmazott politikai nyelv széles skálája elmélyült tanulmányozást kívánna. Vö.: Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszemetörténeti tanulmányok. Bp. 2007.

⁷⁰ Veres Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága. Bp. 1914; Kees Teszelszky: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: Színlelés és rejtőzködés i. m. 143–164. Hogy mennyit vett át Bocskai diplomáciájából, azt a további kutatások dönthetik el. Vö. Szabó Péter tanulmányával ebben a kötetben.

⁷¹ Bethlen Gábor végrendelete. In: Magyar gondolkodók 17. század. Szerk. Tarnóc Márton. Bp. 1979. 107, 112–113.

⁷² Jakó Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). In: Uő: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1676. 199–200; Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: Bethlen Gábor könyvtárának újabban előkerült darabja. Magyar Könyvszemle 85. (1969) 376–377; Sinkovics István: Szamosközy István. In: Szamosközy István: Erdély története. Bp. 1977. 31; Oborni Teréz: „... quem historiae Transylvaniae patrem merito dixeris...” Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István. Korunk 22. (2011: 5. sz.) 16–22; Pirnát Antal: Die Heliodor-Überstzung von Enyedi. In: György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries. Ed. by Mihály Balázs – Gizella Keserű. (Studia Humanitatis, 11.) Bp. 2000. 285; Milotai Nyilas István: Speculum trinitaris. Debrecen 1622. RMNy 1262. Bethlen Gábor öt ismert könyvéből kettőt Esterházy Miklósnak ajándékozott. Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp. – Eger 2012. 50–55.

segédkönyvének számított. Az egyik térképgyűjtemény, az Ortelius-atlasz cí-moldalára a Portára diplomáciai küldetéssel induló huszonnyolc éves Bethlen bejegyezte: „Seregek ura áld meg utamat, hogy szerencsés legyen...”⁷³

A lángoktól megmenekült másik könyve államelmélet, Antonio de Guevara *Horologium pricipum*-kötete. A 17. század elején az uralkodás kézikönyvei az államelméletek. Az ősforrás Machiavelli, azok is olvassák, akik betiltották. Az *Il Principe* kéznél van Richelieu dolgozószobájában, a bécsi Burg központi hiva-talaiban, és a cseh felkelést szervező főurak könyvtáraiban. Idézik nemcsak az agyonbírált *Fejedelmet*, hanem a *Discursusait* is. Klelsről a prágai kamara elnö-ke megjegyezte: „közelebb áll hozzá Machiavelli, mint a breviarium.”⁷⁴ A 16–17. század fordulóján megszorodó államelméletek tovább fejlesztik a modern állam követelményeit. A Magyarországon rendkívül népszerű Justus Lipsius direktívái korán eljutottak Erdélybe. I. Jakab angol király (unokájának Bethlen lesz a keresztapja) fiához intézett intelmeit, a *Bazilikon Dóront* Bocskai prédi-kátora, Szepsi Korotz György fordította le, mégpedig Bethlen Gábor javaslatára s *Királyi ajándék* címmel 1612-ben jelent meg.⁷⁵ Bethlen intenzív érdeklődését két államelméleti magyar könyv is tanúsítja. A Heidelbergben egyetemre járt re-formátus prédikátor, Pataki Fésüs János a *Királyok tüköre* című, a fejedelemnek ajánlott műve az abszolút kormányzásban a tanácsosai és a fejedelem viszonyát és az ország belső békéjének megteremtését hangsúlyozta. Milotai Nyilas István pedig ugyancsak Bethlen Gábornak „Magyar és Erdélyországnak Istenfélő ke-resztény fejedelmének” ajánlotta *Dávid Király húsz zsoltárának* magyarázatába foglalt direktíváit az országok sikeres kormányzásáról.⁷⁶ Gyakorlatilag Justus Lipsius gondolatait vitték tovább. Az ország belső nyugalmanak letéteményese a művelt uralkodó, záloga a törvény, az értelem, az „okosság” felvirágoztatásá-nak feltétele a vallás, a műveltség, a tudomány s az okosan irányított gazdaság. A háborút már nem az egyéni vitézség dönti el, hanem az okos stratégia és taktika, a jól képzett, ellátott, fizetett és tűzfegyverekkel felszerelt hadsereg, a diplomá-cia, a békétárgyalások és mindenekelőtt a pénz. Kulcsszavak a „necessitas,” a „fortuna” és a „fama.” A „közönséges polgári társaság” hatékony kormányzá-

⁷³ Szabó Károly: Bethlen Gábor sajátkezű feljegyzése. TT [5.] (1882) 267.

⁷⁴ Ötvös Péter: Együttműködő ellenfelek. A bécsi püspök és a bécsi béke. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 118.

⁷⁵ Basilikon Doron. Az angliai, scotiai franciai és hibernai Első Jakob Királynak, az igaz hitnek oltalmazójának és fia tanitásaért írt Királyi ajándéka. Magyar nyelvre fordította Szepsi Korotz György. Oppenheim 1612. Lásd *Gál I.*: Angol nyelvű Bethlen életrajz i. m. 235.

⁷⁶ Pataki Fésüs János: Királyoknak tüköre. Bártfa 1622. Vö.: Dedikáló levél az Felséges Bethlen Gábornak. In: Milotai Nyilas István: Sz. Dávidnak huszadik Soltaranak rövid praedicatiok szerint való magyarázatya. Cassan 1620.

sát az uralkodó irányítja a tanácsosok segítségével, de szuverén módon, a közjó érdekében. Véleményüket bibliai példákkal és az ókori bölcsek, Augustinus, Euripidész, Arisztotelész, Platón, Tacitus kiragadott idézeteivel hitelesítették. Idézik Nagy Sándort és Báthory Istvánt. Machiavellit Báthory István ugyancsak ismerte.

Bethlen szálkás betűivel írt, több oldalas leveleiben és követi utasításaiban a gyorsan változó politikai helyzetek gondos elemzéseit és merész kombinációk sokaságát hagyta ránk. Szándékai és döntései azonban nem könnyen követhetők.⁷⁷ Gyors váltásai, sokféle ellentmondó terve, amelyek majd megőrjítették ellenfeleit, a kor államelméleti irányelvei alapján világosak és érthetők. Bethlen is élt a korabeli államelméletek követelményével. Jogos, hogy az uralkodó olykor színlelni kényszerül, mert az a hatalom megszerzésének és megtartásának elengedhetetlen eszköze.

Justus Lipsius hosszan foglalkozott a jó, sikeres uralkodás követelményével. *Politicáját* a Bethlen családnak elkötelezett Laskai János fordította magyarra. Lipsius ebben csaknem szó szerint másolva Machiavellit azt tanácsolta, hogy a fejedelem cselekedeteiben oroszlán, terveiben viszont róka legyen. „A hol az Oroszlány bőr nem használ Róka bőrt kell felvenni.” A megtévesztő politikát Lipsius morális tartalommal töltötte meg. Álnok az egész világ – szögezte le – és csak az boldogul, aki az álnokságot legyőzi. Következésképpen a jó uralkodó okos elgondolásait megtévesztéssel elegyíti. A rókával róka módon kell elbánni. „A fejedelem Oroszlány és Róka legyen.” Vannak kritikus helyzetek és körülmények, amikor nélkülözhetetlen a ravaszság: Minden államférfi titkolta terveit, több kártyával játszott s amikor napi gyakorlat lett, hogy elfogják az ellenfél leveleit, hamisított levelekkel vezették félre a közvéleményt. Megtévesztő politikával bőven éltek a Habsburg kormányzat államférfijai s II. Oszmán szultán a perzsa háborús terveit mekkai zarándoklattal leplezte.⁷⁸ Véleményét Lipsius ókori szerzőkkel hitelesítette: „Én Pindarussal együtt mindenkor dicsérem azt

⁷⁷ Bethlen „a politikai levél műfajának egyik legérdekesebb képviselője.” *Klebelberg Kuno*: Bethlen Gábor emlékezete 1929. In: *Uő: Jöjjetek harmincas évek!* Bp. [1930]. 204. Megküldését Ujváry Gábornak köszönöm.

⁷⁸ „Cum vulpe junctum, pariter vulpinariter ... Ubi Leonina pellis non pertingit, oportet Vulpianam assuere.” „Princeps ex leone et vulpe” *Justus Lipsius*: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (1598). In: *Justus Lipsius*: *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*. Ed. and transl. by Jan Waszink. (Bibliotheca Latinitatis Novae) Assen 2004. Liber IV. Caput XIII. 506–510. A korabeli magyar fordítást idézzük: Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei. Mellyek kivált képpen a Fejedelemségre tartoznak Melyeket újonnan Deákból magyarra fordított Laskai János. Bártfa 1641. MTAK Rm I 8r. 203. Vö: Laskai János válogatott művei / Magyar Justus Lipsius. S. a. r. Tárnóc Márton. Bp. 1970. 299–311.

a férfiút, ki a dolgoknak véghezvitelében olyan, mint az ordító oroszlány a tanácskozásban pedig hasonló a rókához.”⁷⁹ Erdélynek létfeltétele a megtévesztő politikai technika, hiszen a megtévesztést mesteri fokon művelő nagyhatalmak kettős szorításában élt.⁸⁰ Ez az első jelzés, hogy Bethlen politikája csak a kora modern államelméleti direktívákkal összevetve érthető, természetesen vázlatos. Nemcsak a korabeli uralkodók és államférfiak, diplomaták éltek a megtévesztés gyakorlatával, hanem Bethlen udvari történetírója, Bojti Veres Gáspár művében is rálapozhatunk.⁸¹

Bethlen gyakorlatban megvalósított kormányzati eljárásai és az államelméleti művekben kifejtett uralkodói modell megfelelnek egymásnak. Hatalma kiépítésének súlypontjai erre vallanak. Megválasztását követően lázas sietséggel kezdte érvényesíteni a korszerű állam követelményeit: központosította a kormányzást, visszavette az eladományozott birtokokat, és vámok, harmincadok, bányák sorára tette rá a kezét. Építkezésekbe kezdett, azonnal küldött diákokat külföldi tanulmányokra és megkezdte lerakni a fejedelmi könyvtár alapjait. Már a megválasztását megelőző napokban kiadott hadfogadó pátense szerint rendszeres fizetéssel fogadott katonaságot, s az ellátott katonaság később is egyik legfőbb törekvése lett.⁸² Tisztában volt vele, hogy a korszerű állam elemi követelménye a rendszeresen fizetett, állandó hadsereg. Létrehozására a különböző országoknak csaknem egy évszázad kellett. Bethlennek néhány év jutott, szűk lehetőségekkel. A székelyekből és a Partiumban még Bocskai által fegyveres szolgálatuk fejében családjukkal szabad földekre letelepített katonákból, a hajdúkból építette ki hadseregét.⁸³ Alapvetőnek tekintette a hadsereg rendszeres fizetését, s ez minden országot nehéz feladat elé állított. Gyakran kellett, hogy haditiszteit, katonáit elmaradt zsoldjukért birtokadományokkal kárpótolja. Kemény fegyelmet követelt, a korabeli hadviselés legsúlyosabb, nehezen orvosol-

⁷⁹ „Mihi, cum Pindaro, semper laudatus ille vir ; qui... Animum graviter fermentum leonum in discrimine: consilio vero vulpes.” *Lipsius, J.: Politicorum ... libri sex i. m.*

⁸⁰ *Erdősi P.*: A politikai színlelés funkciói i. m.; *Almási G.*: Politikai színlelés i. m.; *G. Etényi Nóra*: A politika arcai és álarcai a 17. századi pamfletekben és rölapokon. In: *Színlelés és rejtőzködés i. m.* 33–66, 77–105, 203–234.

⁸¹ Annak idején, rövid kolozsvári kutatóutam alkalmával összegyűjtöttem a kolozsvári állami könyvtárba került Justus Lipsius-műveket és azok possessorbejegyzéseit. Különösen az unitárius könyvtár anyagában meglepően gyakorinak találtam a 17. századi possessorbejegyzéseket.

⁸² A hadfogadó levelet, a kassai levéltár 5524. iratát kiadta: *Kerekes György*: Kassa város levéltárából. TT [3.] (1880) 478.

⁸³ *Nagy László*: Bethlen Gábor i. m.; *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969.

ható terhét, a katonaság hatalmaskodását, önkényét, rablását hadirendtartásai halállal büntetik.⁸⁴

Központosított és merkantilista gazdaságpolitikával élt.⁸⁵ Tudatos iskoláztatással, ösztöndíjakkal, és korszerű fejedelmi udvarban kívánt képzett hivatalnok-kart kinevelni.⁸⁶ Uralkodásának kezdetétől folyamatosan alakította ki Gyulafehérvárott fejedelmi központját. Átfogó látásmóddal a várossal együtt építette ki két szakaszban a fejedelmi palotát.⁸⁷

Követve a korabeli európai uralkodói megjelenési normát és a Báthoryak gyakorlatát, udvarát az erdélyi államot reprezentatívan megjelenítve szervezte meg. Tudatában volt, hogy az uralkodói udvar maga az ország. Diplomáciai, politikai, tudományos és művészeti központ, a kormányzás székhelye. Könyvtárral, levéltárral, érem- és portrégyűjteményekkel.⁸⁸ Könyvtárát, a „szép Bibliothecát” tudatosan gyarapította, bár beszerzőit nem ismerjük. Könyveit „fényűzően kötötte be, és címeres supra-librosszal díszítette.” Egyaránt tisztában volt a könyvtár gyakorlati, tudományos és gyűjteményi, országimást kifejező jelentőségével. Szándékában állt, hogy visszaszerezze Mátyás király, a nagy magyar reneszánsz

⁸⁴ *Makkai Domokos*: Bethlen Gábor biztosító és adománylevele a lippai vitézeknek. TT [11.] (1888) 598–603. Elsőként figyelt fel az elmaradt zsold birtokkal történő kiegyenlítésére (ami a század folyamán a Habsburg kormányzatban is általános gyakorlat lett) *Ráth Károly*: Bethlen Gábor 1619–21 évi táborszállásai. Győri Történeti és Régészeti Füzetek 2. (1863) 255. Újabban a fejedelem hadseregének összetételében a székelyek mellett a hajdúk jelentőségét hangsúlyozza *Rácz István*: Bethlen és a hajdúk. Vö.: *Demény Lajos*: Bethlen székely politikája, és *Czigány István*: Bethlen hadseregének ellátása (mindhárom az 1980. évi konferencián elhangzott előadás). Lásd még *Borbély Zoltán*: Bethlen Gábor adományai Zemplén vármegyében. In: Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből. Szerk. Ballabás Dániel – Borbély Zoltán. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának kiadványai: Konferenciák, műhelybeszélgetések, 6.). Eger 2012. 73–85; illetve Balogh Judit előadása a 2012-ben Miskolcon megrendezett, „Bethlen Gábor arcúja” című konferencián.

⁸⁵ *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor i. m.; *R. Várkonyi Ágnes*: Handelswesen und Politik in Ungarn des XVII–XVIII. Jahrhunderts (Theorien, Monopole, Schmugglerbewegungen 1600–1711). Acta Historica 17. (1971) 207–224; *Benda Kálmán*: Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the 16–17th Centuries. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London 1991. 123–128.

⁸⁶ *Sipos Gábor*: „Tanulásoknak okáért...” Bethlen Gábor világi elitképző programjáról. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 21–33.

⁸⁷ *Kovács András*: Gyulafehérvár. Site of Transylvanian Princely Court in the 16th Century. In: Studies in the History of Early Modern Transylvania. Ed. by Gyöngy Kovács Kiss. (Atlantic Studies on Society in Change, 140.) Boulder – Highland Lakes 2011. 319–358; *Uő*: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 276–294; *Uő*: Fejedelmi építkezések Erdélyben. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 69–79.

⁸⁸ Részletes tanulmányokkal lásd: Idővel paloták i. m.; *Jeney-Tóth Annamária*: A fejedelmi udvar az Erdélyi Fejedelemségben. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 27–33.

uralkodó különlegesen értékes könyvtárának darabjait, a világszerte Corvinák néven ismert kézzel írt, gazdagon illusztrált kódexeket, amelyek Buda elfoglalása alkalmával kerültek török kézbe. Tudatosan szervezte az ország levéltárát, gyűjtötte a kormányzás külföldi dokumentumait. Diplomátáitól megkövetelte, hogy két naplót vezessenek, egy általánost és egy másikat, amelybe bizalmas ismereteiket jegyzik be és hazatérve helyezték el azt a levéltárban. Gyulafehérvárra vitette a nagyszombati nyomdát. Megalapította a Collegium Academicumot, megnyerte Martin Opitzot, a „német Vergiliust”, a herborni Johann Heinrich Alstedtet, Johann Heinrich Bisterfeldet és Ludwig Philipp Piscatort, s erdélyi működésükben nemcsak az oktatásra, hanem arra is gondolt, hogy udvarában a tudományos központ kialakítását segítsék.⁸⁹

Politikája lényegét, számolva a reális erőviszonyokkal, a két birodalom közötti egyensúlyban fogalmazta meg: „a kereszténységnek igaz jó akaratral Syn-ceritással szolgálhassunk, a töröknek is mint olyan hatalmas ellenségnek kedvét kereshessem, ne iritáltassék miattunk.”⁹⁰ 1613–1619 között megvalósította, hogy fejedelemségét Bécs és Konstantinápoly egyaránt elismerte és Erdélyben nyugalmat és bőséget teremtett.

A Habsburg kormányzat kezdetben elzárkózott közeledése elől. Hosszú tárgyalásokkal a katolikus főurak, a bécsi Magyar Tanács közreműködésével és francia közvetítéssel elérte, hogy 1615 májusában II. Mátyás királlyal megkötötték a nagyszombati szerződést. Bethlen elismerte a magyar királyt a kereszténység fejének és Erdélyt a Magyar Korona elválaszthatatlan tagjának tekintette, II. Mátyás király pedig elfogadta Bethlen Gábort Erdély fejedelmének és visszaadta az 1613-ban elfoglalt várakat. A nagyszombati béke titkos záradéka szerint, ha lehetőség kínálkozik, és a Habsburg-kormányzat nemzetközi koalícióban háborút indít az oszmánok ellen, visszafoglalják Magyarország török megszállta területeit és „béke köttetik, abból ő nem fog kizáratni, hanem abba belefoglaltatik.”⁹¹

Bethlen török politikáját, felhasználva a turkológia és a modern forráskritika eredményeit is, az újabb kutatások sokkal összetettebbnek mutatják, mint ahogy azt a régi irodalom a „török vazallusság” leegyszerűsített egysíkú fogalmával vádlón vagy feszengve jellemezte. Sőt, amint láttuk, Szekfű Gyula nagyhatású

⁸⁹ *Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978.; *Makkai László*: Bethlen és az európai művelődés i. m.; *Róth András Lajos*: Európaiságunk megsejtése. Korunk 24. (2013: 3. sz.) 67.

⁹⁰ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 89.

⁹¹ *Oborni T.*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés i. m. A titkos megállapodás szövege: 905–906.

koncepciót épített rá.⁹² Kölcsönös viszonyuk a Portával rendkívül változó volt.⁹³ Fügött a török központi és a helyi hatalmak gyakori cserélődéseitől, az európai erőviszonyoktól és a magyarok feje fölött fenntartott, intenzív Habsburg–török kapcsolatoktól. Hatott rá a cseh felkelés, a lengyel–török viszony és nem utolsósorban a holland, angol, francia isztambuli politika. Bethlen számára azonban a mindennapok realizmusa a jó viszony fenntartását követelte meg. Súlyos teherként nehezedett rá, hogy a Porta megkövetelte, amit a Habsburg császárok és erdélyi fejedelmek megígértek: adja végre át Lippa és Jenő várát. Az iszlám parancsa szerint ugyanis az egyszer elfoglalt vár a Padisah híveit illeti meg, ha az ellenfél visszavette is. Már az előző fejedelmek ígéretet tettek, hogy visszaadják a két várat. Átadásukat Bethlen is húzta, de tovább nem halaszthatta és 1616. június 14-én a saját katonáitól ostrommal elfoglalt Lippa kapuja nyitva állt Deák Mehmed temesvári pasa előtt.⁹⁴

A propaganda, a nyomtatott információ területén Bethlen fejedelemsége nem tudott lépést tartani a hirtelen kirobbanó fejlődéssel. Klesl propagandája és az általános európai érdeklődés alaposan kihasználta megválasztásának körülményeit és Lippa átadását, és névtelen röpiratok, diplomáciai jelentések a török vazallusának jellemezték.⁹⁵ Bethlen felismerte a tájékozottság és a tájékoztatás hatalmát. Konstantinápolyi követének, Borsos Tamásnak adott instrukciója egy majdani sajtófőnök utasítását előlegezik: „Akármely szegletiről ez világnak, jó vagy gonosz hírek, mi változások mind földön, tengeren, valamelyeket hallhat, érhet fel írván, jegyezvén minekünk is bő beszéddel az mint ott hallja, írja meg.”⁹⁶ Csakhogy a megkésettség hátrányait Erdély nem tudta hirtelenében behozni. Jellemző, hogy Keserői Dajka János tiltakozását a török szövetség vádjá ellen David Pareus heidelbergi professzor nyomtatta ki és terjesztette.

A német császártól nagyon messze, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmargolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk. Ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi oly sok év háborúitól összetörve és teljesen elgyengülve ugyanezt tenni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, bárcsak mindjárt pusztulnának és

⁹² Péter K.: Bethlen Gábor magyar királysága i. m.; Papp S.: Bethlen Gábor i. m.

⁹³ Papp S.: Bethlen Gábor i. m.; Sudár B.: Iszkender i. m.; Almási Gábor tanulmánya ebben a kötetben.

⁹⁴ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 931; Sudár B.: Iszkender i. m.; Almási Gábor tanulmánya ebben a kötetben.

⁹⁵ Vö. Almási Gábor összefoglaló tanulmányával ebben a kötetben.

⁹⁶ 1618. április 18. dátummal, TMÁO I. 200.

tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az emberek; a kegyes és méltányos uralkodási mód tanúsítja, hogy a mi dicsőséges fejedelmünk igaz keresztény.⁹⁷

Állandó követi megbízottat Bethlen csak Konstantinápolyban tarthatott, ez az európai követségek ottani együttléte miatt előnyt jelentett, de ebben a világvárosban – mint ahogy az egész török birodalomban – nincs nyomda. Itt csak hagyományos utakon, vagyis drágán juthatnak hírekhez, lefizetett hivatalnokok, informátorok, kémek útján. Újságok a nyomtatott média világából Velencén át lassan érkeznek s Konstantinápolyból nyomtatott szöveggel tájékoztatni lehetetlen.

Átlátta, hogy a régi török kép a politikai propaganda hatékony fegyvere, ürügy a hatalomepítés érdekében és tudja, hogy Európa uralkodóit új érdekek is vezérlik. Már Kleslnak kifejtette sokat idézett válaszában, hogy Erdély „a török torkában van helyeztetve,” nem tehet mást, mint ápolja „a békességet és a frigyet.” Ezt teszik más nagyobb és az oszmánoktól távolabb fekvő keresztény országok is. „Rudolf császár fiává fogadta a mostani török császárt és ez esküvéssel és okirattal meg volt erősítve. Ami tehát ezektől a kiváló királyoktól, császároktól és országoktól nem számít becstelenségnek, és őket nem zárja ki a keresztény országok sorából, miért csak egyedül Erdélyt vádolják ezzel, és minden könyörület nélkül ostromozzák és kárhozzatják.”⁹⁸

A fegyverrel Erdélybe betörő Homonnai Drugeth György trónkövetelőt Bethlen sikerrel verte vissza. Viszont a térség változásai a Fejedelemség állami létének törekenységét jelezték. II. Mátyás úgy kötött szerződést II. Oszmán szultánnal, hogy a Magyar Királyság főméltóságait nem vonta be. Melchior Klesl pedig megoldotta az uralkodó utódlását. A protestánsokkal mint „eretnekekkel” szemben az egyvallású birodalom megvalósítását célul tűző II. Ferdinándot az országgyűlés magyar királlyá, a német fejedelmek pedig császárrá választották. A nagyszombati béke országgyűlési becikkelyezése és Bethlen fejedelmi címének elismerése érdekében újabb tárgyalásokra volt szükség. Az új szultán pedig Bethlentől Jenő várának átadását, az évi adó haladéktalan befizetését, moldvai hadjáratában való részvételét követelte és Lengyelország elleni támadásra készült. Bethlennek sikerül szövetséget kötnie Moldva új vajdájával, Mihnea Ra-

⁹⁷ Czvittinger Dávid: Specimen Hungariae Literatae. Frankfurt 1711. 67–77.

⁹⁸ Bethlen levele Melchior Kleslnak (Fogarás, 1614. február 19.) Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. TT [3.] (1880) 461. Újabban közölte: Oborni T.: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés i. m. 901–902.

duval és a közös összefogás ajánlatával figyelmeztette III. Zsigmond lengyel királyt a készülő török hadjáratról. Érdemi összefogás azonban nem jött létre.⁹⁹

A megválasztása óta eltelt félévtized azonban bebizonyította, hogy a gyakorlati politikában is felkészült és sikeres államférfi kezébe került a fejedelmi jogar. Don Diego de Estrada, a toledói főnemesi család sarja itáliai katonáskodás és kalandos, botrányos élet után került az erdélyi fejedelem udvarába és főleg táncmesteri feladatokat látott el. Visszaemlékezésében Bethlen alakját így idézte fel:

A fejedelem öles termetű, de bámulatosan arányos testalkatú férfiú volt ... ügyes volt és mindenre elszánt, homloka széles és sima, tágra nyílt nagy szeme szigorú, amikor békés volt, és kegyetlen, amikor haragos ... szakálla nagy és őszbe csavarodó, melle és háta széles, a dereka karcsú, külseje szigorú és nem mindennapi erőt sugárzó; eszményien ülte meg a lovat, s a maga módján jeles táncos is volt, az asztalnál nyájas, a társalgásban szellemes, a fogadáson méltóságteljes s a tanácskozásban határozott.

Úgy látta, ő „Európa leghatalmasabb uralkodója”.¹⁰⁰

A közép-európai konföderáció

1618. május 23-án a prágai várban a defenesztráció szimbolikus rítusa, amellyel a cseh rendek kinyilvánították, hogy elszakadnak a Habsburg Birodalomtól, Bethlen politikájában új fejezetét nyitott. A cseh felkelésben az általános európai hatalmi válság feszültsége robbant ki, azok a felgyülemlett gazdasági, társadalmi és szociális ellentétek, amelyeket még főleg az egyházak nevében fogalmaztak meg, s amelyek a szemben álló hatalmakat a Katolikus Liga és a Protestáns Unió szövetség rendszereibe tömörítették. Kritikus pontja Közép-Európában, az ausztriai Habsburg Birodalom keretei között alakult ki. Csehországban, az ausztriai örökös tartományokban és a Magyar Királyságban közös igény volt az önrendelkezés, az önálló államiság védelme, a protestánsok szabad vallásgyakorlata, s a központi hatalom korlátozásától mentes szabad kereskedelem. Klesl kegyvesztett lett, majd perbe fogták, politikája megbukott. A Csehország szabadságharcából kibontakozott küzdelem két esélyt hordott magában: megtalálja a megbékéléshez vezető utat, vagy megnyitja az első fejezetét a hatalmi erőviszonyok átrendezéseért zajló szörnyű harmincéves háborúnak.¹⁰¹

⁹⁹ Gindely A. – Acsády I.: Bethlen Gábor és udvara i. m. 17; Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. Erdélyi Múzeum 63. (2001: 1–2. sz.) 11; Demény L.: Bethlen Gábor i. m.

¹⁰⁰ Kiadta José de Cossio. In: Bibliotheca de autores españoles. CX. Madrid 1956. Magyarul első ízben Szőnyi Ferenc fordításában közli: Bethlen Gábor emlékezete i. m. 515.

¹⁰¹ Újabb összefoglalása: Wilson, P. H.: Europe's Tragedy i. m. Tanulmányunknak nem feladata a harmincéves háború hatalmas irodalmának áttekintése.

Bethlen azzal az elképzeléssel kapcsolódott be a csehek oldalán a küzdelembe, hogy az Erdélyi Fejedelemség államiságának biztonságát, a Magyar Királyság alkotmányának védelmével együtt a szomszéd és a távolabbi protestáns országokkal összefogva s az európai államrendszerbe kapcsolódva teremti meg.

A cseh rendek nemcsak segítségét kérték, hanem több más jelölttel együtt Bethlennek is kilátásba helyezték a cseh koronát, ha magyar királynak is megválasztják. Pfalzi Frigyes királlyá választása után, látva, hogy a konfliktus békés elrendezésére nincs lehetőség, mert Morvaország, valamint Alsó- és Felső-Ausztria is csatlakozott a felkeléshez és a császárvárost körülzárták Heinrich Matthias von Thurn gróf vezetésével a felkelők csapatai, Bethlen hosszú előkészítés után 1619 augusztusában hadba szállt.¹⁰² A korábbi feltevésekkel szemben, az újabban feltárt török források áttanulmányozása szerint a Portától nem kapott támogatást, sőt egyértelmű engedélyt sem, mert a szultán ragaszkodott a Habsburg császárral megkötött békéhez.¹⁰³

Hadjáratának több indokát is megfogalmazta: a vallásszabadság védelme, a Magyar Királyság szabadsága, a cseh felkelők kérése. A protestáns és a katolikus főurakat, nemeseket és polgárokat egyaránt a maga pártjára akarta állítani, s a nekik küldött leveleiben hadjáratának célját egyéni igényeik szerint általánosan fogalmazta meg.¹⁰⁴ A romlásba dőlt Magyarország érdekében fogott fegyvert. Nem akar mást, mint követni Bocskai Istvánt, betarttatni a bécsi békét (1606), megszüntetni a protestánsokat elnyomó jogtalanságot s visszaállítani a szabadságot, vagyis az egész magyar nemzet törvényeit, szokásait és kiváltságait.¹⁰⁵

¹⁰² Bethlen levele Rhédeynek (1618. július). *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem i. m. 100–101. Vö. EOE VII. 92–93. Schreiben Gabriel ... an die Herren Directoren des Böhmen, 1619 Aug. 18. OSzK RMK III.1269. A hadjárat előkészítéséről: *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem i. m. 133; *Szilágyi Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor 1619–20-ki hadjáratai történetéhez. Magyar Történelmi Társ. 4. (1857) 213–215.

¹⁰³ *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 932.

¹⁰⁴ Bethlen Gábor emlékezete i. m. 175, 191–192. *Herczegh G.*: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései i. m.; *Nagy László*: Bethlen Gábor a magyar történelmében. In: Bethlen Gábor állama és kora i. m. 39–41; *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Red. von Carl Göllner. Bd. I. Bukarest 1979. 203.

¹⁰⁵ „... sparsis ad *Stephani* Botskai imitationem per regnum libellis declaravit, se non alio fine, quam ad vindicandam acatholicis eam, quae paci *Viennensi*, et in comitiis anni 1608. illis concessa fuit, libertatem, universae item gentis Hungaricae leges, concuetudines, ac immunitates in integrum restituendas vel invitum ad arma descendere coactum fuisse; sic ille postquam privati lucri e ruinis Hungariae corradendi causa bellum iam decreverat, tum primum causas, ut id iure obmovere videretur, conquirebat.” *Palma Ferenc Károly*: Notitia Rerum Hungaricarum. Ed. III. Pestini – Budae – Cassoviae 1785. 202. Vö.: *Borián Előd*: Bethlen Gábor fejedelem tetteinek, politikájának bemutatása. Kézirat.

A Kassán kiadott *Querela Hungariae*, Alvinczi Péter református esperes röpirata latinul és magyarul arról tájékoztatja a külföldet és Magyarországot, hogy az erdélyi fejedelmet egyenesen a Magyar Királyság nemesei és városai hívták be, mert a császár nem tartja be az 1606-ban megkötött Habsburg–magyar bécsi béke pontjait. Üldözi a protestánsokat, képtelen megvédeni az országot és a törökök a béke leple alatt falvak tucatjait hódoltatják az Oszmán Birodalomhoz.¹⁰⁶ Valóban, a csehek a Magyar Királyság rendjeitől is kértek segítséget és három főúr, Széchy György, Rákóczi György és Thurzó Imre *assecuratoria* levelet adtak egymásnak és megszervezték Bethlen pártjára a vármegyék és a városok református köznemeseit, polgárait és a magyar várőrségeket. Ezek között a kor meghatározott politikai nyelven előadott, különböző, a befogadók igénye szerint megfogalmazott, részleteiben valós érvek között különösen hatásos volt a hivatkozás a bécsi békére, amelynek pontjait a Habsburg kormányzat nem tartotta be. Bethlent azonban általánosabb, átfogóbb, hosszú távú politikára valló szándék vezette.

Különleges politikai éleslátását ellenségei és az elfogulatlanságra törekvő történetírók egyaránt elismerték. Döntése európai tájékozódásából következett. Felismerte, hogy egy Európa csaknem minden országát fegyverbe vonó háború készülődik. Mint senki más, ő sem látta előre a harmincéves háború fejleményeit, de ismerte az európai hatalmak között feszülő érdekellentéteket. Voltak fogalmai a spanyol és az ausztriai Habsburgok politikai erőfölénye és Franciaország, Németalföld, Anglia között növekvő feszültségekről. Számított rá, hogy Anglia, Hollandia, Dánia, a brandenburgiak, a svájciak, általában a protestáns országok a csehek mellé állnak és Anglia királya, I. Jakab segítséget küld véjének.¹⁰⁷ Feltehetően főleg konstantinápolyi követei jelentéseiből tájékozódott. Mennyiben tudott róla, hogy Jakab király a béke híve, 1619-ben pedig súlyos beteg, és John Donne prédikációja készítette fel a békés halálra?¹⁰⁸ Abban tévedett Bethlen, hogy a protestáns hatalmak azonnal siettek volna a csehek védelmére. Csalódását, mint még lesz róla szó, fájdalmasan vette tudomásul, de elképzelését nem adta fel. Uralkodásának legfőbb célját az ország békéje megteremtésében fogalmazta meg.¹⁰⁹ Beszorítva a két világbirodalom közé, a török harapófogójában, úgy vélte, hogy az Erdélyi Fejedelemségnek mint államnak a

¹⁰⁶ EOE VII. 116; *Pokoly J.*: Az erdélyi református egyház története. II. köt. Bp. 1904. 76; *Vámos Éva*: Lássák, ismerjék a világnak minden népei... Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok 1458–1849. Bp. 1981. 33–34.

¹⁰⁷ Lásd *Zarnóczy Áron* tanulmányát ebben a kötetben.

¹⁰⁸ *John Donne*: Délben alkonyul, délben virrad. Öt prédikáció. Ford. Pásztor Péter. Bp. 1998.

¹⁰⁹ *R. Várkonyi Á.*: „A legnagyobb bölcsesség” i. m.

jövője csak az európai országok nagy családjába befogadva, külső országok garanciájával biztosítható.

Bethlen eddig is minden lehetőséget megragadott, hogy kilépjen a nemzetközi küzdőtérre.¹¹⁰ Ha nem él a kitörés lehetőségével, Erdély elszigetelődik a keresztény világtól. A Magyar Királyság felosztottságából is következő elemi *necessitas* kényszerítette rá, hogy vállalja a háború nem kis költségét és kockázatát. Hadba lépése jelentős fejlemény a cseh felkelés mellett. Több esélyt hordott magában.¹¹¹

Hadseregének létszámát 15 és 40 ezer között különbözően jelzik a források.¹¹² Sikeres hadjáratával gyorsan elfoglalta a Királyság keleti részét, korabeli elnevezéssel Felső-Magyarországot. Nem mentve meg a lakosságot a korabeli háború borzalmas terheitől, a katonák önkényeskedésétől. Rákóczi György hajdúi kegyetlenül megkínóztak és megöltek három katolikus papot.

Gyorsan eljutott Alsó-Magyarország nyugati végére és átkelve a Dunán, csapatai elárasztották a Rába és Bécs közé eső területeket. Október közepén kemény harcokkal elfoglalták Pozsonyt s a négytornyú várban őrzött királyi korona, a Sacra Corona Bethlen kezébe került. A Forgách Zsigmond nádor által összehívott országgyűlés (1619. november–1620. február) Magyarország királyává kiáltotta ki. Bethlen királyi jogokat gyakorolva hozott az országgyűléssel törvényeket az ország kormányzásáról, a protestánsok szabad vallásgyakorlatáról, de mint fejedelem küldött követeket Lengyelországba, a Portára, a cseh királyhoz és változatlanul fejedelemnek nevezte magát.

Fejedelemnek nevezi Bethlent a hadi díszben győztes hadvezérnek ábrázoló röplap is. A lovas portrét a németalföldi Jakob von Heyden félalakos metszete alapján 1619 végén az ismeretlen művész a híres, V. Károly császárt a mülhbergi csatátéren megörökítő Tiziano-festmény után mintázhatta. A röplapon magyarul, latinul és németül olvasható versben csak erős fantáziával találunk Bethlen királyi ambícióira utaló kijelentést. Sőt, mint majd később látható, a magyar történelem nagyjai – Attila, Hunyadi, Mátyás király – nevére sem találunk utalásokat. Ezzel szemben a korabeli Európa nagy uralkodói körében általános önképként idézett antik héroszával, Herkulesseel azonosítja Bethlent is a metszetet

¹¹⁰ EOE VII. 74–82. Vö.: *Csetri E.*: Bethlen Gábor életútja i. m. 77–78.

¹¹¹ *Josef Polišenský*: War and Society in Europe 1618–1648. Cambridge 1978; *Gottfried Schramm*: Armed Conflicts in East Central Europe. In: Crown, Church and Estates i. m.; *Wilhelm Schmidt-Biggemann*: The Apocalypse and Millenarianism in the Thirty Years War. In: 1648 War and Peace in Europe. Ed. by Klaus Bussmann – Heinz Schilling. München 1999. Vol. 1. 259–263.

¹¹² *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 77–80.

magyarázó vers kulcssora. „Minden rendnek szabadságát / Felállítja igazságát / Ezért méltán dícséretes / Kész segítő, mint Hercules.”¹¹³

A Besztercebányára ezúttal fejedelmi összehívással megnyílt országgyűlés 1620. augusztus 25-én ismételten Magyarország királyává választotta. Ezúttal elfogadta a királyi címet. Rendeleteit mint Magyarország választott királya és Erdély fejedelme adta ki, a pénzérmékre királyi címét verette és birtokadományozásokkal is uralkodói jogokat gyakorolt. Révay Péter koronaőrrel magával vitette a Sacra Coronát. Miért nem koronáztatta meg magát?¹¹⁴ A kérdésre a magyar történetírók különböző válaszokat adtak. „Nem engedte megkoronáztatni magát, bár a barátai nagyon sürgették, ő viszont azt szokta válaszolni: ősi jogon mindig az esztergomi érsek koronázza a királyt, mivel viszont Pázmány Péter az esztergomi érsek, erre semmi remény nincs.”¹¹⁵ A katolikus vallás meghatározó követelményével Bethlen tisztában volt. Mély hit és meggyőződés kötötte a református egyházhoz. Emellett reális megfontolás vezette: ha a protestáns fejedelem áttérne, mint katolikus uralkodó már nem számíthat a református és evangélikus országokra. A legfontosabb, leggyakrabban említett érv pedig az volt, hogy a Porta nem engedte a Magyar Királyságot és Erdélyt egy uralkodó alatt egyesíteni, és Bethlen ezért állt volna el a koronázástól, mivel egész politikája az ország török hatalom alatti egyesítését célozta.¹¹⁶ Amint már volt róla szó, Szekfű nagyhatású elméletet épített rá, Péter Katalin és Papp Sándor pedig megcáfolta valóságtartalmát. Valójában a török főméltóságok egyik csoportjától származik a mellékesen elhangzó kijelentés: „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király, de Erdélyt mű Magyarországhoz soha

¹¹³ „Wie Hercules, der Held so werh/ Nicht mehr als Helffers Rhum begehrt.” *Cennerné Wilhelm Gizella*: Bethlen Gábor metszet-arc képei. (Kelet-nyugati stíluskapcsolatok a XVII. századi portrégrafikában.) *Folia Historica* 8. (1980) 33–53. Vö.: *Varsányi K.*: Bethlen Gábor fejedelem i. m. 93, illetve tanulmánya ebben a kötetben.

¹¹⁴ *Joannes Bocatius*: *Historica parasceve seu praeparatio ad rervm in Hvngaria Transylvaniaque trivm imperatorvm ac regum, Rudolph. II, Matthiae II et Ferdinandi II nec non elect. novi reg. Gabrielis tempore gestarum opus historiale, ad cujus augmentum /praemissa hujus instituti dignitate, utilitate, necessitate et jucunditate/ subsidia petit literata et consortia ab omnibus et singulis... Ioan. Bocatius consvlaris Cassov. et el. reg. Hung. historicus... Cassoviae 1621. RMNY 1245. MTAK 115. fol. 36–46/v.*

¹¹⁵ „... minime tamen se coronari passus fuit, atque amicis vehementer id urgentibus illud responsi loco dare solebat: veteri lege, et longo plurium seculorum usu apud Hungaros receptum, stabilitumque esse, ne regis Hungariae inaugurationem ab alio, quam Strigoniensi archiepiscopo, peragi liceret: quo officio, ut *Petrus Pazmanus* id temporis Strigoniensis metropolita defungeretur, *Bethlenius* nullo pacto sperare poterat.” *Palma F. K.*: *Notitia rerum Hungaricarum* i. m. III. 215. Vö. *Borián E.*: Bethlen Gábor i. m.

¹¹⁶ *Péter K.*: Bethlen Gábor magyar királysága i. m.; *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 936–937.

nem engedjük hogy bírja.”¹¹⁷ Ezzel szemben Bethlen várakozó álláspontját, viszonyát a magyar királyi méltóságához és a koronázás halogatását, majd végül is elutasítását, úgy tűnik, hogy a cseh–morva–magyar–erdélyi konföderáció sorsa befolyásolta.¹¹⁸

A pozsonyi országgyűlés 1620. január 2-án közölte a királyi biztosokkal, hogy a csehekkel és a Habsburg Birodalom más tartományaival konföderálnak. A térség országait összekötő konföderációnak már voltak számottevő előzményei. Báthory István lengyel király közép-európai szövetsége az oszmánok elleni összefogást szolgálta. A magyar rendeknek a cseh–morva–sziléziai, alsó- és felső-ausztriai és a lausitzi rendekkel megkötött szövetsége annak idején II. Rudolf császár uralkodása ellen irányult. Bethlennek a csehekkel kötött konföderációja azonban tartalmában és esélyeiben más volt.

A konföderáció tizennyolc pontból álló szövege szerint kijelentik, hogy a szövetség örök és felbonthatatlan. A közös védelmet közös országgyűlésen szervezik meg, a végvárrendszer fenntartásához a cseh és a morva rendek meghatározott összeggel járulnak hozzá. Támadó és védelmi háborút a béketárgyalásokkal együtt csak közös megegyezéssel indíthatnak. A konföderáció országai kölcsönös kereskedési szabadsággal élnek és közös pénzt veretnek. A vitás ügyeket közös országgyűlésen rendezik el. Az egyes országok királyai és fejedelmei megválasztásuk alkalmával a konföderációra is esküt tesznek. Békét közös megegyezéssel kötnek.¹¹⁹

Ezt a még valószínűleg előzetes konföderációs megállapodást Bethlen „a kereszténység érdekeit tartván szem előtt” 1620. január 15-én, Frigyes cseh király január 25-én írta alá és ellátták kézjegyükkel a cseh és a magyar rendek képviselői is.¹²⁰ Bethlen számolt a realitással: a körülmények súlyosak, a cseheknek is békét kell kötni a Habsburg császárral, s a Fényes Porta nélkülözhetetlen jóváhagyásáért cseh és magyar követség indult Isztambulba.¹²¹

¹¹⁷ *Sudár B.*: Iszkender i. m. 990, 83. jegyzet.

¹¹⁸ Máig legrészletesebb feldolgozása: *Demkó K.*: A magyar–cseh confoederatio i. m.; *Gindely A.* – *Acsády I.*: Bethlen Gábor és udvara i. m. 29–30. Negatív előjellel: *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 69–109. Kármán Gábor a pfalzi választófejedelmek hadizsákmányként a bajorok kezébe esett levelezése, a Protestantische Korrespondenz és a dessau-i levéltári anyag alapján készült feldolgozni Bethlen Pfalzi Frigyes-sel való szövetségének történetét az OTKA-kutatócsoport kereteiben.

¹¹⁹ *Demkó K.*: A magyar–cseh confoederatio i. m. 106–107.

¹²⁰ A cseh király által kiállított példánya: *Friedrich Firnhaber*: Geschichte Ungarns II. 98–104. Bethlen egyik javított példánya: *Pettkó Béla*: Az 1620. jan.15-iki szövetséglevél variánsai. TT [12.] (1889) 105–114. Vö.: *Demkó K.*: A magyar–cseh confoederatio i. m. 214–216.

¹²¹ *Demkó K.*: A magyar–cseh confoederatio i. m. 108, 432.

II. Ferdinánd király tanácsadói a cseh–magyar konföderációt a birodalomra nézve és a Katolikus Unió szempontjából egyaránt veszélyesnek tekintették. Véleményük szerint a két osztrák örökös tartomány csatlakozása a koalícióhoz veszélyezteti a dinasztia jövőjét. Pfalzi Frigyes cseh királyi méltósága elfogadhatatlan, a csehek amnesztiára és a teljes vallásszabadságra vonatkozó igényével együtt. A szabad kereskedelem korlátozná a Birodalom és az udvari arisztokrácia merkantil érdekeit. Mélyen sérti a királyi méltóságot, hogy a békét az angol a francia király és a német fejedelmek közvetítsék és garantálják. Bethlen igényét a Magyar Királyság kormányzói tisztségére II. Ferdinánd először hajlott rá, hogy elfogadja, végül elutasította.

A cseh felkelésnél is súlyosabb fenyegetésnek tekintett konföderáció ellen Bécs, úgy tűnik, a diplomácia több szintjén is változatos akciókat indított. A szélsőséges információkat mellőzve is biztos, hogy a császári követ felajánlotta Vác átadását cserében Erdélyért, komoly összegekkel próbálták a Portát Bethlen ellen fordítani. Ismét felmerült a régi ellenjelölt, Homonnai bevitele a fejedelmi méltóságba.¹²²

Az Oszmán Birodalom ugyancsak igényt tartott rá, hogy a térségnek vitathatatlan meghatározó tényezője legyen és nem kívánta a Habsburg Birodalommal megkötött zsitvatoroki békét megsérteni. A cseh felkelésbe nem avatkozott be, Bethlennek segítséget eddig is csak királlyá koronázása után, hadjáratának feltétlen sikerei esetén helyezett kilátásba.¹²³ A cseh–magyar konföderációról Bethlen egy nagyrészt sajátkezűen írt *memorial*éban tájékoztatta a Portát.¹²⁴ A terjedelmes előterjesztés részletes ismertetésére itt nem térhetek ki. Figyelemre méltó, hogy a cseh–magyar konföderáció előzményét „régí Mátyás király” vagyis Hunyadi Mátyás idejében jelöli meg. Sok túlzással, a Porta meggyőzésére alkalmas érvekkel fejt ki, hogy az Oszmán Birodalomnak mennyi haszna lesz belőle. Védelmet jelent az ellene készülő Habsburg hatalommal szemben, a térségben béke lesz és Csehországtól adót és ajándékot nyerhet.¹²⁵ A Porta véleményét nem ismerjük, de sokatmondó, hogy a kért ahdname helyett II. Oszmán szultán csupán *assecuratoria*-levelet küldött a beszercebányai országgyűlésre.¹²⁶

A nagy nemzetközi érdeklődéssel kísért országgyűlésre az erdélyi három nemzet azzal a céllal küldte el megbízottait, hogy „a confoederatióról traktálja-

¹²² Demkó K.: A magyar–cseh confoederatio i. m. 108–109; Sudár B.: Iszkender i. m. 993.

¹²³ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. Mehmed budai pasa levele Bethlen Gáborhoz: Buda, 1619. nov. 11. ETA III. 334.

¹²⁴ Bethlen Gábor: Memoriale ad Portam O/tt/hamanicam, s.d. TMÁO I. 226–238.

¹²⁵ S. d. (1620. közepe).

¹²⁶ A levelet kiadva az Erdélyi Magyar Múzeum Egylet levéltárából: TMÁO I. 224–225. Több kézíratos és nyomtatott, majd nyomtatásból lemásolt példánya: Papp S.: Bethlen Gábor i. m.

nak.”¹²⁷ Bethlen fejedelmi előterjesztésében legfőbb feladatuknak azt jelölte meg, hogy a konföderáció tagjai közösen kössenek békét, mert a térség nyugalalmát csak a viszonyok átrendezésével lehet megteremteni. A császári megbízottak azonban kifogásolták, hogy Bethlen uralkodói jogokat bitorol, mint fejedelem nem élhet a királyt illető országgyűlési proposíció gyakorlatával.

Az országgyűlésen felolvasták a szultán *assecuratoria*-levelét. Ez két kardinális kérdésben jelzett nagyon óvatos, általános biztosítékot. Ferdinánd császár kedvéért „az méltóságos magyar nemzetet ... meg nem vetjük,” s a csehek előtt is „az mi fényes kapunk ... nyitva vagyon.” Bethlen királysága ügyében tartózkodó, de nem ellenzi: ha királyt akarnak választani, válasszanak olyat, aki a Portához is jóakarattal lesz és a királyságot békével megtartják. A Portát a lengyel háború kötötte le, segítséget a konföderációnak semmit nem adott. A helyi hatalmak annál több nehézséget okoztak Bethlennek. Iszkender pasa önállóan átrendezte volna Erdély belső viszonyait, a budai pasa, Karakas Mehmed pedig önhatalmúan ostrommal elfoglalta Vácot. Az országgyűlésről cseh–magyar–erdélyi küldöttség indult Konstantinápolyba, hogy a cseh–magyar konföderáció védelmét kinyilvánító hitlevelet nyerjen. Bethlen ezúttal sem tudta elérni, hogy a cseh–magyar konföderáció elnyerje a szultán patronátusát.¹²⁸

Főleg pedig a protestáns országok elismerését és támogatását tekintette alapvetően fontosnak. A Prágában tárgyaló Thurzó Imrének 1620 áprilisában részletesen kifejti, mennyire számított Anglia, Dánia, Belgium és a német fejedelmek segítségére. Csalódott, hogy még követeket sem küldtek az országgyűlésre és nem kapta meg a remélt támogatást. „Igen sokat csodálkozom, és okait feltalálni nem tudom, miért kellessék az angliai, dániai királyoknak, Mauritius hercegnek Belgiumban, Brandenburgicusnak, Helvetusoknak, és az többi imperiumbéli reformata religión lévő hercegeknek, imperiális városoknak magokat ily igen ez mostani állapottól megvonni.”¹²⁹

Sok érv szól tehát amellett, hogy Bethlen a cseh–magyar konföderáció elismeréséhez, megszilárdulásához kötötte döntését a koronázásról. Hatékony erőt csak a konföderáció képviselhetett a térségben, elismeréséhez szükséges támogatást azonban, csak erejét kinyilvánítva nyerhetett. A Katolikus Liga császári és spanyol csapatai ekkor már útban voltak Prága és Pozsony felé, a konföderáció-

¹²⁷ EOE VII. 540.

¹²⁸ TMÁO I. 224–225; *Sudár B.*: Iszkender i. m. 992–993; *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 953–954, 957; *Andrea Schmidt-Rösler*: Princeps Transilvaniae – Rex Hungariae? Gabriel Bethlens Außenpolitik zwischen Krieg und Frieden. In *Kalkül – Transfer – Symbol. Europäische Friedenverträge der Vormoderne*. Hg. von Heinz Duchhardt – Martin Peters. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft online 1.) Mainz 2006. 80–98. (<http://www.ieg-mainz.de/vieg-online-beihefte/01-2006.html>).

¹²⁹ Bethlen kiadatlan politikai levelei i. m. 196–197.

nak pedig még nincs hadserege, közös működési rendszere. A csehek hadereje több sebből vérzett, Bethlen utánpótlási gondokkal küzdött. Nincs nyoma, hogy összehangolták volna a hadműveleti terveket, hiányzott a központi irányítás. Létszám, kiképzés, felszerelés tekintetében pedig messze elmaradtak a császári és a spanyol csapatoktól. Bethlen katonái hamarosan harcban álltak és Henri Dampierre császári hadvezér elesett. Segítségül a cseheknek Bethlen kevés haderőt küldhetett, azt is megkésve indította útnak, óvatosságra intő üzenettel: kerüljék a nyílt összecsapást. 1620. november 8-án a fehérhegyi csatában a szövetkezett rendek csapatai megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ezzel a cseh–magyar konföderáció sorsa is eldőlt. Halálos csapás érte, mielőtt betölthette volna a benne rejlő lehetőséget, azt, hogy számottevő tényező legyen Közép-Európában. Érvényesítse az esélyt a háború befejezésére, oldja a Habsburg Birodalom keretei között a feszültségeket, stabilizálja a térség viszonyait.

Az önrendelkezésétől megfosztott Csehország élére január 18-án katonai főparancsnoknak azt az Albrecht von Wallenstein hadvezért nevezte ki a császár, akivel Bethlen majd a hadszíntéren kerül szembe. Egyelőre azonban meg kellett menteni Magyarországot a csehek sorsától. A megtorlás kegyetlen volt, kínzás, kivégzés, birtokelkobzás. Jessenius orvosnak felakasztása előtt kivágták a nyelvét, mintegy rituálisan megbüntetve a nyilvános szólást. Több mint kilencszáz uradalom cserélt gazdát.¹³⁰ Bethlen elérte, hogy Hainburgban francia közvetítéssel béketárgyalásokat kezdjen. Ferdinánd királyt felkészült békebiztosok képviselték: Friedrich Salm, Lenard Meggau, Sigfried Breuner mellett Lépes Bálint (1570–1623) kalocsai érsek magyar kancellár és Esterházy Miklós országbíró. Bethlen részéről Forgách Simon nádor, Péchy Simon erdélyi kancellár, Jakusics András, Apponyi Pál, Sándor József. A feltételeket a két fél kölcsönösen elfogadhatatlannak nyilvánította és a béketárgyalás 1621 áprilisában megszakadt.

A kirekesztés regiszterei

Az 1621-ben Bécsben megjelent magyar nyelvű füzet anonim szerzője Erdély fejedelmét töröknek, körülmetélt mohamedánnak nevezte, sőt a pamfletek kíméletlen szókincséhez képest is szokatlan minősítéssel illette: „keresztény vérben fürdő”.¹³¹ Történelmi borzalmakon gondosan nevelgetett olvasóközönségünknek erről nyilván a másik „vérben fürdő” magyar történelmi személyiség jut eszébe. Nevezetesen Báthory Erzsébet. Őt ugyan jobbagylányok vérben fürösztötte a valóságtól elrugaskodott fantázia az ellene 1613-ban, tehát Bethlen Gábor megválasztásának évében királyi rendelettel indított vizsgálat. Péter

¹³⁰ Zimányi V.: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája i. m. 709.

¹³¹ MTAK RM I. 4. 216.

Katalin ugyan kimutatta, hogy az egész elképzelés abszurd, mert a kád vér azonnal megalvad, a vérben fürdő magyar főúri nagyasszony mára a piacéhes külföldi filmipar hálása témája lett.¹³² Sőt, a lengyel Walerian Borowczyk *Les contes immoraux* című filmjében a csejtei grófnőt a híres színésznő, Paloma Picasso alakította és szépségét vérrel töltött ezüstkádban ápolta a mozivászon nyilvánosságán.¹³³

A *Magyar országnak mostani állapotjáról egy hazája szerető, igaz magyar embernek tanáchlása* (továbbiakban *Magyarországnak állapotjáról*) című írás ugyan a filmszakma figyelmét elkerülte, de a közölt dokumentumokat, főleg Bethlen levelét „Galga Zulthannak” címzett levelét mint a tatár kánnak küldött írást immár négy évszázadon át idézik, vitatják, vizsgálják, és koncepciókba építik a történetírók. Újabb kutatások szerint a „Galga” rangban a kán után következő tatár tisztségviselő. A *Magyarországnak állapotjáról* az első mű, amely magyarul kinyomtatott levélválogatást közöl Bethlen Gábor tollából és néhány magyar és török kortársától.

A füzet négy példánya ismeretes. Az egyik teljes, a másikat agyonolvashatták, mert elrongyolódott és jó néhány lapja hiányzik. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött hiányosban az elveszett lapokat a Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekban a latin mellett fellelhető sértetlen magyar példányból egészítette ki Bártfay Szabó László 1933-ban. A negyedik példány Esterházy Pál nádor levéltárában vészelte át 2013-ig ismeretlenül az évszázadokat.¹³⁴

A reformkorban 1838-ban adták ki újra. Piringer Mihály és Thewerewk József a pozsonyi nyomdában közzétett kis könyv címét Bethlen névvel és a szerző korabeliségét jelezve bővítette ki: *Magyar országnak, Bethlen Gábor támadáskori állapotjáról, egy azon idejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanátslása*. Keletkezési idejét Piringer Mihály 1622–1627 között jelölte meg. Szerzőjét pedig az országos ügyekben tájékozott, „múlt idők történetiben tudós,” királyhű „jámbor hazafi” személyében vélte felismerni. Először Pázmány Péterre gondolt. Majd úgy vélte, Pázmány „szelídebben” cáfolta volna az erdélyi fejedelem „kárhóztatónak ítélt tetteit” s Bethlen Gábor nagy *aemulusa*, vetély-

¹³² *Ladislaus Thuróczi: Ungaria suis cum regibus compendio data. Tyrnaviae 1829; Péter Katalin: A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet. Bp. 1985; Szádeczky-Kardoss Erzsébet: Báthory Erzsébet igazsága. Bp. 1993; Tony Thorne: Countess Dracula. The Life and Time of Elisabeth Bathory, the Blood Countess. London 1997; Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete. Bp. 2010.*

¹³³ A filmre Szabó Péter hívta fel a figyelmemet, ezúton köszönöm.

¹³⁴ MTAK RM I. 4. 216. Az Esterházy Pál másolatai között megtalálhatóról *Tömösvári Emese* „Két Esterházy – egy Tanáchlás” című előadásában számolt be a kőszegi reneszánsz-konferencián 2013-ban.

társa, nevezetesen Esterházy Miklós mellett kötött ki. Fő érve nem kevesebb, minthogy a röpirat szövege szerint Bethlen álnokul életére tört és ezért írta vagy íratta a művet az 1625-ben a nádori méltóságot elnyert Esterházy Miklós.¹³⁵

Történeti kritikával mindmáig egyedül Jászay Pál vizsgálta ezt a fontos művet, Vörösmarty és Toldy Ferenc lapjában, a *Figyelmező* 1839. évfolyamában. A kitűnő történész *Abavári* álnéven publikált történetkritikai írása főleg a mű lehetséges szerzőjét és célját kívánta tisztázni. Feledésbe merült, hogy Jászay indította el a reformkorban a dokumentumokra épített Bethlen-kutatást és forrásgyűjteménye birtokában nézhette át a szöveget. Összevetve az egykorú dokumentumokkal megállapította a kronológiai tévedéseket és a mű keletkezési idejét 1621 novemberére tette, műfaját pedig az ellenfelet gyöngíteni igyekvő párt gúnyiratának, pasquillusnak minősítette. Szerzőjeként „leghihetőbben” Balásffy Tamás (1580–1625) püspököt jelölte meg.¹³⁶

Balásffy, az erdélyi unitárius szülők gyermeke kolozsvári iskolái után Bécsben, majd a római Collegium Germanicum Hungaricumban nyert magas szintű képzést. Hazatérve gyors egyházi pályát futott be: 1613-ban boszniai. 1621-ben váci, 1622-ben pécsi püspök. Problematikus személyiség, Pázmány Péter első érseki éveinek egyik feladataként az ő viszályait és botrányait kellett kezelnie. A cseh felkelés idején Balásffy Bécsben élt és a püspöki kar tagjaival (Almásy Pál, Dallos Miklós, Pyber János, Telegdy János) együtt Pázmány köréhez tartozott. Széleskörű történeti ismeretek, érdes hitvitázó stílus, nagy nyelvi fantázia jellemzik nagyrészt latin műveit. Jászay véleménye óta általánosan elterjedt, hogy ő a *Magyarországnak állapotjáról* szerzője. A bibliográfiákban mára lekopott neve mellől a korábban még használatos zárójel is.¹³⁷ Legújabbban a mű kritikai kiadásának előkészítése szándékával, filológiai meggondolások alapján ismét

¹³⁵ Magyar országnak, Bethlen Gábor támadáskori állapotjáról, egy azonidejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanáchlása. Újra nyomtatták P/iringer Mihály és T/hewerewk József. Pozsony 1838. 94. A következőkben ennek a lapszámaira hivatkozunk.

¹³⁶ *Abavári [Jászay Pál]:* Hazai Literatura. Történettudomány. Magyar országnak, Bethlen Gábor támadáskori állapotjáról, egy azonidejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanáchlása. 1–2. Figyelmező 3. (1939: 21–22. sz.) 337–342, 359–365.

¹³⁷ *Fraknoi Vilmos:* Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel I–III. Bp. 1901–1903. III. 287, 298–300. Életrajzi összefoglalása *Bedy Vince:* A győri székeskáptalan története (Győr egyházmegye múltjából). Győr 1938. 404–405. Pályájára és műveire *Szabó Ignác:* Balásfi Tamás püspök egyházi író élete és művei. Új Magyar Sion 11. (1897) 122–133. Művei könyvészetére újabban: *Tusor Péter:* Episkopátus és latinítás a 17. századi Magyarországon (Néhány adat és szempont). In: *Pietas non sola Romana. Studia Memoriae Stephani Borzsák dedicata.* Ed. Anita Czeglédy – László Horváth et al. Bp. 2010. 905–918, 912. 24. j. Heveny konfliktusáról a győri, pozsonyi káptalannal és Pázmány kezeléséről *Frankl (Fraknoi) Vilmos:* Pázmány Péter és kora I–III. Pest 1868–1872. I. 402 skk, továbbá *Galla Ferenc:* Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. (Olaszországi Magyar Oklevéltár) Vác 1936. n.2 és

felmerült, hogy írója mégis Esterházy Miklós lenne, vagy a mű az ő megbízásából készült volna.¹³⁸ A szerző személyének megnyugtató tisztázása további kutatásokat kíván. Ezúttal csupán a mű történeti funkcióját mérhetem be, a közölt Bethlen-levelek provenienciája és hatása érdekében.

A *Magyarországnak állapotjáról* lapjain az önmagát „igaz magyar” névvel illető író Bethlent, egész fejedelemségét, de különösen mindazt, ami 1619–1621 között történt, a török művének mutatja be. Bethlen ebben a beállításban nem több, mint török kreatúra. Már fejedelemmé választásának törvényességét is vitatja az író, mivel állítása szerint Bethlen leveleket hamisított volna az uralom elnyerése érdekében. Kormányzati rendjét, uralkodási módszereit tyrannusinak állítja be, hadjárait, magyar királlyá választását, béketárgyalását pedig kizárólag az oszmán politikának tulajdonítja. Erdély fejedelme eszerint a török Porta kiszolgálója, világhódító terveinek készséges eszköze. A harmincéves háborút kirobbantó cseh felkelők és a Protestáns Unió harcaiba Bethlen kizárólag az oszmán hatalom megbízásból kapcsolódott be. Vállalkozását a Habsburg császár és magyar király elleni fegyverrántásnak minősíti a magát névtelenségbe burkoló szerző.

Történeti áttekintésének időkereteit Konstantinápoly elfoglalásától Mohácson át az oszmánok végső céljuk, a kereszténység hamarosan, az adott esztendőben 1621-ben bekövetkező elpusztításáig vázolja. Megalkotja az Oszmán Birodalom hódítási eljárásának modelljét, s ebbe illeszti be Bethlen uralkodásának történetét, belpolitikai döntéseivel együtt. Érvelésére talán Machiavelli és követőinek hatása is jellemző és az új történettudomány kíváncsainak megfelelően állítását dokumentumokkal bizonyítja. Kilenc egykorú levelet közöl. Gondolatmenetét erre a kilenc levélre építi fel, logikus vonalvezetéssel úgy, hogy látszólag nem tesz mást, mint a leveleket értelmezi.¹³⁹

Az első három levél 1593-ban keletkezett, Haszán temesvári pasa levelei ecsedi Báthory Istvánhoz, Dobó Istvánhoz, illetve Báthory válasza. Az oszmán

jegyzetei. Balásffy államelméleti művéről: *Hargittay Emil*: Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei. Irodalomtörténet 1. (1980) 139–140.

¹³⁸ *Tömösvári E.*: Két Esterházy i. m.

¹³⁹ A közölt levelek: A temesvári pasa levele ecsedi Báthory Istvánnak (Simánd, 1593. szeptember 4.) (8–13.); a temesvári pasa levele Dobó Ferencnek (Simánd, 1593. szeptember 4.) (14–17.); ecsedi Báthory István válasza a beglerbég levelére (Bátor, 1593. szeptember 27.) (18–20.); Bethlen Gábor levele Iszkender pasának (Pozsony, 1619. november 4.) (25–27.); a budai pasa levele Bethlen Gábornak (Buda, 1620. július 18.) (30–33.); Bethlen Gábor levele a fővezír Nászuf pasához (Lippa, 1616. július 14.) (37–40.); Ferdinánd magyar király és császár a várkapitányokhoz (Bécs, 1621. május 20.) (43–45.); Bethlen Gábor levele a „Galga Zulthannak” (Nagyszombat, 1621. április 1.) (47–53.); Bethlen Gábor levele Habil pasához (Fogarás, 1617. február 27.) (87–90.).

hatalom hódítási gyakorlatának megfelelően a pasa magas méltóságokat, ecsedi Báthory Istvánnak vajdaságot és a cseh királyságot, Dobó Ferencnek pedig vajdaságot ígért, ha elpártolnak a Habsburg császártól és magyar királytól. Mert „az Isten a hatalmas Császárnak oly hatalmat adott, hogy a juhászból Királyt téessen...” Ecsedi Báthory István szeptember 27-én írt rövid válaszában visszautasította a pasa csábítását mondván, nem illik hozzá, hogy elfogadja, nem lesz hűtlen a királyhoz, nem akar egyenetlenséget szítani a keresztények között.¹⁴⁰

A Magyarországnak állapotjáról jó írói fogással ellenpéldát állít Bethlen mellé. Részletesen közli, hogy a törökök Bocskait, utána pedig Illésházy Istvánt ke-resték meg, majd pedig azt akarta a szultán, hogy Homonnait válasszák királlyá, s végül „Báthory Gábort, az Erdélyi Fejedelmet kezdé sarkallani, és mind Magyar, mind Lengyel országra ingerelni.” Béke, igazi arany idő következett ezután, „Koronánk is bent lévén hazánkban.” De az „ördögi török” megtalálta Bethlen Gábort, aki „nem gondola se Császárnak adott erős hitlevelével, sem a keresztény vérontással, sem Nemzetünk veszedelmével, sem egyéb, Országoknak rút, gyalázatos pusztulásával.”¹⁴¹

Bethlen kormányzatát azért is támadja, hogy a tanácsban fiatalokat tart maga körül: Thurzó Imre, Rákóczi György, Nádasdy Pál és Illésházy Gáspár neve azonban szinte mintha csak azért lenne megemlítve, hogy megszólaltassa a nagy tekintélyű holt atyák árnyait. S Hamlet atyjától eltérően, ezek az atyák arra intik fiaikat, hogy térjenek vissza a király hűségére.¹⁴²

A pasquillus harcba szólító kiáltványok toposzaival zárul. „Serkennyük fel már álmunkból óh Nemzetem ... Átkozottak vagyunk, ha még is szegény rongyos Hazánknek, s megkevesedett édes Nemzetünknek akarjuk inkább szánakozásra méltó utolsó veszedelmét nézni, hogysen e vérünk szomjuhozó s minden javaink tolvájának [ez Bethlen] ellene állnunk.” Néhány levél azonban különös figyelmet érdemel.

Bethlen Gábor 1619. november 4-én Pozsonyból keltezett Szkender (Iszkender) pasának címzett levelét a röpirat szerzője félreérthetetlenül az oszmán hatalmat kiszolgáló szövegnek értelmezi.¹⁴³ Eltekint a levél első felétől, ahol Bethlen figyelmezteti Iszkendert, hagyjon fel a praktikáival ellene, a saját dolgait ő maga igazgatja. Kijelentését, hogy tekintélye a szultánnál semmivel sem kisebb, mint Iszkenderé, a röpirat szerzője az oszmánok iránti elkötelezettség igazolásának tekinti. „Levelében imígyen ditsekedik: nem tsak Magát, vagy Erdélyt ’s Magyar Országot, de a körülötte lévő több Tartományokat is – amint maga

¹⁴⁰ Magyarországnak állapotjáról i. m. 18–20.

¹⁴¹ Uo. 23–24.

¹⁴² Uo. 69–72.

¹⁴³ Uo. 27–29.

levele és ígéreti tartja – a Török zsámolyivá (zsákmányává?) akarja vala tenni.” Maga jelenti ki, hogy a török császár hív szolgája: „az egész Magyar Nemzetet szintén úgy hoztam Ő Hatalmassága lábaihoz, mint szintén Erdélyt ... Mostan Posonban lakom a magyar Székben; a Korona kezemben vagyom ... Tized nap után a magyarok királyt választanak maguknak.” Hosszan ír győzelmeiről Ferdinánd hadai felett „és ha Isten adgya, Béch is rövid nap az én kezemben leszen.” Végül Bethlen kijelenti: „Az egész Chech Országot, Morva Országot, Slesia-Országot, az Hatalmas Császár jó akaróivá tsináltam.”¹⁴⁴ S hogy minden félreértést elkerüljön, a röpirat írója válogatott szidalmakkal újabb dokumentumot, a budai pasa levelét közöl. Ezzel kívánja kétségtelenné tenni, hogy a királyválasztás a török parancsára történt.

A budai vezér pasa 1620. július 18-án keltezett levelének már a megszólítása is egyértelmű: Bethlen magyar királyi méltósága török találmány. „A szent Jesus hitin való Uraknak dütsősége és fényessége! ... igaz barátságos szolgálatomat ajánlom Fölségednek, mint vitéz, szomszéd királyságra menendő Úr barátomnak.” Kertelés nélkül megkérdezi a pasa, hogy az országgyűlés „mit akar te veled?...Az hatalmas Császárnak parantsolatja szerént választanak-e Királyoknak tégedet, vagy nem?” Közli, hogy tájékozódott a Portára küldött magyar–cseh–morva, sziléziai és ausztriai követekről és inti Bethlent: békétárgyalásokat a szultán nélkül ne folytassanak s Vácot adják át. Ő maga pedig „ha lehetne, ma Fölségedet egynehány Ország Urává tsinálnám.”¹⁴⁵

A krími kalga szultánnak címzett, 1621. április 1-én keltezett soraiban Bethlen megköszöni a tatár tisztségviselő levelét és különösen azt, hogy „segítségünkre való hadának küldésével magát ígéri”, továbbá gratulál a kánnak a lengyeleken aratott győzelméhez, hogy „sok Urakat, kiket levágtak, kiket elevenen elfogtak ezt is a hírt örömmel értettük.” A lengyelekről annyit ír, hogy nekik „nem barátaik”, nem kell tőlük félni „ők tsak nyelvvel otthon vitézek”, de a német császár segítséget ígért nekik. Magukról azt állítja, hogy sikeresen harcoltak a német császár, a spanyol király és a pápa hadaival szemben és harmincezer főnyit vágtak le közülük. Most csak azért tárgyal a békéről, hogy időt nyerjen a „hatalmas Császár” hadai megérkezésig „és jobb alkalmatossággal mehessünk az ellenség gazdag országára.” Majd közli, hogy ha a kán 20 ezer tatárral jön segítségükre „oly gazdag Országokba hordoznánk, kikhez hasonlót soha a Tatár nemzet nem látott. Pénzzel, rabbal, mindnyájan megrakodhatnak a Vitézek, tsak jó 20.000 embert köllene Felségednek maga mellé válogatni.”¹⁴⁶

¹⁴⁴ Uo. 30–32.

¹⁴⁵ Uo. 33–34.

¹⁴⁶ Uo. 47–53.

Ezután a szerző hosszú narratívákban fejti ki, hogy Bethlen maga a sátán. Becsmérlőbbnél becsmérlőbb jelzőkkel bombázza: „rút és fertelmes életű”, nem való a királyi méltóságra, mert „vérszopó’s Tyrannus,” „hamis”, „istentelen”, „a török tején és kenyeren nevedet”, „körülmetélt”, „levélhamisító.” Elveszi az ország szabadságát, a főurak és nemesek birtokait, adót vet rájuk, kirekeszti határmájából az egyházi rendet, és a három kassai mártír, sőt gyilkosságok gyanúja, kísérlete, végbevitel is terheli eladott lelkét. Ennyi bűn egyetlen emberben! Szinte már komikusan hat a késői olvasóra. Pozsonytól Prágáig harcok során át ontotta a keresztény vért Bethlen a névtelenségbe burkolózó író szerint, a magyarok sokaságát vágatta le, „mint a barmot, úgy nem kíméllé Nemzetünket.” Holtak halmai bizonyítják, hogy „ifjúságától fogva, mint a vízkórságos ember a vizet, úgy ő a keresztyén vért itta, és többire ugyan fürdött légyen benne.”¹⁴⁷

Vizsgálva a *Magyarországnak állapotjáról* célját, az végső soron a Habsburg–erdélyi békét próbálja megakadályozni. Bethlen fejedelmet lefokozza. Törvénytelennek nyilvánítja uralkodói mivoltát, királlyá választását török praktikának tünteti fel, kormányzati intézkedései a török hódításait szolgálták és béke szándékát csak színleli, török–tatár hadakkal a kereszténység megsemmisítésére készül. Lehetetlenné teszi nemzetközi kapcsolatait és kizárja a keresztény Európából. Csehország és az erdélyi fejedelem konföderációját, eredendően már az európai háború fejezetét a török terjeszkedés részévé transzformálja. Megkérdőjelezi a cseh–magyar konföderáció célját, lényegét és kiszélesítésének tervét. Valójában a konföderációt az oszmán hódítás egyik megvalósulásának nyilvánítja.

Bethlen Gábor még kiadatlan levelezésének felkutatása, összegyűjtése és kritikai kiadása irataival együtt még a jövő feladata. Az eddig közzétett nagy számú levél alapján megállapították, hogy Bethlen levelei között sok a hamisítvány, „melyeket nagy számmal adtak át egymásnak ellenfelek és szövetségeseik.”¹⁴⁸

A két különösen problematikus Bethlen-levél eredetiségének vizsgálatával máig adós a történetírás. Fel sem merült, hogy ne lennének eredetiek. A Szken-der pasának címzett levél útja követhető. Bethlen maga írja meg portai követi utasításában, hogy „maga kezével” írott levelét Graziani Bassónál elfogta, felbontotta és Lengyelországba küldte. A lengyel nagygyhetman, Stanisław Żółki-

¹⁴⁷ Uo. 34.

¹⁴⁸ *Sebestyén Mihály: A levélíró fejedelem. In: Bethlen Gábor: Levelek. Szerk. Sebestyén Mihály. Bukarest 1980. 7. A dokumentum-átírásról: Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés. Századok 120. (1986) 3–50. A dokumentum-hamisításról a szulejmáni esküforma kapcsán: Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: Historia Manet. Demény Lajos Emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu – Tüdös S. Kinga. Bukarest 2009. 124–125. Vö. Almási Gábor írásával ebben a kötetben.*

ewski egy 1619. évi írásának töredéke azt tanúsítja, hogy Graziani a levél másolatát küldte el neki. A III. Zsigmond királynak Varsóból 1619. október 13-án Żółkiewskinek címzett levelében a Bethlent elítélő retorika viszont még nem következhetett a Szkendernek november 4-én keltezett levélből.¹⁴⁹ A Szkendernek címzett Bethlen-levél egyik másolata, Rhédey Ferenc váradi kapitány kézjegyével ellátva a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica gyűjteményébe került.¹⁵⁰ Talán érthető, hogy ennek a hányatott sorsú levélnek az eredetije máig nem jutott látókörünkbe.

A tatár levelére Mocsáry Antal a „Gróf Forgách Leveles-Tárban,” Bethlen írásai között talált rá. „Valaki elfogattatván, Forgách 'Sigmond palatinus kezeibe adattatot' írta 1826-ban Mocsáry Lajos, amikor a *Nógrád vármegye történetében* közölte a levelet. Ezt a példányt ma is a Forgách-levéltár őrzi. A kalligrafikus írással készült magyar szöveg alján Bethlen jellegzetes, saját kezű aláírása olvasható: „Felséged jóakaratu Attiafia: Gabriel.”¹⁵¹ Eltekintve attól, hogy nem tudjuk, ki és hogyan fogta el, ez a példány eredetinek tekinthető. Mivel a bahcsiszeráji levéltár 1658-ban a lángok martaléka lett, lehetetlen összevetni egy esetleg a kánhoz eljutott példánnyal.¹⁵²

Formálisan tehát eredetinek tekinthető a tatár levél, a hitelességnek azonban vannak további kritériumai. Milyen célból készült? Valóban mi a korabeli mondanivalója? Milyen funkciót töltött be? Mennyiben szól a befogadó nyelvezetén, vagyis gondolkozásmódjának megfelelő stílusban? Megnyugtató válaszokhoz szöveggkritikai vizsgálatokkal és a korban a gyorsan változó hatalmi játszmákhoz alkalmazkodó nyelvezet vizsgálatával juthatunk. Érdekes felismeréssel járhat, ha Bethlen más, a tatár kánhoz írt levelével is összevetjük.

Ezúttal csupán a pasquillus és a következmények jobb megértése érdekében két körülményre utalhatunk. Ismeretes, hogy Bethlent bántották a róla terjesztett hírek, de újabb vélemények szerint tekintélye növelése érdekében, megtevesztésül, mivel a Portával nem volt mindig felhőtlen a viszonya s az ellenfél

¹⁴⁹ Magyar fordításban közli *Schmidt Vilmos*: Báthory és Bethlen viszonya a lengyel koronához. *Századok* 21. (1887) 113–118. A lengyel helyzetről: *Gebei S.*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón i. m. 12–13. További példákra lásd *Almási Gábor* tanulmányát ebben a kötetben. Bethlen lengyelországi diplomáciai kapcsolatainak gyors változásáról lásd *Szabó Péter* tanulmányát ebben a kötetben.

¹⁵⁰ Hivatkozik rá *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 934. Lelőhelye: HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Kart. 169. Konv. C. (1619) fol. 193. Megküldését Fazekas Istvánnak köszönöm.

¹⁵¹ RMK III. 360, 1317, 1318, 1336, 1338, 1340, 1343; AppH/2 788. 1621. április 16/26. TNA PRO SP. 80/4 fol. 49; *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pesten 1826. III. 183–188. MNL OL P 187 Forgách család levéltára Fasc. 157. no. 33.

¹⁵² Ivanics Mária közlése, ezúton köszönöm.

befolyásolása érdekében sem bánta, sőt elnézte, más esetekben hangsúlyozta is, hogy a török hatalom áll mögötte, miközben valójában helyzete a helyi török hatalmasságokkal éppen kiéleződött. Ebben az esetben azonban, úgy tűnik, a *Magyarországnak állapotjáról*-pasquillus erősen bántotta. Erre vall, hogy csaknem egy időben a tatároknak küldött levelével arról írt a nádornak, mennyire nyugtalanítja, hogy a Habsburg császár igyekszik a Portát megnyerni, sőt magához édesgetni, és amit náluk tilt, a törökkel való kapcsolatot, ő igen csak allitálja. Figyelemre méltó továbbá, amit Esterházy Miklós még mint országbíró hagyott meg Bethlenhez küldött megbízottjának, Gál Péternek adott utasításában. Nyugtassa meg a fejedelmet, ne izgassa magát „holmi irogatásokon, panaszkodásokon, képeken (!), amit imitt amott irkálnak, nyomtatnak (!), meg ne induljon őfelsége.” Az ilyesmit hiába tiltják, „Rómában sem foghatják el ettől, noha kimondhatatlan nagy animadversio vagyon ott affélékre, – ’s maga ellen a Pápa ellen csinálnak pasquillusokat.”¹⁵³

A másik körülmény ennél lényegesebb. A pasquillus rendkívül kiélezett és hevesen változó viszonyok közötti időben keletkezett. 1621 kritikus év. Fehérhegy még eleven mementő. A kivégzések és birtokelkobzások hírei rettegésben tartják a Magyar Királyság főurait és nemeseit, sorra élnek a Habsburg kormányzat jól felfogott érdekéből kínált amnesztiával. A hainburgi béketárgyalások – amint volt róla szó – a Habsburg kormánnyal megszakadtak, Bethlen a fehérhegyi csatából megmenekült jägerndorfi örgróf vezette csapattöredékekkel együtt, kifáradt, hiányosan ellátott seregével harcban állt és súlyos utánpótlási gondokkal küzdött. Eközben minden addiginál nagyobb török hadjárat előkészületeivel számolhatott. Az ifjú szultán, II. Oszmán kibontotta a próféta zászlaját, hadereje akár Erdélyen, akár a Királyságon át vonul, tragédia. S a lengyelek elleni addigi küzdelem hírei török–tatár győzelemről szóltak.

Bethlennek ezekben a hónapokban korántsem teljes egészében áttekintett írásai azt tanúsítják, hogy tökéletesen tisztában volt a veszélyes helyzettel. Portai követeknek, Rimay Jánosnak és Dóczy Istvánnak 1621. március 25-én adott, különös szigorral titkosnak minősített instrukciójából kiderül, hogy az egész Európa viszonyait mérlegeli és a helyzetet különösen vészesnek ítéli. Bevallva, hogy „igen sokat discouráltunk és consultalkodtunk mi egy néhányan kik hazánkat igazán szeretjük”, a negyvenhárom pontos utasításában minden eshetőséggel számolva, az európai felettébb labilis helyzetet mérlegelve vázolja a lehetséges megoldásokat.¹⁵⁴

¹⁵³ Hasonló álláspontot fejt ki Bethlen a sokat idézett Klesl kancellárnak írt levelében. Legutóbb idézi *Oborni T.*: Bethlen és a nagyszombati szerződés i. m. Esterházy utasítását idézi: *Jászay P.*: Magyarországnak Bethlen Gábor korabeli támadásakori állapotjáról i. m. 363.

¹⁵⁴ TMÁO I. 265–286. Az instrukció két töredékben fennmaradt részből van összeállítva, a 14. pont mindkét részből, így innen is hiányzik.

A „Galgá Zulthannak” címzett, tatár csapatok felfogadását kilátásba helyező levelét feltehetően Bethlen követe, Harasztosi Balázs vitte magával a megbízással, hogy akár Bahcsiszerájban is, de érje el a kánt. Az 1621. április 6-án keltezett fejedelmi instrukció szerint úgy tűnik, hogy a tatárok mozgósítását a szultán rendelte el. Bethlen alaposan körülírta, milyen feltételekkel fogadja a csapatokat. Kijelölte, merre vonuljanak az Erdélyt gondosan elkerülő útvonalon, 10.000 ezer forintot ajánlott fel a csapatokért és saját parancsnokságát kívánta érvényesíteni. A további tisztázásra váró részleteket magában rejtő instrukcióban a leglényegesebb pont, hogy Harasztosi „a segítség kérését ne kezdje sollicitálni,” csak ha tőle újabb utasítást kap, mivel az csak akkor lesz időszerű, „ha itt békességünk végbe nem mehetne.”¹⁵⁵

A szultán Angyal Dávid szerint 3.000 tatárt küldött Magyarországra és megjelenésük Nyitra környékén hatékonyan hozzájárult, hogy a Habsburg kormány újra felvette a tárgyalások fonalát. Lehetséges, hogy Bethlen valóban érdekérvényesítésre használta a tatár fenyegetést. A korban Velence és más országok is fogadtak fel tatár segédc csapatokat.¹⁵⁶ Így érthető, hogy 1621 nyarán a nyugati kapcsolatokat szinte kétségbeesetten kereső Bethlen ismételten megkeresi Velencét és saját erejéről tájékoztatva a Köztársaságot a tatárookra is hivatkozik.¹⁵⁷ Mihelyt pedig tető alá hozták a békét, Bethlen lázas sietséggel és a legkülönbözőbb módon, tetemes összeggel, 1200 aranyforinttal is igyekszik távol tartani a tatárokat Erdélytől.¹⁵⁸

Feltehető, hogy amikor a *Magyarország állapotjáról* pasquillus a tatárok előzőnlésével fenyegette a kereszténységet, gyakorlatilag ugyancsak elősegítette a békekötést. Az is igaz, hogy mire a pasquillus megjelent, gyökeresen megváltozott a helyzet. A lengyelek megvédték Chocimot (Hotin), és II. Oszmán hadserege tönkrement, a nagyvezért leváltották. 1621 októberében pedig Nikolsburgban újra megindultak az erdélyi–Habsburg béketárgyalások. Pázmány Péter érsek abban messzemenően egyetértett Bethlennel, hogy az országnak békére, biztonságra lenne szüksége, hogy megerősödjék. „Mert ha nekünk nem fáj saját nemzetünk fogyása, romlása, nem tudom, hogy kinek fájhat.”¹⁵⁹ Az ér-

¹⁵⁵ TMÁO I. 286–291.

¹⁵⁶ Ivanics Mária tájékoztatása, ezúton köszönöm.

¹⁵⁷ *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. (A magyar nemzet története, 6.) Bp. 1898. 330; *Óváry Lipót*: Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről. (Értekezések a történeti tudományok köréből). Bp. 1888; *Gindely A. – Acsády I.*: Bethlen Gábor és udvara i. m. 46–49. Bethlen Emlékiratáról is: *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 273–274.

¹⁵⁸ Instrukció Peteő Farkasnak (1621. december 1.) TMÁO I. 336–341.

¹⁵⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp. 1994. 53.

sek ugyancsak kezdeményezte, hogy felvegyék a tárgyalások fonalát. Mellette Esterházy Miklós képviselte a tárgyalásokon a Magyar Királyságot, s a császári békebiztosokkal együtt az erdélyi fejedelemmel kompromisszumos megállapodásra jutottak. Hatott a gyors megegyezésre a Habsburg Birodalom kedvezőtlen hadi helyzete a nyugati fronton, miközben a kincstár is üresen kongott, illetve a megrendülés Bethlen szenvedélyes békemegbízottja, a tehetséges ifjú Thurzó Imre hirtelen halála miatt.

Bethlen viszonylag kedvező békét kötött II. Ferdinánddal. Visszaadta a koronát, lemondott királyi címéről. Ferdinánd viszont általános amnesztiát adott, megerősítette a bécsi békébe foglalt országos szabadságjogokat. Bethlen hét vármegyével bővíthette ki a Fejedelemség területét, elnyerte Tokaj, Munkács, Ecsed várakat uradalmaikkal együtt. Hatalmába került Kassa, s a Lengyelországba vezető kereskedelmi utak ellenőrzése. Megkapta a német-római szent birodalom hercege címet és a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket.

1622 januárjában a nikolsburgi béke ratifikálása idején központi rendelkezés szabta meg minden városnak és vármegyének, hogy az országnak és az egész „kereszténységnek” üdvös békét mindenütt hirdessék ki. Pázmány pedig a „szent békesség alkalmából” köszöntötte a fejedelmet, aki megvédte a Magyar Királyságot és a Fejedelemséget Csehország sorsától.¹⁶⁰ A *Magyarország állapotjáról* állításai, általános koncepciójával együtt ezzel érvényét veszítették, sőt igaztalanak lettek. II. Ferdinánd császár nem tárgyalhat keresztény vérben fürdő török bérencel, aki a kereszténységre zúdítaná a tatár hordákat. A francia közvetítéssel zajló tárgyalásokon Bethlent a Habsburg kormányzat legális tárgyalófélnek ismerte el és a nikolsburgi béke ténye felmentette őt a képtelen vádak alól. Viszont a közölt levelek külön életet kezdtek. A Szkender pasának címzett levél a „Galga Zulthannak” írott levéllel együtt példátlan karriert futott be. A Lippa átadásával foglalkozó levelével együtt a Szkendernek címzett az egyik legszélesebb körben, különböző fordításokban, számtalan másolatban röpiratként terjesztett és elterjedt Bethlen-levél.¹⁶¹

A tévesen a tatár kánnak írottként azonosított levél külön nyomtatványként, latin, német, francia fordításban terjedt, sőt Angliába is viszonylag gyorsan eljutott. Mivel az egykorú dokumentumok a nemzetközi hírpiacon kerültek forgalomba, hitelességük bizonyítására a kiadók közlik, honnan szerezték meg. A

¹⁶⁰ Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 közt. TT [9.] (1886) 211–212.

¹⁶¹ Bethlen Balassi Ferenc és Korláth István portai követeinek utasítását kiadó Szilágyi Sándor azonosította: „Ez azon levél, amely Balázsfai (!) Tamás 1621-iki röpiratában 'Magyarország mostani állapotáról' ki is adott.” TMÁO I. 215. Elterjedéséről részletesen lásd Almási Gábor tanulmányát ebben a kötetben; Varsányi K.: Bethlen Gábor i. m. 49.

„Galga Zulthannak” címzett levél röpiratként terjesztett példányaihoz kötve olvasható egy II. Ferdinánd királynak címzett levél. Ebben Széchy György közli az uralkodóval, hogy Murány vára alatt fogta el a levelet és másolatát küldi az uralkodónak. Eszerint az eredetinek a Széchy család levéltárában kellene lennie. Tisztázást kíván az is, hogy miként viszonyul a Széchy által emlegetett levél a Forgách-levéltárban találhatóhoz.

Mivel sok másolatban terjedt el, a külföldi és a hazai történetírók szinte megszokottan láncolatban hivatkoznak rá, kisebb-nagyobb hangsúllyal minősítve vele Bethlen politikáját.¹⁶² Az angol történésznő, Veronica Wedgwood a harmincéves háború rendkívül elismert és népszerű, több kiadást megért munkájában – miközben elismerte hadvezéri és diplomáciai képességeit – Bethlent a félreértetten a tatár kánhoz címzett levele alapján, annak különös antropoligizált adaptációjával jellemezte: „füstös képű kis tatár.”¹⁶³

Szekfű Gyula a „Galga Zulthannak” írott levélnek, mint láttuk, kiemelt jelentőséget tulajdonított. Megállapította, hogy amint Forgách elfogta, „a császári publicisztika rögtön elterjesztette Európában.”¹⁶⁴ Majd idézett a levélből, és Bethlen politikáját minősítő koncepciót épített rá.¹⁶⁵ A levélre hivatkozva jutott Szekfű arra a megállapításra, hogy bár Bethlen európai jelentőségét erőteljesen hangsúlyozta, úgy látta, politikáját tévesen a török hatalomra építette. Mégpedig úgy, hogy a startvonalat Bethlennek az – ahogy ő írta, a „tatár kánnak” – 1621. április 1-én keltezett leveléből vett idézettel jelölte meg. Kritika nélkül idézte Bethlen levelét, amelyet a török szolgájának minősítő pasquillus közölt és onnan kiemelve mint röpirat egész Európában elterjedt. Eszerint Bethlen a nyugati országok ellen behívott tatároknak gazdag zsákmányt ígér: „oly gazdag országokban hordoznók, kihez hasonlót soha tatár nemzet nem látott, kinccsel, rabbal mindnyájan megrakodhatnak a vitézek.”¹⁶⁶ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy két évtized híján egy évszázaddal ezelőtt a történetírás még nem rendelkezett megfelelő forráskritikai módszerekkel. Szekfű Bethlen-könyvének megjelenése óta az újabb kutatási módszerek és eredmények nem igazolják markáns vélemé-

¹⁶² Gualdo Priorato, Malvezi, Georg Kraus, Battista Nani, Bethlen János, Pray György, Szalay László, Szilágyi Sándor, Gindely Antal, Angyal Dávid, Golo Mann, Veronica Wedgwood stb.

¹⁶³ *Veronica Wedgwood: The Thirty Years War.* New York 1961. 94; *Kurucz Gy.:* Sir Thomas Roe i. m. 57.

¹⁶⁴ *Szekfű Gy.:* Bethlen Gábor i. m. 136.

¹⁶⁵ „A török- és immár tatárbarátság erősen hatott a magyarságra is, az még Bocskay példája és Bethlen kísérletei után is csak kezdetén volt annak a fejlődésnek, amely később Thökölynek lehetővé tette tisztán a török hatalomra építeni nemzeti politikáját.” Uo. 136.

¹⁶⁶ Uo. 136.

nyét, az ország egyesítését „török barátságban, török főség alatt” megkísérelő Bethlen Gábor fejedelemről.¹⁶⁷

A hágai szövetségben

Bethlen írásából, kísérleteiből egyértelműen kiderül: tudatában volt, hogy az Erdélyi Fejedelemség csak akkor felelhet meg roppant feladatainak, ha kilép a nemzetközi fórumokra, államisága nemzetközi elismerést nyer, és számottevő tényezőként lehet jelen az európai politikában. A cseh konföderáció szervezése idején már általános európai összefogásban gondolkozott. Türelmetlen várakozását és csalódását egyaránt kifejezik a Prágában tárgyaló Thurzó Imrének 1620 elején írt sorai; 1621 késő tavaszán, a kétségbeejtő helyzetben, amikor ha nem tud békét kötni, török–tatár segítségre szorul, közli: „az anglia és hollandiai oratoroknak írtam ... a velencei respublikához is ezen héten expedíalom követemet.”¹⁶⁸ A nikolsburgi békébe foglalta, hogy török támadás esetén a császár megvédi, sőt menedéket biztosít számára. Politikájában kikristályosodott alapelv, hogy a cseh konföderáció összeomlása után is tovább kell építenie európai kapcsolatait, hadi vállalkozásba csak a keresztény országokkal létrehozott szilárd megállapodás („derék fundamentum”) alapján kezdhet. A pillanatnyi viszonyok nem sok jót ígértek.

1622. szeptember 1-én Kapy András és Heinrich Matthias von Thurn gróf, a levert cseh felkelés erdélyi szolgálatba állt generálisa vezetésével Konstantinápolyba érkezett a fejedelmi követség, hogy a portai viszonyokról és az európai hatalmak támogatásáról tájékozódjék, de először az erdélyi diplomácia beszűkült lehetőségeivel szembesülhetett. A szultán neheztelt a nikolsburgi béke miatt, a lengyel király Bethlen letételét, vagy megsemmisítését követelte a Portán. Az állomáshelyét Konstantinápolyban 1621 végén elfoglaló és nagy tapasztalatokkal rendelkező Sir Thomas Roe angol követ utasítása – I. Jakab király békepolitikájának megfelelően – meg sem említette Bethlent, majd úgy szólt, hogy tartsa magát távol az erdélyi fejedelemtől és követeivel se létesítsen kapcsolatot.¹⁶⁹ Erről a mélypontról bontakozott ki Bethlen szélesebb körű kapcsolata a protestáns országokkal, eljutva a hágai szövetségig és a westminsteri szerződésig. Több tényező hatására.

¹⁶⁷ Uo. 136, 250–251.

¹⁶⁸ TMÁO I. 284.

¹⁶⁹ The Negotiations of Sir Thomas Roe i. m. 28–30. Vö.: *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 60. Az osztrák és a spanyol Habsburgok politikáját mélyen elítélő véleményéről lásd *Kellner Anikó*: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 7. (2006) 86–115. Lásd még *Zarnóczy Áron* tanulmányát ebben a kötetben.

A protestáns országok kezdetben több-kevesebb rokonszenvvel kísérték Bethlen politikáját. A németalföldi közvélemény viszont fenntartás nélkül, elismeréssel viseltetett az Erdélyi Fejedelemség irányában. Németalföld kettészakítva létharcát vívta a Casa Habsburgiana spanyol ágával. A holland társadalom széles köreiből megértés, érdeklődés és együttérzés övezte az Erdélyi Fejedelemséget és a csehekkel közösen vívott harcait. Hollandiában a magyarokat rokonnak és bátor nemzetnek tekintették. Amszterdam, az információs világ sajtóközpontja begyűjtötte, minősítette, kiegészítette és továbbította a híreket, s Bethlen Gáborról képek, írói alkotások és hírlevelek tudósították, hogy híveivel a Habsburg császár zsarnoksága ellen küzd és a lelkiismereti szabadságért és általában országuk szabadságáért szállt harcba.¹⁷⁰ A németalföldi Egyesült Köztársaság portai követét, Cornelis Hagát kormánya már 1620 tavaszán felhatalmazta, hogy támogassa a cseh felkelést, s a követ következetesen közbejárt a Portán Bethlen érdekében.

Az angol politika lassú megváltozásában Thomas Roe munkája vitathatatlan. Személyes meggyőződésén kívül az angol politikában I. Jakab halálával bekövetkező uralkodóváltással járó új politikai irányzat, Richelieu fellépése a spanyol és osztrák Habsburg birodalmak ellen és Bethlen protestáns volta egyaránt hozzájárult, hogy I. Károly kormánya egyre inkább méltányolta a fejedelem jelentőségét a Protestáns Unió terveiben. S valóban figyelmet érdemel Bethlen személyes hatása is.¹⁷¹

A változáshoz vezető első lépést Cornelis Haga tette meg, azzal, hogy 1621-ben segítette az erdélyi követeket. Azt is elérte, hogy a szultán levelet írt a Staten Generaalnak, javasolva: segítsék Bethlen törekvéseit.¹⁷² Bethlen pedig amint értesült a holland követ érdeklődő jóindulatáról, azonnal Hollandiába küldte követét, Ehrenfried Berbisdorfot.¹⁷³

A Staten Generaal 1623. január 28-i ülésén ismertette a követ a fejedelem katonai potenciálját, az osztrák és a spanyol Habsburg birodalmak ellen több ország összefogásával indítandó hadjárat tervét, költségeit, s megnyugtató szavait arról, hogy a török hatalom nem kívánja a kereszténység veszedelmét.¹⁷⁴ A ter-

¹⁷⁰ Lásd Kees Tszelszky tanulmányát ebben a kötetben.

¹⁷¹ Álláspontjának megváltozását részletesen és árnyaltan elemzi, Thurn gróf és Kapuy András követségének hatásával együtt Bethlen személyes hatását is hangsúlyozva Kellner A.: A tökéletes követ i. m. 103; illetve Zarnóczy Áron tanulmánya ebben a kötetben.

¹⁷² Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. Történelmi Szemle 41. (1999: 1–2. sz.) 157–175; továbbá: Miklós Ödön: Bethlen Gábor és a holland diplomácia. Protestáns Szemle 38. (1929) 595–608.

¹⁷³ Életrajza: Piri Z.: Bethlen Gábor i. m. 9. jegyzet; Kármán Gábor tanulmánya ebben a kötetben.

¹⁷⁴ Piri Z.: Bethlen Gábor i. m.

vet meggyőzőnek ítélő Staten Generaal Móric herceg nevében küldött válasza a kor diplomáciájára jellemző patetikus nyelvén fejezte ki, hogy érdekeik azonosak. Bethlent „felséges és hatalmas királynak” szólította. Tervéről azt írta, hogy „hihetetlen gyönyörűséggel” értették meg. Csodálattal adóznak eddigi harcaiért a szabadság és a protestánsok védelmében. „Magasztaljuk és csodáljuk Felséged hősi elhatározását és igazán királyhoz méltó nagy lelkét; kérjük és könyörgünk, hogy ugyanilyen elszántsággal és ugyanilyen módon maradjon ahhoz állhatatos a jövőben is.” Azon lesznek, hogy pénzzel, ami a háború idege, segítséget nyújtsonak, amint körülményeik megengedik. Feltehetően ide köthető, noha datálása 1620, Bethlen páncélos portréja. A holland aláírással ellátott, kevésbé élethű portré körirata magyar királynak nevezi és közli jelmondatát: „Pro Christo et Patria”.¹⁷⁵ Bethlen 1623 nyarán kapta meg a Staten Generaal sorait és megértette: pénzügyi támogatásra egyáltalán nem, vagy csak nagyon nehezen számíthat.

Két újabb irányváltó próbálkozása sikertelennek bizonyult. Mivel a nikolsburgi megállapodással problémák adódtak és ezeket tárgyalással nem tudták tisztázni, Bethlen 1623 őszén hadjáratot indított és 1623. november 3-án csapatai körülvették a Hodonínba szorult császári sereget. Végül mégis kénytelen volt kevésbé kedvező békét kötni.

Felesége, Károlyi Zsuzsanna két gyermeküket követve 1622 tavaszán távozott a világból. A családtalan Bethlen Habsburg hercegnőt, II. Ferdinánd császár lányát, a tizenhárom éves Cecília Renátát kérte feleségül. Azzal a diplomáciai politikai számítással, hogy a perzsa háborúban és a belharcokban meggyengült oszmánoktól visszafoglalják a megszállt Alföldet, Erdély is kiszabadul a Porta hatalmi szférájából és II. Ferdinánd jogára alatt az újraegyesített Magyarországon ő lenne a kormányzó. Ajánlatát azonban a Habsburgok családi tanácsa hosszú latolgatás után visszautasította.

Az újabb házassági terv, hogy a brandenburgi választófejedelem húgát, Katalint vegye feleségül, valószínűleg először Sir Thomas Roe és vele, az egykori nevelőjével intenzíven levelező Erzsébet királyné gondolataiban merült fel, talán nem függetlenül Pfalzi Frigyes körének Bethlennel is kapcsolatot tartó diplomáciai kombinációitól. Az 1626. január 2-án Kassán fényes külsőségek között megkötött házasság bár Brandenburgi Katalin személyisége miatt szerencsésnek nem mondható, növelte az erdélyi fejedelem nemzetközi tekintélyét; Bethlen sógorságba került II. Gusztáv Adolf svéd királlyal.

Az európai hatalmi viszonyok változása és az éveket igénylő diplomáciai munka megteremtette a lehetőséget, hogy bekapcsolódjék az ausztriai és a spa-

¹⁷⁵ „Belga művész által ” meghatározással az „országos képtárból” közli *Gindely A. – Acsády I.*: Bethlen Gábor és udvara i. m. 29. Vö.: *Cennerné Wilhelmb G.*: Bethlen Gábor metszet-arc képei i. m.

nyol Habsburg Birodalom ellen összefogó országok hágai szövetségébe. Több körülmény segítette, hogy sikerült legyőzni Erdély és Hága között a hatalmas távolságot. Angliát régi kereskedelmi kapcsolatok fűzték az oszmán világhoz, az angol követ elkísérte a szultánt a tizenöt éves háború magyarországi hadjáratára 1596-ban. Az angol követjelentések szerint a Balti tengeri kereskedelemben érdekelt City urai a térség török–erdélyi–lengyel politikai viszonyai iránt is egyre erőteljesebben érdeklődtek. Számukra a török nem a kegyetlen hódító, hanem a kereskedelmi partner. A konstantinápolyi angol követ, Sir Thomas Roe széleskörű diplomáciai gyakorlattal, nagy tapasztalatokkal rendelkezett és rálátott az egész európai politikára.¹⁷⁶ Jelentései Sir George Calvert miniszternek részletesen igazolják, hogy tisztában volt az Oszmán Birodalom jelentőségével, és hatásával a keresztény országok konfliktusaiban. 1622 szeptemberében küldött jelentésében beszámolt róla, hogy a nagyvezírrrel folytatott tárgyalásai során kiderült, III. Zsigmond lengyel király Bethlen letételét, sőt megsemmisítését követelte a Portán.¹⁷⁷ Ugyanakkor szerinte Bethlen a király ellenzékével tartva kapcsolatot a lengyel koronát is elnyerheti.

Roe különösen a török birodalom, mint az európai politikát is befolyásoló hatalmi tényező szempontjából méltányolta egyre inkább Bethlen Gábor politikáját. Ismeri a pasák gondolkozását, kezelni tudja a komplikált török politikát, sőt bizonyos portai körökben tekintélye van. Nagy hasznára lehet a Protestáns Ligának és Angliának, mert leköti keleten a Habsburg hatalom erejét és mozgósíthatja az oszmánokat.

Bethlen már a brandenburgi fejedelmet Katalin kíséretében képviselő Adam von Schwarzenbergnek kifejtette, hogy ha Anglia, Hollandia, Franciaország, Dánia, Svédország és Velence, a készülő szövetségben szóba jövő hatalmak a Portával nem rendezik viszonyukat, jégen épül minden igyekezetük.¹⁷⁸ Ha nem biztosítják a maguk oldalán a Portát, akkor az ellenfél magának nyeri meg és nem nyithatják meg az úgynevezett keleti hadműveleti frontot. Bethlen pedig reális politikai megfontolással igényelte, hogy ne legyen hátában ellenség.

Közben számottevő, a Habsburg politikában is jelentős változások történtek. A Magyar Királyság 1625. évi pozsonyi országgyűlésén királlyá koronázták az uralkodó fiát, a jól felkészült és magyarul is beszélő III. Ferdinándot és megválasztották az ország nádorává a kimagasló tehetségű államférfit, gróf Esterházy Miklóst.¹⁷⁹ I. Jakab királlyal sírba szállt a spanyolbarát angol békepolitika és

¹⁷⁶ Személyiségének és követi tevékenységének szép ismertetése: *Kellner A.*: A tökéletes követ i. m.

¹⁷⁷ TNA PRO SP 97/8 fol 259. Idézi *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 60.

¹⁷⁸ *Szabó Gyula*: Brandenburgi Katalin esküvője. TT [11.] (1888) 445–446.

¹⁷⁹ *Péter K.*: Esterházy Miklós. i. m.

megnyílt az út a háborús párt előtt. Franciaországban pedig a politika irányítását Richelieu vette át. Roe jelentéseivel alaposan hozzájárult, hogy az új angol uralkodó, I. Károly király csatlakozott a Franciaország kezdeményezésével szerveződő szövetséghez.

Bethlen angliai népszerűségére jellemző Ben Johnson szatírájának egyik párbeszéde. A színdarab egy ún. hírtrafikban játszódik. Ezek Londonban a Szent Pál katedrális körül szellős fabódék, pavilonszerű létesítmények voltak, megtömve újságokkal a köznép tájékoztatására. A betérő böngészhetette a hírleveleket, vagy hallhatott, amit akart, hadihíreket és képtelen históriákat. Bethlen Gábor neve ilyen hírtrafikban is forgott, amint Ben Jonson *Staple of News* (Hírtrafik) című színpadi szatírája tanúsítja. A Királyi Színtársulat 1625-ben mutatta be a darabot, s Bethlen Gábor neve a III. felvonás 2. jelenetében hangzik el. Ferencz Győző fordításában közöljük.

Szeddalábad:

Pákosztos:

Láss a főzéshez Pákosztos. Elég hírt kaptál.
Bethlem Gáborról valamit még. És megyek.
Nos olyan dobót talált ki,
Hogyha döng, meghallja minden keresztény;
/Bethlen Gábor dobja hallatszik/
De nem tudja masíroztatni rá
Seregeit a szörnyű zaj miatt
Ezért egy szerkezettel levegőbe
Emeli őket, jó magasra és csak
az esküvőjén jelennek meg újra.
Vagy soha. Megyek, Isten veletek.¹⁸⁰

Pákosztos

Bethlen követe, Matthias Quadt¹⁸¹ jelen volt Anglia Hollandia és Dánia szövetségkötési tárgyalásain, de még nem volt fejedelmi meghatalmazása, hogy az 1625. december 9-én megalakuló Hágai Szövetségbe belépjen. A felhatalmazást ugyan Bethlen 1626. április 18-án aláírta, de az késve érkezett meg.¹⁸²

¹⁸⁰ *Pennyboy, Junior*: Well, Lickfinger, see that our Meat be ready, /Thou hast News enough.

Lickfinger: Something of Bethlem Gabor, / And then I'm gone.

Thomas Barber: We hear he has devis'd / A *Drum* to fill all *Christendom* with the sound: [Bethlem Gabor's Drum] / But that he cannot draw his Forces near it, / To march yet, for the violence of the noise. / And therefore he is fain by a design, / To carry 'em in the Air, and at some distance, / Till he be married, then they shall appear.

Lickfinger: Or never; well, God b' wi' you.

Ben Jonson: *Staple of News*. Bemutatták 1625-ben, megjelent 1631-ben.

¹⁸¹ Életrajzára lásd *Kármán Gábor* írását ebben a kötetben.

¹⁸² *Hankó Ágnes*: Nemzetközi hitelnyújtás a harmincéves háború idején. A hágai koalíció pénzsegélye Bethlen Gábornak 1626-ban. Szakdolgozat, 1993. 21.

A Hágai Koalíció célkitűzésében, hogy összehangolt nemzetközi támadást indítanak a Wallenstein fővezérsege alatt előrenyomuló spanyol és ausztriai Habsburg hatalmak hadai ellen, Bethlen feladata, hogy lekösse keleten a császári erőket, egyben biztosítva a törökök támogatását, megakadályozva, hogy Bécs nyílt vagy közvetett segítséget kapjon az oszmánoktól. IV. Keresztély dán és norvég király zászlóján *Pro Religione et Patria*, Ernst von Mansfeld gróf, a cseh felkelés egykori vezére sziléziai haderejének zászlóján *Pro Patria et Libertate* jelszavak hirdették a hadra kelés célját.

A Staten Generaal 1626. augusztus 25-i döntése értelmében elfogadták Quadt előterjesztését. Mivel Erdély fejedelme úgy véli, hogy az ellenség hatalmas erővel rendelkezik, össze kell fogni az összes keresztényi protestáns erőknek. Számításba kell venni az ottomán Portát is. Kész erős hadsereggel fegyverbe szállni, de vannak feltételei. Havi 40.000 birodalmi tallér támogatásra van szüksége és a békekötésbe az erdélyi fejedelemséget is foglalják be.¹⁸³ Az összeg Roe szerint is viszonylag csekély volt, hadseregének eltartása hozzávetőleges számítások szerint hadjáratai idején az egymilliót is meghaladta.¹⁸⁴ Németalföld azonban a spanyol háborúban kimerült és Pfalzi Frigyet is segítette. A Hágai Koalíció anyagi nehézségekkel küzdött. Végül úgy döntöttek, hogy Bethlen számára a havi 40.000 birodalmi tallér felét az angol király, 10.000 tallért a dán király fizesse, a maradék 10.000 talléron osztozzon Franciaország, Velence és Savoya közösen.¹⁸⁵ Hadserege felszereléséhez szükséges összeg kifizetésére Bethlen ígéreteket kapott a dán és a francia király részéről, de a hitelviszonyok és az átutalások nehezen követhetők. 1626. november 30-án írta alá I. Károly angol király Bethlen Gábor fejedelemmel, megbízottja útján a hágai koalíció tagjával kötött westminsteri szerződést.¹⁸⁶

Bethlen mintegy 15–25 ezer főnyi katonaságával 1626. augusztus 25-én indította el hadjáratát. Korábról ismert veres zászlóján a bibliai idézetek, a hajó, a keresztbe fektetett kard és pálmaág szimbolikus együttesének több megfejtése is lehet.¹⁸⁷ Kifejezhette azt, hogy Isten segítségével a vágyott béke csak harccal érhető el. Az erdélyi haderő létszámát Murteza budai pasa, majd Mansfeld sere-

¹⁸³ The Negotiations of Sir Thomas Roe i. m. 516; Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez i. m. 558; Miklós Ö.: Bethlen Gábor i. m. 605; Hankó Á.: Nemzetközi hitelnnyújtás i. m. 23.

¹⁸⁴ Czigány István: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. Hadtörténelmi Közlemények 28. (1981) 533–535.

¹⁸⁵ Hankó Á.: Nemzetközi hitelnnyújtás i. m. 21. 10. jegyzet.

¹⁸⁶ A westminsteri szerződést kiadta: Szilágyi Sándor: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből, II/8.) Bp. 1873. 78–80.

¹⁸⁷ Értelmezésének új irodalmát lásd G. Etényi Nóra ebben a kötetben közölt tanulmányában.

ge csatlakozásával 40 ezer főre becsülték.¹⁸⁸ Ezt a kevéssé egységes katonaságot fogta össze Bethlen, amikor a császári csapatok híres főparancsnoka, Albrecht von Wallenstein főgenerális haderejével nézett farkasszemet.

Miután mintegy százezer főnyi jól felszerelt haderejével Wallenstein Lutter-nél (aug. 27.) szétverte Keresztély dán király seregét, üldözni kényszerült a Des-saunál vereséget szenvedett, de serege maradékával Magyarországra menekülő Mansfeldet. Nagyon is tisztában lévén a számára hátrányos erőviszonyokkal Bethlen óvatosan visszavonult s Wallenstein követte, egyre mélyebben nyomulva Bethlen után Alsó-Magyarország számára teljesen ismeretlen területére, ahol sem élelem, sem víz, sem biztos pihenő nem várt rá. Haderejét kimerültség, éhség és a pestis tizedelte. 1626. szeptember 30-án Drégelypalánk mellett nézett egymással szembe a császári és Murteza pasa seregével együtt az erdélyi haderő. Bethlen éjszakára fegyverszünetet kért s az éj leple alatt a közeli Szécsény mezővárosig húzódott vissza. Döntése többféle módon magyarázható.

Lovas harcra kedvezőbb terepen állíthatta fel csapatait és itt egyesült Mansfeld maradék seregével. Ha a császári fővezér harcba száll, Murteza pasa seregével is megütközik, ezzel pedig megszegi a zsitvatoroki békét, kirobban a háború a Habsburg és az Oszmán Birodalom között, magával ránt minden keresztény haderőt s megindul az oszmán hatalmat a Duna-tájról kiszorító háború. Bethlen hadvezetői képességeit, taktikai érzékét azok is elismerik, akik különben bírálták.¹⁸⁹

A török elleni háború egyre inkább behatóan foglalkoztatta. Nagyon is számolt azonban a kockázatokkal s mindenekelőtt az országát féltő reálpolitikai elgondolások vezették. Világosan kiderül ez a Cecília Renáta hercegnővel kötendő házassága ügyében Bécsbe küldött követe, Kamuthy Farkas számára adott sajátkezü instrukciójából. Kész harcba szállni a török ellen, de csak akkor, ha kellően megalapozott lesz a vállalkozás.

... hogy őfelsége és minden keresztény fejedelem elhihesse én felőlem azt, hogy én nem az vagyok aminek engemet pronuntialtak eddig, nem rettegem a törökkel való igaz köteles barátságomat megvetni, és én is nem különben hanem mint akármely keresztény fejedelem s ország, csak színnel és nem színnel [sic! nyilván szívvél] mutogatnom neki holmi kedveskedést, azt is csak addig amíg ő felsége kedve s akaratja leszen, valamikor őfelsége kívánja én tőlem ellenek való fegyverfogásomat, azontúl kész leszek én is az én kicsiny erőm szerint ő felsége mellett azok ellen való igaz szolgálatomat a kereszténységnek megmutatnom, csak láthassam és érthessem az olyan intentumnak (amikor

¹⁸⁸ Nagy L.: Magyar hadsereg i. m. 79.

¹⁸⁹ Wedgewood, V.: The Thirty Years War i. m. 94–95.

az lenne és addig élhetnék) oly fundamentumát, mely által én is bátorsággal az én hazámat statusival együtt, annak a szerencsének alája bocsáthassam.¹⁹⁰

Többször is visszatér instrukciójában a török elleni háború kérdéseire. Átfogóan a harmincéves háború addigi fejleményeivel összefüggésben vizsgálja, s történelmi, sőt világtörténelmi jelentőségét is jelzi. Elítéli a harmincéves háborút, hogy keresztény országok támadnak egymásra és ezzel csak az oszmánok hatalmát növelik. Kifejti, hogy Ferdinándnak a török elleni háború fele annyiba kerülne, mint amennyit addig a keresztények elleni hadakozásra költött, s megszüntetné, hogy keresztényeknek keresztényen vért kelljen ontania. Úgy ítéli, hogy öt-hat év alatt vissza lehetne foglalni a török megszállta területeket. A vállalkozás biztosítékát abban látná, hogy a pápával, a spanyol királlyal, Franciaországgal és Lengyelországgal kössön a császár szövetséget. Átgondolt, realista tervét a jövő igazolta. Figyelemre méltó kikötései vannak. „Az bejövendő hadak pedig az segítségnek praetextusa alatt országunkat mitőlünk el nem vennék, pénzen élnének, az országot nem pusztítanak.”¹⁹¹ Ha pedig a császár sikerrel végbe vinné a törököt Magyarországról kiszorító háborút és állandó békét köthetne, „nem lenne kisebb dicsérettel való emlékezeti ez világban Augustus császárnál, ki mai napon is birodalmának békesség szerzéséért dicsértetik.”¹⁹²

1626 őszén a terv nem távoli álom. Nyáron Pázmány Péter esztergomi érsek pozsonyi palotájában titkos tanácskozás zajlott a török elleni háborúról, majd kora ősszel közös tárgyalóasztalnál ül az érseknél Maximilian Trautmansdorff gróf, a Titkos Tanács tagja, Questenberg, a Haditanács elnöke, a Habsburg kormányzat török szakértője, s a nádor, Esterházy Miklós. A velencei követ jelentése szerint a tanácskozáson résztvevő Wallenstein herceg Buda ostromára készült.

Ha a császári csapatok fővezére követi a szécsényi mezőre visszahúzódott Bethlent, ha felveszi a kesztyűt, lehetséges, hogy másképpen alakul hamarosan gyilkos törrel bevégzett karrierje. Wallenstein azonban nem követte a Szécsénybe visszahúzódó Bethlent, nem kezdett harcot, hanem dühös szitkokat szórva, elhagyta Magyarországot. Szokása szerint Bethlen azonnal tárgyalásokat kezdett II. Ferdinánd királlyal. Pozsonyban 1626. december 20-án lényegében a nikolsburgi békepontokat Bethlen mint a hágai szövetség tagja írhatta alá. Azt viszont már sem a török, sem a Habsburg hatalomnál nem tudta elérni, hogy amikor a két nagyhatalom megújította és megerősítette a zsitvatoroki békét, abba az Erdélyi Fejedelemséget is belefoglalják.

¹⁹⁰ Kiadta: Szilágyi S.: Adalékok i. m. 47.

¹⁹¹ Uo. 56.

¹⁹² Uo. 53.

A jövő esélyei

Pierre Chaunu szerint a fehérhegyi vereséggel „a cseheket két évszázadra kitörölték Európa történetéből.”¹⁹³ A megállapítás erősen túloz, Csehország meggyötörve és önrendelkezésétől megfosztva, de megmaradt. A cseh–magyar konföderáció, a közös kereskedelmi szabadsággal összekovácsolt közép-európai államok szövetségének tervét Horvátországgal kibővítve Zrínyi Miklós mozgalmaiban elevenítették fel újra, majd némi módosítással II. Rákóczi Ferenc fogalmazza újra, azzal megtoldva, hogy az európai hatalmi egyensúly feltétele Közép-Európa stabilitása. S az igény a következő századokban is felmerül.

Bethlen Gábor csalódásokat sem nélkülöző politikájának legfőbb eredménye a hágai szövetség révén a megállapodás, hogy az európai békeszerződésbe az Erdélyi Fejedelemséget is befoglalják. I. Rákóczi György fejedelem vitte tovább ezt a politikát s a vesztfáliai békében az Erdélyi Fejedelemség is említést kapott. Életművének, az európai jelenlétnek azonban vannak más regiszterei is.

II. Gusztáv Adolf kancellárja, Axel Oxenstierna 1628-ban Bethlen mellett tartózkodó követe, Paul Strassburg útján ajánlatot tett a fejedelemnek, hogy a svédországi és az erdélyi réz áráról közösen egyezzenek meg, ezzel ragadják kezükbe az európai rézpiacot – vagyis közös monopóliumot hoznának létre a korabeli nagy konjunktúráját élő rézkereskedelemben.¹⁹⁴ Bethlen évek óta kapcsolatban volt a svéd királlyal, 1625 óta sógorával, Lengyelország megtámadására tett együttműködési kísérletét óvatosan elhárította, bár voltak lengyel hívei és foglalkoztatta Lengyelország és Erdély szövetségének terve. A kancellárt hazája jól felfogott anyagi érdeke vezette és a rézmonopólium terve jól kifejezte az Erdély ásványkincseiben rejlő gazdasági lehetőségeket. Bethlen gazdaságpolitikája, általában uralkodása idején a Fejedelemség gazdasági potenciálja kiterjedtségében és mélységében még feldolgozásra vár. Ezúttal az eddigi vizsgálatok

¹⁹³ *Pierre Chaunu*: A klasszikus Európa. Ford. Benda Kálmán – Terényi István. Bp. 1971. 57.

¹⁹⁴ *Szilágyi Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetésekének történetéhez. TT [5.] (1882) 241; *Uő*: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. (Értekezések a történettudományok köréből, 10. 1.) Bp. 1883. Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: Monopóliumok, teóriák és csempészmozgalmak; illetve Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiség, válság és fejlődés a 17. századi Magyarországon. Mindkét tanulmány in: *R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország keresztútjain. Bp. 1978. 115, 275. A magyarországi rézvagyon értékéről: *Takáts Sándor*: Két világkereskedelmi cikkünk a XVII. században. A magyar réz a világpiacokon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1903) 103; *Paulinyi Oszkár*, A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 402, 439; *Jozef Vlahovič*: Slovenská med' v 16. a 17. storoč. Bratislava 1964. 155–158, 191. Szekfű az ajánlatot a század pénzügyi álmaira jellemző kalandos tervnek vélte. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 166.

eredményeit összefoglalva néhány, az európai változásokat érintő és Bethlen Erdélyi Fejedelemsége jövőjének esélyeit jelző elemére utalhatunk.

A Magyar Királysággal összehasonlítva Bethlen jelentős jövedelemmel rendelkezett. Fedezte három, szoros egymásutánban vezetett hadjáratának költségeit, szenvedélyes építkezéseit s a kultúrára, iskoláztatásra fordított összegeket. Illusztrálva kiadásait megemlítjük, hogy a gyulafehérvári fejedelmi palota berendezésében csupán a flandriai, és olasz kárpitok is jelentős összegeket emésztettek fel. A fejedelmi rezidencia luxusban, ízlésben, igényességben semmit sem különbözött a német fejedelemségek, s a kisebb uralkodói udvarokétól. Évről évre nagyobb összeget tettek ki az udvar fényére fordított kiadások. Egyedül 1625-ben 464.000 forintért vásárolt luxuscikketek. Tobzódó ékszervásárlásait többen is bírálták. Látszólag szinte mértéktelenül halmozott fel drágaköves díszfegyvereket, kardokat, gyűrűket, násfákat, válogatott drágaságokat. Valójában ahol nincs bank, a nemesfém dísztárgyak, ékszerek felhalmozása a teaurálás egyik lényeges módja. Megtakarítás értékvesztés nélkül. Gyorsan mozgatható tőke, értékőrző valuta. Ebből fedezik a külkapcsolatok működésében nélkülözhetetlen diplomáciai ajándékot.

Tudomásom szerint még senki nem kísérelte meg, hogy összeszámolja akár csak a török portára küldött ajándékok értékét. Az 1621. március 25-i instrukció szerint például az új fővezérnek ígérjen a követ „12 ló terhe pénzt” a kihajának 4, Halil pasának 1, „Görcsi apánknek” 8, Kapi agának 4, a hodzsának (a szultán nevelőjének) 6, a kancellárnak és másoknak külön összesen 50 lóterhe pénzt, a szultánnak beküldendő ajándékokkal együtt. Legtöbb követi utasítása foglalkozik az ajándékokkal. Előfordul, hogy ezek hosszú listát tesznek ki. Egy alkalommal a török portára 73 órát küldött.

A svéd király szövetségét előkészítő diplomáciai ajándékához, a lovas felszereléshez többek között „rubintos, türkeses, veres bársony, tiszta szép arany hüvelyű kard”, damaszkuszi acél pengéjű pallos, buzogány, aranyos perzsa nyereg, kengyelpár, szkófum arannyal varrott veres bársony „szerecseny cafrag”, drágakövekkel díszített lószerszámok tartoztak, oszmán török ötvösök és hímzőasszonyok munkájának darabjai. Feltehetően a készülő svéd–erdélyi szövetséget, esetleg a tervezett gazdasági szerződés előkészítését szolgálták.¹⁹⁵

Udvarának fényét a külföldiek csodálták, hívei közül voltak, akik hivalkodó, fölösleges fényűzésnek látták. Valójában csak annyi történt, hogy miként bevettette csöveken Gyulafehérvárra a vizet, úgy vitte be a fejedelemségbe a korabeli

¹⁹⁵ A svéd királyi kincstárban őrzött tárgyakat 2004-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiállításon mutatta be. Katalógusa: *Csörge Cs. – Tölli L.: Bethlen Gábor i. m.*

gazdagabb világ értékeit. Azt pedig az erdélyi kultúrával ötvözve továbbította, vagy gazdagítva visszasugározta és gyarapította Európát.¹⁹⁶

Honnan jutott pénz kollégiumok, iskolák létesítésére, a jól fizetett tanári és hivatalnoki karra? Kortársai között még az a gyanú is felmerült, hogy megtalálta a korban szenvedélyesen kutatott aranycsinálás módját és alkímiával szerzett pénzt.¹⁹⁷ Miben rejtett az Erdélyi Fejedelemség jóléte, miközben a térség gazdasági viszonyai nem voltak kedvezőnek mondhatók?

A háború egész Európában összezilálta a monetáris viszonyokat, a jó pénz hiánya, az infláció, az értéktelen aprópénz és a pénzrontás mindenütt megviselte a gazdaságot.¹⁹⁸ Közép-Európát az 1620-as években a *Kipper und Wipper* néven elhíresült pénzrontás sújtotta. Ez bizonyos hatalmi köröknek a hadseregek ellátására és a levert cseh nemesek és kereskedő rétegek kifosztására alkalmazott, átgondolt pénzügyi manipuláció volt. Hamis, értéktelen pénzzel árasztották el a Duna-táji országokat. Néhányan, mint Wallenstein, Trautmannsdorf, vagy Karl Liechtenstein herceg császári generális mesés vagyonokat szereztek, a társadalom különböző rétegeinek azonban mindez hatalmas veszteséget okozott.¹⁹⁹

Bethlen Gábor maga is élt kis mértékben és rövid ideig a pénzrontással, a rossz pénz különben is bejutott az országba. Uralkodásának kezdetétől fogva azonban mélyen foglalkoztatták a pénzügyek és kereste a térség monetáris viszonyait javító megoldásokat. Központosított pénzügyi politikájával megteremtette belső függetlenségét biztosító anyagi bázisát. Uralkodásának első évében azonnal megpróbálta, hogy *Aerarium Publicumot* (Közpénztárt), központi pénzalapot létesítsen, de terve elvérzett a rendek ellenállásának zátonyán. Jó pénzt, aranyforintot és tallért bocsátott ki, nagymennyiségű aprópénzt is veretett. Szépmet-

¹⁹⁶ Horst Fassel: Der Fürstenhof von Weißenburg (Alba Iulia) und seine Bedeutung für die Wissenschaft und Kunst in Siebenbürgen zur Zeit Gabriel Bethlens. In: Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von August Buch et al. Hamburg 1981. Bd. 3. 637–645.

¹⁹⁷ *Orient Gyula*: Magyar alkímisták I. Bethlen Gábor alkímia könyve. Erdélyi Irodalmi Szemle (1927). Idézi Zimányi V.: Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája i. m. 712.

¹⁹⁸ *Ruggiero Romano*: Between the Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Economic Crisis of 1619–22. In: The General Crisis of the Seventeenth Century. Ed. by Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. London 1978; *Zimányi Vera*: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle 15. (1972: 3–4. sz.) 378–412; *Buza János*: Az első európai infláció és magyarországi hatása (1618–1628). Aula: Társadalom és Gazdaság 13. (1991) 88–104; *Uő*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–912.

¹⁹⁹ *Zimányi Vera*: Une typologie des inflations en Europe Central au 16^e et 17^e siècles. The Journal of European Economic History 4. (1975: no 2.); *Dominkovits Péter*: Iratok a „Wipper-und Kipperzeit” nyugat-dunántúli kutatásához (1621–1625). In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp. – Miskolc 2009. 99–110.

szésű verőformákat (stampigliákat) hozatott be külföldről és szigorúan büntette a hamispénzverést. A külföldről bejött bányászok bárhol nyithattak arany és ezüstbányákat.²⁰⁰

Kevéssé tárta még fel a kutatás, hogy Bethlen hitelügyleteivel, átutalásos kifizetéseivel mennyiben épült be a nemzetközi pénzhálózatba. Milyen kapcsolatokban állt a külföldi kereskedőkkel, az ismert Joost Brasser amszterdami kereskedőn, és a szász Georg Kraus tanulmányai költségei átutalásában közreműködő Daniel Nysen kívül.²⁰¹ A cseh konföderációban már a megegyezés feltétele volt, hogy a szövetséges országok közös pénzt vezessenek be, 1625-ben pedig Bethlen kezdeményezte, hogy Magyarország, Erdély és Lengyelország közös, azonos értékű és formájú pénzt hozzon forgalomba. Javaslatával II. Ferdinánd császár és III. Zsigmond lengyel király is egyetértett. A pénzügyi egyezmény jegyében elrendelte, hogy vonják ki az értéktelen pénzt és rendezte a pénzverést. Közös kutatás a szomszédos országokkal még jelentős eredményt hozhat. Annyi az eddigi vizsgálatok alapján is megállapítható, hogy az 1620-as évek második felére Bethlen stabilizálta Erdély pénzügyi viszonyait.²⁰²

Erdély jóllétének kulcsa valószínűleg Bethlen uralkodói zsenialitásában, vagyis intézkedései komplex jellegében rejlik. Amint beiktatták a fejedelmi hatalomba, átrendezte az államgazdaság szerkezetét. A visszavett elzálogosított kincstári birtokok, eladományozott váruradalmak, vámok, sóaknák, bányák, vashámorok sorát az állami kezelésben olyan állapotba hozta, hogy biztos jövedelemül szolgáltak. Fejedelemsége jövedelmének az adó mindvégig 10%-át tette ki, s mivel nem sikerült a nemességet bevonnia a közterhek viselésébe, az állami bevétel súlypontját a bányászatra és a kereskedelemre helyezte át. Megtiltotta az arany kivitelét és állami monopóliumot vezetett be az ökor, ló, só, réz, méz, viasz és más cikkek kereskedelmére.²⁰³

²⁰⁰ EOE VII. 478.

²⁰¹ *Hankó Á.*: Nemzetközi hitelnyújtás i. m. 36–37; *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. Kiad. és ford. Vogel Sándor. Csíkszereda 2008. 121, 145.

²⁰² *Thallóczy Lajos*: Érmészeti adalék. Bethlen Gábor pénzverési rendelete 1625. Archeologiai Értesítő 12. (1878) 260–261; *Huszár Lajos*: A munkácsi pénzverő működése (1624) és a pénzrontás Erdélyben Bethlen Gábor idejében. A Gróf Klebelsberg Kuno Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 303–317. Ism. K.B. Erdélyi Múzeum 11. (1935) 311; *Uő*: Bethlen Gábor pénzei. Bp. 1945; *Uő*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657 (Corpus Nummorum Hungariae) Bp. 1975; *Uő*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Bp. 1995. 231; *Buza János*: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsonyi Ferenc. Kolozsvár 1999. 96–109; *Uő*: Bethlen Gábor „kopasz” tallérjai. Numizmatikai Közlöny 104–105. (2005–2006) 89–93; EOE VII. 515.

²⁰³ *Zimányi Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–567.

Nem teljesen ismeretlen úton indult el. Folytathatta Báthory István fejedelem és lengyel király kereskedelem politikai kezdeményezését. Láthatta korának kereskedő-karrierjeit. Ismerhette a Magyar Királyság vállalkozó főurai harcait a császári udvar monopóliumai, a kereskedelmi kiváltságokkal élő udvari arisztokraták és külföldi vállalkozók ellenében. A Habsburg kormányzat éppen az 1620-as kritikus években monopolizálta a Magyar Királyság fontos kiviteli cikkének kereskedelmét. 1623-ban II. Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy a magyarországi marhakereskedés egyedül a *Landesverlegerische Viehcompagnie* tagjait illeti meg, majd a következő év őszén tudatta a magyar kereskedő főurak, polgárok, mezővárosi lakosok nagy felháborodására, hogy a Magyar Királyságban a marhakereskedelmet újabb udvari vállalkozás, az *Ochsen- und Haut Compagnie* kiváltságává nyilvánította. Bethlen ismerte a piacokért folyó ádáz harcokat. Szomszédságban élt a kereskedő török világgal, tudta, hogy angol, holland, francia és velencei hajók futnak be az oszmán tengeri kikötőkbe és árukkal megrakodva bontanak vitorlát a visszaútra.

Gazdaságpolitikáját a merkantilizmus elmélete jellemzi, a gyakorlatban természetesen számolt Erdély sajátosságaival, paternalizmus és nagyfokú rugalmasság alakította sajátossá.²⁰⁴ Megbízottai segítségével kihasználta Erdély fekvéséből következő piaci adottságokat. A Fejedelemség valamennyire beilleszkedett a román vajdaságoktól Velencéig, az Oszmán Birodalomtól a német fejedelemségekig, a keleti és nyugati országok piacait átfogó kereskedelmi hálózatba.

Gazdaságpolitikája hatékonyságát döntéseinek összetett, az ország adottságaihoz rendkívül érzékenyen alkalmazkodó jellege biztosította. Ismerte Erdély természeti forrásainak értékét, számolt a Partium és a hét vármegye gazdasági jelentőségével. De intézkedéseiből kiderül, hogy reálishan látta a roppant hiányokat is. Mindenekelőtt a megfelelően képzett munkaerőt akarta mielőbb különböző módokon pótolni.

Fejedelemsége vonzerőt, jövedelemforrást jelentett a környező és a távolabbi országok számára. Hadjáratai, hadseregének felszerelése, fegyverzete, logisztikája mint piaci tényező feltárára vár. A lázas építkezések egyértelműen ösztönzően hatottak a gazdasági életre. Külföldi fundálók, kőfaragók, honi ácsok, kőművesek, fuvarosok csoportjait foglalkoztatták.

Képes volt rá, hogy megnyissa a gazdaság rejtett tartalékjait. Írásaiból kiderül, hogy következetesen igyekezett változtatni a munka minőségén. Kemény pénzügyi fegyelmet követelt, parancsai drasztikus büntetéssel sújtották a hanyag tisztartót vagy a maga hasznára gazdálkodó kamarai tisztviselőt. Szám-

²⁰⁴ Buza János: Bethlen Gábor, a debreceni tőzsérek patrónusa. Századok 131. (1997) 955–962.

talán utasítását idézhetnénk arról, hogy védte a lakosságot a hadsereg túlkapássaival szemben. Az indokoltan sokszor felrótt kassai mártír papok tragédiája I. Rákóczi György hajdúit, a korábbi atrocitások miatt elvadult viszonyokat terhelik. Elég felütnünk a harmincéves háború történetét, a Wallenstein brutális katonáit vádló végeláthatatlan panaszokat, vagy Callot metszeteit, hogy fogalmunk legyen a korszak mentalitásáról. Bethlen hadiszabályzatait, a katonaság fizetése érdekében tett erőfeszítéseit csakis ebben a közegben lehetséges reálisan értékelni. Ormay Gáspár komisszáriusnak és Horvát István kapitánynak az 1626. évi hadjárat alkalmával kiadott utasítása szerint a prédáló, rabló katona a törvény szerint tettéért életével fizet.²⁰⁵ Miközben a fejedelem annak is megbocsátott, aki a kardot is előkészítette, hogy megbízói utasítására megölje őt.

Tisztában volt az igényes munka, a szakértelem, a tudás jelentőségével. Erdélyt néhány év alatt befogadó országgá tette. Nemcsak az üldözöttek előtt nyitotta meg az országot. Mesterségbeli tudást, tapasztalatot telepített a fejedelemségbe, amikor befogadta a menekülő morvaországi anabaptistákat és a zsidó kereskedőket. A zalatnai aranybányák és a Fekete-Körös völgyében található rézbányák művelésére felvidéki bányászokat szerződtetett, de nem csak vándorokat vitetett Erdélybe, hanem kohómestert, bányaigazgatót, kohófelügyelőt és olvasztárt is. Velencei üvegcsiszolókat hozatott azzal az elgondolással, hogy elterjesztik mesterségbeli tudásukat az országban. Az udvari nyelv-, ceremónia- és mulattató-mesternek felfogadott Don Diego de Estrada hitelesen sorolja fel a Velencéből Erdélybe indulók képzettségét. Két matematikus, két orvosdoktor, nyolc kőműves, négy kőfaragó, hat üveges, öt kereskedő, három patikus, két ötvös mester és tíz muzsikus érkezett Fogarasba. Mai kifejezéssel a fejedelem „humán erőforrást” telepített az országba.

Különös gondot fordított a világi értelmiség kinevelésére. Iskolalétesítései, tanulmányi alapítványai, ösztöndíjai egy képzettségében európai színvonalú értelmiség kialakítását szolgálták. A század nagy hajtóereje az iskolázás, a műveltség, a tudomány. Az abszolutista államelméletek nem azért intik az uralkodókat, hogy létesítsenek iskolákat és gondozzák a tudományokat, mintha azok pusztán díszszel növelnék az állam tekintélyét. Elemi necessitásnak tekintik a tudományt. Mindezt tömören Bethlen máig élő műve, a nagyenyedi kollégium alapítólevele fogalmazta meg: „Országunk és maradékunk veszedelmesebb állapota csak úgy kerülhető el, ha gondviselés lesz a hasznosan szolgáló tudós férfiak pótlására.”²⁰⁶ Bojti Veres Gáspár Heidelbergben tanuló diáknak írott és sokat idézett soraiból

²⁰⁵ TMÁO I. 468.

²⁰⁶ Idézi *Juhász István*: Diákélet a Bethlen kollégiumban. In: *Jakó Zsigmond – Juhász István*: Nagyenyedi diákok. Bukarest 1979. 10.

nyilvánvaló, hogy hosszú távon a szellemileg kiképzett emberekben látta biztosítva az ország jövőjét és ismerte az európai egyetemek értékét:

... arra intünk, hogy ha elmédben továbbtanulásodat forgatod, és magasabb fokú tudományokkal kívánsz foglalkozni, négy évre vállaljuk annak költségeit. Azt akarjuk, hogy Heidelbergből egy vagy fél évre Páduába menj, és innen Párizsba utazva, ott fél évig maradj. ... Ne csak a teológiai, hanem a filozófiai tanulmányaidat is szorgalmasan alapozd meg, hogy ha majd hozzánk visszatérhetsz, mind Isten egyházában, mind világi ügyekben és a külpolitikában is bármely dologban kívánjuk, munkásságodnak hasznát vehessük, s néped és hazád számára hasznosnak látassál.²⁰⁷

Az ország konszolidációjához nagymértékben hozzájárult uralkodásának kezdetétől következetesen toleráns valláspolitikája. Felfokozott feszültségek között élő országban kellett a vallási viszonyokban is megteremtenie az egyensúlyt. Oly módon, hogy a különböző vallásban élő betelepülők is megtalálják nyugalmukat és biztonságukat. A gazdaság háborítatlan és hatékony működésének ugyancsak feltétele volt, hogy ne emésszék az ország energiáit a vallási villongások. A hitbeli, egyházi kérdés, mint a hatalmi viszonyok egyik tényezője a harmincéves háborúban is meghatározó erővel érvényesült. Bethlen a Protestáns Unió oldalán szállt harcba, külpolitikája és kulturális kapcsolatai a protestáns országokhoz fűzték, főleg körükben látta megtalálhatónak a biztosítékot, hogy a Fejedelemség és a Magyar Királyság mint az európai országok együttesének tagja megvédheti állami önállóságát. De amint láttuk, alkalmazkodó készségére jellemző, hogy a Habsburg magyar király és német-római császár szervezésében végrehajtható visszafoglaló török háborúban a pápa részvételével is számolt és kellő biztosítékokkal a katolikus uralkodóval is meg tudott volna egyezni.

Országán belül következetesen megteremtette a lehetőséget minden vallás szabad gyakorlatára. Törvényei és azok érvényesülését biztosító eljárásai csak kora vallási irányzataihoz viszonyítva értelmezhetők reálisan. A vallási harcok, elfogultságok, szélsőségek között élő Európában az antwerpeni vallásbékétől (1578) a lelkiismereti szabadság törvénybeiktatásán át John Locke híres *Epistola de Tolerantiájáig* meghúzható íven tűnik elő, hogy Bethlen valláspolitikáját kora viszonyai között mennyire korszerű elvek jellemzik. Egyházát meggyőződéssel és hűséggel szolgálta. Uralkodása idején virágzott az erdélyi református egyház. Az ország vallási viszonyait azonban alapvetően mint államférfi, az államérdek követelményei szerint kezelte. A kor minden abszolutizmus útjára lépő uralkodója megpróbálta a vallásügyet elrendezni. Országáa belső nyugalma érdekében.

²⁰⁷ Bethlen Gábor levele Bojti Veres Gáspárnak (1618. január 27.) *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem i. m. 307–308.

Nagyon különböző módszerekkel, a másvallásúak kiűzésének szélsőségeitől sem riadva vissza. Bethlen a különböző vallásúak együttélésének mentális feltételeit igyekezett megteremteni. Erdélyben nem fogadta el a Habsburg kormányzat által kinevezett püspököt és magyarországi uralma idején korlátozta volna az egyházi főrend vagyonát. Ezeket az államiság érdekeit szolgáló intézkedéseit más, jelentős rendelkezésekkel ellensúlyozta. Sokra becsülte bármelyik felekezet egyházi értelmiségének képzettségét. Türelem, alkalmazkodás, megértés jellemezte. Elgondolásait az ország nyugalma érdekében következetesen végigvitte.

Megválasztása idejére a négy bevett vallás szabad gyakorlásának 16. századi elve nagy mértékben csorbult, az egyes protestáns vallásfelekezetek egymáshoz való viszonyát is súlyos feszültségek terhelték és a katolikus egyházat korábbi veszteségei után újabb súlyos hátrányok érték.

Bethlen Gábor fejedelem uralkodása az erdélyi katolicizmus helyzetében jelentős kedvező változást hozott.²⁰⁸ Vikáriust nevezett ki a püspököt nélkülöző egyház élére és végérvényesen le kívánta zárni a templomokért zajló vitákat és küzdelmeket. Az 1615. évi országgyűlésen törvény mondta ki, hogy a templomot a többség kapja meg. „Ahol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen a templom.” Így adta át a somlyói, udvarhelyi, tövisi, kolozsmonostori templomokat a katolikusoknak. A hívők száma alapján ítélte az evangélikusoknak a kassai Szent Erzsébet templomot.²⁰⁹ Vallását lelkiismerete szerint mindenki szabadon választhatja meg.²¹⁰ Kétszáz forint büntetést fizet a földesúr, ha jobbagyát másvallású prédikáció hallgatására kényszeríti.²¹¹ Hátrány vallása miatt senkit nem érhetett. Hivatalnokai megválasztásában a vallás szempontja kevésbé érvényesült. Kancellárja, Péchy Simon szombatos, utódai, Kamuthy Farkas és Kovacsóczy István katolikusok. Uralkodásának első három évében a Fejedelmi Tanács (a *Consilium*) huszonhárom tagja közül tíz katolikus, hat református, négy unitárius, kettő evangélikus és egy szombatos.²¹² Diplomatait sem vallásuk szerint válogatta össze. Az újabb kutatások messzemenően igazolják Kemény János megállapítását: „sine discretione religionis kedvellette promoveálta az embereket.”²¹³

²⁰⁸ *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. (Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai, 1/1.) Kolozsvár 1929. Vö.: *Csetri Elek*: Bethlen Gábor toleranciája. In: *Uő*: Együtt Európában. Válogatott tanulmányok. Debrecen 2000. 97skk.

²⁰⁹ *Barcza János*: Bethlen Gábor i. m. 191.

²¹⁰ *Angyal Dávid*: Bethlen Gábor i. m. 247–259. Vö.: *Csetri Elek*: Bethlen Gábor toleranciája i. m.

²¹¹ EOE VII. 286.

²¹² *Horn I.*: A fejedelmi tanács, 1026.

²¹³ Kemény János önéletrása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. (Magyar remekírók) Budapest 1980. 101.

Báthory Gábor az utolsó jezsuitát is kitiltotta Erdélyből. Bethlen viszont visszahívta a rendet, sokra becsülte iskoláikat és nevelési rendszerüket. Egykori iskolatársát, Szini Istvánt Temesvárról hozta be a fejedelmi városba. Rómába küldött jelentéseiben Szini részletesen ismerteti székelvföldi útját, a Csíksomlyóra meghirdetett búcsút, a katolikus papság helyzetét. Bethlen uralkodása idején mindvégig bántatlanul működtek jezsuiták Kolozsmonostor, Gyulafehérvár és Karánsebes missziós állomásain, s pasztorációjukban leegyszerűsített, az érzelmekre erősen ható spiritualitást érvényesítettek.²¹⁴ A református fejedelem tetemesen hozzájárult a jezsuita Káldy György Biblia-fordításának nyomdai költségeihez.

Támogatta a görögkeleti ortodox vallást, papjaikat kiemelte a jobbágyi állapotból, szabad költözést biztosított számukra, felmentette őket mindennemű földesúri szolgálat alól és parókiájuk működését külön privilégiummal biztosította.²¹⁵ Elrendelte, hogy fordítsák le románra a Bibliát és pártolta, hogy áttérjenek a református vallásra.

Az Erdélybe betelepült zsidókat 1623 júniusában kiadott kiváltságlevele nemcsak fejedelmi oltalmáról, vallásuk háborítatlan gyakorolásáról biztosította, hanem leszögezte: nem kell megkülönböztető ruhát viselniük, mivel az megalázó lenne. „Engedtessék meg nekik, hogy a keresztények ruházatával éljenek nehogy sérelmekkel ..., vagy bármiféle illetlen megjelöléssel” illessék őket.²¹⁶ Alapelvét *Végrendeletében* foglalta röviden össze. Az ország lakói egymás iránt szeretettel legyenek, a religio miatt ne veszekedjenek, hogy „ne üdvözítsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutiója szerint a négy recepta religio vallás közül ki ki melyiket amplectálja.”²¹⁷ Bizonyos, hogy a szabad kereskedelmi kiváltsággal élők biztonságát védő racionális megfontolás vezette az ország stabilitása érdekében. Ha egyszer valaki megírja a napjainkban is sokszor hiányzó emberi méltóság megbecsülésének történetét, az előzmények között Bethlent minden anakronizmus nélkül rangos hely illeti meg.

Az állam nyelve a magyar és a lakosság többsége református. A fejedelmi hatalom azonban gondosan biztosította, hogy akiket befogadott, azok háborítatlanul, szabadon gyakorolják a maguk vallását és nemzeti nyelvük, kultúrájuk

²¹⁴ Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1609–1625. S. a. r. Balázs Mihály – Fricsay Ádám – Lukács László – Monok István. Szeged 1990. I/1–2; *Szelestei Nagy László*: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Piliscsaba 2003. 31–35; *Molnár Antal*: Lehetetlen küldetés? Jezuíták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Bp. 2009. 172–174.

²¹⁵ 1624. szept. 18. HHStA Hungarica Specialia Fasc. 364. fol. 2.

²¹⁶ EOE VIII. 143–145; *Angyal D.*: Bethlen Gábor i. m. 247–259; *Csetri E.*: Bethlen toleranciája i. m. 116.

²¹⁷ Bethlen Gábor emlékezete i. m. 422.

szokásrendjében éljenek. A mindennapi igényekre rálátó képességére jellemző Bencsik Annának, egy borbélymester özvegyének kiadott privilégiumlevele, amely annak gyógyító gyakorlatát biztosítja. Nemkülönben a Morvaországból menekült, mintegy 200 anabaptista (újrakeresztelt vallású) fogadásának megszervezése: 1621 nyár elején a határon szekerek várták a földönfutókat, és vitték a már előre kijelölt letelepedési helyükre, Alvincre.²¹⁸ Sokszor megírták, hogy leveleivel új műfajt, a politikai levél műfaját teremtette meg. Nyilván voltak elődei, de korának új igényeit, a tudománnyá lett politika, a megtévesztés, elhitetés, reális, valós szándék skylái és charybdisei között nagy művészettel vitorlázó Bethlen gondolatai külön tanulmányt kívánnak.

Rendkívül sokat érintkezett a fejedelem mohamedánokkal. Ifjú korában rövidebb-hosszabb ideig élt közöttük. Nemcsak beszélt törökül, hanem, értette és virtuóz módon alkalmazta is politikájuk, gondolkozásmódjuk nyelvét, az udvarias, maximális dicséretekkel elárasztott körülményes és terjengős mondatfűzést. Személyes ismerőse, Ibrahim Pecsevi török történetíró hitelesen örököltette meg az iszlám világhoz mint olyan hatalomhoz való viszonyát, amellyel kénytelen együtt élni: „ez a hitetlen az Iszlám sereget sohasem segítette, hanem csak a maga országára gondolt. Haszontalanságokat fecsegő szájából néhányszor hallottam e szavakat: 'Az én szövetségemnek az oka nem az, mintha az iszlám vallásnak és népnek barátja volnék, hanem az, ha elhanyagolni szándékoztam volna őket, igen megbántam volna és kárát vallottam volna.'”²¹⁹

Az udvarában nevelkedett fiatal diplomatája, Kemény János 1627–28-ban Pázmány Péter érsekénél járt követségben s ott a „török ellen való hadakozást forralnak vala” és a fejedelemnek „offerálták, lenne generális exercituum christianorum contra Turcam.” A fejedelem nagyon hajlott rá, mert gyűlölte a pogányságot, „noha színezett nekik igen” s elfogadta a felkérést, feltételekkel: a császár fejezze be az impériummal a háborút és több szükséges követelményről gondoskodjanak. Józanul számolt vele, hogy csak egész Európa összefogásával szabadulhat meg az ország a török hatalomtól.²²⁰ Egész politikájának legfőbb törekvése azon a felismerésen alapult, hogy a Fejedelemséget az általános európai érdekkörbe vonja. Uralkodásának makacs törekvése, hogy jelen legyen a világi teátrum küzdőterén, hatalmas írásos hagyatékában a merész politikai kombinációk egyértelműen bizonyítják következetes törekvését. A magyar alkotmány védelmét, az önrendelkezés biztosítását önmagában, a két nagyhatalom szorításában az ország megfogyott népességével, korlátolt hadi potenciájával egyedül,

²¹⁸ Dán Róbert: *A szombatosok és Péchi Simon*. Bp. 1987. Vö.: *Csetri E.: Bethlen toleranciája* i. m. 116.

²¹⁹ TMÁO III. 193.

²²⁰ Kemény J.: *Önéletírása* i. m.

egyensúlyozó politikával legfeljebb ideig-óráig teremtheti meg. Hosszú távon csak mint a készülő új Európában jelenlévő tényező számíthat túlélésre.

Uralkodásának legjelentősebb eredményét *Testamentumában* szerényen összegezte: „ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földjét nem nyomták.” Halálát magyar, német, görög, latin, héber versek gyászolták.²²¹ Kiválasztott udvari történetírója Bojti Veres Gáspár, akinek művéből csak töredék maradt meg, az értelem és jó hírnév gondolataival búcsúztatta: „Éber gonddal az értelem elrendelhet akármit, / S így egyetértés, boldog béke virulhat a földön; / Éljen az országok jó hírneve, s álljanak őrként / Minden tájra vigyázva, az ész megszabta határok.”²²²

Kemény János három évtized múltán, 1657–58-ban, már mint fejedelmi tanácsos és rabságába esett hadvezér, a krími Bahcsiszeráj messzeségéből, lábán tatár kovácsok verte vasbilincsen idézte fel az erdélyi Európát, a változó világ léptékében korszerű uralkodóját, akit „ez világra elterjedt emlékezetű embernek” nevezett, aki a magyar nemzetet „elhíresítette.”²²³

Bethlen politikai kultúráját az alkalmazkodás jellemezte, s életművének sokféle megközelítése lehetséges. Életművének következetes vonulatát alkotja az a felismerés, hogy az Erdélyi Fejedelemség államiségének biztonságát csak az európai államrendszerbe kapcsolódva teremtheti meg. Beszorítva a két világbirodalom közé, a török harapófogójában, a cseh–magyar–erdélyi konföderációval, a közép-európai országok közösségében, majd a hágai szövetség tagjaként teremtheti meg az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság államiségének védelmét. A Habsburg és az Oszmán Birodalmak között egyensúlyozva különleges tehetséggel és korszerű államférfiúi felkészültséggel az Erdélyi Fejedelemségben gazdasági jólétet, nyugalmat hozott létre. Erdélyt befogadó országgá tette és művelődéspolitikájával a következő generáció jövőjét alapozta meg.

1631-ben a kor meghatározó személyiségeinek reprezentatív latin verses arcképcsarnokában, Johann Joachim Rusdorf diplomata és humanista író, Pfalzi Frigyes tanácsosa és angliai követe művében a harmincéves háború vezető politikusai Gusztáv Adolf, Wallenstein, Richelieu körében ismerhette meg egész

²²¹ Kristóf György: Zsidó, görög és latin gyászversek Bethlen Gábor temetésére. Erdélyi Múzeum 36. (1931) 90–97.

²²² Panegyris. *Bojti Veres Gáspár*: Dicsőítő költemény Bethlen Gáborhoz. *Tóth István*: Bethlen Gábor korának késő humanista epikája. *Confessio* 3. (1980: 2. sz.) 111.

²²³ *Kemény J.*: Önéletírása i. m. 84–85.

Európa. Magyarországon az egykorú fordítás *Sebes agynak késő sisak*²²⁴ címmel közölte a hadvezérek és államférfiak önmeghatározó hosszú verseit. A Bethlent jellemző sorok a megélt kemény küzdelmektől, a diplomáciai kapcsolatait súlyosan megnehezítő török hírektől elvonatkoztató eszményt közölnek: „Az magyar nemzetnek / S az körösztyénységnek / Én vagyok Gedeonja / Sok fejedelmeknek / És minden rendeknek / Függ rám szeme világa, / Süvegemeléssel, / Tisztességes füllel / Jámbor nevemet hallja.”

²²⁴ *Johann Joachim Rusdorf*: Elegidia et poematia epidictica. Új kiadása, fordításával együtt: *Keserű Gizella – Fazekas Sándor – Juhász Levente*: A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrása. Szeged 2010.



*Bethlen Gábor heroikus ábrázolása
Jacques Granthomme (Heidelberg, 1619)
British Museum 1850,0223.389*

ERDÉLY SZEREPE MELCHIOR KLESL ÍRÁSOS VÉLEMÉNYEIBEN 1611–1616 KÖZÖTT*

CZIRÁKI ZSUZSANNA

A kutatás háttéréről és célkitűzéseiről

„Nun aber mueß disem Werckh geholffen oder alles verlohren werden”¹ – azaz vagy sikerre visszük művünket vagy minden odavész, jegyezte le apokaliptikus jóslatnak is beillő véleményét Melchior Klesl bécsi püspök 1612 augusztusában. Azonban az oly sok fejtöresre okot adó „mű”, mely végső soron Erdély Habsburgok általi annexióját, ezzel párhuzamosan pedig a török fenyegetés felszámolását tűzte ki célul Közép-Európában, elméletileg nem is létezhetett volna ebben az időpontban. 1606 óta ugyanis béke honolt a Habsburgok, Erdély és az Oszmán Birodalom között, és a diplomáciai érintkezés felszínén tapasztalható békülékeny magatartás semmilyen nagyobb összetűzésre sem adhatott volna okot az említett államok között. Jó néhány német és magyar nyelvű történeti munka foglalkozott már a térségben meghatározó két nagyhatalom viszonyával a tizenöt éves háborút követő években. Annak a kérdésnek azonban, hogy Erdély hogyan válhatott ebben az időszakban mégis olyan vitaponttá, mely kis híján tönkretette a bécsi-zsitvatoroki békerendszert, már kevesebb figyelmet szenteltek.² Ezért tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy néhány sajátos forrás bevonása révén kiegészítsük az Erdély nemzetközi szerepére vonatkozó kutatási eredményeket az 1610-es évekre vonatkozóan.

Vizsgálódásaink középpontjában Melchior Klesl írásos véleményei állnak, melyek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica és Turcica gyűjteményeiben találhatóak. Klesl megnyilvánulásai a birodalom legfontosabb kérdéseiről, melyek *Votum*, *Meinung* vagy *Gutachten* formájában állnak rendelkezésünkre,

* E tanulmány elkészülését a TÁMOP-4.2.1/B-09/B-09/1/KONV-2010-005 pályázata támogatta.

¹ *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus. 10. HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. [a továbbiakban: Türkei I.] Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302.

² Az osztrák irodalomban periférikus témának számító és csak ritkán szóba kerülő Erdély-kérdés legrészletesebb kifejtése egy régebbi disszertációban található: *Rudolf Neck: Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Klesl*. (Doktori disszertáció.) Wien 1948. Neck eredményeit kiegészítik, illetve több ponton módosítják a magyar történettudomány megállapításai, melyek közül itt csak a legújabb szakirodalmat van mód kiemelni: *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* 144. (2011) 877–914; *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621). *Századok* 144. (2011) 915–973.

a bécsi döntési folyamatok legértékesebb építőköveiként értékelhetők ebben az időszakban. A szövegek formai vizsgálata alapján elmondható, hogy a püspök – 1615-től bíboros – véleményeit titkárának mondta tollba, majd az írott változatot saját kezével javította. Árulkodó, hogy hasonló jelenséggel szembesülünk a Titkos Tanácsban megfogalmazott „szakvélemények” esetében is. Ezeket a végleges változat elkészítése előtt Klesl – az említett szerv „direktora” – szintén maga javíttatta ki. Ez a sajátos körülmény, illetve az a tény, hogy a Titkos Tanácsban Klesl feltétlen híveinek túlsúlya érvényesült, azt eredményezik, hogy a fennmaradt dokumentumok a vizsgálat során hasonló megítélés alá esnek. A Titkos Tanács anyagából ma még fellelhető protokollumok és a rendelkezésre álló vélemények összevetése alapján az is valószínűnek tűnik továbbá, hogy Klesl a tanácskozó szerv bevonása nélkül is meglehetősen szabadon nyilváníthatott véleményt.³ Kissé kisarkítva úgy is fogalmazhatunk, hogy Klesl maga volt a Titkos Tanács, aki az uralkodóra gyakorolt rendkívüli befolyása révén szabadon és bármikor megta-
lálhatta II. Mátyást véleményeivel. Megvolt az ereje ahhoz is, hogy elképzeléseit érvényre juttassa ellenlábasaival szemben, jóllehet a józan kompromisszumok sem álltak távol tőle. Mindezek alátámasztására a fent említett iratokon túl a kutatásba bevontuk Klesl és a korszak vezető politikusainak levelezéséből a témába vágó darabokat is, Melchior Klesl személyére vonatkozóan pedig a rendelkezésre álló bőséges szakirodalom releváns adatait használtuk fel.⁴

A tanulmány alapjául szolgáló források az 1611 és 1616 közötti időszakra összpontosulnak. Ezek a „csöndes évek”, melyek már a harminc éves háború holdudvarához tartoznak, több szempontból is érdemesek a figyelemre. A Habsburg-ház számára talán a háborús eseményekhez képest kevésbé látványos, ám a következők tekintve mégis súlyos harcok ideje volt ez – nem is annyira a magyar végvidéken, mint inkább a dinasztia felségterületein, ahol az uralkodó és az adott ország vagy tartomány rendjei mérték össze erejüket. Rudolf császár és Mátyás főherceg viszályából fakadóan a hosszú ideje zajló küzdelem a 17. század első évtizede végére a rendek javára billentette el a mérleg nyelvét.⁵ Ideig-óráig úgy tűnt, a „rendi dualizmus” korlátai közé szorított osztrák Habsburg-ág kénytelen meg-

³ HHStA Reichshofrat Reichshofratsprotokolle, Protocolla rerum resolutarum. (A továbbiakban: RHR Protocolla.) 1612. 1614. 1615.

⁴ *Joseph von Hammer-Purgstall*: Khlesl's des Cardinals, Directors des Geheimen Cabinetes Kaisers Mathias, Leben. Band 1–4. Wien 1847–1851; *Anton Kerschbaumer*: Kardinal Klesl. Eine Monographie. Wien 1905.

⁵ A magyarországi és erdélyi folyamatok szempontjából sem mellékes Hans Sturmberger megállapítása, mely szerint az uralkodó és a rendek közötti hatalmi egyensúly, illetve a 17. század elején a rendiség fölénye egészen 1620-ig jellemezte a Habsburg felségterületet. Vö. *Hans Sturmberger*: Dualistischer Ständestaat und werdender Absolutismus. In: *Hans Sturmberger*: Land Ob der Enns und Österreich. Aufsätze und Vorträge. Linz 1979. 249–250.

hajolni az uralmi területein megerősödő tartományi gyűlések akarata előtt. Mátyás és környezete mindazonáltal korántsem törődött bele a kialakult helyzetbe, a rendekkel szemben folytatott küzdelem pedig a külpolitikai stratégiában is kifejeződésre jutott. Ebből a szempontból még inkább figyelemre méltó az 1612-től markánsan körvonalazódó irányvonal a császári diplomáciában, melynek motorja kétség kívül Mátyás bizalmasa, Melchior Klesl volt. Nem mellékes szempont az sem, hogy az Erdélyi Fejedelemség maga is sorsdöntő eseményeket élt meg ebben az időszakban, a Báthory Gábor és Bethlen Gábor között zajló trónváltás során. E két szempont, a Habsburg impérium belső állapota és Erdély sajtóságtos helyzete jelölik ki tehát azokat a kereteket, melyek mentén alább megkíséreljük újabb adatokkal és lehetséges összefüggésekkel árnyalni a Habsburg-dinasztia, illetve a Magyar Királyság részeként értelmezett Erdély közös történetét.

Mielőtt rátérnénk azonban mondandónk lényegére, röviden térjünk vissza arra, miért éppen Melchior Klesl írásos véleményeit választottuk vezérfonalként. Az életrajzírók egyetértenek abban, hogy Klesl, aki legkésőbb 1590 óta Mátyás főherceg legfontosabb tanácsadói közé számított, alapvető szerepet játszott a későbbi császár politikájának formálásában. Az előbb bécsújhelyi, majd bécsi püspök Mátyásra gyakorolt befolyásáról árulkodik az a körülmény, hogy Rudolf többször is megpróbálta eltávolítani őt öccse környezetéből.⁶ Ám minden próbálkozás dacára Klesl a helyén maradt, és céltudatosan egyengette „védence” útját a hatalom legfelsőbb lépcsőfokáig. Mátyás oldalán a birodalmi Titkos Tanács direktora lett, s számos esetben nehéz eldönteni, vajon egy adott elképzelés Mátyásnak vagy mindenható emberének köszönhető-e.⁷

A klesli Erdély-koncepció közép-európai kontextusban

Bizonyára nem csupán a véletlen műve, hogy Klesl első határozott állásfoglalása Erdély ügyében 1611-ből maradt fenn.⁸ Az erdélyi belpolitikai események,

⁶ Kerschbaumer, A.: Kardinal Khlesl i. m. 87–89, 93. A császár ellenszenvére állítólag az adott okot, hogy Klesl már az 1590-es évek végétől a Rudolf ellen szövetkező főhercegeket összetartó és irányító, rendkívül befolyásos személyként működött. A császár szemében „bűnlajstroma” olyan esetekre terjedt ki, mint például Rudolf házassági terveinek megakadályozása, a trónöröklés kérdésének Mátyásra kedvező befolyásolása, együttműködés Bocskai Istvánnal Rudolf ellenében, stb. A tizenöt éves háborút követő időszak Erdély-tervezeteire vonatkozó további kutatások szempontjából magára vonja a figyelmet az a körülmény, hogy Klesl mellett ugyancsak „veszélyes tanácsadóként” jelenik meg Mátyás főherceg környezetében a korábbiak alapján jól ismert Alfonso Carillo jezsuita páter. Vö. Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben, i. m. Bd. II, 17–31.

⁷ Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben, i. m. Bd. III., 3–4.

⁸ 12 Artikhel, darinnen die Sibenbürgischen Sachen fundamentaliter begriffen. Regensburg, 1611. augusztus 12. HHStA Türkei I. Karton 93. fol. 146–150.

a Habsburg felségterület és a Német-római Birodalom állapota, valamint az oszmán birodalmi diplomácia célkitűzései az 1610-es évek elejére olyan környezetet teremtettek, amelyben a püspök helyzetértékelése szerint újból megcsillant a remény a Magyar Királyság részterületeinek egyesítésére. A Hofburg terveinek élén egyértelműen az Erdély-koncepció megalkotója és a nagy háború szószólója, Melchior Klesl állt. A háborús elképzelések megvitatásában és kidolgozásában azonban más vezető udvari méltóságok is kivették a részüket. Mindenekelőtt Miksa és Ferdinánd főherceg érdemel említést, akik egyaránt tisztában voltak a birodalmat és a végvidéket szagató problémákkal. Miksa, aki a testvérviszály idején közvetítő szerepet töltött be Mátyás és Rudolf között, a Német Lovagrend nagymestereként is érdekelt volt a katonai vonatkozású ügyekben.⁹ A Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött dokumentumok alapján mégis az a benyomásunk támad, hogy az erdélyi eseményekkel kapcsolatban ritkábban nyilatkozott, mint Ferdinánd főherceg. Mátyás, Miksa és Ferdinánd összjátéka azonban vitathatatlan a család közép-európai ügyeinek alakítása során, együttműködésük különösen Mátyás regnálásának első birodalmi gyűlésén és az osztrák örökös tartományok belügyeiben hozott eredményeket a Habsburgok számára.¹⁰

Török ügyekben figyelemreméltó Ferdinánd főherceg¹¹ aktivitása, aki maga sem idegenkedett az oszmánok elleni energikus fellépéstől. A feltárt iratok tanúsága szerint a határvidéken is komoly kötelezettségekkel rendelkező főherceget¹² írásban kellett tájékoztatni a Titkos Tanácsban elhangzottakról.¹³ Melchior Klesl írásából az is kiderül, hogy Ferdinándot az Erdéllyel folytatott titkos

⁹ Habsburg Miksa főherceg (1558–1618) Mátyás főherceg öccse, a Német Lovagrend nagymestere 1590–1618.

¹⁰ Vö. *Verzeichnis, Waß entzwischen deß Reichstags Ausschreiben, und der Proposition, zuverrichten.* s.l. 1613. HHStA Reichshofkanzlei Reichstagsakten [A továbbiakban: RK RTA] Karton 90. fol. 217–220. Nem lehet letagadni azonban azt sem, hogy Klesl és a főhercegek véleményei gyakran erősen eltértek egymástól. Végsősoron Miksa és Ferdinánd voltak azok, akik 1618-ban eltávolították az akkor már bíboros Kleslt az udvarból. Lásd még: *Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben*, i. m. Bd. IV. 36–50, 81–84.

¹¹ Habsburg Ferdinánd főherceg (1578–1637), Mátyás unokaöccse, egyben örököse a család belső-ausztriai ágából származott.

¹² Az Udvari Tanács véleménye a birodalmi gyűléssel kapcsolatban. Bécs, 1612. december 22. HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten [a továbbiakban: UA AA] Karton 162. fol. 17–24. Ferdinánd főherceg II. Mátyásnak. Bécsújhely, 1613. október 30. HHStA UA AA Karton 162. fol. 199–206.; Thurzó György Ferdinánd főhercegnek. Soprony[Sopron], 1613. október 24. HHStA UA AA Karton 162. fol. 203–204.;

¹³ *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regensburg den 7ber 4 Ir M[ajestät]. abgelesen worden.* 1613. augusztus 10. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24.; Ferdinánd főherceget Mátyás távollétében még az uralkodó helyettesítésével is megbízták az üléseken. Vö. *Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben*, i. m. Bd. III. 41.

tárgyalásokba is bevonták, és – valószínűleg Mátyás kérésére – folyamatosan értesítették a legfontosabb katonai és diplomáciai fejleményekről.¹⁴ Ferdinánd főherceg illetékességének megítélésekor nem kevesebb súllyal nyom a latban az a tény, hogy őt bízták meg a fontos Habsburg-szövetségesnek számító, előzőtt havasalföldi fejedelemmel, Radu Șerbannal való tárgyalásokkal.¹⁵

A már említett személyek kompetenciáin túl érdemes tanulmányozni magát a Titkos Tanácsot is, hiszen ez volt az a szerv, ahol a birodalomra vonatkozó legfontosabb döntéseket készítették elő. A vizsgált időszakban a tanács a Német-római Birodalom talán legfontosabb fórumaként működött. Az abszolutizmust megelőző korszakban, amikor még nem beszélhetünk sem minisztériumokról, sem szakirányú kormányzati szervekről, ez a grémium volt az, amely viszonylagos szakértelemmel alkotott véleményeivel és javaslaival segítette az uralkodót a végső döntés meghozatalában.¹⁶ A döntési folyamatok vizsgálata során azt a körülményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a vesztfáliai békét megelőző

¹⁴ Az uralkodó, Ferdinánd főherceg és Melchior Klesl közötti információáramlás részleteivel kapcsolatban beszédes az 1613-as esztendő levélváltása. Vö. Melchior Klesl Ferdinánd főhercegnek. Regensburg, 1613. október 20. HHStA UA AA Karton 162. fol. 110–118; Ferdinánd főherceg II. Mátyásnak. Bécsújhely, 1613. október 30. Uo. fol. 199–206; II. Mátyás Ferdinánd főhercegnek. Linz, 1613. november 6. HHStA UA AA Karton 163. fol. 35–39; II. Mátyás Ferdinánd főhercegnek. Linz, 1613. november 7. Uo. fol. 42; II. Mátyás Ferdinánd főhercegnek. Linz, 1613. november 7. Uo. fol. 43–46. Ebbe a témakörbe sorolható még a Hungarica 163-as dobozának számos további levele, melyek felsorolására ehelyütt nincs mód.

¹⁵ Vö. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Ed. Endre Veress. Vol. VIII. București 1935. 278–280, 283–290, 301–308; Vol. IX. București 1937. 2–4, 68–69; Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. IV. [Ed. Ioan Slavici] București 1882. 513–514, 548, 551. Lásd még: Ferdinánd főherceg II. Mátyásnak. Bécsújhely, 1613. november 1. HHStA UA AA Karton 162. fol. 10–11.

¹⁶ A Titkos Tanács középkori előzményeként a „curia” és a „concillium” azonosítható. E tanácskozó szervezetben az uralkodó által választott nemesek foglaltak helyet. Később belőlük alakultak ki az európai uralkodóházak környezetének titkos tanácsai, melyeket általában „Consilium Secretum” vagy „Consilium Privatum” néven ismerünk. A Habsburgok Titkos Tanácsát I. Ferdinánd hívta életre 1527-ben, s kezdetben az Udvari Tanács berkein belül működött. A két tanács közötti szoros kapcsolatot megpecsételte az Udvari Kamara érintettségével „közös használatú” alsóbb hivatalnokgárda, mely bizonyos esetekben illetékességi és ügymeneti problémákhoz vezetett. A 16. század végére a Titkos Tanács térnyerése figyelhető meg, míg a legfőbb birodalmi döntéselőkészítő szervvé nem fejlődött. Vö. *Frederick Henry Schwarz*: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*. Harvard – Cambridge 1943. 47–48; *Thomas Fellner – Heinrich Kretschmayr*: *Die österreichische Zentralverwaltung*. I. Abtlg. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei. 1. Bd. Wien 1907. 37; *Bertrand Michael Buchmann*: *Hof – Regierung – Stadtverwaltung. Wien als Sitz der österreichischen Zentralverwaltung von den Anfängen bis zum Untergang der Monarchie*. München 2002. 33; *Pálffy Géza*: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp. 2010. 266–267.

időszakra vonatkozóan nem lehet éles határvonalat húzni a német-római birodalmi, illetve a dinasztia saját testületei között.¹⁷ Amikor tehát Mátyás főherceget római királlyá, majd császárrá választották, az (újja)alakuló Titkos Tanács tulajdonképpen főhercegi tanácsából fejlődött ki. Utóbbi így a császári szerv magjának is tekinthető, jöllehet Mátyás emberei mellett néhány tanácstagot Rudolf környezetéből is bevásztottak.¹⁸

A Titkos Tanács munkájában természetesen nem vett részt valamennyi tanácsos, és az udvar hatalmi átrendeződéseinek megfelelő fluktuációval is számolni kell. A fennmaradt protokollumok alapján azonban, ha nem is teljes pontossággal, de megállapítható, hogy mely tanácsosok működtek közre az 1611–1616 között időszakban a tanácsban felvetett ügyek tárgyalásában: Melchior Klesl személyén túl Leonhard Meggau, Johann Eusebius Khuen és Johann Anton Barvitiusz rendszeresen részt vettek az üléseken, hozzájuk számíthatjuk az eseti jelleggel felbukkanó Paul Sixt Trautson, Ulrich Krent (Krenberget), Siegmund Lamberg és Friedrich Fürstenberget is.¹⁹ Közülük kerültek ki Melchior Klesl legszűkebb környezetének tagjai, akik a klesli irányvonal fontos bázisát jelentették a tanácskozások során.²⁰ A birodalom legégetőbb problémáit tárgyaló üléseken egyszerre átlagosan 4–5 tanácsos volt jelen. Elméletileg a tanácskozások az uralkodó személyes jelenlétében zajlottak, a valóságban azonban II. Mátyás inkább helyettes révén képviseltette magát, és csak utólag tájékoztatták az egyes ügyekről. Gyakorlatilag tehát a grémium vezetése a direktor, vagyis ebben az esetben Melchior Klesl kezében volt. Az ülésekről jegyzőkönyveket is vezettek, melyekben tömören feljegyezték a tárgyalt kérdéseket.²¹ Arról, hogy mi is volt

¹⁷ Schwarz, F.H.: The Imperial Privy Council i. m. 15.

¹⁸ Rudolf császár uralkodása vége felé a Titkos Tanács sokat veszített jelentőségéből. A szerv végső felbomlását Melchior Klesl akadályozta meg, aki Mátyás főherceg első számú tanácsadójaként már annak császárrá koronázása előtt hozzászólt a tanács újjáalakításához. Schwarz, F.H.: The Imperial Privy Council i. m. 60–64.; Az új Titkos Tanács tagjai II. Mátyás uralkodása idején, szintén Schwarz munkája nyomán: Johann Anton Barvitiusz (1555 körül – 1620); Heinrich Julius von Braunschweig-Wolfenbüttel (1564–1613); Franz von Dietrichstein (1570–1636); Friedrich von Fürstenberg-Heiligenberg (1563–1617); Karl von Harrach (1570–1628); Johann Georg zu Hohenzollern-Hechingen (1577–1623); Johann Eusebius Khuen von Belasy (?–1622); Dr. Ulrich Kren von Krenberg (?–1616); Karl von Lichtenstein (1569–1627); Georg Siegmund von Lamberg (1568–1630); Zdenko Adalbert Popel von Lobkowitz (1568–1628); Wolf Siegmund von Losenstein (1567–1626); Leonhard Helfried von Meggau (1577–1644); Ernst von Molart/Mollart (?–1621); Johann von Mollart (1563–1619); Adam von Sternberg (ca. 1548–1623); Leopold von Stralendorf (?–1623); Johann Ludwig von Ulm (1567–1627).

¹⁹ HHStA RHR Protocolla. 1612. 1614. 1615.

²⁰ Különösen Meggau, Khuen és Barvitiusz Melchior Klesl oldalán játszott szerepe jelentős. Vö. Schwarz, F.H.: The Imperial Privy Council i. m. 202–204, 258–260, 300–302.

²¹ A tárgyalat időszakra vonatkozóan 1612-ből, 1614-ből és 1615-ből maradtak fenn jegyzőkönyvek: HHStA RHR Protocolla. 1612. 1614. 1615.

tulajdonképpen a vita tárgya az egyes üléseken, a Titkos Tanács és Melchior Klesl írásba foglalt véleményei adnak bővebb tájékoztatást. A fennmaradt dokumentumok Klesl szavának abszolút túlsúlyát sugallják a Titkos Tanácsban, aki ráadásul szemlátomást a lehető legnagyobb szabadsággal kommunikált mind a császárral, mind pedig a többi magas rangú udvari méltósággal. Különösen szembeszökő az erdélyi ügyekben folytatott vitája a vele és elképzeléseivel szemben időnként komoly kritikákat megfogalmazó Ulm birodalmi alkancellárral és Hans von Mollarttal, a Hadi Tanács elnökével.²² E tekintetben a feltárt levéltári anyag csak megerősíti a vonatkozó szakirodalomban már felvetődött megállapítást, mely szerint a Hofburgban Melchior Klesl volt a legnagyobb hatással II. Mátyásra, s döntési helyzetekben mindenképpen az ő szava nyomott legtöbbet a latban.²³

Ám Klesl széleskörű jogosultságai dacára sem tudta keresztül vinni akaratát valamennyi fórumon. Különösen a Habsburg felségterületen működő rendi csoportosulásokkal gyűlt meg a baja, amelyekben tervei legfőbb kerékkötőit látta. Érdekes egy pillanatra elidőzni Klesl és a rendek kapcsolatánál, hiszen az Erdélyre vonatkozó bécsi koncepciók gyakran e testületek ellenállásán futottak zátonyra. Kiindulási pontként vegyük azt a történeti irodalomból már ismert tételt, hogy korszakunkban az osztrák Habsburgok uralta területek államiségára az uralkodó és a rendek dualizmusa volt jellemző, tehát hatalmi kérdésekben az uralkodó mellett – az egyes területeken eltérő mértékben ugyan – az ország vagy tartomány rendei is kivehették a részüket.²⁴ Utóbbiak jelentőségét kellőképpen hangsúlyozza az a tény, hogy Mátyás főherceg hatalomátvétele nem valósulhatott volna meg a cseh, osztrák és magyar rendek támogatása nélkül. Jellemző módon a sorsdöntő hónapokban sem a főherceget, sem pedig legfőbb tanácsosát, Melchior Kleslt nem zavarta, hogy a rendi csoportosulások szabadságjogaik mellett a protestantizmus védelmét is képviselték. Mindez azért érdekes, hiszen Mátyás és Melchior Klesl gondolatvilágában a centralizmus és a birodalmi eszmének alárendelt rekatolizáció kiemelt szerephez jutott, ami feloldhatatlan ellentétnek tűnik a birodalmi szempontból centrifugális faktorként értékelhető, protestáns dominanciájú rendiséggel szemben.²⁵ Nyilvánvaló, hogy a koronáért folyó küzdelemben Mátyás kénytelen volt engedményeket tenni

²² *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302.

²³ *Hammer-Purgstall, J.*: Khlesl's ... Leben, i. m. Bd. III. 20–21.; *Schwarz, F.H.*: The Imperial Privy Council i. m. 38–39.

²⁴ *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) Ueberreuter 2003. 55.

²⁵ *Jean Bérenger*: Die Geschichte des Habsburgerreichs 1273 bis 1918. Wien – Köln – Weimar 1995. 293; *Sturmberger, H.*: Dualistischer Ständestaat i. m. 253.

leendő alattvalóinak, mintegy beleegyezve hatalma általuk történő korlátozásába. Mindezek már a kezdet kezdetén determinálták a Mátyás környezetében kialakuló megosztottságot: egyfelől jelen volt a Liechtenstein, Tschernembl, Zierotin, Breuner és Harrach nevével fémjelezett rendi ellenzék, másfelől pedig ott voltak a korlátlan uralkodói hatalom olyan hívei, mint Klesl, Ulm vagy Molart. A két párt rokonítható a Német-római Birodalomban kialakuló Protestáns Unióval és Katolikus Ligával, melyek hivatalosan vallási kérdések mezsgyéjén ugyan, de nagyon hasonló mechanizmusok szerint feszültek egymásnak. Az ellentétek hamar kritikus szintet értek el birodalomszerte, melyet maga Klesl is jól érzékelt, s fel is hívta a figyelmet a két nagy érdekcsoportosulás közötti küzdelem kézzelfogható közelségbe került veszélyeire.²⁶

Maga Melchior Klesl olyan szereplőként csatlakozott a fent röviden vázolt játszmákhoz, aki egyértelműen és energikusan szállt síkra a császári autoritás megerősítése érdekében. Legfőbb célkitűzései között szerepelt a Német-római Birodalom, az örökös tartományok és királyságok centrifugális erőinek letörése, legalábbis visszaszorítása a központi – uralkodói – hatalom érdekében. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogyan fogadták fellépését a birodalomban, különösen a protestáns rendek és választók körében. Ám Klesl nem rontott ajtóstól a házba: Mátyás császárrá választását követően legelőször azon munkálkodott, hogy megakadályozza egy hatékony és a központi hatalom ellenében ható konföderáció kialakulását az ellenséges tartományok és a rendek között oly módon, hogy érvényre jusson a császári szuverenitás elve és mérséklődjön a belháború veszélye. Jó taktikus lévén céljai elérése érdekében kompromisszumokra is hajlandó volt, ellentétben az utókor által róla kialakított meglehetősen sablonos képpel.²⁷

Megjegyzendő, hogy a birodalmat szabdaló ellentétek közül különösen a császári autoritás kérdése emelkedik ki, amely nyugat-európai területen már korábban heves küzdelmet indukált az uralkodók és alattvalóik között. A bel- és külpolitikai kihívások I. Ferdinánd korától arra késztették az osztrák Habsburgokat, hogy megpróbáljanak úrrá lenni a vallási különbözőségekből fakadó feszültségeken, élhető mederbe tereljék az uralkodó és a rendek ellentétét, illetve megkíséreljenek, ha nem is egy teljesen egységes, de legalább összetartó egészet alkotni abból a meglehetősen színes állam-konglomerátumból, melyen uralkodtak. Az említett területeken elért eredmények persze erősen függtek az éppen uralmon levő uralkodó elképzeléseitől és lehetőségeitől. Egyvalaminek azonban

²⁶ Melchior Klesl vótuma a Titkos Tanácsban. Linz, 1614. február 26. HHStA Türkei I. Konv. 96. fol. 15–24.; Schwarz, F.H.: The Imperial Privy Council i. m. 64–70.; Vö. Sturmberger, H.: Dualistischer Ständestaat i. m. 261–262.

²⁷ Winkelbauer, Th.: Ständefreiheit i. m. 60.

valamennyiük számára nyilvánvaló tapasztalásnak kellett lennie: az állandósuló török jelenlét Közép-Európában hatással van a dinasztia felségterületének belső hatalmi fejlődésére is. Melchior Klesl világosan látta ezt a folyamatot, amelynek maga is részese volt, és ami a következő felismerésre vezetett: az állam – vagyis inkább államegyüttes – integritása és a török elleni harc végső soron magában foglalja a császári autoritás megerősödésének lehetőségét a birodalmon belül és hozzájárulhat a Monarchia Austriaca felemelkedéséhez.²⁸ Az osztrák államfejlődés szempontjából ezek a jelenségek azt vetik fel, hogy az említett törekvések már egy átmeneti korszak tünetei lehettek, melyben az abszolút uralkodói hatalom körvonalazódott a modern állam felé vezető úton.²⁹

A Habsburg Monarchia és a Német-római Birodalom államfejlődése megkezdhetetlen háttérinformációkat szolgáltat a klesli Erdély-koncepció megértéséhez. Ebben a birodalmi kontextusban bontakozik ki ugyanis igazán a kérdés, hogyan öltött testet a Klesl által precízen megtervezett császári politika és a törökellenes nagy háború terve az Erdélyi Fejedelemség területén. A Habsburg Ház, az Oszmán Birodalom és Erdély bonyolult viszonyrendszerének vizsgálata során korszakunkban további fontos viszonyítási pont a tizenöt éves háborút lezáró békerendszer, mely számos vitás kérdést hagyott lezáratlanul az említett hatalmak vonatkozásában.³⁰ A legproblémásabbnak ismét csak Erdély helyzete mutatkozott. A konfliktus kétségkívül abból a jelentős nézetkülönbségből fakadt, mely a tartomány Habsburg, illetve oszmán megítélésében gyökerezett: míg az oszmán fél kétségbevonhatatlanul saját patrocíniumaként fogta fel Erdélyt, a Habsburgok a Magyar Királysághoz tartozó, elidegeníthetetlen „vajdaságként” kezelték, török vazallus státuszát pedig elméleti síkon tökéletesen elfogadhatatlannak tartották. E két ellentétes vélekedés Melchior Klesl írásaiból feketén-fehéren kiolvasható, alátámasztva azt a feltevést, hogy a püspök nem

²⁸ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

²⁹ *Friedrich Walter: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955.* Wien 1972. 48.

³⁰ Bövebben lásd: *Meinolf Arens: Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605.* (Studia Transylvanica 27.) Köln – Weimar – Wien 2001; *Winkelbauer, Th.: Ständefreiheit i. m. 140–147; Papp Sándor: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez.* In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára és Jeney-Tóth Annamária. Debrecen 2006. 267–298; *Uő: Das letzte Jahr des „Langen Türkenkrieges” – Die Schlacht der Diplomatie.* In: „Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein.” Die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606). Zum 400. Jahrestag des Bocskai-Freiheitskampfes. Hrsg. von János Barta, Manfred Jatzlauk und Klára Papp. Debrecen 2006. 245–266.

puszta indulatból vagy valamiféle keresztény vakbuzgóságból állt a háború kérdéséhez, hanem legmélyebb összefüggéseiben látta át az Erdély-problémát.³¹

A Habsburg értelmezésnek köszönhetően a Hofburg már a kezdet kezdetétől igényt formált a középkori Magyarország teljes területére. Jóllehet egészen a 17. század végi visszafoglaló háborúig nem állt rendelkezésére a sikerhez elengedhetetlen pénzügyi és katonai potenciál, a szétszakított országrészek egyesítésére Habsburg királyaink többször is kísérletet tettek. A karlócai békéig egyik esetben sem sikerült tartós sikert elérni, ehelyett egymást követték az Oszmán Birodalommal kényszerűen megkötött békék.³² Erdély vonatkozásában az országegyesítés szándéka alapvetően két módon volt elképzelhető: közvetlenül, vagyis katonai offenzíva révén, vagy pedig egy Habsburg-hű uralkodó – a német szóhasználatban „Voivoda”, azaz vajda – hatalomra juttatásával, aki a magyar király nevében kormányozza a tartományt. 1606-ig mindkét eshetőségre találunk példát, melyek felsorolásától itt eltekintünk. Le kell szögezni azonban, az újraegyesítő törekvések folyamatosságát megszakító rövidebb-hosszabb „békés” periódusok semmi esetre sem jelentették azt, hogy Bécsben felhagytak volna a restitúciós tervekkel. Jól illusztrálja mindezt az 1606 után kialakult helyzet, melyben a felszínen zajló Habsburg-oszmán békefolyamat háttérben II. Mátyás környezetében egy újabb háború kirobbantását tervezgették. A Hofburg vélekedése szerint az alkalmas pillanat 1611-ben érkezett el: a komoly hatalmi destabilizációt eredményező Habsburg testvérvízályt követően ekkorra ismét egy kézben egyesültek a legfontosabb tartományok és királyságok,³³ melyek nél-

³¹ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90; Papp Sándor: Az első Habsburg-oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza tiszteletére. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 498–518; Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1984; Konrad Gündisch: Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. München 1998. 74–81; Winkelbauer, Th.: Ständefreiheit i. m. 123–134, 409–420; Rudolf Neck: Andrea Negroni. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 3. Innsbruck 1950. 166–195; Joseph von Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. IV. Pest 1829. 462–465.

³² Oborni Teréz: Die Pläne des Wiener Hofes zur Rückeroberung Siebenbürgens 1557–1563. In: Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher. Hrsg. von Martina Fuchs, Teréz Oborni und Gábor Ujváry. Münster 2005. 277–297; Winkelbauer, Th.: Ständefreiheit i. m. 134–138. 449–515.; Arens, M.: Habsburg i. m. 239–250; Gündisch, K.: Siebenbürgen i. m. 91–97; Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Bp. 2011; Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000; Kruppa Tamás: Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve: Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). Századok 144. (2011) 817–845.

³³ II. Mátyás az örökös tartományok és a magyar korona mellett ekkor kapta meg bátyjától, Rudolf császártól a cseh koronát is. Hatalma kiteljesedésének utolsó lépcsőfoka a császári

kül egy erdélyi akció és a nyomában járó török összetűzés szóba sem jöhetett. Az 1606–1611 között eltelt éveket a Hofburg szempontjából a hatalomkoncentráció és az erőgyűjtés időszakaként értékelhetjük a rendi önállóságért küzdő erők szüntelen ostromában, amit ráadásul rendkívül nehéz pénzügyi helyzet súlyosbított. Az oszmánokkal folytatott békétárgyalások háttérében eszerint a háborút követő kimerülés mellett a Habsburg kormányzat uralmi válsága is feltételezhető.

Ebben a helyzetben tulajdonképpen a „legjobbkor jött” az Erdélyi Fejedelemséget fenyegető belháború 1611-ben, melynek gyökerei a Bocskai István halálát követő trónutódlási problémákig nyúltak vissza. Bécs ugyanis már ekkor megkísérelte a maga malmára hajtani a vizet Erdélyben, előbb Homonnai Drugeth Bálint, majd Báthory Gábor támogatásával. Utóbbi kifejezett csalódást válthatott ki, hiszen uralomra kerüléséhez a Hofburg nagy reményeket fűzött.³⁴ E tanulmánynak nem lehet célja Báthory Gábor fejedelemségének részletes tárgyalása, két mozzanatot azonban feltétlenül ki kell emelni ebből az időszakból. Egyfelől az 1610. márciusi, Báthory Gábor ellen Széken elkövetett merénylet vonja magára a figyelmet, különösen pedig az a körülmény, hogy az összeesküvő katolikus urak Béccsel is kapcsolatba hozhatók.³⁵ Másfelől, állítólag a hatalma ellen áskálódók nyomát kutatva, ugyanezen év decemberében a fejedelem elfoglalta a szász metropoliszként ismert Szeben városát, s hatályon kívül helyezte a Szász Universitas intézményét.³⁶ E sérelmek az évszázados kiváltságokkal rendelkező szászság szemében elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy Brassó vezetésével nyíltan Báthory Gábor ellen forduljon. Az összetett diplomáciai helyzetben mindez az erdélyi belügyek destabilizálásához, hovatovább Báthory Gábor megbuktatásához vezetett, a hatalmi összjátékból pedig Bécs és Konstantinápoly is alaposan kivette a részét.³⁷

Jelen vizsgálat szempontjából a Hofburg magatartása érdemel különös figyelmet. A háborgó szászok segélykérésére reagálva a Hofburg ugyanis inter-

cím megszerzése volt, jöllehet erre csak Rudolf 1612. január 20-án bekövetkezett halála után került sor.

³⁴ Papp Sándor: Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. Századok 142. (2008) 810.; Báthory Gábor és Bécs viszonyával kapcsolatban bővebben: Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem története. Pest 1867; Oborni Teréz: Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila. Debrecen 2009. 111–123.

³⁵ Horn Ildikó: Önagysága merénylői. Gondolatok egy politikai összeesküvésről. In: Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 2005. 166–187.

³⁶ A nagyszebeni országgyűlés törvényei. 1610. december 17–20. EOE VI. 196.

³⁷ Cziráki Zsuzsanna: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). Századok 144. (2011) 847–876.

venciós sereget küldött Erdélybe Forgách Zsigmond „kassai generális”³⁸ vezetésével, jóllehet a hadjárat kiteljesedését végül megakadályozta a felocsúdó Porta beavatkozása.³⁹ A jelenleg ismert első erdélyi témájú Klesl-dokumentum éppen a Forgách-hadjárat idejéből maradt fenn, amelyben Klesl határozottan és egyértelműen a katonai fellépés és rendkívül veszélyesnek tartott Báthory fejedelem elűzése mellett foglalt állást.⁴⁰ A török hadak felvonulása Báthory oldalán és Forgách Zsigmond súlyos veresége 1611 szeptemberében azonban arra figyelmeztetett, hogy az Erdély-kérdést nem lehet Bécsből távvezérelve, és pusztán saját erőforrások alapján megvalósítani. Klesl véleményeiben a következő esztendőben már egy újabb, nemzetközi összefogásban megvalósítandó hadjárat képe körvonalazódik, melyben – korábbi minták alapján – komoly szerepet szánt a birodalmi rendeknek, helyesebben az általuk megszavazott segélyeknek. A rendeket azonban előbb meg kellett győzni a háború elkerülhetetlen, sőt szükséges voltáról. Ennek érdekében Klesl a császár nevében nagyszabású propaganda-hadjáratot indított, melynek első célpontjai a választófejedelmek voltak. Nekik címzett közléseiben a Titkos Tanács részletesen és kitartóan ecsetelte a török fenyegetés főbb pontjait. Az érvek között az nyomott a legnagyobb súllyal a latban, hogy az Oszmán Birodalom békét kötött Perzsiával, az Erdélyben tapasztalható zűrzavaros események pedig egyértelműen igazolják, kész minden

³⁸ Forgách Zsigmond (1565–1621) felső-magyarországi főkapitány (1609–1618), Magyarország nádora (1618–1621).

³⁹ A Szepesti Kamara az erdélyi szászok képviselőinek. s.d.l.n. ÖStA Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn [a továbbiakban HKA HU] Rote Nummer 101. Konv. 1612. Junius. fol. 44–45; Forgách Zsigmond a brassói tanácsnak. Réti táborában, 1611. szeptember 9. ÖStA HKA HU Rote Nummer 111. Konv. 1616 September. fol. 18–20; „*Consignatio Pecuniae per Civitates Saxonicas in Transylvania, Illustrissimo Domino Comiti Sigismundo Forgach Generali superior Hungariae partium Capitano in Anno praeterito 1611 mutuo data.*” s.d.l. ÖStA HKA HU Rote Nummer 101. Konv. Junius 1612. fol. 46–47; Cesare Gallo II. Mátyás titkos tanácsának. Szatmár, 1611. szeptember 13. HHStA Hungarica, F 157. Konv. B. Nr. 43; Vita, vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos de Maros Székely Vásárhely. In: ETA II. 40; *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte: Kocziány László. Bukarest 1972. 60; *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Vogel Sándor. Bp. 1994. 70–71; *Bojti Veres Gáspár*: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 58–59. A Forgách-hadjáratra további figyelemre méltó adatok találhatók az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Thurzó-levéltárában, illetve a HHStA Hungarica F 157-es dobozában, melyek minden részletre kiterjedő és a mai tudományos követelményeknek megfelelő vizsgálata egyelőre nem valósult meg. A Thurzó-anyag egyes dokumentumai alapján Forgách Zsigmond 1611-es hadjáratának hadi vonatkozásaival kapcsolatban lásd: *Vörös Péter*: Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 864–885.

⁴⁰ 12 *Artikkel*, darinnen die Sibenbürgischen Sachen fundamentaliter begriffen. Regensburg, 1611. augusztus 12. HHStA Türkei I. Karton 93. fol. 146–150.

erejével a kereszténység ellen fordulni. A Hofburgból az évek óta halogatott birodalmi gyűlés összehívását is azzal indokolták, hogy ott elsősorban a török veszély elhárítását kell sürgősen megvitatni, hiszen biztos támadás fenyegeti a keresztény világot, legkésőbb 1613 nyarán. Ezen a ponton nyilvánvaló nézetkülönbség érzékelhető II. Mátyás köre és a birodalmi hatalmasságok között, hiszen utóbbiak elsősorban a vallási és hatalmi kérdések rendezését várták a gyűléstől. Klesl hiába próbálta meggyőzni őket a török kérdés prioritásáról, érvei süket fülekre találtak.⁴¹

A kiábrándító birodalmi helyzet dacára Klesl továbbra is úgy vélte, hogy karnyújtásnyi közelben van a nagy háború, mely magában foglalja a Magyar Királyság és Erdély egyesítését, sőt Moldva és Havasalföld megszerzése sem várat sokáig magára.⁴² Az udvarban és a birodalomban is szép számmal jelen lévő kritikus hangok ellenére Klesl jottányit sem engedett elképzeléséből, s átmeneti megoldásként békés úton is megkísérelte megszerezni Erdély felügyeletének jogát. Sikertelen maradt azonban azon törekvése, hogy a zsitvatoroki béke megerősítését kísérő tárgyalások során elismertesse Naszúh pasa nagyvezírral a Habsburgok Erdélyhez való jogát.⁴³ Érvei és követeléseai üres riogatásnak tűnhettek a kortársak számára, egészen 1612 szeptemberéig. Bethlen Gábor 1613 őszen bekövetkező hatalomra kerülése – talán még inkább török pártfogóinak erélyes fellépése – ugyanis valós rettegéssel töltötte el azokat is, akik az előző évek során közönyösen fogadták az Erdély veszedelmére vonatkozó híreszteléseket. Az 1612 szeptembere és 1613 októbere között lezajlott események tükrében mégis csak beigazolódni látszott Klesl sejtése, miszerint az Oszmán Birodalom Erdély bekebelezésére készül. Hogy milyen jól illeszkedtek a fejlemények a klesli koncepcióba, jól tükrözi az a változás, amely Klesl érvelésében állt be valamikor 1611–1612 fordulóján. Ekkorra ugyanis éppen eléggé nyilvánvalóvá válhatott számára, hogy az uralkodó „saját” erőforrásai nem elégségesek, a rendek segítsége pedig nem mobilizálható annak érdekében, hogy Erdélyben egy offenzív háború induljon. Sem a Magyar Királyság újraegyesítése, sem pedig a kereszténység diadala nem bizonyult kellően vonzó célkitűzésnek ahhoz, hogy felrúgják a Habsburg felség-

⁴¹ A választófejedelmek memorandumai II. Mátyásnak. Frankfurt, 1612. június 19. HHStA RK RTA Karton 85. fol. 4–6; A Titkos Tanács proposíciója. s. l. 26. Juni 1612. Uo. fol. 7–9; HHStA RHR Protocolla, 1612. sine fol.

⁴² Havasalföld és Moldva megszerzése a régi Habsburg-szövetségest, Radu Șerbant (?–1620) szemelték ki, aki Báthory Gábor ellen már bizonyított a Habsburgok oldalán. Személyéről és tevékenységéről bővebben: *Manfred Stoy*: Radu Șerban, Fürst der Walachei 1602–1611, und die Habsburger. Eine Fallstudie. *Südost-Forschungen* 54. (1995) 49–103; *Sibenbürgisch Gutachten*. s.d.l. [1612] HHStA Türkei I. Karton 94. fol. 229–234.

⁴³ *Neck, R.*: Türkenpolitik i. m. 79; A Titkos Tanács véleménye Melchior Klesl saját kezű javításaival. Budweis, 1614. február 18. HHStA UA AA Karton 164. Konv. A. fol. 107–112.

terület 1606 után kialakult belső rendjét és a kettős béke szavatolta viszonylagos háborítatlanságát. Ilyen körülmények között csak egy lehetőség maradt: meggyőzni a rendeket, a birodalmat, hovatovább az egész keresztény világot a háború *defenzív*, szükségképpen elkerülhetetlen voltáról. Az említett, rendkívül feszült egy esztendő alatt láthatóan háborús hangulat lett úrrá a határvidéken, amely a vezető magyar és osztrák méltóságokra is áttért.⁴⁴ Ez azonban nem volt igaz a Német-római Birodalom választóira és rendeire, akik továbbra sem voltak hajlandók finanszírozni a Hofburg háborús terveit.⁴⁵ A birodalmi városok közül is egyedül Ulm és Nürnberg szavazott meg 50.000 forintnyi azonnali segílyt, ráadásul a biztos szövetségesnek gondolt Vatikán, Spanyolország és a Habsburg-hű itáliai fejedelemségek is vonakodtak.⁴⁶ A fegyverkezés tekintetében nem hozott eredményt az 1613 tavaszán tartott pozsonyi országgyűlés sem.⁴⁷ Az adott körülmények között az egyetlen értékelhető eredmény az volt, hogy a szorongatott Báthoryval sikerült Bécs számára előnyös megállapodást kötni.⁴⁸

Az oszmánok beavatkozását Bécsben kétségtelenül a zsitvatoroki béke felrúgásaként értelmezték, olyan indokként, amely – a defenziós politika értelmében –

⁴⁴ Gázi Vezír Haszán pasa levelei Hans von Mollartnak. Buda, 1612. november 7/8. és november 21. HHStA Türkei I. Karton 98. fol. 145–146, 172–174; a magyar tanácsosok véleménye II. Mátyásnak az erdélyi ügyekről. s.l. 1613. január 7–12. EOE VI. 265–266; az Udvari Haditanács javaslatai. s.l. 15. März 1613. HHStA RK RTA Karton 86. fol. 57–68.

⁴⁵ Különösen tanulságos ebben a kérdésben Miksa főherceg levele Hans von Mollartnak, melyben részletezi a Titkor Tanács tagjai és a választófejedelmek között Nürnbergben kibontakozott vitát. *Erzherzog Maximilian an Hans Mollart die Sache Siebenbürgens betreffend*. Wienerneustadt, 1612. december 25. HHStA Türkei I. Karton 94. fol. 235.

⁴⁶ *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regensburg den 7ber 4 Ir M[ajestät]. abgelesen worden*. s.l. 1613. augusztus 10. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24.

⁴⁷ II. Mátyás az erdélyi követeknek. Bécs, 1613. március 6. EOE VI. 267–268; II. Mátyás a magyar tanácsosoknak. Bécs, 1613. március 9. Uo. 268–269.

⁴⁸ *Puncta transactionis Transylvaniae*. EOE VI. 269–271; *Oborni T.*: Báthory i. m. 111–123. A pozsonyi szerződés sem oszlathatta el a Hofburg rossz előérzetét Báthory Gáborral kapcsolatban. Melchior Klesl maga már korábban is úgy vélekedett, Báthory nagyon veszedelmes szövetséges, ezért azt javasolta, mondassák le vagy öljék meg, és helyét töltsék be Báthory Zsigmonddal. Az akció sikere érdekében megfelelő szakembereket kívánt Báthory Zsigmond mellé adni, illetve egy erdélyi főkapitányság kialakítását is tervbe vette. A terv már csak azért sem valósulhatott meg, mert Báthory Zsigmond 1613. március 27-én meghalt. *Siebenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus. 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302. Már a Báthory Gáborral kötött szövetség idején kialakult a Bécs által követelt biztosítékoknak azon rendszere, mely a Bethlen Gáborral folytatott kezdeti tárgyalásokon is minimális követelésként jelentkezett: Várad és stratégiai szempontból fontosabb határmenti erődök átadása. Vö. *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regensburg den 7ber 4 Ir M[ajestät]. abgelesen worden*. s.l. 1613. augusztus 12. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24.

feljogosította a császárt a beavatkozásra.⁴⁹ Ebben a szellemben a Báthoryval kötött megállapodás prevenciós kísérletét egy erdélyi katonai beavatkozás, végeredményben pedig az ősellenségként felfogott oszmánok elleni „Hauptkrieg” kirobbanása kellett volna kövesse. Ehelyett a Hofburgból tehetetlenül nézték végig azt, hogyan viszi be fejedelemségre jelentékeny haderő felvonultatásával a Porta Bethlen Gábor. A fejedelmválasztás híre komoly pánikot váltott ki Bécsben, hiszen úgy vélték, hogy a szultán új szandzsákbégje érkezett meg tartományába, s küszöbön áll az oszmán támadás a keresztény végek ellen.⁵⁰ Mivel azonban semmi ilyesmi nem következett be, lassan a kedélyek is kezdtek megnyugodni. „*Inkább tartsunk barátságot Bethlen Gáborral, semhogy ellenségünké tegyük*” – fogalmazódott meg a sommás vélemény a Birodalmi Tanácsban, ami előre jelezte a Melchior Klesl vezetete háborús párt újabb kudarcát.⁵¹ Mindazonáltal a közelgő nagy háború érdekében folytatott agitáció nem hagyott alább: újra és újra előkerült II. Mátyás környezetében, s alapjaiban határozta meg az uralkodó és országai viszonyát. A politikai környezet elutasító légkörének legszemléletesebb példája az 1614-es linzi egyetemes gyűlés, amely az 1615-ös nagyszombati egyezmény közvetlen előzményének tekinthető. Mivel a Bethlen Gábor és II. Mátyás között zajló kényszerű békefolyamatot már több szerző is tárgyalta, ezek részletes bemutatásától eltekintünk.⁵²

Megjegyzendő, hogy a Titkos Tanács direktora nyilvánvaló kudarcai dacára sem volt hajlandó lemondani Erdélyről és a nagy háború tervéről.⁵³ Irányítása alatt a Habsburgok Erdélyre formált igényét Andrea Negroni követ révén a Por-

⁴⁹ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁵⁰ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁵¹ 1614. február 5-én kelt bejegyzés. HHStA RHR Protocolla, 1614. fol. 15v–16r.

⁵² A linzi egyetemes gyűléssel kapcsolatban lásd: *Ila Bálint*: Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 231–253. A gyűlés hátterét, illetve a nagyszombati egyezményhez vezető utat részletesen lásd: *Oborni T.*: Bethlen i. m. A következményekkel kapcsolatban: *Papp S.*: Bethlen i. m.

⁵³ Ulm birodalmi alkancellár véleménye a Titkos Tanácsban. HHStA Geheimer Rat, Vorträge Ulm, fol. 1–8; *Votum meum in defensione Transylvanica.* s.l.d.n. [Melchior Klesl, valószínűleg 1614 első feleéből.] HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 23–30; A Titkos Tanács állásfoglalása Erdély ügyében, Melchior Klesl saját kezű javításaival. s.l. 1613. december 1. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 169–178; *Was herrn Carl von Harrach auf seinen discours in causa Sibenbürgen geantwortet unnd durch Ir Hochw. selbst concipirt worden.* Linz, 1613. december 28. Uo. fol. 190–197; Melchior Klesl állásfoglalása, Ferdinánd főhercegnek elküldve. s.l. 26. Február 1614. Uo. fol. 15–24; A három egyházi választófejedelm állásfoglalása. s.l. 1614. január 29.; HHStA UA AA Karton 164. Konv. A. fol. 58–65; *Verzeichnuß der von unterschiedlichen Chur- und fürsten deß Reichs, in Sibenbürgischen und Türggischen sachen einkommener, und zur Kriegs Expedition gegebener guetachten unnd Schreiben.* s.d.l. HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 31–37.

tán is fenntartották, illetve hozzáálltak egy hatékony támaszként működő erdélyi Habsburg-párt kiépítéséhez.⁵⁴ Az erdélyi szászok Bécshez húzó csoportjai, illetve a kalandos sorsú Kendy István vezette erdélyi emigránsok Klesl terveiben olyan tényezőkként szerepelnek, amelyek reményei szerint biztos háttérrel nyújthattak volna a rendelkezésre álló havasalföldi, lengyel és magyar haddal felvonuló új vajdajelölt, Homonnai Drugeth György számára. Klesl még a tatárok támogatására is számított, akiket a spanyoloktól remélt pénz segítségével akart megvesztegetni.⁵⁵ E terveket volt hivatott szolgálni az elhunyt Báthory Gábor magyarországi birtokainak lefoglalása is. Mindezzel párhuzamosan azonban Klesl a császárnak kifejtette: sajnálja, hogy a szükséges eszközök hiányában mindeddig nem sikerült megszerezni Erdélyt, az alkalmas pillanat elérékéig pedig megfontolandó a kiegyezés Bethlen Gáborral. Mindezt abban a hitben javasolta, hogy szükség esetén nem lesz nehéz Erdéllyel szemben háborús helyzetet provokálni.⁵⁶

Melchior Klesl háborús argumentációjának sarokkövei

Klesl háborús logikáját kutatva elsőként merül fel a kézenfekvő kérdés, miért is értékelte olyan fontosnak ezt a területet. A már említett elméleti okfejtésen túl, mely szerint Erdély a Magyar Királyság elidegeníthetetlen részét képezi, a Titkos Tanács direktora katonai szempontokra is hivatkozott, amikor a fejedelemség megszerzését tűzte ki célul.⁵⁷ „Felső-Magyarország végső veszedelme” már

⁵⁴ Neck, R.: Andrea Negroni i. m. 185–186.; Cziráki Zsuzsanna: „Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk, sem nem vagyunk...” Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a fejedelmi szolgáltatások tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején (1613–1629). Doktori disszertáció. Szeged 2010.

⁵⁵ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90; *Votum Herrn Bischovens zu Wien in Causa Sibenbürgen.* Bécs, 1614. december 1. HHStA UA AA Karton 167. Konv. A. fol. 239–242; *Copia Schreibenß an Hannsen Molärt in causa Sibenbürgen und Tractation mit Homanay und Kendi.* Bécsújhely, 1614. december 12. Uo. fol. 229–231; *Votum meum in defensione Transylvanica.* s.l.d.n. [Melchior Klesl, valószínűleg 1614 első feléből.] HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 23–30; *Der herrn gehaimben Räth guetachten auff deß Kendy im Namen deß herrn Forgach, Homanay, und Doczy fürsclag.* s.l.d. Uo. fol. 95–100.

⁵⁶ A Titkos Tanács állásfoglalása, Melchior Klesl saját kezű javításaival. Budweis, 1614. február 18. HHStA UA AA Karton 164. Konv. A. fol. 107–112; Melchior Klesl állásfoglalása Erdélyre vonatkozóan. Linz, 1613. november 22. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 3. fol. 25–31; *Votum meum in defensione Transylvanica.* s.l.d.n. [Melchior Klesl, valószínűleg 1614 első feléből.] HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 23–30; Melchior Klesl a Titkos Tanácsnak. Bécs, 1615. május 6. HHStA Türkei I. Karton 99. Konv. 1. fol. 206–214.

⁵⁷ „Wöllen wir nun die Substanz bedenken, gehört 7bürgen vor Gott zu Ungarn, Ist durch Rebellion und Meinaidigkeit darvon kommen, der König einen Aidt geschworn, dises und dergleichen zu recuperirn: So volgt, daß wir Niemandts das seinige nemmen, Sondern waß

1611 óta szerepelt a püspök által gyakran hangoztatott propagandamondatok között,⁵⁸ és semmi esetre sem jelent újdonságot a Habsburgok környezetében. Melchior Klesl sorai közül azt is világosan kiolvashatjuk, milyen mélyen gyökerezett az egyesített Magyarország eszménye a Hofburg gondolkodásmódjában. Nem kétséges ugyanis, hogy II. Mátyás mindenható tanácsosa komoly történelmi előtanulmányokat folytatott, megvizsgálva Erdély és Magyarország közös történetét a mohácsi csatától fogva. A két ország egységének szükségességét az érvelések folyamában olyan neves hadvezérekre hivatkozva támasztja alá, mint Lazarus Schwendi vagy Hans Rueber, akik maguk is „Magyarország elővédjét” látták Erdélyben. Véleménye szerint valamennyi, a hadügyekhez kicsit is konyító ember számára nyilvánvaló lehet, hogy Erdélyt minden áron meg kell szerezni, mert ha a török teszi rá a kezét, az egyet jelentene Magyarország és az egész birodalom bukásával.⁵⁹ Klesl úgy vélte, Erdély jelentősége a Porta számára is nyilvánvaló, ennek következtében pedig a török meg is tesz mindent, hogy Havasalfölddel és Moldvával együtt teljes egészében betagozza a birodalmába.⁶⁰ A lendületes szónok hírében álló püspök még attól sem riadt vissza, hogy a megboldogult Ferdinánd császárt kárhóztassa, amiért képtelen volt eredményesen fellépni a Magyar Királyság széthullása ellen.⁶¹

A veszély jelentőségéből és a szükséges erőforrások mértékéből kiindulva javasolta a Titkos Tanács vezetője azt, hogy összbiradalmi szinten keressenek megoldást az Erdély-problémára. Az előző évszázad tapasztalatai elegendő bizonyítékként szolgáltak arra vonatkozóan, hogy egy török háború elképzelhetetlen a Habsburg felségterület összefogása, illetve a biradalmi segélypénzek folyósítása nélkül.⁶² Mint fentebb már utaltunk rá, II. Mátyás és környezete körülbelül a császári cím megszerzésével egy időben hozzá is fogott a birodalom

Unß gehörig, behalten, oder erwerben. Das sein wir Pflicht und gewissens halben schuldig.“ *Was herrn Carl von Harrach auf seinen discurs in causa Sibenbürgen geantwortet unnd durch Ir Hochw. selbst concipirt worden.* Linz, 1613. december 28. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 190–197; A császári proposíció tervezete. s.d.l.[1613] HHStA RK RTA Karton 87. fol. 79–108.

⁵⁸ *12 Artikkel, darinnen die Sibenbürgischen Sachen fundamentaliter begriffen.* Regensburg, 1612. augusztus 12. HHStA Türkei I. Karton 93. fol. 146–150.

⁵⁹ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁶⁰ *Was herrn Carl von Harrach auf seinen discurs in causa Sibenbürgen geantwortet unnd durch Ir Hochw. selbst concipirt worden.* Linz, 1613. december 28. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 190–197.

⁶¹ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁶² Neck, R.: *Türkenpolitik i. m.* 70–71.

legfontosabb hatalmi tényezőinek „megpuhításához”.⁶³ A kezdeti terv az volt, hogy miután a háború kérdését eldöntötték a birodalmi gyűlésen, a kész tényleket elfogadtatják az örökös tartományokkal és a királyságokkal, majd megszerzik a pápa, a spanyol király, illetve az itáliai vazallus fejedelmek támogatását is.⁶⁴

A Klesl által felállított ütemterv első lépcsőjeként a Mátyás császárra koronázása kapcsán esedékessé váló birodalmi gyűlés összehívására került sor. Mint már korábban utaltunk rá, a birodalom belső problémái mellett eltörpült a közvetlen veszéllyel *nem fenyegető* török kérdés. A Titkos Tanács és személy szerint Melchior Klesl ugyan mindent megtettek annak érdekében, hogy felkeltsék a birodalmi gyűlés résztvevői – különösen a választófejedelmek – érdeklődését a kellőképpen dramatizált erdélyi és határvidéki események iránt, próbálkozásaik azonban nem vezettek sikerre.⁶⁵ A kudarc valójában senkit nem lepett meg a józanul gondolkodók között. Ezt támasztja alá Zacharias Geizkofler⁶⁶ 1612 júliusából fennmaradt vótuma, melyben azt javasolta, kerüljék meg a birodalmi rendeket, s közvetlenül a II. Mátyás iránt hajlandóságot mutató választófejedelmektől és birodalmi városoktól próbáljanak pénzt szerezni.⁶⁷

Melchior Klesl maga is tartott attól, hogy a birodalmi gyűlés kisiklik az irányítása alól, és terveivel ellentétben a török háború és Erdély sorsa helyett a császári hatalom további szűkítésének enged majd teret. Hasonló aggodalmat keltett a protestánsok és katolikusok között feszülő, egyre inkább kibékíthetetlennek tűnő ellentét.⁶⁸ Erről árulkodik a választófejedelmek állásfoglalása is a felvetett ügyek-

⁶³ *Sibenbürgisch Gutachten* 1612. s.d.l. HHStA Türkei I. Karton 94. fol. 229–234.; II. Mátyás levele a birodalmi választókhoz. Regensburg, 1613. augusztus 10. HHStA RK RTA Karton 88. sine fol.

⁶⁴ *Sibenbürgisch Gutachten* 1612. s.d.l. HHStA Türkei I. Karton 94. fol. 229–234.

⁶⁵ Protokolla, 1612. Sine fol.; II. Mátyás memorandum a birodalmi választóknak. Frankfurt, 1612. június 19. HHStA RK RTA Karton 85. fol. 4–6.; A Titkos Tanács proposíciója. s. l. 1612. június 26. Uo. fol. 7–9.; II. Mátyás memorandum a birodalmi választóknak. Frankfurt, 1612. június 28. Uo. fol. 10–13.

⁶⁶ Zacharias Geizkofler (1560–1617): 1597–1617 között a Német-római Birodalom fizetőmestere (Reichspfennigmeister).

⁶⁷ Zacharias Geizkofler birodalmi fizetőmester vótuma. Hanusheim, 1612. július 12. HHStA RK RTA Karton 85. fol. 14–16. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban még számos más dokumentum található ebben a témában, vö. Fuchs császári küldött jelentése a frankföldi lovagok között végzett agitációjáról. Nürnberg, 1612. július 17. Uo. fol. 25–29; Geizkofler jelentése II. Mátyás számára az Ulm városából várható pénzsegélyekre vonatkozóan. Hanusheim, 1612. július 27. Uo. fol. 36–40; Az Udvari Haditanács állásfoglalása a birodalmi gyűléssel kapcsolatban. Bécs, 1612. december 22. Uo. fol. 361–372; *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regenspurg den 7ber 4 Ir M[ajestät]. abgelesen worden.* s.l., 1613. augusztus 10. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24; János György szász választó II. Mátyásnak. Drezda, 1613. december 27. HHStA RK RTA Karton 89. fol. 457–460.

⁶⁸ *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302. Klesl aggodalmai láthatólag fokozódtak az idő előrehaladtával, vö.

ben: nem zárkóztak el a háborús tervek tárgyalásától, ám erre csakis a birodalmi belügyek után voltak hajlandók sort keríteni.⁶⁹ Mindezt tetézte a protestánsok állásfoglalása, akik előre elutasították az erdélyi háború lehetőségét addig, míg nem orvosolják vallási természetű sérelmeiket.⁷⁰ Mivel a Katolikus Liga képviselői is hasonló hangot ütöttek meg, nyilvánvaló volt, hogy a küszöbön álló Reichstag legfontosabb döntései nem a háború kérdésében születnek majd.⁷¹

Hosszú, a magyar végeken és Erdélyben kialakult kritikus helyzettel indokolt halogatás után a birodalmi gyűlést végül 1613. augusztus 13-án nyitották meg.⁷² Erdély és a török háború ügyét a császári proposíció második artikulusában vezették elő.⁷³ Az uralkodó az egybegyűlt rendektől és választófejedelmektől a fenyegető török veszély elhárítása érdekében évi 30 hónapnyi *Römerzug*⁷⁴ hozzájárulást kért az elkövetkező öt évre, akut veszély esetén pedig további 20 hónapnyi azonnali segílyt.⁷⁵ II. Mátyás tervei között szerepelt egy új, Kanizsával szembeni erőd felállítása, valamint Bécs megerősítése is. A birodalmi gyűlésen megszelleztették továbbá azt az elképzelést, mely egy állandó császári hadsereg – *militia continua* – felállítását célozta.⁷⁶ Az adott körülmények között ezek az indítványok semmi esetre sem lehettek sikeresek. Ráadásul a rendek valósággal elborzadtak az állandó hadsereg gondolatától, mely nyilvánvalóan egyet jelentett a császári hatalom számukra kedvezőtlen megerősödésével a Német-római Birodalomban. A császár környezetében hatalmas csalódásra adott okot a török segílypénzekkel kapcsolatos állásfoglalás is. A rendek csak nagyon kis összeg

Melchior Klesl vótuma a Titkos Tanácsban. Linz, 1614. február 26. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 3. fol. 15–24.

⁶⁹ A trieri érsek II. Mátyásnak. 1612. szeptember 4. HHStA RK RTA Karton 85. fol. 71–74; A kölni érsek II. Mátyásnak. 1612. szeptember 16. Uo. fol. 80. II. Mátyás végül meghajolt a választók akarata előtt, és azzal indokolta a gyűlés összehívását, hogy a birodalom belső ügyei nem tűnnek halasztást. Vö. II. Mátyás a birodalmi választóknak. Prága, 1612. október 11. Uo. fol. 130–131.

⁷⁰ Az evangélikus rendek memorandumuma II. Mátyásnak. Regensburg, 1613. szeptember 24. HHStA RK RTA Konv. 89. fol. 140–147; Az evangélikus rendek memorandumuma II. Mátyásnak. Regensburg, 1613. október 9. Uo. fol. 208–219.

⁷¹ Neck, R.: Türkenpolitik i. m. 82–83.

⁷² II. Mátyás Zacharias Geizkoflernek. Bécs, 1613. április 19. HHStA RK RTA Karton 87. fol. 70–71.

⁷³ Az 1613. évi birodalmi gyűlés császári proposíciói. HHStA RK RTA Karton 87. fol. 227.

⁷⁴ A Römerzug a török segílypénzek fizetésénél használt számítási egység volt a Német-római Birodalomban. Ebben az időszakban 13.000 gyalogos és 3000 lovas katona kiállítását fedezte. Vö. Neck, R.: Türkenpolitik i. m. 18.

⁷⁵ Császári proposíciók. Regensburg, 1613. augusztus 13. HHStA RK RTA Karton 88. sine fol.

⁷⁶ Ulm birodalmi alkancellár tervezete a császári proposíciókhoz. s.l. 1613. HHStA RK RTA Karton 90. fol. 345.

vállalására voltak hajlandók, és azt is szigorú feltételek mellett bocsátották volna az uralkodó rendelkezésére.⁷⁷

A Hofburg számára hátrányos végzések, illetve az Erdély körüli bizonytalan helyzet okán II. Mátyás úgy döntött, egy évre felfüggeszti a birodalmi gyűlést. Valószínűleg abban bízott, hogy a következő hónapok során sikerül jobb belátásra bírni a gyűlést. Klesl és a Titkos Tanács meg is tett mindent ennek érdekében: az egyházi választók támogatásával azon fáradoztak, hogy meggyőzzék a birodalmat a háború szükséges voltáról.⁷⁸ Fontos tanulságként kellett azonban elkönyvelniük azt, hogy a birodalom belső problémáinak megoldása nem odázható el, még a török fenyegetés vélt vagy valós árnyékában sem.⁷⁹ Már láthattuk, Melchior Klesl nem mondott le egykönnyen a háborús tervekről, annál is inkább, mert továbbra is olyan eszközként kezelte a hadviselést, amely a császári autoritás megerősítését szolgálhatja. Bizonyára ennek tudható be az is, hogy Erdély megsegítése és a török kérdés a későbbi birodalmi gyűléseken is vitatéma maradt, jóllehet továbbra is komolyabb eredmény nélkül.⁸⁰ Nehezítette a helyzetet, hogy az uralhatatlanná váló gyűlések problematikájával II. Mátyás és környezete az osztrák, cseh, morva és magyar rendek vonatkozásában is kénytelen volt szembesülni. Ezeken a fórumokon pedig még inkább beigazolódní látszott Melchior Klesl félelme: minél inkább teret engednek a rendi gyűlések számára, annál inkább csorbul az uralkodói autoritás a Habsburgok országaiban.⁸¹ A rendi gyűlések hasznavehetetlenségét csak alátámasztotta az a tény, hogy még egy nagy nehézségek árán megszavazott csekély támogatást sem lehetett rövid időn belül a gyakorlatban megvalósítani.⁸²

Az említett szempontok alapján különösen a magyar rendek gyűlése bizonyult komoly akadályozó tényezőnek. De a bécsi püspöknek egyéb oka is volt

⁷⁷ A regensburgi birodalmi gyűlés rezolúciói. Regensburg, 1613. október 22. HHStA RK RTA Karton 89. fol. 271–303; Neck, R.: Türkenpolitik i. m. 87–90. Klesl helyzetértékelését lásd: *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden*. Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁷⁸ 1614. március 3-án kelt bejegyzés. RHR Protocolla 1614, 30v.; 1614. március 10-én kelt bejegyzés. Uo. fol. 38v, 39v; 1614. április 8-án kelt bejegyzés. Uo. fol. 59v–60r; 1614. május 3-án kelt bejegyzés. Uo. fol. 80v; 1614. május 27-én kelt bejegyzés. Uo. fol. 85r; 1614. június 9-én kelt bejegyzés. Uo. fol. 93v; 1614. június 18-án kelt bejegyzés. Uo. fol. 99r; Az egyházi választók levele II. Mátyásnak. Koblenz, 1614. január 29. HHStA RK RTA Karton 91. sine fol.

⁷⁹ Ulm birodalmi alkancellár vótuma. s.l. 1614. március 10. HHStA RK RTA. Karton 91. sine fol.

⁸⁰ A birodalmi gyűlés meghirdetése. Linz, 1614. március 18. HHStA RK RTA Karton 90. sine fol.; Kaiserliche Ausschreibung über die Prolongation des Reichstages. Wien, 29. Dezember 1614. Uo; Kaiser Matthias an Christian Herzog zu Anhalt. s.l. 14. Mai 1614. Uo.

⁸¹ Melchior Klesl vótuma a Titkos Tanácsban. Linz, 1614. február 26. HHStA Turcica I. 96. Konv. 3. fol. 15–24.

⁸² Neck, R.: Türkenpolitik i. m. 95.

arra, hogy támadja a véleményeiben rendre „rebellisnek” titulált magyarokat, elsősorban pedig Thurzó György nádort. Klesl írásaiban Thurzó egyértelműen negatív figuraként szerepel, aki a Hofburg terveinek folyamatos kerékkötője.⁸³ Felháborította a püspököt az is, hogy a protestáns nádor, a rendi alkotmány elszánt védelmezője, minden tőle telhetőt megtett az erdélyi háború megakadályozására, a harc helyett pedig békés megoldást javasolt.⁸⁴ Klesl attól tartott, hogy a törökök is felismerik a nádor vezette rendi erők ellenállásában rejlő lehetőséget, és ezt kihasználva lépnek fel Erdély ellen.⁸⁵ Egy erdélyi hadjáratral tehát Magyarországon is két legyet akart ütni egy csapásra: a tartomány bekebelezése mellett szándékában állt a felvonuló hadsereg segítségével a magyarok ráncba szedése is.⁸⁶ Klesl attól sem riadt vissza, hogy megkísérelje megkerülni a nádort az erdélyi hadjárat megvalósítása során. Úgy vélte, Thurzótól feltétlenül szabadulni kell, ha ez mégsem sikerülne, akkor pedig küldjenek egy 200–1000 főből álló „elitkommandót” Erdélybe, mely a nádor tudta nélkül váltaná valóra a Hofburg elképzeléseit. Klesl természetesen számolt Thurzó heves tiltakozásával is. Erre az esetre azt tanácsolta: a nádort tartsák folyamatosan sakkban azzal, hogy őt teszik felelőssé, amiért korábban Erdély kicsúszott a kezükből.⁸⁷ Később azért is személyesen a nádort hibáztatta, hogy 1613-ban nem sikerült gyors akcióban fellépni a törökök ellen Erdélyben, sőt egy második Bocskai-lázadás kirobbantásának tervével is meggyanúsította.⁸⁸ Mindez rendkívül különös, hiszen 1613 őszén, Bethlen Gábor Erdélybe vonulása kapcsán maga a nádor is elbizonytalanodott a törökök szándékait illetően, ezt pedig Klesl meglegéddel vette tudomásul.⁸⁹

⁸³ *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302.

⁸⁴ Melchior Klesl II. Mátyásnak. Bécs, 1615. június 30. HHStA Türkei I. Karton 99. Konv. 2. fol. 200–207; A Thurzó György békeszándékát igazoló számtalan dokumentum közül itt csak egyet emelünk ki: Thurzó György II. Mátyásnak. Biccse, 1613. július 13. EOE VI. 240–241.

⁸⁵ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden*. Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90; A Titkos Tanács véleménye Melchior Klesl saját kezű javításaival. Budweis, 1614. február 18. HHStA UA AA Karton 164. Konv. A. fol. 107–112.

⁸⁶ *Votum Herrn Bischovens zu Wien in Causa Sibenbürgen*. Bécs, 1614. december 1. HHStA UA AA Karton 167. Konv. A. fol. 239–242.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regensburg den 7ber 4 Ir M[ajestät]t abgelesen worden*. s.l. 1613. augusztus 10. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24; Melchior Klesl Ferdinánd főhercegnek. Regensburg, 1613. október 20. Uo. fol. 110–111; A Titkos Tanács állásfoglalása Erdély ügyében, Melchior Klesl saját kezű javításaival. s.l. 1613. december 1. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 169–178.

⁸⁹ Thurzó György Ferdinánd főhercegnek. Soprony, 1613. október 23. HHStA UA AA Karton 162. fol. 203–204.

De a Titkos Tanács elnöke nem volt jó véleménnyel Forgách Zsigmondról és Dóczy Andrásról sem, jóllehet azt gondolhatnánk, az udvar feltétlen hívének tartott urak kiérdemelték a megbecsülését. A klesli politika legfontosabb magyarországi szövetségesei, Forgách és Dóczy állandó kapcsolatban álltak a Hofburggal, és – Klesl szavai szerint – inkompetens magatartásukkal és cselekvőképtelenségükkel bőven adtak okot az elégedetlenségre. Mindennek tetejébe Forgách hírnevét még a Homonnai Drugeth Györggyel folytatott „privát összetűzések” is rontották. A két uraság rivalizálása állítólag rengeteget ártott Klesl erdélyi terveinek.⁹⁰ A megbízhatatlannak és tehetségtelennek bélyegzett magyar méltóságok megfelelő „kezelésére” Klesl külön taktikát alkalmazott: az elvégzendő feladatokról az utolsó pillanatban tájékoztatta őket, és csak a leg-szükségesebb, minimális információkat közölte velük.⁹¹

Ami az erdélyiek megítélését illeti, Klesl itt sem tartóztatta magát a lesújtó megjegyzésektől. Ellenszenvének alapja az a meggyőződés volt, hogy az erdélyiek – csakúgy, mint a magyarok – inkább túrnék a török szultán uralmát, mint a német császáráét.⁹² Róluk szólva fejtette ki a semlegesség fogalmát (*Neutralität*), amelyet különösen veszélyes ideológiaként értékel.⁹³ Okfejtésének középpontjában az áll, hogy a semlegesség valójában nem létezik, csupán egy maszk, amely mögött az uralkodói autoritás szempontjából rendkívül veszedelmes politikai cselekvési szabadság rejtőzik.⁹⁴ Kézenfekvő példaként hivatkozik az erdélyi fejedelemekre, az események súlya alatt pedig kifejezetten Bethlen Gáborra, aki a klesli szóhasználatban gyakran „magánszemélyként”, „török vajdaként” vagy

⁹⁰ *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302.

⁹¹ *Mein Votum den 12. August*. s.d.l. Klesl vótuma Erdély ügyében. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 64–66.

⁹² *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302; *Votum Herrn Bischovens zu Wien in Causa Sibenbürgen*. Bécs, 1614. december 1. HHStA UA AA Karton 167. Konv. A. fol. 239–242.

⁹³ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden*. Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90; *Was herrn Carl von Harrach auf seinen discours in causa Sibenbürgen geantwortet unnd durch Ir Hochw. selbst concipirt worden*. Linz, 1613. december 28. Uo. fol. 190–197.

⁹⁴ „das man aber auf die Neutralitet gehen will, Ist in substantia nichts guettes, dann die Neutralisten Erhalten gleichwol Ier Freyheit, Authoritet und Versicherung, danebens incliniren sie allezeit der Natur nach, auf diese seitten mehr, wo sie sich mehr zuförchten, Mehrer hilff zutrösten haben, gerihmen und virtheil haben kinnen. Wo nun der Türgg und der Römische Kaiser mit einander interessirt: so wirdt Ja allezeit der Neutralist mehr auf den Türggischen alß Römischen Kaiser sehen, Sonderlich wo Er die exempla mit Moldau und Valachey vor Augen ... hatt.“ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden*. Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

„Bethlehem pasaként” szerepel.⁹⁵ Vég nélkül sorolja a „neutrális” erdélyi fejedelmek bűneit: törököt-tatárt hívnak az országba, folyton ellenszegülnek a római császárnak és minden rendelkezésükre álló eszközzel károsítják a kereszténységet. Nem csoda, ha ebből a meggyőződésből kiindulva Klesl óva intett mindenkit – különösen pedig II. Mátyást – a velük való együttműködéstől.⁹⁶ Az állítólagos semleges politikáról szólva arra figyelmeztetett, hogy képviselői döntéshelyzetben sohasem a császár, hanem a szultán oldalára állnak. Klesl már a kezdet kezdetén sejtette, Bethlen Gábort nem lehet majd eltéríteni önálló politikai elképzeléseitől, ez pedig komoly bonyodalmakat sugallt Erdély és a magyar király viszonyában. A törökkel kötött kényszerű kompromisszumokon alapuló megállapodásai II. Mátyás tanácsadója értelmezésében kétségbevonhatatlanul leplezték Bethlen valódi – törökös – természetét.⁹⁷

Az erdélyiekkel, különösen pedig a magyar rendekkel kapcsolatban szerzett keserű tapasztalatai egészen szélsőséges elképzeléseket eredményeztek a püspök tervezeteiben. A felállítandó állandó császári hadseregről például úgy vélekedett, hogy azt feltétlenül Magyarországon kell állomásoztatni. Érvelése szerint a magyarok beleegyezése nem szükséges ehhez, hiszen eléggé nyilvánvaló lehet már az egész világ számára, hogy ezek a „frenetikusok” teljességgel az ősellenségnek rendelték alá magukat. Ennek okán pedig kijelenthető, hogy az uralkodó még egy elpusztított Magyarországgal is többre menne, mint a mostanival, mely a lázadás szélére sodródott.⁹⁸

További fontos építőeleme Klesl gondolatmenetének egy európai összefogás terve, melyben nyilvánvalóan a 20 évvel azelőtti katolikus szövetség szolgált előképként. Elsődleges szövetségesként Perzsiát és Lengyelországot javasolta; az ide küldendő követeket, Örmény Pétert és Abraham von Dohnát már 1612 nyarán kijelölték. A pápa és a spanyol király meggyőzésével ugyanakkor Harrahot, illetve Rudolfi grófot bízták meg, sőt a Titkos Tanácsban egy moszkovita szövetség tervével is foglalkoztak.⁹⁹ Támogatásért keresték meg az itáliai vazal-

⁹⁵ A Titkos Tanács véleménye Melchior Klesl saját kezű javításaival. Budweis, 1614. február 18. HHStA UA AA Karton 164. Konv. A. fol. 107–112; A Titkos Tanács állásfoglalása, Melchior Klesl saját kezű javításaival. s.l. 1. December 1613. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 169–178.

⁹⁶ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfret worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ *Votum meum in defensione Transylvanica.* s.l.d.n. [Melchior Klesl, 1614 első feléből.] HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 23–30.

⁹⁹ *Sibenbürgische Guetachten.* Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302; Neck, R.: Türkenpolitik i. m. 78.

lus fejedelemségeket is, ahova Collalto grófot indították.¹⁰⁰ Hasonló kampányt kezdeményeztek az örökös tartományokban, bár jelentősebb támogatásra itt sem sikerült szert tenni.¹⁰¹ A Habsburg felségterületen zajló agitáción túl tehát egy céltudatosan irányított propaganda-hadjárat volt kibontakozóban Európában annak érdekében, hogy II. Mátyás megfelelő támogatást kapjon tervezett háborújához. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a háttérben állók ebben az esetben – a tizenöt éves háború logikájától eltérően – nem a török kiűzésének időszerűségével érveltek, hanem a fenyegetettség érzését a végsőig fokozva a hadjárat szükségszerű védelmi jellegét domborították ki. Ebben az értelemben II. Mátyást a kereszténység védelmezőjeként állították be a megcélzott fejedelmi udvarokban, a remélt támogatás mielőbbi elnyerése érdekében.¹⁰²

Az 1610-es évek elejének fontos tanulsága volt ebben a tekintetben az, hogy bár az érintett európai hatalmak elviekben támogatták Erdély megmentésének gondolatát, a török invázió küszöbön állásáról korántsem voltak meggyőződve. Visszatarthatta őket a konkrét támogatástól az is, hogy az érzékeny európai hatalmi helyzetben vonakodtak hozzájárulni egy az osztrák Habsburgok keze alá adott komoly hadsereg felállításához. 1613 augusztusára ezeket a keserű következtetéseket már Melchior Klesl is levonta. Hiába bízott abban, hogy Báthory Gábor kiszámíthatatlan politikája oly mértékben felbőszíti a Portát, hogy fegyveres támadást indít Erdély ellen. Ebben a helyzetben – Klesl számításai szerint – Lengyelországot, Havasalföldet és Moldvát is közvetlen veszély fenyegette volna, ami már a legszkeptikusabbak kételyeit is eloszlatta volna a törökök offenzív szándékait illetően. Ezen a példán is látható, mekkora jelentősége volt az újra és újra előkerülő defenzív elvének a Titkos Tanács elnökének érvelésében.¹⁰³ Szintén felkelti a figyelmet ebben az időszakban Klesl viszonyulása Báthory Gáborhoz. Véleményei alapján úgy tűnik, az erdélyi fejedelemnek a családok szerepét szánta abban a diplomáciai játszmában, melynek célja az volt, hogy háborúba rántsa az Oszmán Birodalmat.¹⁰⁴ Talán ennek köszönhető az is, hogy éppen a Habsburgok árulták el a Báthoryval kötött pozsonyi szerződést a Portán.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Uo.; *Sibenbürgisch Gutachten* 1612. s.d. HHStA Türkei I. Karton 94. fol. 229–234.

¹⁰¹ *Sibenbürgische Guetachten*. Regensburg, 1612. augusztus 10. HHStA Türkei I. Karton 95. Konv. 1. fol. 289–302.

¹⁰² Uo. Melchior Klesl propagandatevékenységével és a korabeli sajtóhoz fűződő viszonyával részletesen foglalkozik: *Monika Berthold*: Kardinal Khlesl als Publizist und in der Publizistik seiner Zeit. (Doktori disszertáció.) Wien 1967. Ezzel kapcsolatban lásd még *Almásy Gábor* e kötetben megjelenő tanulmányát.

¹⁰³ *Mein Votum den 12. August*. HHStA Türkei I. Karton 96. fol. 64–66.

¹⁰⁴ *Mein Votum den 12. August*. HHStA Türkei I. Karton 96. fol. 64–66.

¹⁰⁵ A pozsonyi szerződés kiadásával kapcsolatban lásd: EOE VI. 76. 289–290.

Ebből a szempontból 1613 őszén az erdélyi események a Hofburg szándékait tekintve a lehető legrosszabban alakultak. Bár Báthoryt elűzték, az új fejedelem pedig török segéderővel foglalta el székét, az aktuális külpolitikai környezetben a provokáció nem érte el azt a kritikus szintet, ami tartósan kibillenthette volna a Habsburgok uralta területeket a passzivitásból. A hasonlóan közömbös európai országok közül talán Spanyolország tartózkodása jelentette a legsúlyosabb kudarcot a Hofburg diplomáciájában. II. Mátyás diplomatái hiába próbálták meggyőzni III. Fülöpöt arról, hogy egy elhibázott törökpolitika a Kárpát-medencében nemcsak a császári autoritás további sérüléséhez vezet a Német-római Birodalomban és Itáliában, hanem a dinasztia katolikus országokban betöltött vezető szerepét is csorbíthatja. Spanyolországból sem pénzt, sem katonát nem küldtek, és nem volt sokkal jobb a helyzet a többi megcélzott hatalom, még Lengyelország és Perzsia tekintetében sem.¹⁰⁶ II. Mátyás és háborúpárti környezete mindössze egy nagyon szerény támogatói körre számíthatott, közöttük Pármára, Mantuára, illetve a már említett erdélyi ellenzékre és a Homonnai–Kendy tábor segéderejére, ami messze nem volt elegendő a nagyszabású tervek megvalósításához.¹⁰⁷

Eredmények és a kutatás további lehetőségei

A kudarcok dacára a Hofburg Melchior Klesl irányította háborús koncepciója több volt pusztai fikciónál. Remekül illeszkedett az 1526 óta létező Habsburg tradícióba, mely a szétszakított Magyar Királyság egységének helyreállítására irányult, és amely vagy kompromisszumos megegyezés útján vagy erőszakos úton kísérelte meg Erdély visszaszerzését. Ez a kettősség II. Mátyás uralmára is igaz volt, hiszen az uralkodó mindkét megoldási lehetőséggel megpróbálkozott. Vitathatatlan azonban, hogy 1613 után a háborús tervek veszítettek lendületükből. Az év decemberében maga Klesl is úgy nyilatkozott, hogy mindenki magára hagyta, még II. Mátyástól sem remélhet több támogatást, mert az uralkodó és környezete túlon túl könnyen mondott le Erdélyről.¹⁰⁸ A fentiek tanúsága alapján

¹⁰⁶ *Gutachten wegen 7bürgen so zu Regensburg den 7ber 4 Ir M[a]jestät. abgelesen worden.* s.l. 1613. augusztus 10. HHStA UA AA Karton 162. fol. 17–24; Schreiben Melchior Khlesl's an den Hofkriegsrathpräsidenten Herrn von Molart, vom 20. September 1613. In: *Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben*, i. m. Bd. III. [Urkundensammlung Nr. 403.], 69; Lásd még: Schreiben Khlesl's an den Hofkriegsrathpräsidenten Herrn von Molart, vom 10. Mai 1614. In: *Hammer-Purgstall, J.: Khlesl's ... Leben*, i. m. Bd. III. [Urkundensammlung Nr. 424.], 97; Melchior Klesl Hans von Mollartnak. Linz, 1614. április 18. HHStA UA AA Karton 164. Konv. C. fol. 35–40.

¹⁰⁷ *Votum meum in defensione Transylvanica.* s.l.d.n. [Melchior Klesl, 1614 első feléből.] HHStA UA AA Karton 167. Konv. B. fol. 23–30.

¹⁰⁸ *Und dises ist mein entliche mainung, den 19. 8bris Linz Anno 1613 ist dise schrift von mier vorfired worden.* Linz, 1613. október 19. HHStA Türkei I. Karton 96. Konv. 2. fol. 67–90.

azonban az is leszögezhető, hogy az időről időre bekövetkező mélypontok dacára Klesl szilárdan kitartott az „Erbfeind” ellen viselt „Hauptkrieg” koncepciója mellett, melynek szükségszerűségét a történelmi előzményekből és a Habsburg dinasztiából kikerülő császárok küldetéséből eredeztette.

Az Erdély-probléma nyomán a harmincéves háborút megelőző évtizedek hatalmi konfliktusainak egy másik jellegzetes vetülete is kirajzolódik. Ugyanis míg a különféle érdekcsoportok az Erdélyért és a törökök ellen vívott háború lehetőségeiről vitatkoztak, a háttérben a Német-római Birodalmat, illetve a teljes Habsburg felségterületet érintő érzékeny hatalmi játszmák zajlottak az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztás, illetve a császári autoritás kérdéséről. A Melchior Klesl által vázoltakból világosan kirajzolódnak a Hofburgot az abszolutizmus irányába toló, keresztény-katolikus küldetéstudatból is táplálkozó erők, amelyek egyelőre elbukni látszottak a rendiség védőbástyáin, és amelyek csupán a század második felében válhattak a monarchia meghatározó tényezőivé.¹⁰⁹ A fentiek tanúsága szerint az 1610-es évek első felében Erdélynek hagyományos, a „kereszténység védőbástyájaként” betöltött funkcióján túl a közép-európai Habsburg hatalom kiépítése során a császári autoritásért vívott küzdelemben is fontos szerep jutott.

A fentiekben csak néhány jellegzetes vonást volt módunk kiemelni az egyébként meglehetősen összetett klesli Erdély-koncepcióból. Az osztrák levéltárakban őrzött, Melchior Kleslnek tulajdonítható iratok vizsgálata azonban még számos kutatási lehetőséget rejt, annak dacára, hogy a szóban forgó dokumentumok jelentős részét már a 19. században kiadták vagy feldolgozták. Mivel a téma korábbi kutatóit leginkább Klesl ellenreformatori tevékenysége, illetve II. Mátyás mellett betöltött szerepe foglalkoztatta, az olyan problémák, mint például az Erdély-kérdés, teljesen perifériára szorultak. Pedig a Turcica és Hungarica gyűjtemények idevágó anyagai nemcsak egy kis európai vazallus-fejedelemség története szempontjából érdekesek. Fontos kiegészítő információkkal szolgálnak a rendiség, illetve a Német-római Birodalom történetére, működési mechanizmusaira vonatkozóan, de hozzátesznek a magyar elit és a Hofburg viszonyának eddig feltárt adataihoz, sőt a nemzetközi diplomácia kevésbé ismert folyamataihoz is. Így a Melchior Kleslnek tulajdonítható, mindeddig publikálatlan vótumok, állásfoglalások és vélemények információgazdagsága a jövőben vélhetően további kutatásokat inspirál, és tovább tágítja a 17. század eleji közép-európai történelem kutatási területét.

¹⁰⁹ A török háború és az osztrák államiság összefüggéseit részletesen vizsgálta Sturmberger, vö. *Hans Sturmberger: Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit*. In: *Land Ob der Enns und Österreich. Aufsätze und Vorträge*. Linz 1979. 311–328.

BETHLEN GÁBOR ISMERETLEN HADJÁRATI TERVE II. FERDINÁND ÉS A KATOLIKUS EURÓPA ELLEN

PAPP SÁNDOR

Bethlen Gábor kapcsolata az Oszmán Birodalommal a kortársak, a barátok és az ellenfelek szemében is nagy érdeklődést váltott ki. Ennek ellenére olyan átfogó munka, amely a török kapcsolatait erdélyi fejedelemségének teljes időszakán keresztül végigkísérné, máig sem készült el. Bethlen „törökösségét” leg-
alaposabban Almási Gábor tárgyalja e kötetben megjelenő tanulmányában, az 1619–1621 közötti időszakot e sorok írója foglalta össze nemrégiben,¹ az Oszmán Birodalom vezető méltóságaival kialakított kapcsolatait pedig Sudár Balázs tekintette át hiánypótló írásában.²

Bethlen Portához fűződő kapcsolatrendszerének kutatása több irányból is megközelíthető. Egyrészt használható a Bethlen Gábor és követei között lefolyt levelezés, amelyből elsősorban a követutasítások mutatják a fejedelem elképzeléseit. Ugyanakkor jó adatokat szolgáltatnak a követjelentések, amelyek pontosan ábrázolják az állandó erdélyi követ (kapitiha, kapu kethüda) nézőpontjából a portai méltóságok megítélésének változásait. Ki kell azonban emelni, hogy a Rákóczi-fejedelmek időszakához képest Bethlen Gábor korára jóval szegényesebb a megmaradt anyag. Borsos Tamás követi naplója, benne a levelezés egy részének másolatával, sajnos csak egy részét adja vissza a valamikori intenzív levelezésnek.³ Az őt követő követek hozzá képest sokkal szűkszavúbbak.⁴ A magyar források mellett igen jól használhatók a Konstantinápolyban működő angol, francia, holland, velencei és különösen a Habsburg-diplomácia anyagai, illetve az érdekelt országokban, például Lengyelországban fellelhető levéltári anyagok, amelyek a saját szempontjuk szerint értelmezve igen alapos háttérinformációval szolgálnak.⁵

¹ Lásd *Almási Gábor* tanulmányát ebben a kötetben, illetve *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621). Századok 145. (2011) 915–973.

² *Sudár Balázs*: Iszender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok 145. (2011) 975–995.

³ *Borsos Tamás*: Borsos Tamás második konstanczinápolyi követsége. 1618. április 18-tól 1620. április 3-ig. ETA II. 1–308; *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest 1972.

⁴ Példának említhetem Tholdalagi Mihály követi naplóját: Toldalagi Mihály emlékirata. ETA I. 219–258; Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák emlékiratok naplók a nagy fejedelemről. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 135–156.

⁵ Nem tudtam minden jelzett ország anyagában kutatásokat folytatni. Az angol követség anyagát a TNA PRO SP Turkey 97/7–13. jelzet alatt találjuk. Az angliai magyar vonatkozású források meg-

A történeti kutatásokkal szembeni jogos elvárás, hogy a témára vonatkozó törökországi levéltári anyagot is beemelve a vizsgálatba. Le kell szögezni, hogy jelen esetben meglehetősen szegényes forrásadatokra építhetünk, ezirányú több hónapos isztambuli kutatásaim igen csekély eredményt hoztak, miközben a Bethlen után következő I. Rákóczi Györgytől magyarul fogalmazott, és a Portán törökre fordított levelek is fennmaradtak,⁶ a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirat-tárában pedig egy eddig szinte teljesen ismeretlen leveleskönyvet is őriznek az 1640-es évekre vonatkozóan, amely az oszmánok lengyel, kozák, svéd, orosz, és tatár kapcsolatait tárgyalja.⁷

A Bethlenre vonatkozó török levelek eredeti szövege a 19. század közepén kétszer is megjelent a *Szultánok levelezése (Münşeâtü s-selâtin)*⁸ című kétkö-

kerülhetetlen katalógusát *Kurucz György* állította össze: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*. New York – London 1992. A Londonban őrzött konstantinápolyi jelentések mellett nagyon fontos az egyik állandó követ, Sir Thomas Roe naplója: *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628*. Ed. Samuel Richardson. London 1740. A követ működéséről az utóbbi időben két remek tanulmány jelent meg: *Kurucz György*: Sir Thomas Roe és az erdélyi-lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp. 2002. 55–63; *Kellner Anikó*: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 7. (2006: 23) 86–115. A konstantinápolyi holland követ Cornelis Haga szoros kapcsolatban állt az erdélyi diplomáciával. Lásd erre *Kees Teszelszky* tanulmányát ebben a kötetben. A konstantinápolyi holland diplomáciára lásd: *de Groot, Alexander H.*: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630*. Leiden – Istanbul 1978, (revideált kiadásban Leiden 2012, PIHANS CCXXII). A velencei anyagra nézve nagyon hasznos *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. IV. Partea I. 1600–1649. [Ed. Ioan Slavici.] Bucuresti 1882. és *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez*. A velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886. A lengyel levéltárakban őrzött anyagra lásd: *Documente privitoare la Istoria Românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki. Suplementul II/2. Documente culese din archive și biblioteci polone 1601–1640*. Ed. Ioan Bogdan. Bucuresti 1895. Jelen témákra vonatkozóan a Habsburg-követség jelentéseit elsősorban az *Osztrák Állami Levéltár Turcica-sorozatában* találjuk meg, HHStA Staatenabteilungen, Türkei I. (Turcica) [a továbbiakban: HHStA Turcica] Kt. 108. A II. Oszmán szultán trónra lépése alkalmából a Portára érkezett rendkívüli követ zárójelentéséből származó anyagok megjelentek Pray György és Miller Jakab kiadásában is: *Georgius Pray – Iacobus Ferdinandus Miller: Gabrielis Bethlehenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus*. Tom. I. Pestini 1816.

⁶ Például I. Rákóczi Györgynek a Portára küldött levelének a fordítása: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Divân-i Hümayûn ve Bâb-i Âsafî Belgeleri Kataloğu Dökümü, Sadâret Mektubi Kâlemi Dosya 1. (A.MKT). Nr.: 39. „Erdel hâkimi Râkôçiden rikâb-i hümayûna gelen nâmenin tercümesidür” [Az erdélyi fejedelemtől, Rákóczitól érkezett levél fordítása] (1633).

⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Mxt.174.

⁸ A munkáimhoz általában a második kiadást használom: *Feridûn Ahmed Beg: Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtin*. I–II. İstanbul 1274–1275² (1858).

tetes munka második felében, amelyből Karácson Imre magyar fordítást is készített.⁹ Bár a Karácson fordításait tartalmazó kötet egy-két esetben utal arra, hogy a tárgyalta okmány megtalálható Feridûn *Münşeat*ájában is, a lábjegyzetek félreérthető információkat tartalmaznak. Legutóbbi isztambuli kutatásaim, illetve volt tanítványom és kollegám Çağatay Çapraz vizsgálódásai során szinte minden, a Feridûn-gyűjteménybe bekerült magyar–erdélyi vonatkozású levélnek sikerült megtalálni korabeli kéziratos – a legfontosabb ebben, hogy eredeti szövegezésű – példányát.¹⁰ Az alábbi táblázatban a 17. század elejéről származó okmányok, s azok eredeti szövegű példányainak jelzeteit közlöm:

Karácson <i>Török-magyar oklevéltára</i> leveleinek számai (Bethlen Gábor korára vonatkozó oklevelek)	Kéziratos példányok jelzetei	Feridûn II. kötetében lévő oldal-számok
245.	TSMK E. 1942. fol. 121r.	433.
247.	TSMK E. 1942. fol. 180–181r.;	
248.	Nuruosmâniye 4311. fol. 124r.	453.
249.	Nuruosmâniye 4316. fol. 214v.	457–458.
251.	Nuruosmâniye 4311. fol. 125v–126r; Nuruosmâniye 4316. fol. 197v.	453–455.
252.	Nuruosmâniye 4311. fol. 127v–128r.	458–459.
254.		461–462.
255.		462–464.
256.	Nuruosmâniye 4311. 218v–219r.	178–179.
257.	Nuruosmâniye 4316. 214v–216v.	456–458.
259.		459–461.

A fentiek alapján, s magának Karácsonnak a saját megjegyzéséből arra következtetek, hogy még ha kéziratosban meg is találta a Feridûn-gyűjtemény némelyik anyagát, fordításai alapjául a nyomtatásban megjelent példányokat használta.¹¹ Érdeemes lesz a közeljövőben a szövegeket összevetni, mert az eddigi vizsgáló-

⁹ *Karácson Imre: Török–magyar oklevéltár 1533–1789.* Szerk. Thallóczy Lajos, Kracsmaryk János és Szekfű Gyula. Bp. 1914.

¹⁰ Neki ezúton is köszönöm, hogy a Nuruosmâniye mecsetkönyvtárban gyűjtött oklevelekről készült felvételeket a rendelkezésemre bocsátotta.

¹¹ A gyűjtemény átvizsgálása után úgy tűnik, hogy maradtak még további kiadatlan magyar vonatkozású okmányok. Feridûn II, 1275. 464–465, 465–466, 467–468. Ez utóbbi kéziratosban fellelhető: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 1942. 165v–166r.

dásaim arra mutatnak, hogy a 19. századi Ferîdûn-kiadás *tudatos, politikailag befolyásolt* szerkesztés eredményeképpen jött létre, amelyben az okmányok típusának megváltoztatása mellett a nyelvi modernizálás időként teljesen értelmetlen szövegeket, esetleg az eredeti okmány szellemével ellentétes tartalmat eredményezett.¹²

Az isztambuli anyagban egy fontos területen sikerült a Bethlen-kutatást teljesen új eredményekkel kiegészíteni. Ezek az adatok a portai ceremóniák során kiadott ajándékokat, illetve a beérkező külhoni követségek ellátásának kiutalását feltüntető regisztratrúrákban maradtak fenn. Ezeket a köteteket, illetve füzeteket a 20. század elejének első levéltári rendezése során a Kâmil Kepeci vezetésével felállított gyűjteménybe sorolták. A katalógusban a regisztratrúrákat tesrifât defterinek (*tesrifât defteri*) nevezték el, amely a dívánban lefolyt audienciákat, s az ezek során történt adományozásokat, kinevezéseket tartalmazza. Ezt a forrástípust elsősorban Mihai Maxim használta a moldvai és a havasalföldi vajdák kinevezésének, s a követeik portai tevékenységének bemutatására. Jó néhány defterbejegyzést közölt átirásban, valamint francia, legutóbb pedig román fordításban. A román történetírás számára ezek a szűkszavú adatok rendkívül fontosak, hiszen a portai követjárásnak, a vajdák leváltásának, illetve beiktatásának a szemléltetésére ennél pontosabb források nem állnak rendelkezésre.¹³ Ki kell

¹² Az 17–18. századra vonatkozó készülő forráskiadásomban jónéhány bizonyítékát találtam a fent bemutatott, befolyásolt szerkesztési eljárásra. *Papp Sándor*: Fejezetek a 17–18. századi oszmán–magyar–Habsburg diplomáciai kapcsolatok történetéből. Okmánytár az Erdélyi Fejedelemség és a magyarországi rendek török kapcsolataihoz, különös tekintettel a török vazallus fejedelmek beiktatására. Készült a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Támogatásával. Szeged 2008. (Kézirat). A témából már megjelent eredményeim szövegkritikai szempontból segítettek II. Rákóczi György (1642) és I. Rákóczi Ferenc (1652) kinevező berátjainak beazonosításában. *Papp Sándor*: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk.: Kármán Gábor és Szabó András Péter. Bp. 2009. 99–170. Ezúton is jelezni kívánom, hogy a Ferîdûn-féle kiadás létrejöttével, okmányaival a későbbiekben is foglalkozni szeretnék és a problematikát külön is elemeztem egy tanulmányomban: *Papp Sándor*: Mekkora értéket képviseltek a Rákóczi-okmányok Konstantinápolyban a 20. század elején? Oszmán levéltárak megnyitására vonatkozó kutatástörténeti adatok. In: A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2011. 270–298.

¹³ *Mihai Maxim*: L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVI^e siècle. In: *Uő*: L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVI^e siècle. Études et documents. Istanbul 1999. 11–82; *Uő*: Nouveaux documents Turcs sur les cadeaux protocolaires (*peşkeş*) et les insignes du pouvoir (*hükümet alâmetleri*); illetve Un nouveau document officiel ottoman sur l'origine et la nomination (*tevcih*) de Michel le Brave à la dignité de voïévode de Valachie. In: *Uő*: Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives. Istanbul 2001. 69–151, ill. 155–161. Az Isztambulban angol és francia kommentárokkal megjelent okleveleket román fordításban is közzétette: *Mihai Maxim*: Noi documente turceşti privind Ţările Române şi Înalta Poartă (1526–1602). Brăila 2008.

hangsúlyozni, hogy az oszmán forrástípusok pontos besorolása, egymástól való egzakt szétválasztása szinte lehetetlen. Mihai Maxim kutatásai mellett a saját megfigyeléseim is azt mutatják, hogy az azonos típusú bejegyzéseket tartalmazó díváni regisztratúrák más-más fondokba is kerülhetnek. Ilyenek például a rúznámcsék, amelyeket a különböző méltóságok, például szandzsákbégek, de moldvai és havasalföldi vajdák kinevezéseit is tartalmazzák, illetve a dívánban folyó audienciákon szintén beiktatások céljából részvevők ügyeit tartalmazó ruúsz defterek (*ruúsz defteri*).¹⁴ Mivel jelen tanulmányomban nem célom, hogy az oszmán pénzügyi hivatalok által kiállított okmányok diplomáciatörténeti tanulságait a Bethlen-koron túl is tárgyaljam, a további használható forráshelyek felsorolásától tartózkodok. Egyetlen kivételként egy 1660–1665 között vezetett főszámvevőszéki deftert (Báb-i Defteri Baş Muhasebe, D.BŞM) említek meg, amelyben több adat szól Apafi Mihály követségeinek ellátásáról. Alaposabb elemzés nélkül is kitűnik, hogy a Mihai Maxim által használt kötetekkel, illetve az alábbiakban részletesebben érintett tesrifát defterekkel azonos elvek szerint vezették a 17. század második felében is.¹⁵

A kötetek közül négyet, a 664, 665, 666, 667. számúakat átnézve Bethlen Gábor korára a két utolsó tartalmazott adatokat. Kézenfekvő azon bejegyzések elemzése, amelyekre a marosvásárhelyi Borsos Tamás, Bethlen Gábor tehetséges konstantinápolyi állandó követe naplójában párhuzamos adatokat remélhetünk. Borsos Kamuthy Farkas rendkívüli követ kíséretében 1618. május 14-én érkezett meg az „átkozott” Konstantinápolyba, s naplójában feljegyezte, hogy a Portán nem nagy figyelemmel fogadták őket.¹⁶ Útközben a két erdélyi diplomata alaposan összeveszett egymással, s a méltóságban és rangban is jelentősen Borsos felett álló Kamuthy mindent megtett, hogy a közösen eltöltött idő keserű emléket hagyjon hátra a kapitálya emlékezetében.

A portai szokások szerint a követséget a dívánban fogadták, azonban erről a fontos eseményről, mely a török fővárosban az európaiak számára nagy látványosság volt, Borsos Tamás egy szót sem hagyományozott hátra, miközben következményeit, a követség ellátmányának kiutalását részletesen ismertette naplójában. A tesrifát defter szerint az ünnepélyes ceremónia 1618. június 3-án vasárnap zajlott le. Ezen a napon dívánt tartottak, amelynek az erdélyi követ-

¹⁴ A rúznámcsékat a magyarországi török méltóságok archontológiai kutatására Dávid Géza használta sikerrel: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). In: Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 259–276. A ruúsz defterek jelentőségére az oszmán állam központi irányításának kutatásában: *Nejat Göyünç*: XVI. yüzyılda ruúş ve önemi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 22. (1967) 17–34.

¹⁵ BOA, D.BŞM. Nr. 209. 1070. 07. 10. – 1076. 06. 23. / 1660. márc. 22. – 1665. dec. 31.

¹⁶ Borsos T.: Vásárhelytől i. m. 85.

ség csak az egyik programpontját jelentette. Figyelemreméltó, hogy a dívánban mindenki más előtt fogadták az erdélyi rendkívüli követet,¹⁷ miközben a díván tanácskozása közben nem kisebb ügyről is szó volt, mint például az új isztambuli kádi, Szejjid Mehmed kinevezéséről. Mielőtt azt gondolnánk, hogy Borsos azért nem írt a fogadásról, mert Kamuthy főkövet oda sem engedte, a török forrás külön kiemelte a Kamuthy mellett érkezett többi erdélyi jelenlétét is.¹⁸

Bethlen Gábor 1618. november elején újabb rendkívüli követet küldött a Portára Tóth Mihály személyében, akinek a feladata Jenő átadásának késleltetése és a lengyelországi törökellenes készülődés hírének magyarázata volt.¹⁹ A követ érkezéséről (november 25.) Borsos Tamás részletesen beszámolt a fejedelemnek. Tóth Mihály Borsos szerint november 26-án került a díván elé, pontosabban ekkor fogadta a nagyvezír helyettese, Öküz vagy Kara Mehmed kaimakám. Az állandó követ azt is megjegyezte, hogy Tóth Mihály megkapta a szokásos díszruhát. Erről a fogadásról a vizsgálat alá vett tesrifát defter is beszámolt. A követ egy darab nagyon értékes, arany és ezüstsálakkal átszőtt isztambuli se-lyemanyagból készített ún. főistállómesteri kaftánt kapott („câmhâ-i mîr-i âhôr an serâser-i İstanbûl”), miközben a fogadáson résztvevő Borsos Tamás, az erdélyiekkel hazatérő török követ, Ibrahim csausz, Zülfikâr portai magyar tolmács és egy név szerint nem ismert kapudzsibasi is kapott egy-egy valószínűleg alacsonyabb értékű díszruhát.²⁰

¹⁷ „Bu gün dívân olub Erdel elçisi ziyâfet olunub tehîyet-i cülûs-i hümâyûn pişkeşin çıkmadı hemân şöyle-kim tehîden olmamak içün gelen pişkeşdür. / Pişkeş-i Betlengâbor hâkim-i vilâyet-i Erdel der-vakit bâ nâme-i hümâyûn bâ elçi-i Gâmût Farkâş / Behâgîr-i şigûfe-misâl-i gümüş kupa kıta 20 yiğirmi kıtadır. / Şâhin cenâh 12 on iki.” [Ezen a napon dívánt tartottak. Az erdélyi követet megvendégelték (fogadták). Az trónra lépésre való készüllet alkalmából nem adott be ajándékot, így aztán ez a [trónra lépésre való] készüllet nélküli ajándék. Erdély vilâjetje fejedelmének, Bethlen Gábornak az ajándéka, amelyet a nagyúri levéllel a követen, Kamuthy Farkason keresztül [juttatott be]. Értékes virágos mintás ezüst kupa húsz darab, sólyom, tizenkét darab.” BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 151. 1027. cemâziyü l-âhir 9. / 1618. jún. 3. Egy gyulafehérvári feljegyzés 1618. április 10-én részletesen felsorolja az ekkor beküldött ajándékokat. A szultánnak átadandó húsz kupa és tizenkét sólyom mellett a kaimakám hat kupát, két sólymot, és egy lovas szekeret kapott. A teljes felsorolást mellőzöm, de követeztetésül levonható, hogy a pasáknak és más előkelőknek küldött ajándékok mennyisége összességében felülmúlta a szultánnak adottakat. Lásd *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a Porta. TT 4. (1881) 622–623.

¹⁸ „Erdel hâkimi rikâb-i hümâyûna pişkeş ile gönderdüğü elçi Gâmût Fârkâş ademleri qullarıdır.” [Az erdélyi fejedelem nagyúri kengyelhez ajándékát hozó követének, Kamuthy Farkasnak az emberei, a [szultán] szolgálai.] BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 151. 1027. cemâziyü l-âhir 9. / 1618. jún. 3.

¹⁹ EOE VII. 1881. 96.

²⁰ BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 205. 1027. zilhicce 16. / 1618. dec. 4.

Addig, amíg nem vált nyilvánvalóvá, hogy Bethlen Gábor fegyveresen is segítséget adott a cseh felkelőknek, és megtámadta a magyar királyságot, az erdélyi és a magyar király által delegált Habsburg követség igen jó viszonyt ápolt egymással Konstantinápolyban.²¹ A Habsburg-követség állandó rezidenseként Michael Starzer tevékenykedett Konstantinápolyban, akit az oszmán diplomáciai hierarchiában a legalacsonyabb szinten, ágensként (*kethüdâ*) ismertek el. A császári–királyi követség ellátását ugyanígy feltüntették a tárgyalt defterben.²² Amikor Bécsből megérkezett a rendkívüli követ, a bécsi haditanács elnökének, Johann von Molardtnak a testvére, Ludwig von Molardt,²³ s átadta II. Oszmán szultán trónra lépése (1618. február 26.)²⁴ alkalmából elküldött ajándékokat, ennek a listáját is feljegyezték a tesrifât defterben.²⁵

A Habsburg- és az erdélyi diplomácia nem engedhette meg, hogy a saját uralkodója tekintélyén csorba essen. A háborús helyzet eredményeképpen a propagandának igen nagy szerepe volt a szultán és a török méltóságok meggyőzésében. Ezt a célt a másik fél uralkodói mivoltának, legitimitásának a megkérdőjelezésén keresztül kívánták elérni. Míg az erdélyi diplomácia II. Ferdinánd magyar királyi és német római császári címét, addig a császári oldal Bethlen magyar királyi ambíciói jogosságát és a magyarországi és a nemzetközi támogatottságát vonta kétségbe.

Bethlen az ennek érdekében elkészített első követutasításával azt akarta elérni, hogy a két birodalom között felszámolja a békét, s mindenképpen be akarta vonni az oszmánokat egy Bécs-ellenes háborúba. Az eredeti szöveg magyar változata nem ismert. A legautentikusabb példány az az olasz szöveg, amely az eredeti levél török fordításából keletkezett. Feltételezem, hogy a többi latin és német változat mind az olasz szövegre megy vissza. Ez a példány a bécsi hadilevéltárban található, s olyan megjegyzések szerepelnek rajta, amelyek a dokumentum létrejöttével állnak kapcsolatban, de ezeket hiába keressük a Londonban fennmaradt latin nyelvű kézirat²⁶ vagy pedig Pray György posztumusz kiadásában, amely szintén a bécsi példány későbbi másolatának nyomtatott

²¹ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 931.

²² Be-cihet-i nafaka-i Mihâl İstârçe kethüdâ-i der-krâl-i Üngürüs ... [Michael Starzer, a magyar király követének ellátmányára vonatkozóan...] BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 204. 1027. zilhicce 13. / 1618. dec. 1.

²³ Utazásáról és tevékenységéről lásd Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 920–922.

²⁴ *İsmail Hâmi Danişmend: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. III. İstanbul 1972. 273; *Joseph von Hammer-Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reiches*. Bd. 4. Vom Regierungsantritte Murad des Dritten bis zur zweyten Entthronung Mustafa's I. 1574–1623. 501.

²⁵ BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. 228. oldal. 1029. muharrem 18. / 1618. 12. 26.

²⁶ TNA PRO SP Turkey 97/7. fol. 201.

változata.²⁷ „*D’vna litera scritta in lingua Vngaria dal Bethlehem Gabor al suo Ambasciatore a questa Porta Balassi Ferenz. Di Posonio li 6. della Luna Muharrem [pontosan 1619. december 13.], cioè nel mese die Novembrie, L’anno 1619. Tradotta die Turc in Italiano, li 12 della Luna die Issefer [pontosan 1620. január 18.] cioè nel mese die Genario, L’anno 1620.*”²⁸ Ebből a feljegyzésből kiderül, hogy az okmányt Bethlen Gábor a követének, Balassi Ferencnek küldte magyarul hidzsra szerint 1029. muharrem 6-án, amely azonban nem 1619 novemberének, hanem pontosan december 13-ának felel meg. Törökről olaszra Damiani 1029. száfer hónap 12-én fordította le a szöveget, amely 1620. január 18-ra esik. Ez összevág Borsos Tamás naplójának adataival, amely szerint Balassi Ferenc rendkívüli követ Tholdalagi Mihály kíséretében a gregorián dátumozás, tehát az új naptár szerint 1619. december 11-én érkezett meg Konstantinápolyba.²⁹

A követjárás idejéből szintén fennmaradt néhány bejegyzés a tárgyalat ceremónia-defterben. Nehezen lehet mással, mint Bethlen propagandájának a sikerével magyarázni, hogy a regisztrátúrában addig minden esetben bécsi és magyar király követségének feltüntetett Habsburg diplomákat nem tekintették tovább magyar követségnek. A defterbejegyzés csak a Habsburg király követségének címezte Ludwig von Molardt rendkívüli és Michael Starzer állandó követet, továbbá Ahmed kethüdát,³⁰ aki Starzer bizalmasa volt.³¹ Ugyanazon a napon utalták ki Bethlen Gábor portai diplomatáinak is az ellátmányát, amelyet azonban az *erdélyi és a magyar király* követeinek címeztek: ez egyaránt vonatkozott az Erdélyből az adót hozó Balassi Ferencre, de az 1620. január 17-én Isztambulba érkezett Korláth Istvánra is, aki a magyar rendek képviselőjeként lépett fel. Bár a Habsburg követség megpróbálta elérni, hogy a szultán vagy a nagyvezír ne fogadja II. Ferdinánd magyar király *lázadó alattvalóinak* megbízottját, a történetek és a defter-bejegyzés mutatja, hogy nem érték el eredményt. Sőt, Bethlen esetében az *erdélyi és a magyar királyi* cím megadása arra utal, hogy a Porta nem akadályozta, hogy az erdélyi fejedelem a saját erejéből elérje a magyar királyságot.

Abból, hogy a követutasítást török nyelvből fordították olaszra, látható, hogy azt benyújtották a díván elé, s ennek a tartalma befolyásolhatta a szultáni kormányzatot a defterbejegyzésből is látható irányba. A címek megváltoztatá-

²⁷ Pray, G. – Miller, I. E.: *Gabrielis Bethlehenii Principatus* i. m. 78. A szöveg szintén megemlíti Demjén Ferencet (Diak Ferencz), aki novemberben Konstantinápolyban volt.

²⁸ ÖStA Kriegsarchiv HKR 1620–1623. Exp. 1620. August nr. 22.

²⁹ Az érkezés dátumát a Habsburg követségi anyagokat feldolgozó Khevenhüller is megerősíti: *Franz Christoph Khevenhüller*: *Annalium Ferdinandeorum* Neunter Theil. Leipzig 1724. 718.

³⁰ Ahmed valószínűleg megegyezik azzal az Ahmed kethüdával, aki 1617-ben Gaspar Grazianival követségben járt Magyarországon és Bécsben. Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 918–919.

³¹ „... elçi-i král-i Nemçe ve kethüdâ-i Mihâl İsterce ve Ahmed kethüdâ-i m[ezbûr]” BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 224. 1029. száfer 29. / 1620. febr. 4.

sa azonban az utalványozott összegeket nem érintette. Míg Bethlen emberei egyenként öt napra 11.160 akcsét, tehát összesen 22.320 akcsét kaptak, addig Molardt főkövetnek, Starzer követnek és Ahmed kethüdának szintén öt napra összesen 66.500 akcsét utaltak ki.³² Tholdalagi Mihály, a Borsos Tamást Konstantinápolyban leváltó kapitálya nekik jutó összeget napi lebontásban 25 tallér-ra becsülte.³³

Bethlen a portai tárgyalásokkal párhuzamosan Magyarországon kénytelen volt fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeni II. Ferdinánddal, amelynek az eredményeképpen 1620. január 16-án létrejött az első ideiglenes megegyezés közöttük.³⁴ A katonai helyzetből adódóan a fejedelemnek fel kellett adnia Pozsonyt. Ekkorra világhosszá vált, hogy a háborút csak török katonai támogatással nyerheti meg. Miközben ratifikálta a fegyverszüneti megállapodást, újabb követutasításokat küldött a Portán tartózkodó embereinek, amelyekben folytatta annak a vélekedésének igazolását, hogy a szultán nyugodtan küldhetne segítséget neki, mert a magyar támadás miatt már nem köti tovább a II. Ferdinánddal megkötött béke.³⁵ Időközben Balassi Ferenc és Korláth István újabb és újabb ellátmányban részesült, amelyeket folyamatosan vezettek a tesrifát defterben. Sem megnevezésük, sem pedig a nekik kiutalt összegek nem változtak portai szolgálatuk teljes időtartama alatt.³⁶

A helyzetet legpontosabban Péter Katalin értelmezte, amikor kimutatta, hogy ellentmondás található az oszmán álláspont és Bethlen vélekedése között.³⁷ Míg a törökök Isztambulban arra vártak, hogy Bethlen követei a hadjárat legelején megjelenjenek Konstantinápolyban és bejelentsék a koronázást, amely utat engedett volna a beavatkozásra, addig Bethlen a Porta „idegenségét” hangsúlyozva, mert nem álltak eléggé mellette, nem merte a fejére tétetni a Szent Koronát. Ez az ellentmondás nagyon könnyen feloldható, hiszen a leváltott nagyvezír azért engedte meg az erdélyi fejedelemnek a betörést, mert az nemcsak a magyar, de a cseh korona elnyerésének reményével is kecsegtetett. Bethlen felvázolt előtte egy olyan jövőt, amelyben a Habsburgoktól elszakadó örökös tartományok és Magyarország

³² Uo.

³³ Bethlen Gábor krónikái i. m. 141. Átszámítva egy tallér 93,24 akcsénak felelt meg. Ez nagyjából a spanyol realnak az értéke, amely a korban 1:100 volt az akcséhez viszonyítva. *Şevket Pamuk*: Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul, 2000². 152.

³⁴ *Pray, G. – Miller, I. F.*: Gabrielis Bethlehenii Principatus i. m. 108–199. Nr. XXII–XXIII.

³⁵ *Szilágyi Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX–XXI. hadjárata történetéhez. MTT 4. (1857) 197–213; TMÁO I. 208. Kassa, 1620. márc. 23 Bethlen Gábor követutasítása Balassi Ferencnek és Korláth Istvánnak.

³⁶ BOA, Kámil Kepeci Tasnifi Teşrifât Defteri 666. p. 352. 1629. rebiü l-evvel 20. / 1620. febr. 24.

³⁷ *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028–1060, itt 1038–1042.

egy uralkodó, saját maga alá rendeződve kollektívan kérelmezik a szultáni protektorátust. Kezdetben nem is kért katonai segítséget, meglévő erőivel és reménybeli szövetségeseivel gyorsan kivitelezhetőnek tűnt a vállalkozás. A Porta semmit sem kockáztatott, nem exponálta magát, csak várta a reményteli eredményeket.

Ezzel szemben Bethlen nem lett cseh király, a győzelem hírüladását célzó követség nem akart elindulni Konstantinápolyba, sőt, Bethlen hamarosan Pozsony feladva Kassán állomásozott. A Dunántúl nem állt mellette. A Porta egyértelműen arra kényszerült, hogy mielőtt még belesodródna a háborúba, deklarálja: nem bontja fel a békét, az egész támadás Bethlen ügye. Mint Péter Katalin bemutatta, a Porta semmiképpen nem tért el a korábbi álláspontjától, nem volt „idegenebb” Bethlenhez, mint a magyarországi támadás megkezdésekor. Csak azért nem avatkozott bele, mert nem látta egyértelműen Bethlen fellépésének sikereit.³⁸

Bethlen Gábor a követein keresztül azt akarta elérni, hogy a szultán nyíltan vállaljon érte garanciát, nyilatkozzon, hogy mellette áll, s nem fogja a magyarokkal szemben a Habsburg-felet támogatni. Egy titkos utasítása mutatja, mennyire fontos volt neki ez a bizonyos támogató levél, amelynek kiállítását már korábban is kérvényezte. Május 20-án érkezett meg az a Balassi Ferencnek küldött kis cédula, amelyre rá is írta a fejedelem, hogy az erdélyi követen kívül senki nem olvashatja. A küldemény nagyon rövid, egyetlen ügyről van benne szó: ha a nagyvezír el tudja érni, hogy a szultán kiállítson egy olyan levelet, amelyben megígéri, hogy a magyarokkal fennálló frigyét megtartja, illetve azt, hogy a németet nem támogatja velük szemben, akkor átadja a törököknek Vác várát.³⁹ Valószínűleg a fenti, nem datált levélke egyszerre érkezhett Konstantinápolyba Péchi Simon írásával, amely mellé a fejedelem saját kezű kérvényt mellékel. Mindkettő tárgya a kért támogató levél tartalma volt. Az utóbbi posztulátumban Bethlen leírta azokat a pontokat, amelyeknek szerepelni kell a szultáni hitlevélben: A szultán Magyarországgal kötött megállapodását nem rúgja fel, „*Ferdinánd tekintetért az magyar nemzetet meg nem veti*, sőt inkább minden ellensége ellen, ha kívánják a magyarok, elegendőképpen megsegíti”. A levél többi része – nagyon hasonlóan a mellékletben közölt, 1621. április 11-én kelt követutasításhoz – a kétfrontos harc megkezdését sürgeti. A budai pasát kéri maga mellé a szultántól, s azt, hogy küldjenek mellé húszezer főnyi hadat, amelyekkel együtt megtámadja és elfoglalja Stájerországot. Iszkender pasát, aki már eddig is a lengyel határvidéken tevékenykedett, a fejedelem török és tatár

³⁸ Uo. 1038–1042.

³⁹ Szilágyi S.: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 630.

haddal Kamenyec alá szerette volna küldetni, hogy onnan tartsa sakkban a lengyeleket.⁴⁰

Bethlen többszörös próbálkozásával, illetve a cseh király támogatásával célhoz ért, elkészült a szultáni támogató levél, amelyet a koronázása feltételének tekintett. Tholdalagi Mihály, az új állandó követ 1620. június 27-én jegyezte fel a naplójában, hogy a nagyvezír Bethlennek megfelelő választ küldött a kérelmére. Az okmányt Török Zsigmond és Juszuf aga vitte magával Magyarországra.⁴¹ A legfontosabb kérést tehát a nagyvezír ténylegesen teljesítette, a Portán 1620. június 21-én kiállították a hitlevelet, amelyet pontosan Bethlen posztulátumának tartalma szerint készítettek el.

Az 1620. augusztus 18. és 25. között megtartott besztercebányai országgyűlésen a szultáni engedélyt felolvasták, és oszmán részről jelen volt Juszuf aga is. A koronázás ismét elmaradt, de a királyválasztás a konföderált országok követségeinek részvételével végbement.⁴² Az esemény nemzetközi visszhangját mutatja, hogy Anglia bécsi követe, a passzivitásba burkolózó John Carpenter is részletekbe menően elemezte az eseményeket.⁴³ Erről a magyar országgyűlésről utazott tovább a közös magyar–cseh követség Konstantinápolyba, ahová 1620. november 14-én, szombaton érkezett meg. Bár a perzsiai követség már két hete várakozott a szultáni audienciára, a magyar és cseh diplomatákat a protokollban eléjük sorolták. A megérkezésük utáni következő napon, vasárnap azonnal fogadta őket a nagyvezír. Bethlen új követutasítást készített elő a tárgyalásokra, amelyben felsorolt egy sor olyan esetet, amelyek azt voltak hivatottak igazolni, hogy II. Ferdinánd nem tartotta be eddig sem a békét. Ez alapján kellett a dip-

⁴⁰ Uo. 631–633.

⁴¹ *Tholdalagi M.*: Emlékirata i. m. 229. Fontosságát mutatja, hogy a kiállításával szinte egy időben németre is lefordították, s ezt a példányt azonnal ki is nyomtatták: „Deß Türkischen Kaysers Hülff Dem Fürsten inn Siebenbürgen/ Bethlehem Gabor/ nunmehr erwöhlten König in Vngarn /vnd dessen Ständen /auch der Confaederierten Landen versprochen.“ MTAK RMIR II. 43; hivatalos magyar fordítása: TMÁO I. 224–225. nr. CXXXI. Konstantinápoly, 20. Recep 1029 / 1620. jún. 21. II. Oszmán a magyar rendeknek. A szultáni hitlevél latin fordítására lásd: *Literarum Sultani Ottomani Imperatoris Turcarum, tum ad suam Serenitatem, tum ad universos Regni Hungariae Status datarum Translatio.* – MTAK Tört. 4r. 115. 41–45. Sikerült egy eddig ismeretlen példányt is felkutatni a Thurzó-levéltár anyagában: MNL OL Magyar Kamara Archivuma E 196 Thurzó lt. 2. cs. Fasc. 5. Nr. 56. fol. 190.

⁴² Wahrhafter Bericht /was massen Herr Bethlen Gabor / etc. Zum König in Ungern erwählt vnd außgeruffen worden. Sechs Unterschiedliche vnd erhebliche Schreiben vnd Bedenken. Gedruckt im Jahr 1621. Házi Jánosnak a budai pasához való követsége utasításában a fejedelem ezt írta: „Vegye szemére azt is, hogy ezelőtt Besztercebányára az országgyűlésen oly athname levelét hozták az hatalmas császárnak, kiben azt fogadta és hittel ígérte, hogy Ferdinandusért soha az magyar nemzetséget hátra nem veti.” TMÁO I. 261.

⁴³ *Kurucz György*: Die britische Diplomatie und Ungarn vom 14. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Ungarn Jahrbuch 24. (1998/1999) 50.

lomatáknak, Dóczy Istvánnak, Johann Khöllnek és Rimay Jánosnak elkezdnie a tárgyalásokat. A követutasítás mellett rendelkeztek a követek egy 25 pontos szerződéslevél- vagy ahdnáme-tervezettel is. Bár a követutasítás példányain nincs dátum, azonban tartalma, illetve az 1620-as év eseményeinek kronológiai rendje alapján augusztus 25. körüli kiállítását feltételezem.⁴⁴

A követek nyomós érvekkel fordultak a Portához, és ezúttal már katonai segítséget is kértek. A kérelem azért figyelemre méltó, mert a mozgalom kezdetén Bethlen még nem kért fegyveres támogatást.⁴⁵ Bethlen Gábor nagy reményekkel indította útjára Dóczy és Rimay követségét, azonban december elején már teljesen kétségbeesve írta utasításában, hogy Tolnárról jött jelentésük után semmit sem olvasott tőlük, azt sem tudja, élnek-e még, mi lehet Demjén Ferencével, aki a leveleket hordozza. Nyugtalanságát növelte, hogy a helyzete kezdett kétségbeejtővé válni. A harmincéves háború első szakaszának lezárása a csehek fehérhegyi veresége (1620. november 8.) azt az érzést növelte benne, hogy teljesen magára maradt. Soha nem lett volna ennyire szüksége biztatásra, török katonai segítségre. Követeinek szánt tájékoztatójában részletesen beszámolt a csehek vereségéről, ugyanakkor megpróbálta annak súlyát valamelyest csökkenteni. Kihangsúlyozta, hogy a magyarországi helyzet jó, hiszen Ferdinánd uralma alá Győrön és Komáromon kívül még egyetlen település sem esett. A Portát mindenáron döntésre akarta bírni. A törökökbe fektetett bizalma is megkopott azóta, hogy a budai pasa novemberben fegyveresen elragadta Vácot, s hódoltatta a környékbeli falvakat. Karakás Mehmed megpróbált a két harcoló fél között lavírozni, s a béke fenntartásáért együttműködött a Habsburg-részen maradt várak őrségével.⁴⁶

Bethlen augusztus 30-án,⁴⁷ majd két, szeptember 17-én és 18-án folytatólagosan írt utasításában ismét kitért a törökök Vác iránti követelésére. A Portára menő emberei, Dóczy István és Rimay János még Budán időztek, ahol a pasával folytatott megbeszéléseken felmerült Vác átadásának a dolga. Bethlen két, részben eltérő véleményt fogalmazott meg. Követeinek azt az utasítást adta, hogy

⁴⁴ Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Szerk. Szilágyi Sándor. Pest 1867. 95–117. Egy másik változat megtalálható MNL OL Mohács utáni gyűjtemény R 298 Erdélyi iratok fol. 80–86. Ezt a Rozsnyai Dávidétól részben eltérő szövegváltozatot Kapás Anita dolgozta fel szakdolgozatában: *Kapás Anita: Bethlen Gábor diplomáciai tevékenysége 1619–20-ban.* (Kézirat). 1–77. (Szakdolgozat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban). Egy újabb példányát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében találtam meg, jelzete: Török, Qu. 115.

⁴⁵ Rozsnyai i. m. 95–116; MNL OL R 298 Erdélyi iratok fol. 80–86.

⁴⁶ MNL OL Mohács utáni gyűjtemény R 210 Tunyogi Csapó József hagyatéka 1. cs. fol. 33–38; MTAK Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám, 27–37; ETA I. 336–346.

⁴⁷ MNL OL R 210 1. cs. fol. 11–38; ETA I. 321–324.

ha nem látnak semmi módot a vár megtartására, akkor azonnali katonai segítség fejében felajánlhatják azt *Konstantinápolyban*, tehát nem Budán. Ugyanezt azonban nem lehetett a budai pasának elmondani, őt továbbra is el kellett téríteniük a követelésétől. A pasa székhelyén felmerülhetett, hogy a várat korábban maga Bethlen ajánlotta fel. A fejedelem erre heves tiltakozásban tört ki: ez nem igaz! Önérzetesen jelentette ki: „Én fejedelem vagyok, és az hazugságnak távol kell tőlem lenni.”⁴⁸

Bethlen továbbra is hiába várta követeli jelentését. A fehérhegyi vereség után le kellett vonni a konklúziókat: „Azért, minthogy azokon ily nagy szerencsétlenség esett, és minden erejét reánk fordította az ellenség, nem lehetünk mi is elégségesek magunk erejéből resistálására.”⁴⁹ Amikor 1621. március 10-én elolvasta Rimay János levelét, amelyben az beszámolt arról, hogy a Porta végre valahára határozott a katonai támogatás megadásáról,⁵⁰ valamelyest megnyugodott, azonban már későinek tartotta a döntést, nem hitte, hogy érdemben ki lehetne használni. Ekkor már elsősorban a Habsburg-béke létrejötte, illetve a legalább tízhónapos fegyverszünet megkötése tűnt reális lehetőségnek. A pártja is elkezdett egyre gyorsabb ütemben elolvadni, maga a nádor, Forgách Zsigmond, s mellette igen sokan felvették Béccsel a visszatérésükről szóló tárgyalások fonalát.⁵¹

Fennmaradt utasításainak dátuma alapján megállapítható, hogy Bethlen Gábor két napig törte a fejét az új helyzeten, majd egy a korábbiaktól merőben eltérő szellemű instrukciót írt Dóczy és Rimay számára. Ennek az iratnak a szemlélete, a benne megfogalmazott célok arra utalnak, hogy az eltelt két nap alatt a fejedelem alaposan átgondolta a helyzetet. Egyet már az elején tisztázott, *nem fog békét kötni*, csak fegyverszünetet, amely alatt a szultán segédhadai is megérkezhetnek hozzá. Érzékeltette, hogy viszonya a nádorral kezd megromlani, hiszen az mindenáron békét akar teremteni a magyarok és II. Ferdinánd között. Az utasításban megjelenik egy formálódó terv körvonala, amelyből látszik, hogy Bethlen a török fegyveres segítség bevonásával új tervekkel készített. Többször is kitért a remélt török csapatok létszámára, típusaira. Régi ismerősét, Deák Mehmed pasát szerette volna kijelölni a felvonuló seregek szerdárjának, miközben kifejtette, hogy az új budai pasával jobban meg lenne elégedve, de Deák

⁴⁸ MNL OL R 210 1. cs. fol. 15–19; ETA I. 324–332.

⁴⁹ MNL OL R 210 1. cs. fol. 5–11; ETA I. 346–359. Az eredeti példány kézhezvétele után volt eldönthető, hogy Tunyogi tévesen 1621. február 10-re dátumozta az okmányt, amely pedig 20-án keletkezett.

⁵⁰ Rimay János összes művei. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 369.

⁵¹ MTAK Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám, 50–51; ETA I. 385. Az eredeti szöveg rossz dátum alatt (1621. ápr. 10.) rendezve a MNL OL R 210 Tunyogi-Csapó gyűjteményben található. Az oldalak összekeveredtek.

Mehmed olyan személyiség, aki miatt a határvidéki törökök is csatlakoznának a hadjáratához. Katonai szempontból a legsürgősebb cél a tatár segédcsapatok megszerzése volt, míg a legfontosabb diplomáciai feladatnak a fejedelem a Magyarországra vonatkozó szultáni szerződésével megszerzését írta elő.

Látszik, hogy Bethlen Gábor Bocskai István idején nagyon alaposan kivette a részét a török–magyar diplomáciai lépésekből, hiszen az ahdnáme megszerzésének módozatát ugyanúgy képzelte el, ahogy az 1605-ben megvalósult. A segítségnyújtás érdekében a *Szapolyai János királynak és Bocskainak* „hit és átok alatti” kötelezettség-vállalását is bemutatták a Portán. (Borsos Tamás naplójából tudható, hogy Szülejmán szultán állítólagos ahdnáméjának szövege az ő ládájában volt az erdélyi követségen 1619-ben is.)⁵² Ugyanakkor arra is felhívta a követek figyelmét, hogy nagyon vigyázzanak az ahdnáme kiállításánál, mert a törököknek az a szokásuk, hogy mást írnak bele a végleges szerződéslevélbe, mint amit megtárgyaltak. Bethlen pontról pontra megírta a reverzálist, amely alapján ki kell állítani az ahdnámét. Kötelezte a követeket, hogy az okmány szövegét alaposan fordíttassák le, értsék meg, és mást ne engedjenek belefoglalni, mint amit ő kért. Rímáyt külön figyelmeztette, nehogy úgy járjanak, mint ahogy Bocskai István idején, amikor a követség azt hitte, hogy megszerezte az ahdnámét, ehelyett azonban csak egy az ügyeket véglegesen le nem záró okirat birtokába jutottak.⁵³

Bethlen Gábor pontosan tisztában volt azzal, hogy a konstantinápolyi vezető köröket, s magát II. Oszmán szultánt egy Lengyelország elleni támadás foglalkoztatja, így a török segítség megadása is csak arra szolgálhat, hogy az erdélyi fejedelem némi török és tatár csapattal biztosítsa a Habsburg határt. Mivel lát-

⁵² Borsos T.: Vásárhelytől i. m. 350. Az I. Szülejmán és Szapolyai János közötti állítólagos esküszöveget nyújtották be a Portán, amelyről bebizonyítottam, hogy eredetileg 1530-ban készült hamisítvány volt. Ezt az okmányt Bocskai István is beküldte követeivel a Portára, s a Bethlen nevére átírt változatát már 1619-től köröztették, most pedig ismét beadták a Portára, mint hiteles okmányt. Erre lásd: Papp Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2003. 27–51, 125–128, 149–158; *Uő*: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: Historia manet. Volum omagial / Demény Lajos / emlékkönyv. Ed. Violeta Barbu și Tüdös S. Kinga. București 2001. 119–135; Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról, 1605. november 11. Szerk. Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Ford. Benda Kálmán. Bp. 1988. 159–169; MNL OL Rákóczi-szabadságharc levéltára G 15. 3. Caps. A/1. Literae Missiles Turicae, fasc. 19. fol. 28–29.

⁵³ MNL OL R 210 I. cs. fol. 12–20; MTAK Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám, 60–70; TMÁO I. 265–286. Bethlen új követutasítása 1621. márc. 12. A Bocskainak adott okmányról lásd Papp Sándor: Török szövetség – Habsburg kiegyezés: A Bocskai-felkelés történetéhez. Bp. 2013. (megjelenés előtt).

ható volt, hogy Bécs semmilyen körülmények között sem akar háborús konfliktust a Portával, Bethlen fellépése és mozgalmának életben tartása biztosíthatta, hogy II. Ferdinánd ilyen háttérrel nem fog nyíltan katonai segítséget küldeni a lengyeleknek. A két frontvonal, a magyar és a lengyel egymással összefüggésben állt. Bethlen 1621. április 11-én kelt követutasításban azt írta elő embereinek, hogy a Porta változtassa meg a kettő közötti fontossági sorrendet, s haderejével elsősorban Magyarország irányába forduljon. Ennek érdekében nagyformátumú tervet vetett papírra, amely a mai napig kiadatlan. Ebben a fejedelem végigelemezte mind a két front lehetőségeit, s Rimay Jánoson keresztül rá akarta bírni az oszmán vezérkart, hogy elégedjenek meg a lengyelek esetében egy tatár betöréssel, s a török főerőkkel a Habsburg-császár örökös tartományait, majd innen folytatva az előrenyomulást, Észak-Itáliát támadják meg.

A terv grandiózus, azonban nagyszerűsége mellett nehezen kivitelezhető volt. Ennek ellenére Bethlen úgy beszélt róla, mintha könnyen megvalósítható lett volna, és így a háború az összes jelentősebb Habsburg-szövetséges katolikus országra kiterjedt volna. A szultán ambícióira akart hatni, akinek olyan hódítás lehetőségét kínálta, amely elődei közül is keveseknek sikerült. Ha a terv megnyerte volna a Porta tetszését, akkor Graz és Karintia, Stájerország és Krajna is a szultán kezébe került volna. A közbenső magyar és horvát–szlavón terület viszont a török vazallus magyar királyságához került volna. Sőt, Bethlen török és tatár segédcsapatokkal Bajorországig nyomult volna előre, az oszmán flotta pedig a tengeren az észak-italiai spanyol befolyási területek ellen indított volna támadást.⁵⁴

Ez a terv a kor katonai és politikai nemzetközi kihívásainak a mentén fogalmazódott meg. A spanyol kézben lévő Nápoly-Szicíliai Királyság flottája komoly fenyegetést nyújtott a velenceiek számára, nem csoda, hogy a holland diplomácia is próbálkozott az érintett hatalmakat egy közös Habsburg-ellenes szövetségbe rendezni. Ha ez nem is valósulhatott meg, de a velencei–holland flotta együttműködés igen.⁵⁵ Ez a nagyon érdekes forrás nemcsak Bethlen politikai–katonai terveibe mutat betekintést – amelyből talán az a legfontosabb, hogy a törökökkel való együttműködésének hol szabott (vagy nem szabott) határt –, hanem annak is ékes lenyomata, hogy az autodidakta fejedelem miképpen látta maga előtt Európát. Kees Teszelszky kutatásai alapján megállapítható, hogy ez a fenti terv teljesen megfelelt Hollandiának is. Bár az általa vizsgált követutasítás 1619-ben keletkezett, a benne foglalt szándékok, mely szerint a Porta és Spanyolország között ne jöhessen létre a béke, illetve a Habsburgokkal korábban

⁵⁴ MNL OL R 210 1. cs. fol. 22–23, 32–33. (eredeti), 39–44. (Tunyogi-féle 19. századi másolat); MTAK Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám, fol. 20v. 1621. ápr. 11. Bethlen Gábor Rimay Jánosnak: „Memorialiae pro Generoso Joanne Rimai.”

⁵⁵ *de Groot, A. H.: The Ottoman Empire i. m. 158–159.*

kötött békeszerződést a szultán ne erősítse meg, a kelet-európai háború fenn tartását eredményezte. Ez pedig érdekében állt a hollandoknak, hiszen ezzel az ellenfeleik megosztani kényszerültek az erejüket.⁵⁶

Az új tervek szellemében, mivel erre is megszületett a portai engedély, Bethlen Gábor segítséget kért a krími tatár kántól, II. Dzsánibek Girájtól is.⁵⁷ Maga is lelkesedett a követutasításában leírtakért, így a későbbiekben a katonai segítség kérdését a további instrukcióiban is szorgalmazta.⁵⁸ Még a lengyelországi háború lezárulásakor is azért indította a szultáni táborba Tholdalagit 1621 augusztusának elején, hogy legalább húszezer főnyi haderőt szerezzen neki, felét törökből, felét tatárból.⁵⁹

Tholdalagi elérte, hogy maga mellé vehessen háromezer tatárt Dzsela mirza vezetésével, s elkísérte őket az újonnan kinevezett új kanizsai pasa is, Szárimszak Mehmed, akit a megbízhatatlan Deák Mehmed helyére neveztek ki.⁶⁰ A tervek nagyobb létszámú haderő küldéséről szóltak, azonban Cornelis Haga holland követ nem tudta elérni, hogy a díván Habsburg-ellenes frakciója, amelyhez az új, 1621. szeptember 17-én kinevezett nagyvezír,⁶¹ Diláver pasa is tartozott, politikai fordulatot hajtson végre.⁶² Azt azonban mindenképpen ki kell emelni, hogy az oszmán–lengyel béke megkötése után a tatárok mellett az egri és a temesvári pasák is engedélyt kaptak arra, hogy segílyt adjanak a magyaroknak.⁶³



Nem követve tovább Bethlen terveinek alakulását, néhány szót kívánok szólni Bethlen Gábor Rimay Jánosnak írott, Érsekújvár, 1621. április 11. dátumú instrukciójának alábbi kiadásáról. A fejedelem követutasításai elszórva több kiadvány lapjain szinte kivétel nélkül megjelentek. A tárgyalt korszakkal kapcsolatos instrukciók nagyobb részét Tunyogi Csapó József (1790–1858) jogász, jogtanár, történetbúvár, politikus gyűjtötte össze eredeti példányokból. Gyűj-

⁵⁶ Lásd Kees Teszelszky tanulmányát ebben a kötetben.

⁵⁷ MTAK RMir III. 360. A többi példányra lásd *Hernádi László Mihály*: Bethlen-bibliográfia 1613–1680. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 78–79. TNA PRO SP German Empire and Hungary 80/4. fol. 49–51.

⁵⁸ MNL OL R 210 I. cs. fol. 12–20; ETA II. 393–400.

⁵⁹ TMÁO I. 309–310.

⁶⁰ Bethlen Gábor krónikásai i. m. 147.

⁶¹ *İsmail Hâmi Danişmend*: Osmanlı Devlet Erkânı. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. V. İstanbul 1971. 31.

⁶² *de Groot, A. H.*: The Ottoman Empire i. m. 165–166.

⁶³ TMÁO I. 316–317. (Ez az okmány nincs a helyén a kiadványban, 1621. október közepén kellett, hogy keletkezzen.)

teménye tizenkét kötetben – Szinnyei József szerint⁶⁴ – eredetileg a kolozsvári református kollégiumba került, most azonban a Magyar Országos Levéltárban őrzik.⁶⁵ A gyűjtemény Bethlenre vonatkozó okleveleinek átvizsgálása során nem tudtam megállapítani, hol őrizték őket, mielőtt Tunyogi Csapó birtokába jutottak. Alaposabb historiográfiai vizsgálat bizonyára az igen értékes okmányokkal rendelkező kollekció létrejötté körülményeit is adatolni tudná. A Bethlen-anyagot Tunyogi Csapó bizonyára más értékes okleveleinél is többre becsülte, s tervezte a kiadásukat. Ennek érdekében lemásolta a források egy részét, s egy kötetnyi anyagot „Bethlen Gábor némely levelei, eredetiből másolva Tunyogi Csapó József társasági I. tag által” címmel 1834-ben elküldte a Magyar Tudományos Akadémiának. Ott azonban nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget neki, ezért az alábbi megjegyzéssel a kéziratárba került: „1835diki XXXV. Kis gyűlés 311 alatti pontja határozatából letétetett a magyar tudós társaság levéltárába.”

Kézirata elejére Tunyogi Csapó egy rövid előszót szerkesztett, amely a kiadásra vonatkozó terveit is mutatja: „Előszó. Az Évkönyvek Történeti hiteles bizonyítások nélkül az Aggkor regényeivé ajjasodnak, a bizonyítások azok, melyek valóságai lesznek: ez okból kívánok egynéhány adatokat írásának eredeti módjával közleni. Kolozsvár januárus 1sején 1834be. Tunyogi József mtk. Törvénytánító, Táblabíró és a Magyar Tudós Társaság levelező tagja.”⁶⁶ Mivel az akadémia nem tett lépéseket a kötet megjelentetésére, Tunyogi Csapó az akkor induló *Erdélyi Történelmi Adatokban* közölte le a Bethlen-követutasítások egy részét, a folytatást pedig ugyanennek a kiadványnak a második kötetében adta ki. Mivel úgy tűnik, hogy a Bethlen-levelezést, s benne a most megjelenő instrukciót publikációra készítette elő, nehezen magyarázható, hogy a gyűjtemény ezen egyetlen darabját miért nem jelentette meg. Bethlen Gábor portai politikáját, királyi ambícióit tárgyaló tanulmányom megírása óta sem jutottam messzebb attól az elképzeléstől, hogy a forrás közléséről valószínűleg azért mondott le, hogy ne adjon további tápot Bethlen Gábor személyének és politikájának nyílt támadására, hiszen az instrukció írója nyíltan vállalta a „törökösséget,” a szultánnal együtt indítandó hadjáratot tervezett Európa szívébe.

⁶⁴ <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/t/t28552.htm> (letöltés 2012. november 13.).

⁶⁵ MNL OL R 210 Tunyogi-Csapó gyűjtemény.

⁶⁶ MTAK Magy. Irod. Levelezés, Ívrét. 8. szám. 1–3v.

Memoriale pro Generoso Joanne Rimai⁶⁷

Mivel látjuk szemeinkkel, minemű utolsó veszedelmünkre való praktikákat forralnak és hadakat indítanak ellenünk, nekünk igaz evangélikusoknak religiónknak eltiprására, országunknak minden szabadságának elromlásával tőlünk való elvételére, szükség igen, hogy mi is ne aludjunk, hanem valamit lehet, gonosz igyekezeteknek resistáljunk [ellenálljunk] és magunkról ne csak elvethessük ha lehet, hanem ugyan bátorságossá is tegyük országunkat, és minden állapotunkat, ha lehet.

Ennek pedig én nem látom egy útjánál egyebet, mely által ezt véghez vihetnék, Isten után, mert valameddig az Austrica Domusnak szarvát le nem törhetjük, derekas passzusát segítségére jövő minden hadaknak el nem fogjuk, est impossibile [lehetetlen], hogy addig békességesen nyughassunk mi magyarok, csehek és több konföderátusok [szövetségesek], mely imígy lehetne meg az mi opinióink [véleményünk] szerint, ha az Úristentől is rendelve volna:

1. Tudniillik: Hatalmas császár változtatná mostani útját az lengyelekről, kik mostan nagy készüllettel várják magok ellen, kiknek mind az spanyol király,⁶⁸ franciai⁶⁹ és Ferdinánd⁷⁰ és pápa⁷¹ bizonyoson segítséget rendeltenek, ígértenek, s küldnek nekik. Ide semmi derekas inváziótól Ferdinánd nem fél, egy erős hadát is nem takarja, nagy bátorsággal vadnak, csak mi ellenünk készülnek. Tudván immár azt, hogy lészen valami kicsin segítség mellettünk, de hogy dereka lenne, azt nem hogy az ellenség, de egy magyar sem hiszi, hanem 3 avagy 4000 embert gondolnak, hogy lészen. Ha ezért én dolgom volna is az expedíció, avagy

⁶⁷ A követutasítást modernizált formában közlöm, meghagyva azonban azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek Bethlen Gábor jellegzetességei voltak. A nehezen értelmezhető, idegen kifejezések esetében szögletes zárójelben jeleztem az értelmezést. A nevek és a földrajzi helyek, s egyéb magyarázatok a lábjegyzetbe kerültek. A latin kifejezéseket, amelyek a mai köznyelvben is ismertek, mai magyar helyesírással, amelyek azonban ismeretlenek, a latin nyelv humanista helyesírásával közöltem. A szöveg feldolgozásához alapul Tunyogi Csapó másolatát használtam, azonban többször összeolvastam Bethlen saját kezű kéziratával. Mivel a végső változatot az eredeti alapján rögzítettem, nem tartottam szükségesnek jelezni a Tunyogi Csapó által kihagyott, illetve rosszul értelmezett helyeket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a 19. századi másolat nagyban megkönnyítette a munkámat. A Tunyogi Csapó-féle gyűjtemény foliósámozása zavaros, a szövegek visszakeresése az évenként rendezett pallumok alapján lehetséges. A helyzetet tovább nehezíti, hogy Bethlen leveleinek egy részét időrendtől független pallumba is rendezték. A fent közölt okmány jelzete MNL OL R 210 1. cs. fol. 22–23, 32–33.

⁶⁸ IV. Fülöp spanyol király (1605–65, uralkodott 1621 márciusától).

⁶⁹ XIII. Lajos francia király (1601–43, uralkodott 1610-től).

⁷⁰ II. Ferdinánd német-római császár (1578–1637, uralkodott 1619-től).

⁷¹ XV. Gergely római pápa (1621. február 9.–1623).

én tőlem kérdené a Fényes Porta, voxot [voksot, véleményt] ebből én azt mondanám, hogy hatalmas császár személye szerint jőne Lándorfejérvárra, és onnét Kanizsára, oda Gréc⁷² 12 kicsiny mélyföld. Útja mindenütt szép tér, tágas, akármely lassú járással 4 vagy 5 nap alája érkeznek az egész had. Élése az tábornak fogyhatatlan lenne, mert az ország, melyben Gréc vagyon, úgymint Stíria, Karintia, Karniola rakva mindenféle éléssel, barommal. Gazdag föld, melyben eddig hadak nem voltak. Tótország⁷³ is éléssel hasonlóan rakva, oldalul Ausztria, háta megett az hadnak Kanizsai pasaság, Szigetvári békség, Baranyaság, Poszgaság,⁷⁴ emellette oldalul mindjárt egész Bosznaország, Grécztől jó 4 nap járóföld, és így sem élését, sem az élésnek s az tábornak utánamenő útját, passzusit (melyet az hadakozásban még inkább kell meggondolni) el nem foghatja az ellenség. Hanem igen bátorságos jövések-menések lehetne minden rendeknek, mert amint mondtam, oldalul Bosznaország, hátamegett Kanizsa, Ausztria felől egészen fel csaknem Grécig Magyarország, kikkel én az császár passzusait, commeatusát [átkelőhelyeit] szintén úgy örzeném, mint ő magok. Grécet megszállván felette inopinate [gyanútlanul], készületlenül találnák. Elrémlőnének az egész országok rettenetesen. Nem nagy hely, noha erős vár és város, de mivel hegyecskén vagyon szárazan mehetni a fala alá. Porral igen felhánytatni, 25 ad summum [legfeljebb] 30 napra Isten akaratjából megvehetni, melyet ha megveszünk, annak ennyi haszna leszen, hogy hatalmas császár az egy helnek elvételénél egy igen nagy fejedelemséget vészen mindjárt meg. Mert Stíriát, Karintiát, Karnioliát elveszi, azzal alája hódoltathatja mindjárt, és egészen az Velencei-tengerig⁷⁵ nyúl ki az birodalma, s az spanyolnak is vízen való passzusát alkalmasint intercludálhatja [elzárhatja].

Másik ez jó haszon ki belőle, hogy az olaszországi fejedelmek is kényszerítetnek azontól frigyat tőle kérni, és vele kötni, ha kedve leszen hozzá. Ha pedig nem, onnét Olaszország, úgymint az mediolanumi ducatus,⁷⁶ mely az spanyol, megkezdheti, Mediolanumot jövendő esztendőben könnyen okkupálhatja, melyből Olaszországnak nagyobb részét elbírhhatja, és így nyithat utat magának az spanyol ellen való hadakozásra, mind földön, vízen, melyet eddig egy Császár sem talált fel.

Sohul hatalmas császár birodalmában szakadás nem lenne egész a Velencei-tengerig, mert mindenütt most is Bosznaország Klisze⁷⁷ felől a tengerig vagyon

⁷² Graz.

⁷³ Szlavónia.

⁷⁴ Pozsega környéke.

⁷⁵ Adriai-tenger.

⁷⁶ Milánói hercegséget.

⁷⁷ A dalmáciai Klis.

iminnét is, más felől az Velencei-tengerig lenne mindenütt, és csak az egy Dobronik,⁷⁸ kit mi Raguzának hívunk, lenne közte, akikkel frigye vagy on ő hatalmaságának. Mediolanum alá az vízi erő is reá érne, mert mindenestől is az tenger [számot kihagyta] magyar mélyföld az várástól. Ha jövendőben arra akarna menni szárazon, hogy pedig hatalmas császár bátorságosan lehetne Grécnek vittatásában. Én mellém csak 30 ezer török 15 ezer tatár kellene, én magam én Bavaria⁷⁹ és Passzanya⁸⁰ között szállanék táborban, és az Dunát elfoglalnám. Szárazon való minden passzusokat elfoghatnék, tudja jól kegyelmed, hogy sem spanyol, sem olasz, sem egyéb hadak alá egyebütt Ausztriában nem jöhetnek, hanem Passzanyára, mely passzust mihelt okkupálnánk, sohonnet semmi hada Ferdinándnak nem jöhetne. Mert Csehországon, Szlésián által ahonnet jöhetnének, lészen Friderikusszal⁸¹ annyi had, hogy onnet senkit által nem bocsátanak, és így sem spanyol, sem Mantuanus,⁸² sem Florentinus,⁸³ sem pápa, sem Moguntinus,⁸⁴ Tverendus,⁸⁵ Colonus,⁸⁶ Herbipolenus,⁸⁷ sem Bavarus,⁸⁸ sem Saxo⁸⁹ meg nem segíthetnék, mert én az Dunán hidat köttetnék ott fenn, és egész Baviát azon feljül is sok mélyföldig az ellenségnek országait porra vetetném, az Dunát én bírnám alól, feljül, Bécsnek sem Magyarországról, Stíriáról, Morváról élést bele nem vihetnének. Az magyar, török, tatár kapuja előtt jargalna, és így magát is Ferdinándot talám Bécsben szoríthatnánk. S az éhség miatt magok megmaradásáért traktálnak császárral az békességet, s bizony úgy végezhetnék el valamint mi akarnuk, nem amint ők. Adófizetővé⁹⁰ csinálhatnuk Ferdinándust is. Azonban Grécet elütnénk láb alól. Én császárnak strázsát állanék mindaddig, valamíg Grécet megvehetnénk Isten akaratjával.

⁷⁸ Dubrovnik.

⁷⁹ Bajorország.

⁸⁰ Passau.

⁸¹ V. Frigyes pfalzi választófejedelem (1596–1632, uralkodott 1610–23), I. Frigyes néven cseh király (1619–20).

⁸² Ferdinánd mantovai herceg (1587–1626, uralkodott 1612-től).

⁸³ II. Ferdinánd toszkán nagyherceg (1611–70, uralkodó 1621 februárjától).

⁸⁴ Ferdinánd szövetségese, Johann Schweikhard von Kronberg mainzi érsek és választófejedelem (1553–1626, uralkodott 1604-től).

⁸⁵ Lothar Johann Reinhard von Metternich trieri érsek és választófejedelem (1551–1623, uralkodott 1599-től).

⁸⁶ Bajor (Wittelsbach) Ferdinánd kölni érsek és választófejedelem (1577–1650, uralkodott 1612-től).

⁸⁷ Johann Gottfried von Aschhausen (1575–1622) 1617-től Würzburgi püspöke.

⁸⁸ I. Miksa bajor herceg (1573–1651, uralkodott 1597-től).

⁸⁹ I. János György szász választófejedelem (1585–1656, uralkodott 1611-től).

⁹⁰ Eredetiben: „adófizetővé.”

Summa: Így mi is Magyarországot és Fridericus is Csehországot bátorságos és békességes állapotban hozhatnánk, az hadakozásnak véget vethetnénk. Hatalmas császár is kijövetelivel nem csak raboltatna, és nem egy várat venne meg, mint az nagyatyja Egret,⁹¹ hanem egy királságot. És ha hadakozásának véget nem akarna vetni, amint feljebb íram, igen jó occasiója [lehetősége, alkalma] lehet Olaszországnak megkezdésében, ha békélleni akar is, mindenben jó mód lehet. És hogy Lengyelországra való intentum [szándék] is haszontalanul, s azoknak megfenyegetése ne múljon el, az tatár hánnak⁹² parancsolna császár, indulna személye szerint száz ezred magával, melléje rendelnének 40 ezer törököt. Az hán menne reá Lengyelországra, és semmi várat ne szállana, hanem ülne le táborban Kamenicnél,⁹³ együtt az szerdárral, kit melléje rendelnének. Onnét bocsátaná az rablót⁹⁴ az országra. Égetné, rablaná rettenetesen az egész nyáron, őszön az országot. Ha az ellenség mezőben reá jönne, az mezőben annyi lengyel, német sánc nélkül harcra nem jöhet, kit Isten segítségéből 40 ezer jó török és százezer tatár igen meg nem ver.⁹⁵ Ha pedig sáncban ássa magát szokása szerint, úgy az szerdár is az hánnal üljön vesztig együtt, de ne heában, hanem az országot egés-sék, rabolják rettenetesen. Ennek annyi haszna leszen, hogy valamiért császár oda menne, mind azt nagyobb részint végben vihetik várszállás kívül. Amint értem pedig várat hatalmas császár is szállani nem akar, ha szintén reájok megyen is. De ha akarja, ennyi had Kamenicet megszállhatja, és megveheti, mert annak egyéb kerítése nincsen, hanem az nagy árok, melyet Isten teremtett körüle. Csak körüle szálljanak is, hogy ki ne jár hassanak belőle, éhhel hálnak meg oda be. Ha pedig megsegíti az lengyel – minden felől köröskörül szép sík mezejét halloom lenni – és megvíthatnak az ellenséggel. De én tudom, hogy soha mezőre sánc nélkül szemben való viadalra az ellenség nem jön hatalmas császár és tatár hán hadára. És így oda is semmi dolog el nem múlték. Az nagy készületet, mellyel hatalmas császárt az lengyelek várják, ki felől ők nagy kevélyen azt tartják, és mondják, hogy semmit hatalmas császártól nem félnek. Csak az tatár hánnal és 40 avagy 50 ezer törökkel tréfálnám meg, ha én ő hatalmasságának volnék. Vennék eszekben hatalmas erejét, azok az hadak ez esztendőben onnét az hadak miatt, kik reájok

⁹¹ Eger 1596-os oszmán bevételéről van szó.

⁹² A krími tatár kán, Dzsánibek Giráj (1610–1623). Hatalomra kerülésére lásd: *Papp Sándor*: Die Inauguration der Krimkhane durch die Hohe Pforte (16–18. Jahrhundert). In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*. Ed. Denise Klein. Wiesbaden 2012. 75–90.

⁹³ Kamenyec Podolszki (ukrán: Кам'янець-Подільський; orosz: Каменец-Подольский; lengyel: Kamieniec Podolski). Podólia központja.

⁹⁴ A rabló jelentése itt: portyázó.

⁹⁵ Feltehetően így kellene lenni: „ki Isten segítségéből 40 ezer jó törököt, és százezer tatárt igen meg nem ver.”

mennének, ide nem jöhetnének, mi reánk. Mert ha ide indulnának is, de Kamenictől csak Bécsig 70 napnak előtte el nem jönnének. De hatalmas császár hadára ugyan nem mehetnének, mert Szlédián, Morván, avagy Magyarországon kellene a Dunáig is menniük. A Dunán pedig által sohult nem mehetnének, hanem a bécsi hídon, de azt én idején megégetném, és hiszem, mi rajtunk kellene annak az segítségnek által menni. Előbbször, ki ha 20 avagy 30 ezer lehetne is, Isten akaratjából azzal bírnánk. Ha mindenestől megindulna pedig az had, mely hatalmas császár ellen készítettett, az császár hada is együtt az tatár hánnal utána indulna, és valahol mezőben kaphatna valóban meg abarolhatnák.⁹⁶ De ez nem lészen, attól félni nem szükség, soha az lengyel az ő országát el nem hagyja másért. Tatárt hatalmas császárral 30 ezret kellene hozni, csak nem többet, kinek fele én velem lehetne. Azokkal Bavarián feljül is az Renusig⁹⁷ raboltathatunk, melyek [mellé] rendelvén jó tíz ezer magyart és tíz ezer törököt. Nekem ebben ezek tetszenének. Hogy sok hosszú diskurzu[so]mat megrövidítem, ha hatalmas császár el jó Gréc alá, mivel ím én tanácsolom ő hatalmasságát, erre én is fejemet kötöm bele és melléje, hogy ha Isten csudálatosan megverni bennünket nem akar, és szómat fogadják,⁹⁸ bizony heában nem jár ő hatalmassága, hanem Grécet megvehetjük, és az egy helnek megvételével egy királyságot veszünk meg. Éppen az Velencei tenger lészen az határ. Ha véghez nem vihetjük, bátor megölessen ő hatalmassága. De ha azt akarja ő hatalmassága, hogy semmi ellensége innét ne legyen, ehhez csak két kiválképpen való dolog kívántatik:

1^o Hogy Magyarországnak igen szép erős hitlevelet küldjön fő úr ember követétől, hogy az magyar koronához valamit most miképpen bírnak, abban semmit sem hatalommal, sem másképpen el nem vészen, hanem minden határral úgy engedi bírni, amint mostan bíratik. Sem várak vételével, sem hódoltatással az határt beljebb nem veszik.

Azonképpen Horvát- és Tótországokat, ha meghajolnak mi hozzánk, minden törvényekben, rendtartásokban, szabadságokban, hitekben, vallásokban minden rendeket megtart, alatta valóival is megtartatja, ellenségink ellen valamikor kívánjuk, elegendőképpen megsegít. Az országot adófizetésre soha nem kényszeríti, azonképpen kívántatik az konföderátus országokat is assecuralni [hitlevéllel biztosítani], és azt idején elől én hozzám elhozni, melyet közölhesünk az országokkal, mert ha ez nem lenne, soha el nem hinnék, hogy nem ő ellenek jó hatalmas császár, és úgy félő, hogy mindenestől Ferdinánd mellé állanak féltekben. De ha az hitlevél megleszen, megbiztathatjuk, és örvendetesen jó kedvvel szolgálnak hatalmas császárnak.

⁹⁶ Aborálni, abálni jelentése: megfőzni, megpuhítani.

⁹⁷ Rajna.

⁹⁸ A „szómat fogadják” a sor felé van írva kiegészítésül.

Másik [2°] ez kívántatik, hogy mihelt Kanizsához érkeznek az hadak, az magyarországi, tót- és horvátországi határookban semmi károkat ne engedjenek tenni, hanem csausokat rendeljen a fővezér őnagysága, akik mellé én is emberimet rendelem, és az határookban való városokban, várakban egy-egy csausnak kelletnék lenni az én embereimmel, akik az ország határit rablástól ótalmazzák. Szulimán császár⁹⁹ János királyt¹⁰⁰ együtt az magyarokkal így kapcsolta, hajtotta volt magához régen, s azolta Erdél nyugszik az ő hatalmassága szárnya alatt. Ha ő hatalmassága is ezt cselekedné, így vonhatnánk és kapcsolhatnánk, édesíthetnénk sok országokat ő hatalmassága mellé, és így szép engedelmességgel frigy csenálásokkal lassan lassan az egész Európát magához kapcsolhatná hatalmas császár. Így mi is, úgy tetszik magyarok sokat szolgálhatunk ő hatalmasságának és hatalmas császár is segíthetne nekünk, s így lenne kölcsön az egymásnak való segítségadás.

Ha pedig az én diskurzusom nem fog tetszeni, kegyelmed solicitálja [szorgalmazza] hatalmas császárt és fővezért, ide nem tíz, húsz, hanem ad minus [legkevesebb] 30 ezer törököt és 15 ezer tatárt bocsásson mindjárt, melynek az 6000 legyen gyalog. Magam személye mellé jó válogatott ezer jancsárt, így sokat szolgálhatunk az hatalmasságának, amint megírtam a derék levelemben.

Mert mind Magyarországot, és az föderált országokat megótalmazhatjuk az ellenség ellen, ő hatalmassága jó akaratjában maraszthatjuk és sok szép honoráriumokat praestálnak [megadják], az ő hatalmassága magyarországi birodalma is békességesen maradhatnak minden ellenség ellen, lengyel ellen való szándékát ő hatalmassága végre viheti.

De ha ez nem leszén, és az ellenség győzedelmet vészen rajtuk, annak nem én leszek oka, hanem az Fényes Porta leszén minden veszedelmünknek, mert mi mostan némettel megbékélhattünk volna, de az ő hatalmasságának tött ígére-tünknek akarván urai lenni, inkább akartuk gyalázatos veszedelmet ideig szenvedni, hogy sem mi ő hatalmasságnak vétenénk.

Az lengyel állapotot ami illeti, arról én sokat gondolkodtam, de ily hértelen sem az svéciai királlyal,¹⁰¹ sem az Friderikusz öccsével¹⁰² nem traktálhattunk. Szegény Raczivil¹⁰³ pedig megholt étetés miatt. Én magam pedig ennyi felé nem szakadhatok, mert ilyen erős ellenséggel lévén dolgunk, az országra nagy se-rénsséggel való gondviselés kívántatik, mind azáltal keresek módot benne, hogy

⁹⁹ I. Szülejmán szultán (1494–1566, uralkodott 1520-tól).

¹⁰⁰ Szapolyai János magyar király (1487–1540, uralkodott 1526-tól).

¹⁰¹ II. Gusztáv Adolf svéd király (1594–1632, uralkodott 1611-től).

¹⁰² Lajos Fülöp (1602–1655) simmern-kaiserslauterni palotagróf.

¹⁰³ Janusz Radziwiłł (1579–1620), 1606-ban a zebrzydowski vagy sandomierzi felkelés (*rokosz Zebrzydowski* vagy *rokosz sandomierski*) vezetője III. Vasa Zsigmond lengyel király ellen.

elkezdjem és exploráljam [kikémleljem] elméjeket némely nagyuraknak és nemességnek, királyokat meg vetnék-e nem-e? Én nem kételkedem semmit benne, hogy ha az nagy ellenséget és hatalmas erőt országokban látják lenni, igen nagy scissiot [szakadást] csinálhatunk köztök, mert bizonyos dolog, hogy most is igen sokan szidalmazták, átkozták királyokat,¹⁰⁴ hogy ő miatta pusztul országok. Főképpen az Moldovában való harcokon, hogy anni sok úr és nemesség elveszett. Siratják és szánják attyokfiait, sztároszta Pniczki, ki most krakkaj castellanus,¹⁰⁵ nagy ellensége királynak, én hozzám jól viseli magát. Elkezdem mindjárt és valamit efficiálhatok [megcselekedhetek], tudósítom mindenekről kegyelmed által mind az vezért, s mind Cornelius Haga¹⁰⁶ uramat. Ezeket akaránk kegyelmednek megírunk, ad partem [részint] mely dolgok hogy eltemetve legyenek kegyelmednél, mégis Istenre, lelke idvességére kénszerítem kegyelmedet.

Minemű rezolúciót [döntést] vehet erről az én diskurzusomról kegyelmed, engemet sietséggel informáljon bizonyoson felőle, postámat ne késlelje, expedálja sietve hozzám.

Az békességet, amint megírtam, hogy traktáltam az mai napig in eum finem [avégre], hogy az üdöt magamnak megnyerhettem volna, hatalmas császár segítsége és Friderikusz is amíg elérkeznek, addig az ország lehetne immunis az ellenségnek kegyetlenségétől, mellyet végben is vihettem volna, usque ad ultimum diem Junii [június utolsó napjáig] az ország rezignációját [beleegyezését] deferálni [engedni] ígérték vala, és addig az direkció én kezemben lött volna engedtetve. De az Szécsy árultatás,¹⁰⁷ mely palatínus¹⁰⁸ tanácsából lött bizonyoson, hogy ez kicsiny eredetet véve magának, Fileket elpártoltatta,¹⁰⁹ arra képest a német immár mostan különben nem akarja, hanem hogy Pozsonban a koronát visszavigyék, és együtt az várossal resignáljam [átadjam] Sopront, Szombatot, Újvárat. Az többit kezemnél hagyják ad ultimum Junii [június végéig], melyre semmiképpen én sem mehetek, és úgy frustra laboravimus [hiába munkálkodtunk] noha eddig is sok harcaink voltanak, de annál inkább lesznek, immár azért én Kassára megyek, az koronát Ecsedben küldöm, ám járkáljon széllal az országban.

Ezt a várat 4000 emberrel muniálom [megerősítem], generális uram benne marad, és fogadja megtartani Lévát, Nógrádot, Nitrát, s a többit is muniálom, és magam vigyázva készülök, mihelt az segítség elérkezik, azontól szép hadakkal

¹⁰⁴ III. Zsigmond lengyel király (1566–1630, uralkodott 1587-től).

¹⁰⁵ Jerzy Zbaraski (1573–1631), aki Pińsk sztárosztája volt 1620-tól.

¹⁰⁶ Cornelis Haga (1578–1654), Hollandia első követe az Oszmán Birodalomban.

¹⁰⁷ Széchy György 1621. április végén visszatért II. Ferdinánd hűsége alá.

¹⁰⁸ Forgách Zsigmond (1565–1621) nádor.

¹⁰⁹ Fülek 1621. április 9-én tért vissza II. Ferdinánd hűsége alá.

indulok én is. Kegyelmed ezeket értvén maturáljon [siettesen] minden expedíciókat.

Az pártosokat az Úr Isten talán csak ma is megszegyeníti, de Széchy Muránban hallgat. Datum in Nova Arce¹¹⁰ 11.¹¹¹ Aprilis 1621. Kegyelmed ezeket el ne hallgassa, proponálja Gürcsi apánknak¹¹² először, az kapi agának¹¹³ is, de először Gürcsinek és az fővezérnek,¹¹⁴ s ha kívántatik az muftinak,¹¹⁵ hodzsának,¹¹⁶ Halil pasának.¹¹⁷

Címzés: Generoso Johanni Rimay Legato nostro ad Fulgidissimam Portam Ottomanicam et Fideli sincere nobis dilecto.

¹¹⁰ Érsekújvár.

¹¹¹ A dátum eredetileg 1621. április 10. volt, amelyet Bethlen Gábor 11-re módosított.

¹¹² Gürdzsi Mehmed pasa másodvezír, aki 1622. szeptember 21-én négy és fél hónapra a nagyvezíri címet is megkapta. Janicsárlázadás végzett vele.

¹¹³ A szeráj ajtónállóinak az agája, törökül baş kapıcı başı, 1619–20 fordulóján Kurd agának hívták.

¹¹⁴ 1621. március 9-én elhunyt a korábbi nagyvezír, Güzeldzse Ali, helyére Ohrili Hüszejin kapott kinevezést.

¹¹⁵ Hodzsa Szeádüddinzáde Eszád efendi, aki 1615–1622 között töltötte be a hivatalt.

¹¹⁶ Ömer hodzsa, II. Oszmán szultán nevelője. A korabeli török hírforrások szerint 1621 decemberében Mekkába száműzték, pontosabban utasították, hogy vegyen részt a zarándoklaton, és nem térhetett vissza.

¹¹⁷ Halil pasa 1616–1619 között volt először nagyvezír, majd 1626–1628 között másodszor is betöltötte ezt a hivatalt.



Bethlen Gábor és a szultán
Böhmischer Jesuiten Kehrauß, und Teutsche Weck Uhr (1620)
British Museum 1880,0710.935

ANGOL KÖVETJELENTÉSEK BETHLEN GÁBOR ELSŐ HADJÁRATÁRÓL ÉS A NIKOLSBURGI BÉKEKÖTÉSRŐL (1619–1622)

ZARNÓCZKI ÁRON

Dudley Carleton hágai követ azon hírére reagálva, miszerint a fejedelem fegyverszünetet kötött II. Ferdinánd császárral 1620. január 16-án, John Chamberlain súlyos csapásnak minősítette Bethlen Gábor elpártolását.¹ Apja vaskereskedelemből származó vagyonát örökölve Chamberlain könnyű életet élhetett és idejének jelentős részét a barátaival, ismerőseivel való levelezéssel töltötte. Hosszú, irodalmilag is magas színvonalat képviselő levelei árulkodnak tájékozottságáról. Egyik legkedvesebb barátja volt a megszakításokkal másfél évtizedig diplomataként szolgáló Dudley Carleton.² Kiterjedt levelezésük során Chamberlain az angliai híreket, míg Carleton a hágai udvarban megszerzett információkat továbbította. Carleton ilyenformán nemcsak követi kötelességének megfelelően a királyi udvart tájékoztatta a legfrissebb hírekről, hanem a kormányzatban részt nem vevő barátját is.³

Carleton leveleiben természetesen beszámolt 1618 májusában, a cseh felkeléssel meginduló háború híreiről is. A később harmincéves háborúként ismertté vált konfliktus különösen V. Pfalzi Frigyes cseh királlyá választása és megkoronázása után vált érdekessé az a szigetországban, hiszen a pfalzi választófejedelem I. Jakab angol király veje volt. Ilyenformán Chamberlain véleménye nem meglepő, Bethlen Gábor az angol közvélemény egy részének szemében Frigyes egyik fontos szövetségesének számított egy olyan konfliktusban, amit eleve kiemelt figyelemmel kísértek a szigetországban.

Bár Carleton kétségkívül fontos szerepet töltött be a hírek továbbításban, a londoni udvarnak Bécsbe küldött követein keresztül lehetősége nyílt közvetlen információk szerzésére is. Jakab király nem kívánt katonai támogatást nyújtani Frigyesnek, ezért megpróbálta diplomáciai úton, közvetítéssel rendezni a konfliktust

¹ „... the falling away of the Prince of Transylvania, under the colour of a truce, gives a great blow to the cause, as we understand it here”. *The Court and Times of James the First*. Ed. by Thomas Birch. Vol. II. London, 1849. 201.

² Dudley Carleton (1573–1632) velencei (1610–1615), majd hágai (1616–1625) követ. Dorchester vikomtja és államtitkár 1628-tól haláláig.

³ Dudley Carleton to John Chamberlain, 1603–1624. *Jacobean letters*. Ed. with an introd. by Maurice Lee, Jr. New Brunswick, NJ, 1972. Carleton leveleinek további kiadásai: *Letters from and to Sir Dudley Carleton, Knt. during his embassy in Holland, from January 1615/6 to December 1620*. Ed. by Philip Yorke. London, 1780; *Sir Dudley Carleton's State Letters, during his Embassy at the Hague, A.D. 1627*. Ed. by T. P. [Thomas Phillipps]. [s.l.], 1841.

II. Ferdinánd császár és Frigyes között. Ennek érdekében többször is követet küldött 1619 és 1621 között a császári udvarba. A diplomaták egyeztetéseik alakulása mellett beszámoltak a háború fejleményeiről, így Bethlen Gábor tevékenységéről is, bővebb, jobb megfigyelésekkel és esetenként véleményekkel informálva, segítve a londoni udvart. Egyaránt jelentettek a fejedelem hadmozdulatairól, királlyá választásáról vagy éppen a nikolsburgi béketárgyalásokról.⁴ Tanulmányom célja ezen jelentések bemutatása, elemzése, amelyekből kiderül az angol követek Bethlen Gáborról alkotott képe, valamint az, hogy milyen szerepet, milyen hatást tulajdonítottak az angolok a fejedelemnek a harmincéves háború korai szakaszában.

Erre a levelezésre korábban kevés figyelem irányult, átfogó vizsgálatára nem került sor. Bethlen Gábor angol kapcsolatainak kutatói elsősorban 1622-től, a fejedelem és Sir Thomas Roe konstantinápolyi követ kapcsolatának kezdetétől vizsgálták az angol–erdélyi diplomáciai összeköttetéseket a hágai szövetség megkötéséig.⁵ A korábbi, Bethlennel kapcsolatos angol jelentések csak elvétve kerültek feldolgozásra, az egyetlen jelentősebb gyűjtés Marczali Henrik munkája. Regesztái figyelemfelkeltőek, még ha teljességre nem is törekedett a gyűjtés során.⁶ Angyal Dávid hivatkozik John Eyre (Roe elődje a konstantinápolyi követi tisztségben) levelére, amelyben Vác oszmán elfoglalásáról számol be. Ugyancsak megemlíti, hogy a követ támogatná a csehek és Bethlen háborúját, de utasítása értelmében nem segítheti őket.⁷ Bár Rugonfalvi Kiss István hitelesnek fogadja el⁸ azt a Jakabnak tulajdonított levelet, amely a király jóindulatát bizonyítaná

⁴ A kiadatlan jelentések lelőhelye: TNA PRO SP 80/3–5.

⁵ *Gindely Antal – Acsády Ignác*: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Bp. 1890. 61; *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. (A magyar nemzet története 9.) Bp. 1998. 197–246. (Első kiadása: Bp., 1898.); *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. A bevezető tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét Pamlényi Ervin írta. Bp. 1983. 220–226. (Első kiadása: Bp., 1929.); *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 317; *Makkai László*: Az ellenreformáció és a harmincéves háború: Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648). In: Magyarország története 1526–1686. I. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 818–858; *Péter Katalin*: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története II. köt. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp. 1986. 659–678; *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992; *Piri Zoltán*: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. Történelmi Szemle 41. (1999: 1–2. sz.) 157–176; *Kellner Anikó*: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 7. (2006: 23. sz.) 103–111.

⁶ *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Bp., 1882. 133–161.

⁷ *Angyal Dávid*: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok 34. (1900) 399–400.

⁸ *Rugonfalvi Kiss István*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. 2. kiad. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 133–134. (Első kiadása: Debrecen, [1929].)

Bethlen irányába,⁹ viszont, ahogy már Angyal Dávid is megállapította,¹⁰ ez teljesen ellentétes a király politikájával és más leveleivel.

A Bethlen Gáborral foglalkozó egykorú angol nyomtatványokat Gömöri György gyűjtötte össze, a róla szóló első említésekből is idéz, újabban pedig Vincze Dániel elemezte az első angol újságoknak a fejedelemtől szóló híradásait.¹¹ Kurucz György szintén foglalkozott a Bethlenről szóló első angol hírekkel fejedelemmé választásának idejéről. Véleménye szerint az, hogy Parole Pindar konstantinápolyi és Stephen Le Sieur bécsi követ török bábként jellemzi Bethlent, alapvetően befolyásolta Jakab király véleményét a fejedelemtől.¹² Robert Zaller Lord John Digby 1621-es bécsi követségének idején küldött leveleiből hoz példákat a Bethlennel kapcsolatos információkra.¹³ Legújabbban Petrőczy Éva foglalta össze a korabeli Anglia és Magyarország politikai és kulturális kapcsolatait.¹⁴

Angol külpolitika a harmincéves háború első éveiben

A Bethlen Gáborról szóló angol követjelentések ismertetése előtt érdemes Jakab király és Anglia külpolitikai céljait és lehetőségeit is röviden bemutatni, mivel ezek alapvetően meghatározták a háborúhoz, Frigyes cseh királyságához és így áttételesen a fejedelemtől függő viszonyt.

Jakab 1603 tavaszán nemcsak Anglia trónját, hanem a közel két évtizede tartó spanyol háborút is örökölte I. Erzsébet királynőtől. A konfliktust gyors lezárására törekedett, különösen a háború költségei és a kereskedelem visszaesése miatt.¹⁵ Az 1604 augusztusában megkötött londoni béke fenntartása külpolitikájának egyik legfontosabb elemévé vált: Spanyolországgal meg kell őrizni a békés viszonyt.

Anglia kapcsolatai Közép-Európával, így a Habsburg Birodalom országaival is, az 1610-es években kezdtek erősödni, jórészt a pfalzi választófejedelmek hatására. Mindez egybecsengett azzal az angol elképzeléssel, miszerint a külpoli-

⁹ Galantai Gróf Esterházy Miklós Magyarország nádora. II. köt. 1623–1626. [Szerk. Szalay László]. Pest, 1866. 5–8.

¹⁰ Angyal D.: Magyarország története II. Mátyástól i. m. 198.

¹¹ Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények 98. (1994) 52–61; Vincze Dániel: Bethlen Gábor és az első angol újságok. Fons 17. (2010: 1. sz.) 59–111.

¹² Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 59.

¹³ Robert Zaller: „Interest of State”: James I and the Palatinate. Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies 6. (1974: 2. sz.) 144–175.

¹⁴ Petrőczy Éva: I. (VI.) Jakab és Magyarország. Egyháztörténeti Szemle 13. (2012: 1. sz.) 46–55.

¹⁵ Roger Lockyer: The Early Stuarts: A Political History of England 1603–1642. London–New York, 1989. 12–13.

tika egyik fő célja a kontinens protestánsainak védelme.¹⁶ Ennek a külpolitikai nyitásnak az egyik legjobb példája V. Frigyesnek és Jakab lányának, Erzsébetnek 1613-as házassága. Igaz, Jakab külpolitikai koncepciójában más hangsúllyal szerepelt a protestáns kapcsolat, mint a pfalziak értelmezésében: nem támogató, sokkal inkább semleges fél kívánt lenni és ugyanolyan fontosnak tartotta a katolikus Spanyolországgal való jó viszony fenntartását is.¹⁷ Ennek a spanyolbarát politikának a legfontosabb eleme volt, hogy a trónörökösnek (Henrik hercegnek, illetve az ő 1612-es halála után Károlynak) spanyol feleséget kívánt szerezni. A terv kedvező fogadtatásra talált Madridban is, ahol tartottak attól, hogy Jakab a protestánsok egyik fő támogatójává válik, így 1613-ban Don Diego Sarmiento de Acuña-t, Gondomar grófját küldték Londonba, a házasság előkészítésére. Gondomarnak sikerült elnyernie Jakab bizalmát és támogatták a spanyol házasságot pártoló angol urak is.¹⁸ Ugyanakkor sem Jakab, sem III. Fülöp spanyol király nem mutatkozott hajlandónak a kompromisszumokra, különösen vallási kérdésekben. A tárgyalások hosszú ideig elhúzódtak és csak az 1618. május 23-i prágai defenesztrációt követő események miatt váltak újra fontossá.¹⁹

A cseh felkelést megindító prágai események elsősorban a protestáns nemesség sérelmeire, illetve a későbbi II. Ferdinánd császár 1617. évi cseh királlyá választásával szembeni elégedetlenségre vezethetők vissza. Később, 1619 tavaszán-nyarán a csehek helyzete meglehetősen kedvező volt, nemcsak a cseh korona országai, hanem Alsó- és Felső-Ausztria is csatlakozott a felkeléshez. Májusban Heinrich Matthias von Thurn gróf vezetésével már Bécset ostromolták seregeik.

Jakabot és Angliát ekkor még nem érintette közvetlenül a konfliktus, a király azonban igyekezett közvetítőként fellépni és egyik bizalmas titkos tanácsosát küldte a szembenálló felek megbékítésére. James Hay, Doncaster vikomtja azonban hiába tárgyalt 1619 tavaszán és nyarán Brüsszelben, Heidelbergben, Münchenben, illetve a császárral Frankfurtban, valamint ágensei révén a csehekkel Prágában is.²⁰ A mediáció sikertelen volt, sőt, alig néhány hónappal később Prá-

¹⁶ *Simon Adams: Spain or the Netherlands? The Dilemmas of Early Stuart Foreign Policy.* In: *Before the English Civil War: Essays on Early Stuart Politics and Government.* Ed. by Howard Thomlinson. London, 1983. 80.

¹⁷ *Thomas Cogswell: The Blessed Revolution: English Politics and the Coming of War, 1621–1624.* Cambridge, 1989. 15.

¹⁸ *Charles H. Carter: Gondomar: Ambassador to James I.* *The Historical Journal* 7. (1964: 2. sz.) 189–208.

¹⁹ *Adams, S.: Spain or the Netherlands... i. m. 88–89.*

²⁰ *Edward McCabe: England's Foreign Policy in 1619: Lord Doncaster's Embassy to the Princes of Germany.* *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 58. (1950) 471–476.

gában sor került Ferdinánd trónfosztására és Frigyes királlyá választására (1619. augusztus 22. és 26.).

Jakab király békére és egyensúlyra törekvő külpolitikájával nem volt összeegyeztethető Frigyes cseh királlyá választása. A pfalzi választófejedelem apósához fordult támogatásért, azonban Angliából ellentétes tanácsokat kapott, míg Jakab nem támogatta, addig George Abbot, Canterbury érseke a korona elfogadására bízta.²¹ Végül Frigyes a cseh korona elfogadása mellett döntött, koronázására 1619. november 4-én került sor.

A pfalzi választófejedelem mellett Bethlen Gábor, Károly Emánuel savoyai herceg és János György szász választófejedelem neve merült fel lehetséges cseh királyként. Elsősorban azért esett Frigyesre a csehek választása, mert kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett.²² Korábban csak csekély segítséget kaptak potenciális szövetségeseiktől. A német fejedelmek támogatásán kívül Károly Emánuel 1618 végén Ernst von Mansfeld zsoldosvezért, valamint az általa, eredetileg a hercegnek felfogadott zsoldossereget bocsátotta a csehek rendelkezésére, Sir Isaac Wake angol követ közbenjárására.²³

Jakabnak dinasztikus érdekei miatt mindenképpen szerepet kellett vállalnia a konfliktusban, de nem akarta elmérgesíteni a spanyolokkal való kapcsolatát sem. Így nem támogatta a katonai beavatkozást, mindössze néhány ezer angol zsoldost engedett Frigyes szolgálatába és őket is elsősorban Alsó-Pfalz védelmével bízta meg.²⁴ Pedig sokan számítottak arra, hogy a király hadseregével támogatni fogja Frigyes, mind alattvalói, mind Európa katolikus és protestáns uralkodói, így Bethlen Gábor is. Jakab ehelyett kísérleteket tett a Frigyes és Ferdinánd közötti konfliktus megoldására. Ennek érdekében követei bejárták Európa fontosabb udvarait, Madridtól Brüsszelen át Bécsig, hogy békét közvetítsenek. Frigyes fehérhegyi veresége (1620. november 8.) idején az Ambrogio Spinola vezette flandriai spanyol hadsereg már megkezdte Alsó-Pfalz meghódítását (utolsónak Frankenthal városát vették be 1623. márciusában). A fehérhegyi csata után egy évvel pedig Felső-Pfalz került bajor kézre. Jakab és követei céljaikban igyekeztek alkalmazkodni a változó helyzethez. A békeközvetítés mellett igyekeztek rávenni a császárt és a spanyol királyt a pfalzi területek visszaadására, különösen azután, hogy II. Ferdinánd 1621 januárjában megfosztotta Frigyes a választófejedelmi címétől.

²¹ Brennan C. Pursell: *The Winter King: Frederick V of the Palatinate and the Coming of the Thirty Years War*. Aldershot, 2003. 73–77.

²² Peter H. Wilson: *Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War*. London, 2010. 283–286.

²³ J. V. Poliženský: Gallants to Bohemia. *The Slavonic and East European Review* 25. (1947: 65. sz.) 395.

²⁴ Wilson, P. H.: *Europe's Tragedy* i. m. 322; Pursell, B. C.: *The Winter King* i. m. 109.

Az első jelentések Bethlen Gáborról

Az angol követek figyelmét Bethlen Gábor már 1608-as konstantinápolyi követsége idején felkeltette²⁵ és ha szűkszávuán is, de fejedelemmé választásáról is jelentettek. Különösen az 1613-as jelentések számítanak fontosnak: mind Sir Paul Pindar konstantinápolyi,²⁶ mind Sir Stephen Le Sieur bécsi követ beszámolt arról, hogy Bethlent a törökök állították a meggyilkolt Báthory Gábor helyére és a közvélekedés szerint mindez az oszmánok térnyerését is jelentette, ami a magyar területekre is hatással lehet.²⁷ A fenyegetésről szóló híreket Le Sieur ráadásul közvetlenül Jakab királynak küldte, nem pusztán a diplomácia napi ügyeit intéző államtitkárok valamelyikének.

Bethlen Gábor 1619. augusztus 26-án indult első hadjáratára. Ettől fogva rendszeresen említik az angol követek, beszámolnak a katonai események és béketárgyalások haladásáról, külön kitérve az oszmánok szerepére, és esetenként személyes véleményüket is megfogalmazva.

A hadjárat első hónapjaiban John Carpenter angol ügynök jelentéseiben a Bethlen hadmozdulataival kapcsolatos értesüléseket foglalta össze.²⁸ Csakúgy, mint a már említett Dudley Carleton, aki a Hágába érkező híreket továbbította Londonba, esetenként Bethlen leveleivel együtt,²⁹ amelyeket a követ elmondása szerint esetenként gyorsabban kinyomtattak, minthogy le tudta volna másolni őket.³⁰ Így szereztek tudomást Londonban Pozsony elfoglalásáról és a korona megszerzéséről (1619. október 14.). Carleton közvetítve a különböző híreszteléseket, több jelentésben beszámolt Bethlennek a koronával való feltételezett céljairól. Először még felmerült, hogy átadja azt Frigyesnek, később viszont már csak koronázásának időpontja volt kérdéses.³¹ Természetesen nem maradhatott figyelmen kívül az oszmánok szerepe sem, a koronázás kérdésében Carleton szerint nekik volt kulcsszerepük, tőlük függött az időpontja, valamint jelen kellett lennie rajta a budai pasának is.³²

²⁵ *Angyal Dávid*: Pótlékok a londoni okmánytárhoz. TT [24.] (1901) 418.

²⁶ *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 59.

²⁷ Le Sieur még csak Báthory meggyilkolását említi 1613. november 22-én, Wolfenbüttelben kelt levelében részletesebben december 29-én ír az erdélyi fejleményekről. TNA PRO SP 80/3 f. 73v–74r. és f. 90r.

²⁸ Például: TNA PRO SP 80/3 f. 185v., 191v–192r., 345v.

²⁹ Letters from and to Sir Dudley Carleton, i. m. 389, 456.

³⁰ Uo. 396. A kinyomtatott leveleket, amelyekre Carleton utal, egyelőre nem sikerült azonosítanom.

³¹ Uo. 396.

³² Uo. 431.

A Bethlen Gábort királlyá választó, 1620-as besztercebányai országgyűlésről immár Henry Wotton³³ tájékoztatta az angol királyt, szintén Bécsből, mellékelve a választás tizenkilenc feltételét is.³⁴ Azonban a koronázásra nem került sor és ez a halogatás újabb feltételezéseknek adott teret: Wotton jelentései szerint a császár pusztán időhúzásnak vélte, mások szerint egész Magyarország elfoglalását tervezte a fejedelem.³⁵ Amikor szeptember végén Bethlen még mindig nem koronáztatta meg magát, Wotton annak adott hangot, hogy immár egyre többen azt feltételezik, még a fejedelemmel szimpatizálók közül is, hogy az oszmánok beleegyezését várja.³⁶ Felhívta ugyanakkor az angol király figyelmét arra is, hogy bár a fejedelem korábban békekötést ígért a francia követeknek, ezután inkább királlyá választotta magát.³⁷ A negatív vélemények mellett nem került el Wotton figyelmét, hogy Bethlen újabb várakat foglalt el és a fejedelem lovasse-rege a Pozsony mellett épített hídon átkelve könnyen Bécs, vagy Stájerország ellen vonulhatott. Részletesen beszámol Dampierre-nak a híd lerombolását célzó akciójáról 1620 októberében, amely a hadvezér halálához vezetett. A követ tisztában volt azzal, hogy a fejedelem sikerei befolyásolják Frigyes hadi helyzetét is.³⁸ Emiatt kérhetett engedélyt Jakabtól a kapcsolatfelvételre, hogy tárgyalhasson Bethlennel, ahogy azt a franciák is teszik. Ugyanakkor megjegyzi, hogy nem választott magyar királyként, hanem erdélyi fejedelemként kezelné Bethlen Gábort,³⁹ valószínűleg ezzel próbált hatni a Bethlent nem kedvelő Jakabra. Annak viszont nincs nyoma, hogy Wotton engedélyt kapott volna az egyeztetésre. Bár a fehérhegyi csata után a követnek tovább kellett volna indulnia Velencébe, még egy hónapot várt, mivel úgy vélte, hogy Bethlen sikerei miatt veresége ellenére még Frigyesnek is lehet esélye, amennyiben a fejedelem közösen akar tárgyalni a cseh királlyal és nem külön békülne a császárral.⁴⁰

³³ Henry Wotton (1568–1639) költő és diplomata, velencei követ 1604 és 1624 között kisebb megszakításokkal.

³⁴ Letters and Dispatches from Sir Henry Wotton to James the First and his Ministers, in the Years MDCXVII–XX. Ed. by George Tomline. London, 1850. 221. Wotton leveleire ld. még: *Petrőczy É.*: I. (VI.) Jakab i. m. 46–47.

³⁵ Uo. 228.

³⁶ „I am sorie to saie, that some, euen of those that otherwise will affect him, beginne to imagine that he *suspendes this Crowning for the Turckes assent.*” Uo. 228.

³⁷ Uo. 222.

³⁸ Uo. 221–222, 229.

³⁹ „[...] *to send me Credential letters, to treat with Bethlem Gabor vpon occasion, as the French haue.* Not as to an Elected King of Hungarie, (for so he was not, either at mine or theire coming oute) *but as Transyluaniae Principi, et Hungaricarum Partium Domino* [...]” Uo. 230.

⁴⁰ Uo. 250–251. *Lyan Pearsall Smith*: The Life and Letters of Sir Henry Wotton. Vol. II. Oxford, 1907. 201–202.

Lord John Digby bécsi követsége

A sikertelen egyeztetések hatására Jakab 1621 tavaszán Lord John Digbyt, egyik legbefolyásosabb támogatóját és diplomatáját küldte Bécsbe. Követutasításából egy, a korábbi diplomáciai egyeztetésekhez képest átgondoltabb terv körvonalazódik: egyfelől kihasználhatta a konstantinápolyi angol jelenlétet az oszmánok visszatartására, másfelől kiterjeszthette a békeközvetítést a Frigyes-szövetséges német fejedelmekre is.⁴¹ Azonban a korábbi követekhez hasonlóan nem kapott utasítást Bethlen Gáborra vonatkozóan.⁴² Ez a körülmény azért is különösen érdekes, mert a fejedelem ekkorra már lényegében egyedül maradt: Frigyes nemcsak Csehországot, de Pfalzot is elvesztette és támogatóinak csak csekély része vállalta a harc folytatását.

Ez év nyarán a fejedelem ismét jelentős katonai sikereket ért el. Digby egyik első bécsi jelentésében hosszasan taglalta Bucquoi császári hadvezér halálának körülményeit Érsekújvárnál. Megemlítette, hogy vezérük halála után a katonák elbátortalanodtak, a vallonok egy része pedig dezertált, mindeközben a fejedelem lovasai egyre közelebb értek Bécshez, már kevesebb, mint 40 angol mérföldre voltak a várostól.⁴³ Augusztusban egy külön levelet szentelt Pozsony második ostromának és a magyarok ausztriai portyáinak leírására. Pozsony jól erősített várát a fejedelem cseh és német segítséggel, összesen 40.000 emberrel és 9 ágyúval ostromolta. Részletesen elemezve a helyzetet Digby kiemelte, hogy Bethlennek gyorsan el kell foglalnia a várost, mivel már készülődik a felmentő sereg és ha elhúzódik az ostrom, abban az évben már nem tudja folytatni hadjáratát. Véleménye szerint ugyanis a magyar seregek sokkal inkább alkalmasak portyázásokra és az ellenséges seregek nyugtalanítására, semmint várostromra, vagy nyílt mezei csatára.⁴⁴

Frigyes szempontjából Digby nem tartotta hasznosnak sem Bethlen, sem német szövetségeseinek hadjárait, mivel azokat így is, úgy is kapcsolatba hozták a pfalzi választóval, ráadásul erkölcsileg is erősítették a védekező Ferdinándot. Az akciók táplálták Frigyesben a reményt, hogy nem kell egy számára nyilvánvalóan kedvezőtlen békét kötnie Ferdinánddal, ráadásul jelentősen rontották Digby tárgyalásainak esélyeit és hitelességét. Ugyanakkor megpróbálta Frigyes hasznára fordítani a császárt nehéz helyzetbe hozó hadieseményeket. Küldeté-

⁴¹ TNA PRO SP 80/4 f. 22–25. Digby tárgyalásait részletesen elemzi: *Zaller, R.*: „Interest of State” i. m. 155–174; *Pursell, B. C.*: *The Winter King* i. m. 140–144.

⁴² TNA PRO SP 80/4 f. 22–25.

⁴³ TNA PRO SP 80/4 f. 97r–100r.

⁴⁴ „For the Hungarians are much more proper for Inrodes and the disquiteing of an Army, then for the beseidging of Townes, or the coming to a Battayle.” TNA PRO SP 80/4 f. 182r–v.

se végül sikertelenül zárult. Frigyes nem volt hajlandó engedményeket tenni, a Pfalz védelmével megbízott angol zsoldossereg egy püspök birtokát fosztotta ki, de a legnagyobb csapást Lord Digby küldetésére Frigyes német szövetségeseinek és Bethlennek az új hadjárata jelentette.

Lord Digby végül 1621. szeptember 5-én hagyta el Bécsset. Követsége sikertelen volt, nem tudta rávenni a fehérhegyi csata után kedvező helyzetben lévő Ferdinándot, hogy engedményeket tegyen Frigyes felé: utolsó audienciáján is Frigyes maradék cseh várainak átadását, valamint német szövetségeseinek fegyverletételét követelték tőle a fegyverszünetért cserébe,⁴⁵ amire viszont Frigyes nem volt hajlandó. Bár Digby hazafelé tartva tett még egy gyorsan kudarcba fulladó kísérletet arra, hogy Miksát fegyverszünetre bírja, ekkorra már nyilvánvaló volt számára – és jelentései alapján a londoni udvar számára is –, hogy Bécsben nem tudják rendezni Frigyes helyzetét. Az angol diplomácia figyelme ezután Madrid felé fordult és a következő két évben IV. Fülöp spanyol királyon keresztül igyekeztek nyomást gyakorolni Ferdinándra.⁴⁶

Miközben Lord Digby Bécsben tárgyal, Jakab kénytelen volt összehívni a Parlamentet, 1614 óta először. A király számára is egyértelmű volt, hogy külpolitikája sikertelen, így az 1621-es parlament egyfelől Jakab külpolitikájának megerősítését, másrészt pedig az eseményekbe való beavatkozás mikéntjének eldöntését célozta. A parlament alsóháza – amelyben a képviselők többsége a Frigyes melletti fegyveres beavatkozást támogatta – szokatlan gesztust tett már az első ülészak elején: két új adót szavazott meg Jakab külpolitikájának támogatására, amit a király Alsó-Pfalz védelmének erősítésére használhatott fel. A továbbiakban is mindössze egyszer emelték fel a szavukat a konkrét katonai segítség mellett. Miután azonban Lord Digby sikertelenségével és Frigyes szövetségeseinek már említett új hadjáratával a békekötés ismét távolinak látszott Jakab számára, már a második ülészak megnyitása előtt a parlament feloszlátása mellett döntött, nehogy az alsóház kényes helyzetbe hozza és megpróbáljon beleszólni külpolitikájába.⁴⁷ Sikertelensége ellenére a király továbbra is diplomáciai úton kívánta rendezni Frigyes helyzetét, figyelme azonban Bécs helyett Madrid felé fordult és a továbbiakban a spanyolokkal tárgyal.

⁴⁵ Zaller, R.: „Interest of State” i. m. 168.

⁴⁶ Erre részletesebben lásd: Brennan C. Pursell: *The End of the Spanish Match. The Historical Journal* 45. (2002: 4. sz.) 699–726.

⁴⁷ Simon Adams: *Foreign Policy and the Parliament of 1621 and 1624. In: Faction and Parliament: Essays on Early Stuart History.* Ed. by Kevin Sharpe. London–New York, 1978. 139–153; Brennan C. Pursell: *James I, Gondomar and the Dissolution of the Parliament of 1621. History* 85. (2000: 279. sz.) 428–445; *Uő: War or Peace? Jacobean Politics and the Parliament of 1621. In: Parliament, Politics and Elections, 1604–1648.* Ed. by Chris R. Kyle. (Camden Fifth Series 17.) Cambridge 2001. 149–177.

Lord Digby távozása után unokaöccsét, Simon Digbyt hagyta Bécsben ágensi minőségben.⁴⁸ Ő, bár többször kért, nem kapott szélesebb felhatalmazást tárgyalások folytatására, így jórészt megfigyelőként működött a császári udvarban. Bethlen csapatainak stájerországi és alsó-ausztriai portyázásai ekkorra már jobban éreztették hatásukat: Bécs megtelt menekültekkel, ami az árakat is felverte, illetve naponta érkeztek az újabb fosztogatásokról, kegyetlenkedésekről szóló hírek. 1621 szeptemberétől azonban nem a hadiesemények, hanem a kezdődő nikolsburgi egyeztetések kötötték le Simon Digby figyelmét. Hírt adott arról, hogy a hat császári megbízott személye valószínűleg rossz választás volt, mivel a magyarok nem kedvelik őket, általános vélemény szerint nem fognak tudni megegyezni.⁴⁹ Beszámolt arról, hogy októberben az elvett egyházi földek visszaadásáról és vallási kérdésekről tárgyaltak,⁵⁰ valamint hosszan jelentett Thurzó Imre halálának gyanús körülményeiről. Levele szerint a fiatal magyar arisztokrata megvakult, megsüketült és a haja is kihullott, így a legtöbben mérgezésre, vagy csökönyössége miatt isteni ítéletre gyanakodtak.⁵¹ Az egyeztetések fontosak voltak a követ számára, szinte minden jelentésében említést tett róluk, akkor is, ha éppen nem tudott újdonságról beszámolni.

Az év végéhez közeledve Simon Digby egyre kevésbé bízott a békeszerződés létrejöttében. Levelei szerint ekkor már nemcsak a közvélemény, de maga a császár sem remélte, hogy megegyezés születik, és már a lengyelek felé tapogatózott segítség ügyében. II. Ferdinánd 15–20 ezer kozákot szeretett volna Bethlen ellen bevetni, de a fejedelem és János György jägerndorfi őrgróf seregei is a határ közelében állomásoztak.⁵²

Az új év azonban Digby várakozásával ellentétben békét hozott: 1622. január 6-án Bethlen aláírta a nikolsburgi békét. Bár a szerződésben lemondott magyar királyi címéről, jelentős területekhez jutott a hét felső-magyarországi vármegye, illetve Oppeln és Ratibor hercegségek megszerzésével. Bethlen visszavonult Kassára, április 3-tól pedig Pozsonyban országgyűlést tartanak a béke becikelyezésére – jelentette a követ, nem felejtve el megemlíteni, hogy az így fel-

⁴⁸ TNA PRO SP 80/4 f. 37r., f. 242r.

⁴⁹ TNA PRO SP 80/4 f. 269r. A követ Franz von Dietrichstein bíborost, Pázmány Pétert, Siegfried Preiner bárót, illetve Rambaldo Collalto és Franz Christoph von Khevenhüller grófokat nevezte meg a tárgyalások résztvevőjeként, hozzátéve, hogy van egy hatodik császári megbízott is, akinek a nevét nem tudja. Értesülései némileg pontatlanok voltak: a tárgyalóküldöttségben csak öten voltak és Khevenhüller helyett Esterházy Miklós vett részt a tárgyalásokon. *Angyal D.: Magyarország története II. Mátyástól i. m.* 181.

⁵⁰ TNA PRO SP 80/4 f. 311r.

⁵¹ TNA PRO SP80/4 f. 314v.

⁵² TNA PRO SP 80/4 349v–350r., f. 355r.

szabaduló katonákat Frigyes még harcoló csapatai ellen vetheti be Ferdinánd.⁵³ A korábbi angol követek ugyancsak felismerték, hogy Bethlen leköti a császári seregek egy részét, akik egyébként Frigyes ellen harcoltak volna. Simon Digby-nél azonban ez a tény sokkal pozitívabb színezetet kap elődeihez képest, nála Bethlen hadmozdulatai nem a békét akadályozzák, hanem Frigyest segítik a Ferdinánd elleni háborújában. Ennek a segítségnek a végét jelenti a békeszerződés, amiről véleményét Digby kódolt üzenetben osztotta meg Londonnal. Eszerint, ha Jakab királyt meg lehetett volna győzni Bethlen ügyében, és tárgyaltak volna vele, akkor egy Frigyes számára is kedvező béke születhetett volna. A császár jobban tart a magyaroktól, mint akár az angol diplomataktól, akár a katonáiktól, mivel előbbiek közel vannak az örökös tartományokhoz, míg az angolok távol, és legfeljebb a német fejedelmek támogatásával tudják gyengíteni a császár hatalmát. A béke pedig Bethlen számára különösen kedvező volt, hiszen egy Csehországnál is nagyobb területet szerzett. A követ szerint a császár engedékenységebe az oszmánoktól való félelem is közrejátszott, de Digby remélte, hogy Frigyes legalább fele ilyen kedvező békét tud majd kötni. Számára további nehézséget jelent, hogy ha az országgyűlés elfogadja a békét, akkor egyedül kell tárgyalnia, sokkal keményebb feltételek mellett.⁵⁴

Simon Digby ezek alapján igencsak nagy reményeket fűzhetett ahhoz, hogy az országgyűlés nem fogja elfogadni a békét, ami hátrányos lett volna Frigyesre nézve,⁵⁵ így a továbbiakban a diétára koncentrált, amikor a magyar ügyekről jelentett. Figyelemmel kísérte a helyszínről való vitákat, a Sopront biztonságosabbnak tartó Ferdinánd és a Pozsonyt előnyben részesítő rendek között, valamint a megnyitó időpontjának többszöri halasztásáról.⁵⁶ Az országgyűlésről magáról is tudósított, beszámolva Thurzó Szaniszló nádorrá választásának körülményei-

⁵³ TNA PRO SP 80/5 f. 24r.

⁵⁴ „Have ever his Majestie hath been persuaded concerning Bethlen Gabor as I conceive that yf there had beene some what more respect borne to him, the Treaty might have been upon better teames for the Prince Elector, and I beleave that yt if there were any body that had Comission, there might yet be such meanes wrought that the Treaty of Nichlesburg might take small effect. And for my part I do no ways doubt but the feare of the Hungarians would take deeper impression and worke greater effects in the Emperor then either the mediation of his Majestie or the forces he can send against him, for the first toucheth to the quick and endangereth his proper Inheritances and some times his owne person and the other is farre from the heart and concerneth principally the princes of the Empire, the weakening of whose power is the way to the enlarging the Monarchy and the Dominions of the House Austria.” TNA PRO SP 80/5 f. 38r–v., f. 35r–v.

⁵⁵ „... if the Peace created at Nichlesburg receive an absolute conclusion it will be yll for the King of Bohemia, who is like then to Treat for his owne Affaires upon hard Conditions.” TNA PRO SP 80/5 f. 72r.

⁵⁶ TNA PRO SP 80/5 f. 68r–v., 83r.

ről, magának a nádori tisztségnek a fontosságáról. Felsorolta Bethlen követének ajándékait a császárnak, illetve röviden említést tett a királyné koronázásáról is. Továbbított Londonba egy listát a diétán részt vevő urakról⁵⁷ és nem felejtette el megemlíteni azt sem, hogy a császár sem nevezi immár töröknek Bethlent és más dehonesztáló jelzőket sem használ. Digby észrevette, hogy a császár támogatóinak száma jelentősen megnövekedett az országgyűlés idején, így a magyarok közül már nagyjából ugyanannyian támogatják, mint Bethlent. Értesítette a londoni udvart a fejedelem feleségének, Károlyi Zsuzsannának a haláláról is, és a találgatásokról az új feleséget illetően: Digby beszámolója szerint a jelöltek között felmerült a jägerndorfi örgróf legidősebb lánya és Thurzó Imre özvegye is.⁵⁸

Bethlen Gábor és az angol követek

A bécsi angol követek közül egyik sem lépett közvetlen kapcsolatba Bethlen Gáborral és arra sem találtam utalást, hogy a fejedelem Bécsbe érkező követeivel találkoztak volna. Bethlen sem kísérelte meg a kapcsolatfelvételt velük érthető okokból: Bécs nem számíthatott alkalmas helyszínnek az egyeztetésekre. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a fejedelem – hasonlóan Frigyes más szövetségeseihez, vagy éppen Ferdinánd császárhoz – ne számolt volna az angolok segítségével. Egy Thurzó Imrének 1620. április 15-én írt levelében fel is sorolja, hogy kiktől számítana támogatásra:

... de szomorkodom azon, hogy csak az szegény confoederatusok [szövetségesek] és mi vagyunk még is, és senki új segítségünk nincsen sem Angliából, Dániából, Belgiumból, imperiumból, sőt csak követeket sem expediálnak [küldenek] sohonnet ez mostani gyűlésre, a melyben reménljük vala az keresztyén fejedelmeknek és statusoknak mostani gyűlésben követségek által velünk való conjunctiojokat [csatlakozásukat], segítségének oblatioját [felajánlását], mely hogy nincsen, bizonyos jele azokról az részekről, hogy semmit nem remélhetünk, kin csak magamban igen sokat csodálkozom, és okait feltalálni nem tudom, miért kellessék az angliai, dániai királyoknak, Mauritius hercegnek⁵⁹ Belgiumban, Brandenburgicusnak, Helvetusoknak és az többi imperiumbeli reformata religión lévő hercegeknek imperialis városoknak magokat ily igen ez mostani állapattól megvonni ...⁶⁰

Az angol és dán királyok, a hollandok és a német fejedelmek beavatkozására számítottak a csehek és Frigyes is. Azonban a várt segítség elmaradt, annak el-

⁵⁷ Ez a lista ma már nem található a jelentés mellett, vagy elveszett, vagy lappang.

⁵⁸ TNA PRO SP f. 182v–183v., 188v., 189r., 190r., 253v.

⁵⁹ Nassaui Mór (1567–1625) Oránia hercege, holland helytartó.

⁶⁰ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiadta: Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 196–197.

lenére, hogy a fejedelem esetenként biztató híreket kapott, mint például 1621 áprilisában Rimay Jánostól. Bethlen konstantinápolyi követe egyenesen az angol követre hivatkozik: „Az Angliai követnek [Sir John Eyre] is nagy biztatási vadnak Angliából, hogy az Angliai király sok segítséggel fogja tartani az vejét az csehországi királt, eljövén segítségére az dániai királ is, az ki az derék subsidiumoknak generálisa is leszen az csehországi király mellé expediálandó hadba.”⁶¹

Rimay leveléből tehát kiderül, hogy ha Bécsben nem is, de Konstantinápolyban kapcsolatba tudtak lépni Bethlen követei az angolokkal. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy milyen volt a bécsi követek kapcsolatrendszere, honnét származnak az információik Bethlenről és a magyar vonatkozású ügyekről? Sajnos forrásaikat szinte sosem nevezik meg név szerint, legfeljebb az „egy baráttól”, vagy „megbízható ismerőstől” jelző különíti el a hiteles, vagy annak vélt híreket a pletykáktól. Egyes esetekben közlik az információ származási helyét, például: „egy magyar hozta Kassáról”.⁶² Bár Bécsben nem volt állandó angol követség, így I. Jakab oda érkező diplomatái, konstantinápolyi kollégáikkal ellentétben nem számíthattak egy alapvető kapcsolati hálóra, bizonyos információk és a lemásolt levelek mennyisége alapján jó kapcsolatokkal rendelkezhettek. A nikolsburgi béke pontjait például Dietrichstein bíboros másolatából ismerte meg Simon Digby.⁶³ Ugyanakkor a követek tisztában voltak azzal is, hogy a császári udvar, valódi szándékait leplezendő, többször is félrevezető információkat tett közzé. A Bethlen tevékenységéről továbbított információk esetén különösen érezhető az angol követek bizonytalansága, legyen szó akár Dudley Carletonról, Henry Wottonról vagy Simon Digbyről. Közvetlen kapcsolat hiányában legfeljebb értetlenségüket tudták kifejezni azokban az esetekben, amikor Bethlen újabb hadi terveiről szóló értesülésekhez jutottak, miközben a fejedelem éppen fegyverszünetet kötött, vagy Nikolsburgban béketárgyalásokat folytatott II. Ferdinánddal.

A londoni udvar viszonya Bethlen Gáborhoz

Ugyancsak lényeges kérdés, hogy az angol király és londoni udvara miként reagált a Bethlennel kapcsolatos hírekre. A követek jelentéseiből könnyen megállapítható, hogy elsősorban a fejedelem haderejét, katonai lehetőségeit értékelték. Bár komolyabb hadműveletekre kevésbé találták alkalmasnak, Bécs gyors elérésének lehetősége Bethlen előnyei közé tartozott. A fejedelem hadmozdulatai lekötötték a császári seregek egy részét, ezáltal könnyebbé vált Frigyes helyzete is, akire nagyobb nyomás nehezedett a császári és bajor seregek által. Békekö-

⁶¹ Rimay János összes művei. Összeállította: Eckhardt Sándor. Bp., 1955. 396.

⁶² TNA PRO SP 80/5 f. 83r.

⁶³ TNA PRO SP 80/5 f. 35r–v.

tés esetén ugyancsak előnyös lehetett volna Frigyes számára, ha Bethlennel közösen tárgyalnak Ferdinánddal. Amikor néhány évvel később Sir Thomas Roe konstantinápolyi követ hosszasan próbálja leveleivel az angol udvart rábírní arra, hogy vegye fel a kapcsolatot Bethlennel, mivel értékes szövetséges lehet, mindezek az érvek szinte ugyanígy jelennek meg. Csakúgy, mint a fejedelem oszmán kapcsolatainak említése. Ha nem is éri konkrétan a törökösség vádja a fejedelmet az angol követek részéről, tudták azt, hogy Bethlen mögött ott állnak az oszmánok és igencsak tartottak attól, hogy a fejedelem révén további keresztény területekhez juthatnak. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy Roe a korábbi diplomataknál jobban kiismerte a fejedelmet: számára például világossá vált, hogy Bethlen béketárgyalásai, békekötései mögött a szövetségesek hiánya áll, akik nélkül nem tudta folytatni hadjáratait.⁶⁴

Roe nem sokkal Konstantinápolyba érkezése után kért és kapott utasítást Bethlenre vonatkozóan 1622 áprilisában: Jakab gyakorlatilag a fejedelem tevékenységének figyelmen kívül hagyását kérte a követtől.⁶⁵ Ugyanakkor tudjuk, hogy a király esetenként személyes kihallgatásokon is érdeklődött a fejedelem ügyeiről.⁶⁶

Ezeknél az iratoknál jóval többet árulnak el a londoni velencei követek jelentései, például az 1619 és 1621 között szolgálatot teljesítő Girolamo Landóé, amelyek jól jellemzik Jakab viszonyulását a fejedelemhez ezekben az években. Lando szerint a király még 1620 elején megpróbálta elérni a konstantinápolyi követén keresztül, hogy a Porta állítsa meg Bethlen hadjáratát. Egy évvel később a velencei diplomata egy különös esetről számolt be, amikor Horace Vere, a Pfalzot védő angolok vezére a császár és a spanyol király leveleit küldte Jakabnak, azonban az iratokat féltek megmutatni a királynak. Bár tartalmukat a követ nem ismerteti, megjegyzi, hogy informátorai szerint Ferdinánd inkább Bethlenrel kötne békét, mint az angolokkal egyezne meg; megfogalmazása szerint egy Bethlennel jobban kell számolni, mint négy Jakabbal.⁶⁷

Lando jelentései szerint angol király többször tanácsolta Frigyesnek, vagy londoni követének, hogy ne hallgasson se Bethlenre, se a csehekre. Egy alkalommal a pfalzi választó követe maga is úgy jellemezte a fejedelmet, mint aki öntudatlanul is a kereszténység ellensége: bár református, de nagyon tartanak tőle, hogy a törököket be fogja vinni Csehországba. Jakab a szövetség megszakítását

⁶⁴ Kellner A.: A tökéletes követ i. m.

⁶⁵ The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628. Ed. by Samuel Richardson. London, 1740. 28.

⁶⁶ The Court and Times... i. m. 242.

⁶⁷ A velencei jelentéseket részben kivonatban, részben fordításban közli: Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. Vol. 16–17. Ed. by Allen B. Hinds. London, 1910. A könyv internetes, adatbázisba rendezett változatát használtam: <http://www.british-history.ac.uk/source.aspx?pubid=1015> (Utolsó letöltés ideje: 2012. április 28.)

tanácsolta, így különösen dühös lehetett, mikor Lord Digby kezébe került Frigyes egy Bethlennek címzett levele, amiben a további együttműködést kívánta. A velencei követ megjegyzi, hogy Frigyes helyzete is érthető volt, hiszen egyik támogatóját sem szívesen veszítette volna el. Digby továbbá kiemelte, hogy Ferdinánd úgy véli, Bethlen Bécs körüli portyái mögött Frigyes áll. Mindezek után Jakab számára nem maradt más lehetőség, mint levelekben tagadni Frigyes kapcsolatát Bethlennel, illetve más szövetségeseivel. Jakab mellett a diplomáciai ügyeket intéző államtitkárok sem szimpatizáltak Bethlennel, ők is úgy vélték, hogy török kapcsolatai rossz fényt vetnek Frigyesre.⁶⁸

* * *

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Bethlen Gábor első hadjárata és a nikolsburgi békekötés időszakában ha nem is állt a figyelem középpontjában, de jelentős tényezőnek tekintették Angliában. Az angol követeket elsősorban hadi tevékenysége és azoknak a Pfalzi Frigyesre való hatása, békekötése és az oszmánokkal való kapcsolata érdekelte. Mivel többségük Frigyes ügyével szimpatizált, ezért ilyen szempontból értékelték a fejedelem szerepét is, hiszen tudták, hogy Ferdinánd császárral és szövetségeseivel szemben minden segítségre szüksége van a pfalzi választófejedelemnek. Londonban I. Jakab és szűkebb környezete azonban épp ellentétesen tekintett Bethlenre. A király békére törekvő külpolitikájának egyik ellenségét látták benne, hiszen hadi sikereivel újra reményt adott a kompromisszumos javaslatok felé amúgy sem hajló Frigyes számára, ezáltal nehezítette Jakab céljainak elérését. Érdekes azonban, hogy a király jelenlegi tudomásom szerint nem próbált meg kapcsolatot építeni és diplomáciai úton befolyásolni Bethlent, legfeljebb a konstantinápolyi angol követségen keresztül igyekezett akadályozni a fejedelem törekvéseit. A jakabi külpolitika egészen a király haláláig nem váltott irányt és az újabb, 1623-as diplomáciai kudarcok ellenére is csak kisebb engedményeket tett a Frigyes katonai megsegítését elváró alattvalóinak. Az angol külpolitika irányváltására egészen 1625-ig, Károly trónralépéséig kellett várni, a Bethlennel való diplomáciai egyeztetések is csak ezután indulhattak meg.

⁶⁸ Uo.

KÜLFÖLDI DIPLOMATÁK BETHLEN GÁBOR SZOLGÁLATÁBAN

KÁRMÁN GÁBOR

Amikor Zygmunt Zaklika 1625. november 26-án átvette IV. Keresztély dán királytól a diplomáciai feladatai teljesítését igazoló ún. *recredentialis* levelet, és megkapta hozzá az uralkodó ajándékát, fel lehetett készülvé arra, hogy visszaútja Erdélybe nem lesz zökkenőmentes.¹ A kora újkori „kis jégkorszakban” november végén hosszás utazásra vállalkozni már önmagában is sok veszélyt jelentett, az útvonal pedig további nehézségekkel fenyegetett, hiszen a követnek több, Bethlen Gáborral kevésbé szimpatizáló uralkodó területén keresztül kellett utaznia. Még alig múlt egy éve annak, hogy III. Zsigmond lengyel király emberei a mazóviai Gąbin városában feltartóztatták az erdélyi fejedelem II. Gusztáv Adolfhoz igyekvő követeit; és bár a király megtiltotta, hogy felnyissák a náluk levő leveleket, arról mindenesetre értesült, hogy Bethlen politikai és családi kapcsolatot keres a svéd királlyal és erről felháborodva tájékoztatta az érdekelt hatalmakat, újabb adalékkal gazdagítva a már amúgy is radikálisan egymással szembenálló táborok által dominált európai politika botránykrónikáját.²

¹ IV. Keresztély levele Bethlen Gábornak (Nienburg, 1625. nov. 16[/26].) *Fraknoi Vilmos*: Bethlen Gábor és IV. Keresztély dán király (1625–1628): Közlemények a koppenhágai kir. levéltárból. TT [4.] (1881) [a továbbiakban TT 1881] 98. A követnek adott ajándékról („25 Rosen”) a dán király sajátkezű naplójából értesülünk: Kong Christian des Fjerdes Dagbøger for Aarene 1618, 1619, 1620, 1625, 1635. Utg. Rasmus Nyerup. Kiøbenhavn 1825. 147. A forrás egy másik kiadásában más összeg („35 Rosen”) olvasható: *Rasmus Nyerup*: Kong Christian IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Rejse-Calendere. Magazin for Rejseiaagttagelser 4. (1825) 547. A tanulmányban mindvégig a gregorián datálást használom; amennyiben a dátum az eredeti forrásban a julián naptár szerint szerepel, azt kapcsos zárójelben egészítem ki.

² Az esetről lásd Piotr Szyszkowski proposícióját György Vilmosnak (1624. okt. 3.) Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin-Dahlem, a továbbiakban GStA PK), Brandenburgisch-preussisches Hausarchiv [a továbbiakban BPH] Rep. 33. W Nr. 65a fol. 4–6; III. Zsigmond instrukcióját követte, Samuel Targowski számára (Varsó, 1624. szept. [a nap hiányzik]) Szilágyi Sándor: A „Collectio Camerariana”-ból. TT [6.] (1883) [a továbbiakban TT 1883] 222–223; illetve Kemény János beszámolóját: Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. (Magyar remekírók) Budapest 1980. 51. Nem véletlen, hogy Szilágyi Sándor Ludwig Camerarius nagy 17. századi dokumentumgyűjteményében találta meg III. Zsigmond instrukcióját, az ugyanis másolatban terjedt, lásd Johann Salvius levelét II. Gusztáv Adolfnak (Hamburg, 1625. febr. 28. [/márc. 10.]) RA(S) Germanica vol. 253. Feltehető, hogy a lengyel diplomácia maga is terjesztette az iratot: ez volt ugyanis a legmegfelelőbb módszer arra, hogy a III. Zsigmonddal meglehetősen rossz

Arra azonban Zaklika aligha számított, hogy december közepén a Bethlennel kiváló kapcsolatban lévő György Vilmos brandenburgi választófejedelem udvarában fogják őrizetbe venni, és bezárva tartják hónapokig annak ellenére, hogy ez idő alatt a fejedelem több követe is jár Berlinben. A Cölln an der Spree-i palotában lezajlottak azok az ünnepségek is, amelyek során a választó húga, Katalin, szimbolikusan házasságot kötött a távollévő erdélyi fejedelemmel, hogy aztán később Kassán véglegesen is Bethlen felesége és utódjelöltje legyen – és a követ még mindig György Vilmos embereinek őrizete alatt maradt.

Zaklikával szemben a gyanút – hogy ti. valójában nem is az erdélyi fejedelem diplomatája, hanem veszélyes kém – korábbi viselkedése, ellentmondásokban bővelkedő állításai és elhatározásainak többszöri hirtelen megváltoztatása keltette fel; György Vilmos tanácsosainak kétségeit pedig tovább erősítette, hogy a követ a brandenburgi hatóságokkal való együttműködéstől is vonakodott. Sorát végül az döntötte el, hogy 1626 márciusában megérkezett Berlinbe Bethlen Gábor levele, amelyben biztosította a választófejedelmet: Zaklika valóban az ő diplomatája.

A kivizsgálási jegyzőkönyv, amelyet a hatóságok Zaklika letartóztatása után vettek fel, fennmaradt Berlinben, a brandenburgi választófejedelmek és porosz királyok titkos levéltárában.³ Az igen részletes irat – amelyet a brandenburgi tanácsosok hozzá írott kommentárjai, illetve az ügygel kapcsolatos levelezés egészítenek ki – minden eddig ismert dokumentumnál több részletet árul el arról a csoportról, amelyre eddig az amúgy terjedelmes, Bethlennel kapcsolatos irodalom meglehetősen kevés figyelmet fordított: azokról a túlnyomórészt nem erdélyi származású diplomatákról, akik különböző nyugat- és észak-európai udvarokban képviselték a fejedelem érdekeit a harmincéves háború első évtizedében. A fejedelem diplomáciájával kapcsolatban – mint azt a frissen megjelent tanulmányok mutatják – még a klasszikus diplomáciatörténeti vizsgálatok is meglehetősen sok újdonságot hozhatnak, de ezek mellett szükség lenne új kérdések és szempontok bevonására is. Köztük is kiemelkedő fontossággal bírhatnának az eszmetörténeti jellegű, a politikai nyelvhasználatra, a legitimáció stratégiáira koncentrálnó feldolgozások, a diplomáciai szervezettel kapcsolatos intézménytörténeti, illetve a diplomaták személye, hátterük, karrierstratégiáik,

viszonyban lévő Bethlen machinációinak nemzetközi figyelmet biztosítsanak. A korszakban bevett módszer, az elfogott levelezés kiadása – amelyről lásd *Almás Gábor* tanulmányát ebben a kötetben – ebben az esetben nem lett volna praktikus, hiszen a követet küldő Bethlen és a lengyel király formálisan nem számítottak ellenséges hatalmakkal. Az Archiwum Głównie Akt Dawnych (Varsó, a továbbiakban AGAD) gyűjteményében fennmaradt a Quadtnál talált instrukció egy másolata is: Metryka Koronna Libri Legationum vol. 29. 328–339.

³ GStA PK BPH Rep. 33. Kurfürst Johann Sigismund W Nr. 63.

felemelkedési lehetőségeik iránt érdeklődő társadalomtörténeti irányultságú elemzések.⁴

A tanulmány első részében arra teszek kísérletet, hogy a diplomáciatörténet klasszikus forrásainak felhasználásával – ám azok körét a Bethlen Gábor uralkodásával kapcsolatban az eddig felhasználtakhoz képest jelentősen növelve – rekonstruáljam a fejedelem szolgálatában álló külföldi diplomaták különböző típusait, főbb tevékenységi körüket és motivációjukat. Ezt követi a második részben a Zaklika-esetnek a diplomaták hétköznapijaival, a procedúra buktatóival kapcsolatos tanulságainak ismertetése. Mindeközben szem előtt tartom azt is, hogy az erdélyi fejedelem által követett gyakorlat jellegzetességeit, ahol csak lehet, összehasonlítsam a korabeli európai praxissal.

Bethlen Gábor külföldi származású diplomatái

Az a kevés történész, aki egyáltalán értékelte Bethlen Gábor diplomáciai karának teljesítményét, kevésbé volt elragadtatva attól, amit talált. Szekfű Gyula esetében még gondolhatnánk, hogy a diplomaták „selejtesnek” minősítése a rendhagyó szemléletű életrajzára általánosságban jellemző tabudöntögető szemlélet eredménye, ám Benda Kálmán esetében hasonló gyanú már nem merülhet fel.⁵ A legutóbbi Bethlen-évforduló kapcsán a *Századokban* megjelentetett tanulmányában ő is arra a következtetésre jutott, hogy a fejedelem számára nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű megbízható és művelt diplomata, akik politikai képviselőtét hatékonyan elláthatták volna, vagy széles látókörük és az európai politikában való eligazodási képességük révén akár tanácsokat is adhattak volna a fejedelemnek. Bethlennek egyedül kellett kialakítania koncep-

⁴ A klasszikus diplomáciatörténettel elérhető új eredményeket – különösen a korábban elhanyagolt oszmán irány tekintetében – jól reprezentálják *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1622), illetve *Sudár Balázs*: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok* 145. (2011) 915–974, illetve 975–996. *Horn Ildikó* tanulmánya ugyanebben a kötetben (A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában, 997–1028.) a politikusokkal kapcsolatos társadalomtörténeti szemléletű kutatások gyümölcsöző voltát illusztrálja. Az eszmétörténeti jellegű szempont érvényesítésére Bethlennel kapcsolatban jó harminc évvel ezelőtt már felhívta a figyelmet *Monika Glettler*: Überlegungen zur historiographischen Neubewertung Bethlen Gabors. *Ungarn Jahrbuch* 9. (1978) 237–255. Folytatásra méltó kísérlet ebben az irányban a béke fogalmával kapcsolatban *R. Várkonyi Ágnes* tanulmánya: „Legnagyobb bölcsesség és eszeség...”: Bethlen Gábor és az európai békétárgyalások (1648–1718). *Valóság* 24. (1981) 2. sz. 1–10.

⁵ *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. Bp. 1983. 243–244; *Benda Kálmán*: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. *Századok* 125. (1981) 725–730.

cióját és sokszor nem számíthatott még arra sem, hogy követe tehetsége és képzettsége legalább az instrukciók maradéktalan végrehajtására elegendő lesz.

Benda Kálmánnak annyiban kétségkívül igaza van, hogy Bethlen Gábor mellett nem állt olyan tanácsadó, mint II. Gusztáv Adolf mellett Axel Oxenstierna, vagy akár a német fejedelmek mellett tanácsosaik köre, akik időnként – mint például a brandenburgi György Vilmos esetében – nemcsak részt vettek uruk mellett a külpolitika irányításában, hanem egyenesen helyette (a választófejedelem igencsak korlátozott érdeklődése mellett) kézben is tartották azt.⁶ A diplomataképességeivel kapcsolatos megállapításai azonban több ponton is finomíthatók: ha nagyobb mennyiségben vizsgáljuk meg az egyes eseteket, a negatív példák kevésbé tűnnek riasztónak, hiszen arányuk az összeshez képest csökken; ezzel együtt realisabb képünk alakulhat ki arról is, milyen súllyal estek latba ezek a malőrök a korabeli Európa diplomáciai életében.

Jellemző példa Boncziday Mártoné, amelyet mind Szekfű, mind Benda felidézett.⁷ A fejedelem postakövete – akinek tevékenységére vonatkozóan az 1620-as évek elejétől kezdve ismerünk dokumentumokat – 1629 januárjában Königsbergben tárgyalt Axel Oxenstierna egyik megbízottjával, Johannes Nicodemivel.⁸ A svéd titkár jelentése meglehetősen elszomorító képet rajzolt Bonczidayról: a tárgyalások – amelyeket már amúgy is hátráltatott, hogy tolmácsot kellett alkalmazni, mert a követ nem beszélt elég jól latinul – szinte semmilyen új információt nem szolgáltatottak; ezzel együtt az Oxenstiernától kapott ajándékot a követ szemlátomást kissé kevesellte. Nicodemi, beszámolója szerint, már a kezdeti nehézségek után kételkedni kezdett abban, vajon az általában

⁶ A harmincéves háború első felében folytatott brandenburgi külpolitika szervezeti jellegzetességeiről lásd *Ulrich Kober: Eine Karriere im Krieg: Graf Adam von Schwarzenberg und die kurbrandenburgische Politik von 1619 bis 1641.* (Quellen und Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte 24.) Berlin 2004. 25–39. Oxenstierna és II. Gusztáv Adolf együttműködéséről a klasszikus monográfia *Nils Ahnlund: Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död.* Stockholm 1940.

⁷ *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 244; *Benda K.*: Diplomáciai szervezet i. m. 729. Az eset legrészletesebb leírása: *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 10/1.) Bp. 1882. 17–20.

⁸ Bonczidayról az első adat 1620 januárjából származik, ekkor Moldva és Erdély között utazott oda-vissza, lásd *Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom: Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban.* Budapest, 2011. 202. Bethlen 1624-ben Matthias Quadt mellé rendelte, hogy a poroszországi Thornig kalauzolja, ami arra utal, hogy már korábban is járhatott Lengyelországban. Ebben az esetben a fejedelem egyértelműen mint „postára” hivatkozik rá, lásd levele Alvinczi Péternek (Gyulafehérvár, 1624. okt. 7.) *Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez.* TT [2.] (1879) [a továbbiakban TT 1879] 411. A svédekkel való königsbergi tárgyalás iratainak nagy részét kiadta *Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez.* TT [5.] (1882) [a továbbiakban TT 1882] 243–253.

óvatosnak ismert Bethlen nagy dolgokat bízott-e erre az emberre, és kétségeinek alighanem volt is némi alapja.⁹ Nem rendelkezünk ugyanis egyetlen adattal sem arról, hogy Bethlen megbízta volna Bonczidayt ezzel a küldetéssel, sőt a postakövet maga sem hivatkozik ilyesmire: Oxenstiernával a kapcsolatfelvételt javasló levelében csak annyit közölt, hogy az erdélyi fejedelemasszony levelét vitte a brandenburgi választófejedelemnek Königsbergbe, és hasznosnak tűnt, ha egyúttal a közelben tartózkodó svéd kancellárt is felkeresi. Valószínű, hogy a diplomáciai kapcsolatfelvételhez szükséges *credentialis* levelet ezúttal a Bethlennél tartózkodó svéd követnek, Paul Strassburgnak a kancellárhoz írott levele pótolta, amelyet Boncziday vitt magával a Balti-tenger partjára, és amelynek utóírata név szerint ajánlotta Oxenstierna figyelmébe az erdélyi postakövetet.¹⁰ A latinul alig tudó, fennhéjázó, kapzsi és éretlen diplomata története joggal sokkolja az olvasót, ám nem biztos, hogy ugyanolyan hatással volt a korabeli protestáns Európa Bethlenről alkotott képére, mint azt Szekfű és Benda sugallná: Axel Oxenstierna levelezésében nem találjuk nyomát annak, hogy Boncziday produkciója bármilyen irányban befolyásolta volna az erdélyi fejedelemről alkotott véleményét.¹¹

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Benda Kálmán a konstantinápolyi mellett elsősorban a fejedelem nyugat-európai diplomatáira koncentrált, holott a szomszédos birodalmakkal fenntartott kapcsolatok és az ott elérhető eredmények sokkal fontosabb szerepet kellett hogy játszanak Bethlen számára, mint a mindig is bizonytalan kimenetelű németföldi, angliai, vagy svéd tárgyalások. Noha a konstantinápolyi követség – az erdélyi fejedelemség egyetlen állandóan fenntartott diplomáciai szolgálata – szervezeti sajátosságai számos problémát okoztak és megkönnyítették a visszaéléseket a kevésbé elkötelezett diplomaták számára, éppen ebben az időszakban több tehetséges, a portai politika útvesztő-

⁹ Johannes Nicodemi beszámolója Axel Oxenstiernának (Elbing, 1629. febr. 4.) TT 1882: 249–253.

¹⁰ Paul Strassburg levele Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1628. okt. 28.) *Carl Wibling*: Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. TT [15.] (1892) 451. Lásd még Boncziday Márton levelét Axel Oxenstiernának (Königsberg, 1629. jan. 29.) TT 1882: 243–244.

¹¹ A fenti interpretációt támasztja alá az is, hogy Oxenstierna ez alkalommal Bethlen Gábornak nem is küldött levelet, csak Paul Strassburg soraira válaszolt (Elbing, 1629. jan. 24./febr. 3.) TT 1882: 253–256. Boncziday a későbbiekben is működött az erdélyi diplomácia kötelékében, 1632-ben I. Rákóczi György képviseletében kereste fel II. Gusztáv Adolfot, lásd levelét Axel Oxenstiernának (Mainz, 1632. jún. 8.) RA(S) Oxenstiernasamlingen E 570; illetve II. Gusztáv Adolf levelét I. Rákóczi Györgynek (Hersbruck, 1632. jún. 25./júl. 5.) Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 26.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1882. [a továbbiakban MHHD XXVI] 59.

it bensőségesen ismerő erdélyi követet találunk.¹² A csak tapasztalati úton megszerezhető helyismeret pedig a fejedelemség számára legfontosabb tárgyalások során pótolta a humanista latin – vagy a nyugat-európai diplomáciai körökben egyre inkább előretörő franciás – műveltség, illetve az európai politika teljességére való kitekintés hiányát. Még akkor is igaz ez, ha a Konstantinápolyba küldött követek feladata nem merült ki a fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyával kapcsolatos ügyek portai tárgyalásában, hanem Bethlen sokszor üzent az angol és holland kormányzatoknak is ott tartózkodó követeiken keresztül.

Hasonlóképpen nem nagyon lehet panasz a Bethlennek a magyar királlyal folytatott tárgyalását vezető politikusi gárdára sem – akiket Benda Kálmán egyáltalán nem vett figyelembe.¹³ Meglehet, ezek a politikusok sem rendelkeztek teljes körű európai kitekintéssel, ám erre feladatuk teljesítéséhez nem is volt feltétlenül szükség. Az egymás utáni fegyveres konfliktusokat lezáró béketárgyalásokon sokkal fontosabb volt a magyar jogi tradíciókban való elmélyülés – amelyre a fejedelem az igényeinek megalapozását szolgáló legitimációs stratégiát építette –, mint a Német-római Birodalom távoli tájain folyó konfliktusok jogi hátterének részletes ismerete. A Magyar Királyság képviselőivel folytatott tárgyalások általában jól körülmárható, konkrét kérdések körül forogtak, amelyek

¹² Az erdélyi portai követség történetéről a klasszikus munka *Bíró Vencel*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár 1921. A követség szervezeti sajátosságaival kapcsolatos problémákról lásd *Kármán Gábor*: „Átkozott Konstantinápoly”: Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. In: Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Bp. 2008. 29–48; *Uő*: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete. Bp. 2013. 65–103. A Bethlen-korszak kiemelkedő portai követeit, Borsos Tamást, Toldalagi Mihályt, Mikó Ferencet *Benda Kálmán* is felsorolja, lásd *Diplomáciai szervezet i. m.* 727–728. A követség tényleges tevékenységével kapcsolatban számos adatot közöl *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. és *Sudár B.*: Iszkender i. m.

¹³ Sajnálatos módon kevés információval rendelkezünk egy újabb esetlegesen fontos területtel, a fejedelemnek a szomszédos román vajdaságokkal folytatott diplomáciájával kapcsolatban. A témát a legtöbb elemzés mellőzi, magyarul a legterjedelmesebb feldolgozás töredékessége híven mutatja a források hiányából adódó problémákat: *Demény Lajos*: Bethlen Gábor és kora. Bukarest 1982. 40–64. A brassói számadáskönyvek alapján összeállított, a követek forgalmát reprezentáló jegyzék azonban azt a benyomást kelti, hogy a közvetlen kapcsolatot Bethlennel inkább a vajdák keresték: arányaiban sokkal kevesebb a román vajdaságokba tartó erdélyi követ, mint az ellenkező irányba közlekedő diplomata. Talán nem túlzás feltételezni, hogy Bethlen a román vajdaságokkal kapcsolatos ügyeket elsősorban nem közvetlenül, hanem a Portán keresztül próbálta intézni. Vö. *Cziráki Zs.*: Autonóm közösség i. m. 191–228. A román fejedelemségekkel folytatott diplomáciához hasonlóan a lengyel-litván unióval fenntartott kapcsolatról sem született igazán részletes feldolgozás, és a rendelkezésre álló áttekintések elsősorban nem a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokra, hanem a két uralkodó hatalmi törekvéseinek ütközésére koncentrálnak, vö. pl. *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2007. 79–93.

megoldásához szükséges volt a helyi viszonyok ismerete. Ezzel szemben a nyugat-európai protestáns hatalmakkal, vagy akár Velencével folytatott diplomácia alapvető célja az volt, hogy a közös érdekek felismerése után egy keretszerződés biztosítsa az együttműködést, amelynek részleteit azonban mindenképpen csak további egyeztetések határozhatták meg. A folyamatosan változó hadi helyzet és a hatalmi központok távolsága – ne feledjük, hónapokba tellett, amíg egy levél eljutott Hollandiából Gyulafehérvárra – mindössze ennyit tett lehetővé.

A helyzet visszasságait kiválóan mutatja Bethlen Gábor viszonya a hágai szerződéshez: noha a fejedelem követe, Matthias Quadt jelen volt 1625 késő őszen Hollandiában a protestáns államok, Anglia, Dánia és az Egyesült Tartományok szövetségének megkötésekor, nem volt megbízatása arra, hogy uralkodója képviselőként konkrétumokról is tárgyaljon. Egy évvel később ugyan visszatért és mind a három szövetséges országban aláírta a Bethlen csatlakozásáról szóló egyezményt, ám mire visszaért vele Erdélybe, nemcsak Bethlen kötötte meg békéjét II. Ferdinánddal, de a protestáns szövetség is olyan kétségbeejtő katonai helyzetbe jutott, ami kizárt minden hatékony együttműködést.¹⁴ A távolság kizárta a lehetőségét annak, hogy Bethlen részleteiben is működő együttműködést remélhessen a protestáns nyugat-európai hatalmaktól, a velük fenntartott diplomáciai kapcsolatnak inkább az általános információszerzés volt a lényege. A fejedelem ennek révén hozzávetőleges ismereteket nyerhetett arról, számíthat-e ellenfele, a Habsburg uralkodó hátában ellenséges katonai tevékenységre; míg a nyugat- és észak-európai protestáns hatalmak politikai terveikben szintén számolhattak azzal, hogy az erdélyi fejedelem diverziója leköti majd II. Ferdinánd seregeinek egy részét.

A fentiek értelmében Bethlen diplomata-karában két csoportot különböztethetünk meg, akikkel szemben a fejedelem markánsan eltérő elvárásokat támaszthatott: az egyik számára az volt a legfontosabb, hogy alaposan ismerje a konkrétumokat és részletekig menő precizitással dolgozzon, míg a másik feladata inkább az volt, hogy nagyobb léptékben gondolkodjon és képes legyen érvelését a korabeli kurrens nyugat-európai politikai nyelv argumentumkészletével alátámasztani. Jól illusztrálja a kettősséget az 1625 nyarán Brandenburgba

¹⁴ Részletesen lásd *Gindely Antal*: Bethlen Gábor 1580–1629. In: *Gindely Antal – Acsády Ignác*: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. (Magyar történelmi életrajzok) Bp. 1890. 161–165; *Piri Zoltán*: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle* 41. (1999: 1–2. sz.) 157–175. Bethlen ugyan amikor értesült a protestáns hatalmak konferenciájáról, új instrukciót állított össze Quadtnek, de az még akkor is csak félúton visszafelé jutott volna el a követhez, ha az azt szállító postakövet Tokajnál nem fullad bele a Tiszába, lásd Bethlen levelét Alvinczi Péternek (Gyulafehérvár, 1626. jan. 12.) TT 1879: 415. A Gyulafehérvár, 1625. dec. 23. dátummal kiállított instrukció kivonata fennmaradt: GStA PK I. Hauptabteilung [a továbbiakban HA] Rep. 11. Auswärtige Beziehungen: Akten Nr. 10175.

indított követség: míg Kovacsóczy István kancellár és Mikó Ferenc kincstartó öntötték formába a fejedelem házassági szerződését Brandenburgi Katalinnal, a politikai együttműködésről való egyeztetés a velük együtt utazó Matthias Quadt feladata volt (innen utazott tovább Hollandiába).¹⁵ Az utóbbi feladatkör ellátására megfelelőnek tűnt a Német-római Birodalomból vagy még nyugatabbról érkező személyek alkalmazása: a nyugat- és észak-európai protestáns hatalmakkal folytatott politikai jellegű egyeztetést (az önjelölt Bonczidayt leszámítva) kizárólag ilyenek látták el.¹⁶ Ezen diplomaták köre is több kategóriára oszlik azonban abból a szempontból, hogy az egyes személyek milyen háttérrel rendelkeztek és mi módon jutottak az erdélyi fejedelemségbe.

A legnépesebb Bethlen külföldi diplomatái között azoknak a csoportja, akik a harmincéves háború első szakaszának végén, Pfalzi Frigyes bukása után kényszerültek emigrációba, akár közvetlenül a cseh területekről, akár a „téli királyt” támogató sziléziai német fejedelemségekből. A fehérhegyi csata utáni időszakban számos politikus és katona jelent meg Bethlennél, köztük akár igen magas rangúak is, mint a prágai kormányzatban vezető szerepet játszó Heinrich Matthias von Thurn, aki 1621 második felében érkezett Magyarországra János György jägerndorfi őrgóffal és a csehországi seregek maradványaival.¹⁷ Jó részük nem maradt sokáig: Thurn például a nikolsburgi béke után, 1622-ben a Portára távozott, majd egy évvel később Velence szolgálatában állt. Kapcsolatait az erdélyi fejedelemmel továbbra is fenntartotta, Szilágyi Sándor egyenesen úgy értékeli, hogy Bethlen „ügynöke” volt ezeken a helyeken, ami azonban nyilvánvaló túlzás: a cseh gróf alapvetően Pfalzi Frigyes embereként, bár az önálló politikai

¹⁵ Bethlen Gábor *credentialis* levele Mikó Ferenc és Matthias Quadt részére György Vilmos választófejedelemnek (Gyulafehérvár, 1625. júl. 1.) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 62. fol. 25r. Quadt júl. 14. dátum alatt külön megbízólevelet is kapott, uo. fol. 28r. Kovacsóczy jelenlétéről lásd György Vilmos *recredentialis*át (Cölln an der Spree, 1625. szept. 26./okt. 6.) uo. fol. 76r., illetve a házassági szerződést (Cölln an der Spree, 1625. okt. 6., Bethlen záradékával) *Szabó Gyula*: Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal (A berlini titkos állami levéltárból). TT [11.] (1888) [a továbbiakban TT 1888] 656–663.

¹⁶ Kivételnek tűnnek a peregrinációra induló, ám számos fejedelmi udvart meglátogató Bethlen Péter kísérei, nem tudunk azonban arról, hogy nekik a fejedelmi rokonnal kapcsolatos reprezentatív feladatok ellátásán kívül bármiféle politikai egyeztetés is a feladataik közé tartozott volna. A nemrégiben előkerült velencei jelentések is csak annyit bizonyítanak, hogy az angol udvarban folytatott beszélgetéseik politikai témákat is érintettek, lásd *Kruppa Tamás – Monok István*: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628). *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények* 2009. 7–14.

¹⁷ A jägerndorfi őrgóff és Bethlen együttműködéséről lásd *Hans Schulz*: Markgraf Johann Georg von Brandenburg-Jägerndorf Generalfeldoberst. (Hallesche Abhandlungen zur Neueren Geschichte 37.) Halle 1899. 118–134.

kezdeményezésektől sem visszariadó tényezőként volt jelen az 1620-as évek politikai életében.¹⁸

Vele ellentétben egyértelműen Bethlen Gábor politikai megbízatásának teljesítése végett indult útnak Hollandiába két, a cseh korona országaiból származó emigráns nemes. Akárcsak Thurn, Ehrenfried von Berbisdorf is a jägerndorfi őrgróf társaságában csatlakozott Bethlenhez, sőt, már emigrációba kényszerülése előtt is járt Magyarországon János György követeként. Thurnhoz hasonlóan ő sem maradt túl sokáig: 1623 februárjának elején már a Staten Generaal előtt ismertette az erdélyi fejedelem elképzeléseit.¹⁹ A Habsburg kormányzat által távollétében halálra ítélt cseh emigráns később dán szolgálatba állt: 1625 júniusában kapta meg *generalproviandtmeisteri* kinevező levelét, ám katonai szolgálatát még alig kezdte meg, amikor ugyanazon év augusztusában megbízást kapott, hogy IV. Keresztély képviselőként Erdélybe utazzon. 1625 decemberében kapta meg Bethlentől *recredentialis* levelét; 1627 nyarán ismét a fejedelemségben volt a dán király diplomatájaként. 1629 és 1631 között svéd szolgálatban találjuk, később eltűnik a forrásokból.²⁰ Egy évvel Berbisdorf után Bethlen képviselő-

¹⁸ *Hans von Zwiedeneck-Südenhorst*: Graf Heinrich Matthias von Thurn in Diensten der Republik Venedig: Eine Studie nach venetianischen Akten. Archiv für Österreichische Geschichte 66. (1884) 257–276; *Alexander Schunka*: Böhmen am Bosphorus: Migrationserfahrung und diplomatische Kommunikation am Beispiel des Grafen Heinrich Matthias von Thurn. In: Migrationserfahrungen – Migrationsstrukturen. (Stuttgarter Beiträge zur historischen Migrationsforschung, 7.) Hrsg. von Alexander Schunka und Eckart Olshausen. Stuttgart 2010. 67–85. Vö. Szilágyi Sándor bevezetésével Paul Strassburg Thurnnak írott leveléhez (Gyulafehérvár, 1625. aug. 25.) TT 1883: 225; illetve *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969. 317.

¹⁹ A hollandiai követjárásról lásd a Staten Generaal regisztraturáját: Resolutiën der Staten-Generaal: Nieuwe reeks 1610–1670. VI. deel, 2 januari 1623 – 30 juni 1624. (Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 208.) Bew. Joke Roelevink. 's-Gravenhage 1989. [a továbbiakban RSG GS 208] 28–38. (Nr. 170, 196, 226, 256A). A követ 600 gulden útiköltséget is kapott az Egyesült Tartományok kormányzatától. 1623. febr. 5-i, a Staten-Generaal előtt tartott beszédének kiadása: Z korespondence pobělohorské emigrace z let 1621–1624. Pod. Otakar Odložilík. Praha 1933. 42–44. Erdélyi levelei 1622 késő nyaráról uo. 20–24. Az 1621-es követségről lásd Miech von Miltiz levelét János György szász választófejedelemnek (s. l., 1621. ápr. 8./[18.], illetve 14./[24.]) Acta publica: Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Jahrgang 1621. Hrsg. von Hermann Palm. Breslau 1875. 157, lapalji jegyzet. Korábbi katonai karrierjéhez lásd még uo. 70; illetve levelét Ernst von Mansfeldnek (Striga melletti tábor, 1621. márc. 24.) BHStA Kasten Schwarz 16744. fol. 136. További életrajzi adataihoz: *Piri Z.*: Bethlen i. m. 161. 9. jegyzet.

²⁰ A dán szolgálatba állásról és az 1625-os követségről lásd Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. II. 1626–1631. Udg. av C. F. Bricka og J. A. Fridericia. Kjøbenhavn 1889–91. 2. 2. jegyzet, illetve Bethlen Gábor *recredentialisa* Berbisdorfnak (Gyulafehérvár, 1625. dec. 24.) Rigsarkivet (Koppenhága, a továbbiakban RA(K)) Tyske Kancelli, Udenrigske Afdelning [a továbbiakban TKUA] Speciel Del [a továbbiakban SD] 82-1 Ungarn og Valakiet fol. 10.

ében Jan Adam Čejkovský z Víckova járt Hágában. A korábban a morvaországi vlachok felkelését irányító morva nemes – akinek Bethlen szolgálatában végzett diplomáciai útjairól a Habsburg kormányzat is értesült – később Brandenburgban folytatta a protestáns oldal érdekében tevékenységét 1628-ban bekövetkezett haláláig.²¹

A cseh–pfalzi emigrációból kikerülő csoport legismertebb figurája azonban kétségtelenül a már korábbiakban emlegetett Matthias Quadt volt. Ő is a jägern-dorfi örgróf kíséretében érkezett Magyarországra, de Berbisdorffal és Vickovval ellentétben nagyon valószínű, hogy már a háború kitörése előtt is János György szolgálatában állt. Családja, egy régi, száznál is több ágra oszló nemesi familia ősi birtokai a Rajnához közeli Berg vidékén feküdtek, és számos rokonuk a katolikus kölni választófejedelem szolgálatában állt; Matthias ága azonban – akik a von Wickrath és a von Zoppenbroich mellékneveket váltogatták – már a közeli Jülichben telepedett le és a brandenburgi választónál vállalt hivatalt.²² Már Matthias apja is brandenburgi tanácsos volt, fivére, Johann Friedrich pedig az 1620-as években folyamatosan katonai szolgálatot teljesített a választófejedelem seregében.²³ Könnyen elképzelhető tehát, hogy Matthias már az 1620-

1627-es követségéről lásd Bethlen Gábor neki adott *resolútióját* (Fogarasz, 1627. júl. 22.) TT 1879: 446. Életének svéd ezredesként töltött időszakát dokumentálják Axel Oxenstiernának küldött levelei (RA(S) Oxenstiernasamlingen E 566), illetve egy 1629 decemberéből származó számla, Krigsarkivet (Stockholm) Biografica.

²¹ A hollandiai útról lásd RSG GS 208: 456–480 (Nr. 2820, 2930, 2962); megbízólevelét Ladislav Velen ze Žerotínához (Besztercebánya, 1624. jan. 8.), illetve a Staten-Generaal választát Bethlennek (Hága, 1624. márc. 29./[ápr. 8.]) lásd Z korespondence i. m., 164–165, 169–172. Egyéb életrajzi részletekre lásd Moravské korespondence a akta z let 1620–1636 I. 1620–1624. (Publikace Zemského archivu v Brně, Nová řada, 2.) Vydal František Hrubý. Brno 1934. 110, 161; illetve *Piri Z.*: Bethlen i. m. 165. 22. jegyzet. II. Ferdinánd Dietrichstein kardinálisnak írott levelében (Bécs, 1625. márc. 17.) sürgette a Szilézián áthaladó Vickov elfogatását, lásd Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia. III. Der Kampf des Hauses Habsburg gegen die Niederlande und ihre Verbündeten: Quellen zur Geschichte des Pfälzisch-Niederländisch-Ungarischen Krieges 1621–1625. Hrsg. von Miloš Kouřil. Praha – Wien 1976. 252.

²² Zoppenbroichot – ami jelenleg Mönchengladbach egyik külvárosa – Matthias apja, Wilhelm szerezte meg a család számára, lásd Ernst von Oidtman und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln. Bd. 12. Hrsg. von Herbert M. Schleicher. Köln 1997. 316–317; Europäische Stammtafeln. Neue Folge. Bd. IV. Standesherrliche Häuser I. Hrsg. von Detlev Schwennicke. Marburg 1981. Tafel 78. Mindkét melléknév alkalmazására van példa Matthias Quadt esetében is, bár Bethlen *credentialis* levelei a legtöbb esetben nemesi melléknéve nélkül hivatkoznak rá. Matthias Quadt jülichi származásáról lásd György Vilmos IV. Keresztélynek küldött levelét (Cölln an der Spree, 1625. okt. 3./[13.]) RA(K) TKUA SD 12-20 Brandenburg.

²³ Ezt Adam von Schwarzenbergtől tudjuk, aki a brandenburgi Titkos Tanács 1625. október 1/[11]-i ülésén hozta szóba Quadt brandenburgi kapcsolatait (GStA PK I. HA Rep. 21. Nr.

as évek előtt János György szolgálatába került, aki maga is Hohenzollern volt, György Vilmos választófejedelem nagybátyja. A magyarországi tartózkodás idején Quadt mindenestre már egyértelműen a jägerndorfi örgróf egyik legbizalmasabb emberének számított.²⁴ János György 1624. március 12-én, Lőcsén bekövetkező halála után ajánlhatta fel szolgálatait Bethlen Gábornak és – ellenében a két cseh-morva emigránssal – haláláig az ő diplomatája maradt.²⁵

Noha Quadtra Bethlen minden alkalommal mint német gyalogságának kapitányára hivatkozott, diplomáciai tevékenysége sokkal jelentősebb volt, mint katonai eredményei. Csak néhány hónapja volt az erdélyi fejedelem szolgálatában, amikor első követi megbízatását elvállalta: egyike volt a korábban említett diplomatáknak, akiket 1624 kora őszen Lengyelországban elfogtak.²⁶ Nem tudjuk, mikor került vissza Erdélybe, de 1625 nyarán indult újra útnak. Mint korábban említettem, ezúttal Brandenburgba ment, majd ottani feladatai végeztével október közepén tovább Alsó-Szászországba, ahol a nienburgi táborban IV. Keresztéllyel is tárgyalt. November elsején már Brémában volt, és a hónap közepén érkezett meg Hágába, ahonnan december végén indult vissza Erdélybe.²⁷

127m Vol. I. fol. 65v). Az majdnem biztos, hogy az apjára alkalmazott „Raht” kifejezés nem titkos tanácsost jelöl, de nem világos, milyen – esetleg alacsonyabb szintű – tanácsosi rangot viselt Wilhelm Quadt. Matthias ugyancsak itt említett fivére valószínűleg azonos azzal a Johann Friedrich von Quadttal, akinek tiszti kinevezési okmánya Königsbergben, 1620. máj. 11/21-én kelt (GStA PK I. HA Rep. 24. Lit. P Fasz. 2.), és Schwarzenberg írta alá. György Vilmos előző jegyzetben idézett, a dán királynak küldött levele szintén arról tudósít, hogy Matthias fivére az ő szolgálatában irányít egy lovas és egy gyalogos kompániát. A Quadtféle regiment működéséről még 1629. jan. 15[/25]-ről is van adat, a brandenburgi tanácsosok György Vilmosnak küldött levelében, GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 136 h Vol. I. Figyelemre méltó, hogy az előző jegyzetben említett családfák nem tudnak arról, hogy Matthiasnak lett volna egy Johann Friedrich nevű fivére. Említenek ugyan egy Friedrich nevűt, ám ő az 1610-es években megszerezte a kelet-frízöldi Velde tulajdonjogát, tehát nem valószínű, hogy azonos az 1620-ban *Kammerjunkerként* említett, brandenburgi szolgálatba álló Johann Friedrich-hel.

²⁴ Erre utal, hogy ő volt a két kezes egyike az örgróf magyarországi pénzkölcsönzésénél, lásd János György diplomáját (Kassa, 1623. szept. 19.) GStA PK BPH Rep. 32. Kurfürst Joachim Friedrich V Nr. 9.

²⁵ János György halálának időpontjáról lásd Erzsébet Charlotte választófejedelemné levelét Barbara Zsófia württembergi hercegnének (Cölln an der Spree, 1624. máj. 11./[21.]) GStA PK BPH Rep. 32. V Nr. 19. A kassai temetésről lásd az alábbi anoním beszámolót: *Denkwürdigkeiten aus den Zeiten des Religionskrieges in Deutschland*. (Der Religionskrieg in Deutschland 3.) Hrsg. von Johann Michael von Sörtl. Hamburg 1842. 225–229.

²⁶ Lásd a kassai kamara számadásának 1624. aug. 19-i tételét Quadt (és az őt kísérő Boncziday) fizetéséről: *Udvartartás és számadáskönyvek*. I. köt. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Szerk. Radvánszky Béla. Bp. 1888. 189.

²⁷ Brandenburgi tartózkodásáról lásd a 15. jegyzetben idézett forrásokat. Nienburgba 1625. október 26-án érkezett meg és 29-én indult tovább, lásd Kong Christian des Fjerdas Dagbøger

A következő évben újra útnak indult, a Bethlen és Katalin esküvőjéről hazatérő Adam von Schwarzenberg kíséretében Berlinbe, majd tovább az alsó-szászországi hadszíntérre, ahol ismét találkozott IV. Keresztéllyel.²⁸ A dán királlyal folytatott tárgyalások után azonban ezúttal nem folytatta egyenesen útját az Egyesült Tartományok felé, hanem visszatért Berlinbe és megkísérelte felvenni a kapcsolatot a Nyugat-Poroszországban tartózkodó II. Gusztáv Adolf svéd királlyal; személyes találkozóra azonban nem került sor.²⁹ Augusztusban Quadtot Hágában találjuk, ahonnan október legelején Londonba ment, hogy Bethlennek a hágai szerződésbe való befoglalásával kapcsolatos okmányokat aláírassa. A meglepően hosszúra nyúló, ám végül eredményes procedura után az angol fővárost a követ december végén hagyta el, és február végéig sikerült begyűjtenie a Staten Generaal, illetve a dán király aláírását is a Bethlennel kötött szerződésre.³⁰ Nem tudjuk, végül mikor ért vissza Bethlen Gáborhoz, csak

i. m. 144; IV. Keresztély levele Bethlen Gábornak (Nienburg, 1625. okt. 19./[29.]) TT 1881: 98. Brémából címezte György Vilmos választófejedelemnek írt levelét (1625. okt. 21./[nov. 1.]) GStA PK I. HA Rep. 24 a Nr. 2. Fasz. 32. Hágai megérkezéséről Ludwig Camerarius számolt be Axel Oxenstiernának (Hága, 1625. nov. 5/15.) Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621–1630. Utg. Magnus Gottfrid Schybergson. Helsingfors 1881. 331. 1626. jan. 9-én már ellenkező irányban utazott keresztül – a Svédországha tartó Camerarius társaságában – IV. Keresztély rotenburgi táborán, lásd Kong Christian des Fjerdes Dagbøger i. m. 150.

²⁸ IV. Keresztély levele Bethlen Gábornak (Wolfenbüttel, 1626. máj. 30./[jún. 9.]) TT 1881: 101–102. Utazásának körülményeiről lásd Bethlen levélváltását Adam von Schwarzenberggel (Kézivásárhely, 1626. ápr. 19., illetve Kassa, 1626. ápr. 25./máj. 5.) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 65. Vol. IV. számozatlan lap a 137. folio után, illetve Uo. Nr. 65a. Vol. V. fol. 200r.

²⁹ Matthias Quadt levele II. Gusztáv Adolfnak (Berlin, 1626. jún. 15./[25.]) RA(S) Transylvanica Vol. 1. Nr. 5. A svéd király már 1626. jún. 8-án szemére vetette Samuel von Winterfeld brandenburgi követnek, hogy ura nem engedte hozzá utazni Quadtot, noha annak megbízása erre szólt, lásd Winterfeld jelentését György Vilmosnak (Berlin, 1626. júl. 27./[aug. 6.]) GStA PK I. HA Rep. 11. Auswärtige Beziehungen: Akten Nr. 9302. Nem tudjuk, IV. Keresztély felkérése, hogy ismét keresse fel, elérte-e az erdélyi diplomatát, illetve hogy később, Hága felé mentében ismét találkozott-e a dán királlyal, vö. IV. Keresztély levele Quadtnak (Wolfenbüttel, 1626. jún. 3./[13.]) RA(K) TKUA Almindelig Del [a továbbiakban AD] 1-59 Ausländisch Registrant fol. 260v–261r.

³⁰ Hágába való megérkezéséről lásd Ludwig Camerarius levelét Axel Oxenstiernának, illetve Johann Joachim Rusdorfnak (Hága, 1626. aug. 16/26.) Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 430; illetve Bayerische Staatsbibliothek (München) [a továbbiakban BSB] Clm 10375. fol. 232–233. Londoni tartózkodása nagyon pontosan rekonstruálható Rusdorf V. Frigyesnek, illetve Axel Oxenstiernának küldött jelentéseiből (Memoires et negociations secretes de Mr. de Rusdorf conseiller d'etat de S.M. Frederick V. Roi de Boheme, Electeur Palatin, pour servir a l'histoire de la guerre de trente ans. Hrsg. von Ernst Wilhelm Cuhn. Leipzig 1789. I. kötet, 748–788, II. kötet, 251–307); illetve Alvis Contareninek a dózséhez küldött leveleiből (Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból. Szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886. 798–804). Lásd még Rusdorf leveleit Bethlen Gábornak, illetve Paul Strassburgnak

annyi biztos – mint már korábban említettem –, hogy formailag egyértelműen sikeres fáradozásai végül a gyakorlatban meglehetősen korlátozott eredménnyel jártak, hiszen mire kezéhez kapta a szövetségi szerződéseket, Erdély fejedelme már megkötötte békéjét II. Ferdinánddal.³¹

Az eredetileg katonai pályán működő Matthias Quadtnak, úgy tűnik, minden adottsága megvolt ahhoz, hogy jó diplomata legyen. Biztonsággal mozgott nemcsak a protestáns politikai körökben, de a korabeli nyugat-európai politikai nyelvben is: fennmaradt követi beszédei azt mutatják, meggyőző retorikai felkészültséggel rendelkezett.³² Ez nem is olyan meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a kimagasló humanista műveltséggel rendelkező jogtudós, Ludwig Camerarius – ekkoriban az emigráns pfalzi külpolitika irányítója – kiváló emberként és barátjaként („vir optimus et mihi amicus”) hivatkozott rá.³³ Nincs azonban rá több adatunk, hogy Matthias Quadt visszatérte után tovább folytatta volna figyelemre méltó utazódiplomata-karrierjét, pedig még több mint másfél évig

(London, 1626. dec. 3./[13.], illetve 4./[14.]) *P. Vásárhelyi Judit*: Johann Joachim Rusdorf válogatott levelei. *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár* 3. (1991) 127, 168. A Staten Generaal és IV. Keresztély aláírásának időpontjait lásd a szerződés szövegében, kiadva *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből, II/8.) Bp. 1873. 89–93. Lásd még *Piri Z.*: Bethlen i. m. 173–175.

³¹ A későn érkezett szerződésszövegekre hivatkozik – különböző hangvétellel – Bethlen Gábor a Keresztély Vilmos brandenburgi őrgróf, Magdeburg adminisztrátora kérelmére kiadott resolútiójában ([1627. aug.]), illetve ismeretlennek írott levelében (Gyulafehérvár, 1627. aug. 19.), kiadásukat lásd: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp. 1890. 472–473; illetve Hazai okmánytár IV. Szerk. Nagy Imre et al. Győr 1867. 470.

³² 1625 szeptemberi berlini propozíciója: TT 1883: 237–243; 1625 novemberi hágai beszéde: Ludovici Camerarii I.C. aliorumque epistolae nuper post pugnam maritinam in Suedica navi capta captae a victore Polono... S.l. 1627. 34–48. Német fordításban: *Franz Georg Khevenhiller*: Annalium Ferdinandeorum zehender Teil. Leipzig 1724. 1336–1355; *Michael Caspar Lundorp*: Der Römischen Käyserlichen Majestät und deß Heiligen Römischen Reichs Geist und Weltlicher Stände, Chur- und Fürsten, Grafen, Herren und Städte Acta Publica und Schriftliche Handlungen... Drittel Teil. Frankfurt am Main 1668. 931–937.

³³ Lásd Ludwig Camerarius levelét Axel Oxenstiernának (Hága, 1624. dec. 9/19.) Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 119. Nem kizárt persze (bár elég valószínűtlen), hogy a pfalzi politikus összekeverte Quadtot hasonnevű kortársával, a svábföldi Ebingen gimnáziumának rektorával, aki 1625-ben halt meg, lásd Johann Gruter levelét Georg Michael Lingelsheimnek (Bretten, 1625. szept. 30.) Briefe G.M. Lingelsheims, M. Berneggerd und ihrer Freunde: Nach Handschriften der Kgl. Bibliothek in Kopnhagen, der Reichsbibliothek in Stockholm, der Stadtbibliotheken in Bremen, Breslau, Hamburg und Lübeck, der Universitätsbibliothek in Leiden, der Bibliothek der Kgl. Rittersakademie in Liegnitz, der Ständ. Landesbibliothek in Kassel, des Kgl. Staatsarchivs in Breslau, des Stadtarchivs in Danzig und des Reichsarchivs in Stockholm. (Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des siebzehnten Jahrhunderts nach Handschriften, 1.) Hrsg. von Alexander Reifferscheid. Heilbronn 1889. 227.

életben volt és valószínűleg semmilyen komolyabb betegség nem kínozhatta, különben a kortársak nem suttogtak volna mérgezésről, amikor 1628 októberében, Gyulafehérvárott, három napos láz után elhunyt. Mindkét beszámoló, amit december 1-én lezajlott temetéséről ismerünk, egybehangzóan mutatja, milyen nagy megbecsülésnek örvendett Quadt az erdélyi udvarban: Bethlen és Brandenburgi Katalin mellett számos főúr is végighallgatta a három nyelven elhangzó gyászbeszédeket és lehetett tanúja annak, amint Quadt két maradék német zászlóalja díszlővéssel vett búcsút korábbi parancsnokától.³⁴

A háború pfalzi–cseh szakaszához köthető emigrációból kikerülő diplomaták csoportjának karrierje egy nagyon markáns közös jeggyel rendelkezik: ezek a politikusok életük során legalább két, de sok esetben több uralkodó szolgálatában is álltak. Megbízójuk legalább egyszeri megváltoztatása helyzetükből fakadt, hiszen Pfalzi Frigyesnek emigrációba kényszerülve korlátozott lehetőségei maradtak korábbi udvartartása fenntartására, szintén emigráló híveinek túlnyomó többsége ezért nem számíthatott arra, hogy fejedelme további feladatokkal – és a megélhetéshez szükséges díjazással – látja el. A váltás azonban nem feltétlenül kizárólag egzisztenciális okokra vezethető vissza. Ludwig Camerarius példája – amely összehasonlíthatatlanul jobban dokumentált, mint Bethlen bármelyik diplomatájáé – azt mutatja: az emigráns politikusok egy része számára, amennyiben lojalitásuk nem kimondottan a pfalzi választó dinasztikus érdekeihez, hanem a protestáns ügyhöz kötődött, nem jelentett problémát, hogy több, az ügy számára nagy fontossággal bíró fejedelmet akár egyszerre is szolgáljanak. Így a pfalzi emigráns kormányzat vezető személyiségének számító Camerarius rendszeresen írt jelentéseket Axel Oxenstiernának; sőt, 1626-tól hivatalosan is a Svéd Korona hágai követe volt, miközben Pfalzi Frigyesel fenntartott kapcsolatait nemcsak nem szakította meg, de továbbra is politikai tanácsokkal látta

³⁴ Az ismeretlen szerző által írott beszámoló azt állítja, „[der Fürst hat Quadt] stattlich unndt fast fürstlich begraben laßen”; míg Caspar Dornau (Dornavius) hasonlóképpen fogalmazott („splendida pompa in crypta depositus”) Friedrich Pruckmann brandenburgi kancellárnak írott levelében ([Boroszló], 1628. dec. 31./1629. jan. 10.), lásd GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 70. fol. 32r, illetve Uo. I. HA Rep. 21. Nr. 136 g Vol. I. A temetés részleteivel kapcsolatos további adatok és a mérgezés gyanújára vonatkozó adat is az anonim beszámolóból származnak, és a gyanút megerősíti Kemény János információja is, aki szerint az ezzel megbízott orvos maga is belebetegedett, sőt belehalt Quadt tetemének boncolásába, lásd Kemény János önéletrása i. m. 51–52. A magyar nyelvű temetési beszédet Geleji Katona István, a latint egy Asconius nevű cseh-morva emigráns lelkész, míg a németet Brandenburgi Katalin Asselius nevű udvari papja mondta Matthias Quadt fölött. A német katonadiplomata hagyatékát a fejedelem visszajuttatta családjának, lásd Lujza Julianna oránia-nassauai hercegnő levelét Bethlennek (Cölln an der Spree, 1629. jan. 4./14.) *Szilágyi Sándor*: Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveitörténetéhez (1627–1629). TT [10.] (1887) [a továbbiakban TT 1887] 19.

el a száműzött uralkodót.³⁵ Amikor Víckov Bethlen követeként meglátogatta a Hágában élő Pfalzi Frigyes és részletes leírást vitt vissza Erdélybe a két fejedelem együttműködésének lehetőségeiről, nincs értelme a kérdésnek, valójában melyik uralkodó érdekei képviselőjének kellene tartanunk: személy szerint is abban volt érdekelt, amit az őt küldő fejedelmek elvártak tőle, ti. hogy közreműködjön a szövetség tető alá hozásában.³⁶ Hasonló motivációk működhetek Matthias Quadt, vagy akár Berbisdorf esetében is: amíg a protestáns Habsburg-ellenes szövetség létrehozásának – és ennek révén emigráns helyzetük felszámolásának – érdekében dolgoztak, tulajdonképpen mindegy volt számukra, hogy konkrétan az erdélyi fejedelem, a dán király vagy a brandenburgi választófejedelem megbízásait teljesítik.

Ennek az egy táboron belüli flexibilitásnak különösen érzékletes példáját nyújtja Berbisdorf, aki tulajdonképpen ugyanazt a feladatot, az Erdély és a nyugat-európai protestánsok közötti egyeztetést végezte 1625 nyara előtt és után is, csak megbízólevelei aláírójának személye változott meg. A megoldást még csak nem is feltétlenül az motiválta, hogy a nyugat- és észak-európai udvarokban viszonylag kevés olyan ember állt rendelkezésre, akik ismerték volna az erdélyi terepet. Ugyanebben az időszakban angol–svéd viszonylatban is ismerünk hasonló karriert: Sir James (Jacob) Spenst, miután 1613–20, majd 1623–26 között a Svéd Korona londoni követe volt, 1627-ben I. Károly saját nevében küldte tárgyalni II. Gusztáv Adolfal.³⁷

A legmarkánsabban azonban talán Paul Strassburg karrierje illusztrálja: a követtől nem feltétlenül várták el, hogy küldője dinasztikus érdekeihez legyen lojális, ami kizárná egyszerre több fejedelem szolgálatának lehetőségét. Bethlen Gábor nyugati diplomáciájának Quadt mellett másik legismertebb szereplője 1625-ben Heinrich Matthias von Thurn megbízásából, de áttételesen Pfalzi Frigyes képviselőjeként érkezett a fejedelemségbe; 1627 őszén azonban már Brandenburgi Katalin küldöttként fogadták Königsbergben. Innen útját a Nyugat-Poroszországban tartózkodó II. Gusztáv Adolfhoz folytatta, aki udvari tanácsosának fogadta és – mint az jól ismert – már a svéd király diplomatájaként tért vissza Bethlen Gáborhoz 1628-ban.³⁸

³⁵ *Friedrich Hermann Schubert*: Ludwig Camerarius 1573–1651: Eine Biographie. (Münchener historische Studien. Abteilung Neuere Geschichte 1.) Kallmünz 1955. 242–265.

³⁶ Pfalzi Frigyes *resolútiója* Jan Adam z Víckova követségére (Hága, 1624. ápr. 12./[22.]) Z korespondence i. m., 173–177.

³⁷ *Arne Jönsson*: Introduction. In: Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling. Senare avdelningen, XIII. bandet. Utg. av Arne Jönsson. Stockholm 2007. 11–14.

³⁸ Strassburg karrierjének precíz – ám sajnos a kontextualizálásra teljes mértékben lemondó – feldolgozása: *Magnus Mörner*: Paul Straßburg, ein Diplomat aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Südost-Forschungen 15. (1956) 327–363. Katalin követeként György Vilmosnak

A követi, személyhez kötődő lojalitás váltogatásának ezekhez a példáihoz képest tulajdonképpen már nem is olyan feltűnő az a jelenség, amelyre Quadt diplomatakarrierjében találunk példát. 1625 őszén nemcsak Bethlen Gábor javaslatait tárgyalták meg Brandenburg vezető politikusai a Titkos Tanács ülésén, hanem arra a hágai konferenciára való meghívás kérdését is, ahol később a protestáns hatalmak szövetségi szerződése megszületett. Felmerült, nem kellene-e a Hollandia irányában továbbutazó Quadttal együtt egy brandenburgi diplomatát is küldeni, aki tájékoztatná IV. Keresztélyt a választófejedelem szándékairól. Mivel azonban György Vilmos titkos tanácsának diplomáciai feladatokban jártas tagjai vagy más küldetést teljesítettek éppen, vagy nagybetegen feküdtek, végül az a döntés született, hogy Bethlen követére bizzák a választófejedelem üzenetének továbbítását is. Quadt így, amellett, hogy saját fejedelmének képviseletében tárgyalta a dán királlyal, György Vilmos levelét is átadta, sőt, a választófejedelem titkos diplomáciájának egyes új fejleményeiről is beszámolt.³⁹ Bár Quadt elméletileg egyszerre két uralkodót is képviselt, IV. Keresztély egyértelműen Bethlen diplomatájaként tekintett rá – még a brandenburgi választónak írott válaszlevelében is került, hogy György Vilmos követének titulálja –, a Rajna-vidéki nemes lojalitása tehát semmiképpen nem kérdőjeleződött meg azáltal, hogy egy másik fejedelem megbízatását is elvállalta. Az analóg helyzet miatt kell túlzásnak minősíteni azt, hogy a szakirodalom egy része a korszak egyik legnagyobb „hadivállalkozóját”, Ernst von Mansfeld protestáns zsoldosvezért Bethlen diplomatájának tartja azért, mert amikor 1626 végén, balul sikerült

tanácsosaihoz intézett levele hivatkozik rá (Königsberg, 1627. okt. 20/30.) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 80. fol. 9r (lásd szintén fol. 28r). A svéd szolgálatba álláskor kiállított *Bestallung* dátuma Dirschau, 1628. júl. 16./[26.] RA(S) Riksregistraturet [a továbbiakban RR] vol. 161. fol. 162v–163r.

³⁹ A brandenburgi választó nem kisebb jelentőségű ügyről tájékoztatta Quadt útján a dán királyt, mint hogy a nála járt francia követnek a nyilvános (kitérő) válaszon kívül egy titkos *resoluti*ót is adott, amelyben a császár elleni protestáns összefogás melletti elkötelezettségéről tett tanúbizonyságot, lásd Matthias Quadt előterjesztését ([1625. okt.]) RA(K) TKUA SD 12-20 Brandenburg. A diplomáciai feladatról lásd még IV. Keresztély levelét György Vilmosnak (Nienburg, 1625. okt. 20./[30.]) GStA PK I. HA Rep. 24 a Nr. 2. Fasz. 21; illetve Matthias Quadt leveleit György Vilmosnak, illetve Levin von dem Knesebeck brandenburgi tanácsosnak (Bréma, 1625. okt. 21./[nov. 1.]) Uo. Fasz. 32. A megoldáshoz vezető vitát lásd a brandenburgi Titkos Tanács üléseinek jegyzőkönyvében: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. fol. 59r–v, illetve 65r–v. A vele párhuzamosan működő Sir Robert Anstruther szintén – *Steve Murdoch* kifejezésével – „dual ambassador” volt, a brit és a dán koronák képviseletében kereste fel V. Frigyes 1624–25 során, lásd következő tanulmányát: *Scottish Ambassadors and British Diplomacy 1618–1635*. In: *Scotland and the Thirty Years War*. (History of Warfare, 6.) Ed. by Steve Murdoch. Leiden 2001. 30.

közös hadjáratuk után elindult Velence felé török területen át az angol királyhoz, Bethlen Gábor levelét is magával vitte.⁴⁰

Hasonló motivációval rendelkezettek a fejedelem szolgálatában álló sziléziai emigránsok is. Martin Opitz, a német barokk irodalom mestere, aki – még viszonylag fiatal emberként – az 1620-as évek derekán Bethlen Gábor meghívására szintén tartózkodott Erdélyben, 1630-ban két Gyulafehérváron lakó földijét ajánlotta a peregrinációról Magyarországra hazatérő Martin Schödel figyelmébe: Weikhard Schulitzot és Heinrich Dreilinget.⁴¹ Utóbbi, a heidelbergi egyetem alumnusa, az 1620-as évek második felében kezdett diplomáciai feladatokat vállalni az erdélyi fejedelem szolgálatában: 1626 közepén látogatta meg II. Gusztáv Adolfot az erdélyi fejedelem nevében. A visszaúton Habsburg fogságba került, ami miatt az ekkor még nem hadviselő fél svéd király hivatalosan tiltakozott; 1627 szeptembere előtt azonban újra visszatért a fejedelemségbe.⁴² Cornelis Haga, a portai holland követ – aki később régi jó barátjaként

⁴⁰ Útközben, Szarajevóban érte a halál. Utolsó hónapjairól lásd *Walter Krüßmann*: Ernst von Mansfeld (1580–1626): Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg. (Historische Forschungen 94.) Berlin 2010. 623–626. Gindely azt állítja, hogy Bethlen döntése miatt indult útnak, aki „elhatározta, hogy magát Mansfeld grófot küldi el a két [francia és angol] udvarhoz.” *Gindely A.*: Bethlen i. m. 198. Állítását azonban csak arra alapozza, hogy a protestáns hadvezér magával vitte Bethlen levelét I. Károly angol királynak (Bars, 1626. nov. 4., kiadása Ludovici Camerarii ... epistolae i. m. 31–33., német fordításban: *Lundorp, M. C.*: Der Römischen Käyserlichen Majestät i. m. 931.).

⁴¹ Martin Opitz levele Martin Schödelnek (Párizs, 1630. máj. 14.) *Martin Opitz*: Briefwechsel und Lebenszeugnisse: Kritische Edition mit Übersetzung. Hrsg. von Klaus Conermann. Berlin – New York 2009. Bd. 2. 800–801. Nr. 300514 ep. Érdekes módon a kiadás szerkesztője nyitva hagyja Dreiling származásának kérdését és megemlíti a korábbi szakirodalom álláspontját is, miszerint erdélyi szász lett volna, holott mind az általa is idézett heidelbergi matrikulabejegyzés 1615. jún. 5-ről („Heinricus Dreilingius Sagano-Silesius”), mind maga a levél szövege egyértelműen a diplomata sziléziai hátteréről tanúskodik. Vö. Uo. 806, 13. kommentár. Martin Opitz erdélyi tartózkodásáról lásd *Tárnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczy György korában. Bp. 1978. 26–28; *Martin Szyrocki*: Martin Opitz. 2. Aufl. München 1974. 51–56; *Heltai János*: Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen. In: Martin Opitz 1597–1639. Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit. Hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner und Wolfgang Kessler. Herne 2006. 79–103.

⁴² II. Gusztáv Adolf levele Bethlen Gábornak (Dirschau melletti tábor, 1626. júl. 14./[24.]) RA(S) RR Vol. 156. fol. 23–25; Ludwig Camerarius levele Axel Oxenstiernának (Hága, 1626. okt. 1.) Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 449; Bethlen Gábor levele II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1627. szept. [a nap megjelölése nélkül]) TT 1882: 240. Dreiling fogságba vetése és a nála lévő levelek publikálása később feltűnt a II. Gusztáv Adolf németországi intervenciójának legitimálására használt sérelmek között, lásd *Anna Maria Forssberg*: Arguments of War: Norm and Information Systems in Sweden and France during the Thirty Years War. In: Organizing History: Studies in Honour of Jan Glete. Ed. by Anna Maria Forssberg et al. Lund 2011. 151.

hivatkozott rá – azzal a kommentárral ajánlotta 1630 januárjában Brandenburgi Katalin érdekeinek képviselőre, hogy nála alkalmasabb és hűségesebb aligha található Erdélyben; a megbízatást aztán meg is kapta, áprilisban már a szultáni székvárosban volt.⁴³ Az 1630-as évek elején ismét járt követségben a svéd királynál. Nem tudjuk, mikor hagyta el végleg Erdélyt, de a fejedelem külföldi származású diplomatái közül egyedülként, úgy tűnik, megbékélt a Habsburg oldallal: a 1640-es évek közepén már Bécsben találjuk.⁴⁴

Nem tudunk róla, Dreiling mekkora befolyással rendelkezett a fejedelmi udvarban, annál több adattal rendelkezünk Schulitz politikusi tevékenységéről. Bár az Erdélyben általában latinosított nevén, Scultetusként ismert emigráns igazából Brandenburgi Katalin uralkodása idején játszott fontos szerepet, már Bethlen Gábor udvari orvosaként is rendelkezett némi rálátással a fejedelemség kapcsolataira.⁴⁵ A sziléziai Trachtenbergből, valószínűleg nemesi családból származó kálvinista fiatalember az 1620-as évek elején került Erdélybe, talán a szintén Sziléziából érkező jägerndorfi örgróf társaságában.⁴⁶ A tudásával nagy tekintélyt kivívó *medicus* orvosi tevékenységéről is számos adattal rendelkezünk:

⁴³ Lásd Cornelis Haga leveleit Weikhard Schulitznak (Konstantinápoly, 1630. jan. 22., illetve máj. 30.), továbbá Dreiling levelét Brandenburgi Katalinnak (Konstantinápoly, 1630. ápr. 14.), mindegyik kiadva –a –a: Brandenburgi Katalin és a diplomácia. [a továbbiakban TT 1895–1899] TT [18.] (1895) 219., TT [21.] (1898) 527, illetve TT [20.] (1897) 715–717.

⁴⁴ F. Hofmüller levele Johann Georg Purchernek (Bécs, 1646. máj. 9.) HHStA Ungarische Akten: Allgemeine Akten Fasc. 175. fol. 199. A levél szerzője arról számol be, hogy amikor a bécsi hadilevéltárban nem találták a követtől 1626-ban elvett példányt Bethlen Gábor és II. Gusztáv Adolf megegyezéséből, az általa felkerestetett Dreiling maga hozott egy másolatot az okmányból. Az 1632-es követségről lásd II. Gusztáv Adolf levelét I. Rákóczi Györgynek (Augsburg, 1632. máj. 18./[28.]) MHHD XXVI: 52.

⁴⁵ Weikhard Schulitz az egyetlen az itt tárgyalt személyek közül, aki életrajzi adatainak összeállítására korábban már történt kísérlet, ez azonban – bár néhány fontos kérdést tisztázott – még az akkoriban hozzáférhető források teljességét sem vette számításba: *Karl Kurt Klein*: Weighard Schulitz: Ein Gönner und Freund des Dichters Martin Opitz, Leibarzt und Berater des siebenbürgischen Fürsten Gabriel Bethlen. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 54. (1931) 1–26.

⁴⁶ Schulitz születési évét a legkorábbi forrás, Johann Heinrich Cunradi *Silesia Togatája* (ed. Kaspar Theophil Schindler. Liegnitz, 1706) 1599-ben adja meg, ám jogosnak tarthatjuk Klein kéteyleit ennek helyességével kapcsolatban; ő inkább egy másodlagos forrásban található 1590-es dátumot tart elfogadhatónak, lásd *Klein, K. K.*: Weighard Schulitz i. m. 2–5. Még ha a korábbi születési időpontot fogadjuk is el, figyelemreméltó tehetségről tanúskodik, ha Schulitz harmincöt évesen már Bethlen orvosai között vezető szerepre tehetett szert. Nemesi származásáról tanúskodik, hogy a rá vonatkozó német források rendszeresen kiteszik címzésében a „von Schulitz(au)” utótagot, és a brandenburgi udvarból kapott leveleinek címzése is ezt követi, lásd számos levélben itt: TT 1895–1899. Erdélyi tartózkodásáról a legelső adat Opitz neki szóló könyvdedikációja 1623. jún. 8-ról, a korábbi irodalom ismertetésével lásd: *Leonard Forster*: Opitziana im Brukenthal-Museum Sibiu / Hermannstadt, RSR. *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 3. (1976) 254–255.

jelentős felelősséggel járó feladatok sorát kapta meg, ő végezte a jägerndorfi örgróf boncolását 1624-ben, de fontos szerepet kapott Bethlen Gábor személyes bajainak orvoslásában is. Noha 1628 végén udvari intrikák miatt a fejedelem börtönbe vettette, majd száműzte Schulitzot, súlyosbodó vízkórja nem sokkal később rábírta a sziléziai orvos visszahívására.⁴⁷ A kezelés helyes módjáról Schulitz hosszas vitákat folytatott a II. Ferdinánd által küldött morva orvossal, ezeket később – mintegy a sikertelenség miatti apológiaként – írásba is foglalta. A fejedelmet nem menthette meg, de máskülönben alighanem jó doktornak bizonyult, mert Kemény János arról tudósít, hogy a kortársak között az a hír járta: Schulitznak saját *familiaris spiritusa* van, akitől a tanácsokat kapja.⁴⁸

Bethlen külföldi diplomatáinak nagy részével szemben, akik a fejedelmet több európai udvarban is képviselték, a sziléziai orvos kizárólag Brandenburg és Erdély között közvetített; a két ország közötti távolságot azonban egyetlen éven belül háromszor is megjárta. Először 1625 márciusában indult útnak és áprilisban már György Vilmos elé tárhatta fejedelme ajánlatát a politikai együttműködésre. Ő volt az első követ, akinek révén Bethlen a Brandenburgi Katalinnal kötendő házasság gondolatát felvetette. Előttünk ismeretlen okokból Schulitz ezúttal nem egyedül látta el feladatát: Listius Ferenc, aki mindössze négy nappal utána kapta meg *credentionalis* levelét, a fejedelem peregrinációra induló unokaöccse, Bethlen Péter kíséretében érkezett Berlinbe és a Schulitzéval megegyező üzenetet adott át a választófejedelemnek. A viszonylag homályos terminusokban fogalmazó választ már közösen kapták meg és vitték Erdélybe.⁴⁹

⁴⁷ Schulitz ideiglenes kegyvesztésének okait konkrétan nem ismerjük. A 34. jegyzetben idézett anonim beszámoló három lehetséges okot is közöl: vagy politikai titkokat árult el egy vele bizalmas viszonyban álló magyar hölgynek; vagy rossz oldalra állt a Brandenburgi Katalin udvartartásában a magyar és német hölgyek között kialakuló viszályban; vagy valamivel megsértette a fejedelemszont. Mind ez a beszámoló, mind Caspar Dornau levele Friedrich von Pruckmann-nak (s. l., 1628. dec. 31./1629. jan. 10.); GSTA PK I. HA Rep. 21. Nr. 136. g 3 Vol. I.) arról értesít, hogy a szigorúbb büntetést csak az éppen Erdélyben követségben járó magdeburgi adminisztrátor közbenjárása miatt kerülhette el. Visszahívására lásd szintén Dornaunak Pruckmannhoz írt leveleit (s. l., [1629.] ápr. 29./máj. 9.), illetve Boroszló, 1629. okt. 7./[17.] Uo. Nr. 136 h Vol. IV., illetve Vol. VIII.

⁴⁸ Kemény János önéletírása i. m. 136. Schulitz orvosi tevékenységéről és az általa hátrahagyott, *Discursus de Acidularum et Thermarum usu in Hydrope* című kéziratról lásd *Wesprémi István*: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Ford. Kövári Aladár. Bp. 1960. 329; *Klein, K. K.*: Weighard Schulitz i. m. 12–16. A Bethlen kezelése körüli vitát Kemény János is követte, lásd önéletírása i. m. 94.

⁴⁹ A követsegről a következő források maradtak fenn: a Schulitznak adott *credentionalis* levelek György Vilmoshoz, illetve Anna özvegy brandenburgi választófejedelemnéhez (Segesvár, 1625. márc. 4.) *Szilágyi Sándor*: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között. TT [9.] (1886) [a továbbiakban TT 1886] 628; illetve GSTA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. fol. 11r. Beszámoló a Schulitzcal folytatott tárgyalásokról (1625. ápr.) és Listius

A fejedelem újabb levelét Schulitz június végén már egyedül vitte vissza a választófejedelemségbe és augusztusban arról számolhatott be Bethlen Gábornak, hogy a leánykérés minden jel szerint sikerrel kecsegtet.⁵⁰ A sziléziai orvos ismét visszatért Erdélybe, de 1626 januárjában már ismét a brandenburgi választó székhelyén fogadták követként. Bár a Katalint hozó követséggel tért vissza Bethlenhez, nem velük együtt érkezett a brandenburgi választó székhelyére, a fejedelem csak decemberben küldte őt Berlinbe.⁵¹

Úgy tűnik, Schulitz politikai tevékenysége már ideiglenes száműzetése előtt is néhány évig szünetelt, hogy aztán annál nagyobb lendületet kapjon a fejedelem halála után. A kialakuló hatalmi válság során Schulitz Brandenburgi Katalin egyik legfontosabb tanácsadójává nőtte ki magát, aki nemcsak a fejedelemszszony segítésére küldött brandenburgi követekkel, de a választófejedelmi udvarral is folyamatos kapcsolatban állt – egyik levelére Levin von dem Knesebeck titkos tanácsos rá is jegyezte: „Hűséges és becsületes ember, olyan hűséget mutatott a hercegnő [Katalin] iránt, amely nagyobb már nem is lehetne.”⁵² Ennek a ismeretében némileg meglepő, hogy a politikai gyilkosságot, amelynek a sziléziai orvos áldozata lett, a fejedelemszszony közeli köréhez tartozók szervezték. A kortárs beszámolók nem egyeznek meg abban a kérdésben, Katalin tudott-e a merényletről, de az biztosnak tűnik, hogy az embereket, akik az éppen a Fényes

levelei György Vilmosnak, illetve a brandenburgi tanácsosoknak ([1625. ápr.], illetve Frankfurt an der Oder, 1625. ápr. 25.) TT 1888: 647–653, 641, illetve 642–643. Figyelemre méltó, hogy bár Listius magyar volt, őt is tárgyalhatnánk Bethlen külföldi diplomatái között; Kemény legalábbis – akárcsak a szintén magyarországi Csáki Istvánról és Szunyogh Gáspárról – róla is mint idegenről ír, lásd Kemény János önéletráza i. m. 108.

⁵⁰ Weikhard Schulitz levele Bethlen Gábornak (Berlin, 1625. aug. 13. [23.]) *Ötvös Ágoston*: Brandenburgi Katalin fejedelemsége. Magyar Akadémiai Értesítő: A Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye 2. (1861) 2. sz. 209–210. Szintén fennmaradt a fejedelem *credentialis* levele György Vilmosnak (Gyulafehérvár, 1625. jún. 25.), illetve a választófejedelem felvetéseire adott válasza azonos dátummal, mindkettő GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. fol. 20, illetve 15–17. A *credentialis* levelekből kirajzolódó kronológia alapján valószínűleg téves *Wesprémi István* állítása, amely szerint Scultetus 1625-ben a bécsi, Cecília Renáta kezéért folyó tárgyalásoknak is részese lehetett volna, vö. Magyarország és Erdély i. m. 325–327.

⁵¹ Bethlen Gábor *credentialis* levele Schulitznak György Vilmoshoz (Gyulafehérvár, 1625. dec. 16.) GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 62. fol. 175r. Megérkezéséről lásd a brandenburgi titkos tanács jegyzőkönyveit 1626. jan. 12[22]-ről, illetve 14[24]-ről: GStA PK I. HA Rep. 21. 127 m Vol. II. 6v, illetve 7v–8r. Utóbbi említi, hogy már folytak a külön megbízással érkező Schulitz audienciájának előkészületei, annak lefolyásáról – és így megbízatásának lényegéről – azonban sajnos nem rendelkezünk beszámolóval. Egy korabeli beszámoló szerint az esküvői lakomán Schulitz tolmácsolt Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin között, lásd *August Jugler*: Bethlen Gabor's Hochzeitsfeier. Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte N.F. 3. (1874) 533.

⁵² Knesebeck feljegyzése Schulitz György Vilmosnak szóló levelén (Munkács, 1630. jún. 1.) TT 1895–1899: 1898: 671.

Portáról visszatérő – és Bethlen István támogatásával gyanúsított – Schulitzot 1630 decemberében egy Porumbák és Kerc között lévő hídnál megtámadták és megkötözve a jeges Olt folyóba dobták, Csáki István bérelte fel. A kifogott holttestet aztán felesége a nagyszombati ferences kolostorban helyezte végső nyugalomra.⁵³

Noha földrajzi okok nem feltétlenül indokolnák Dreiling és Schulitz elkülönítését a cseh-morva-jägerndorfi emigrációhoz sorolható politikusoktól – hiszen Szilézia is a cseh korona országai közé tartozott, sőt Jägerndorf a tartomány része –, ez mégis indokoltnak tűnik, több okból is. Egyrészt egyikükkel kapcsolatban sem tudjuk, a vesztes háború utáni menekülthullám sodorta-e őket a fejedelemségbe, vagy meghívásra érkeztek, akárcsak a rövid ideig maradó Opitz. Másrészt mindketten – amennyire egyáltalán nyomon lehet követni – sokkal klasszikusabb karriert futottak be Berbisdorfnál és társainál, hiszen miután egyszer Bethlen Gábor szolgálatába szegődtek, a fejedelem életében legalábbis nem változtatták meg lojalitásukat. Külön csoportot alkotnak ezzel a jobb híján sziléziaiak nevezhető csoporttal szemben – és motivációjuk különbözősége révén a harmincéves háború kezdeti szakaszához kötődő emigrációjából kikerülőkkel szemben is – azok a diplomaták, akiknek tevékenysége a legtöbb ironizáló megjegyzést váltotta ki Bethlen Gábor diplomáciájának elemzőiből: Jacques Roussel és Charles de Talleyrand. A két emigráns hugenotta 1629-ben járt a fejedelem megbízásából a Portán és onnan utaztak tovább az orosz cárhoz. Egy kelet-európai lengyel-ellenes front létrehozását célzó elképzeléseik élénk támogatásra találtak Cornelis Haga holland követnél, ám küldetésük sikertelenségét aligha csak az okozta, hogy mire Moszkvába értek, Bethlen Gábor már halott volt.⁵⁴

⁵³ Katalin bűnrészességét épp a legjobban informált forrás, Kemény János veti fel, lásd Kemény János önéletrajza i. m. 136. Több krónikás azonban azt állítja, hogy a fejedelemasszony még arról sem tudott, hogy gyilkosság történt, mivel neki azt mondták, hogy Schulitz a folyón való átkelés közben esett ki a csónakból, lásd *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1655. Kiad. Vogel Sándor. Bp. 1994. 125; illetve *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici...* Ed. Joseph Trausch. Brassó 1847. I. 312. A temetés helyéről szintén lásd az utóbbi két forrást. A gyilkosság időpontjáról a krónikák többféle verziót megőriztek, a *terminus post quem*et a brassói számadáskönyvek adják, amelyek szerint Schulitz 1630. december 8–9-én még a város vendége volt, nyilván innen indult végzetes útjára. Vö. Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Brașov, Primăria orașului Brașov, Socotele alodiale V/19. p. 814. Cornelis Haga, nem sokkal azután, hogy valószínűleg személyesen is találkozott Schulitzcal, azt írta Ludwig Camerariusnak, hogy a császári oldal felé való fordulásával a fejedelemasszony elidegenítette korábbi tanácsosát (Konstantinápoly, 1630. okt. 26.) BSB Clm 10369. nr. 295.

⁵⁴ Konstantinápolyi tárgyalásaikról lásd leveleiket Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1629. máj. 15. jún. 16. illetve jún. 25.) TMÁO II: 104–108, 116–117, 125; illetve Sebastiano Vener bailo jelentéseit a dózsének (Vigne di Pera, 1629. máj. 12, máj. 26, júl. 25. és aug. 4.) Oklevéltár i. m. 752–766. A moszkvai úttal kapcsolatos dokumentumokon kívül konstantinápolyi

Bethlen Gábor nem az első és nem is az utolsó európai politikus volt, akinek Jacques Roussel felajánlotta a lengyel királyi trón megszerzését. Az ügyvédi végzettségű, egy darabig a sedani akadémia görögtanáráként és könyvtárosaként működő hugenotta korábban hasonló ajánlatot tett Richelieu-nek; a bíboros azonban nem adott hitelt szavainak, mely szerint abból csinálhat lengyel királyt, akiből csak szeretne. Az életéről ismeretlen szerző tollából fennmaradt, meglehetősen erős ellenszenvről tanúskodó leírás szerint már 1629 előtt kapcsolatba került Bethlen Gáborral, aki lengyel szakértőjeként is alkalmazta a korábban több évet a Rzeczpospolita területén élő, saját állítása szerint számos helybeli főúrral kapcsolatban álló franciát. A magyar szakirodalomban leginkább elhíresült diplomáciai akciójának végrehajtására Velenceből – ahonnan szintén húzott évjáradékot – érkezett követtársával a fejedelemségbe. A francia hugenotta arisztokrácia egyik előkelő családjából származó Talleyrand – teljes címzése szerint Grignols grófja, Chalais hercege, Excideuil márkija, Mareuil és Boisville bárója – valószínűleg azután hagyhatta ott szülőföldjét, hogy 1626-ban bátyját, Henrit kivégezték a Chalais-összeesküvésben való részvételéért (amelyet róla neveztek el így). Együttműködésük aztán meglehetősen rendhagyó módon alakult: Roussel, bosszúból egy rajta esett sértés miatt elintézte, hogy a márkit Moszkvában kémkedés vádjával elfogják és Szibériába hurcolják. Talleyrand végül az 1630-as évek közepén szabadult ki, miután XIII. Lajos levélben járt közben érdekében a cárnál.⁵⁵

Szekfü Gyula – és őt követve mások is – úgy vélték, a Bethlen Gáboron élete utolsó évében elhatalmasodó betegség lehetett az oka annak, hogy cserbenhagyta ítéltképesége és hitelt adott ezeknek a kalandoroknak.⁵⁶ Ennek azonban nemcsak

fogadásuk leírása is itt jelent meg: *Supala János – Géresi Kálmán: Talleyrand és Roussel követsége az orosz cárhoz. TT [10.] (1887) 53–78.* Küldetésüket sikerrel kecsegtetőnek láttatja *Porshnev, Boris F.: Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War.* Cambridge 1995. 35; aki Roussel további életrajzi adataira is adalékokat nyújt: uo. 79–80.

⁵⁵ Roussel pályafutásának legrészletesebb ismert összefoglalóját lásd a kortárs hugenotta arisztokrata írásában: *Gédéon Tallemant des Réaux: Historiettes.* Tome 2. Éd. par Antoine Adam. Paris 1961. 187–189, illetve 1056–1058 (Adam jegyzetei). A magyar szakirodalomban a forrást – egy korábbi kiadásból – ismertette *Wittman Tibor: Bethlen Gábor és az 1628/29 évi erdélyi–orosz szövetségterv keletkezése.* In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok.* Szerk. Kovács Endre. Bp. 1956. 47. Számos további adattal szolgál a kéziratban fennmaradt „Kurztzer und einfältigen Bericht deß Jacob Roussels leben, reysen, handel...”, amelynek kiadását a közeljövőben tervezem, BSB Clm 10416. nr. 78–79. További adatokat közöl mindkettőjükéről Sebastiano Venier levele a dózsének (Vigne di Pera, 1629. aug. 4.) Oklevéltár i. m. 766; illetve Johann Rudolf Schmid jelentése II. Ferdinándnak (Konstantinápoly, 1634. aug. 26.) HHS-tA Türkei I. Kt. 114. Fasc. 85/b Conv. A fol. 48r. Lásd még *Gunnar Hering: Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638.* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 45.) Wiesbaden 1968. 214.

⁵⁶ *Szekfü Gy.: Bethlen Gábor i. m. 244. Még egyértelműbben: Németh Csaba: Melyik út vezet Magyarország trónjához? (Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve és annak diplomáciai háttere).* Aetas 7. (1987: 3. sz.) 13.

az – a számára nem ismert német nyelvű kéziratos életrajzból származó – adat mond ellent, amely szerint a fejedelem már korábban is alkalmazta a hugenotta kalandort. Úgy tűnik, hogy Roussel ékesszólása, műveltsége és világlátottsága nemcsak az erdélyi fejedelmet és a nála tartózkodó Paul Strassburgot nyűgözte le.⁵⁷ Moszkvából a francia diplomata 1630 nyarán Németföldre folytatta útját, ahol – miután átadta a kajmakám levelét II. Gusztáv Adolfnak – megbízást kapott, hogy a svéd király udvari tanácsosaként képviselje urának érdekeit Lengyelországban és Moszkvában. 1631–32 során Rigából folytatott kiterjedt levelezést a kozákokkal, illetve a szejmre összegyűlő rendekkel, amellyel nem kis botrányt okozott a Lengyel-Litván Unió vezető köreiben.⁵⁸ Később holland szolgálatban járt újra Moszkvában, majd a cár ajánlólevelével jelent meg újra Konstantinápolyban 1634 során, ahonnan Erdélybe utazott volna tovább, ha az új fejedelemtől, I. Rákóczi Györgytől kapott volna erre engedélyt. Végül az Oszmán Birodalom fővárosában halt meg, pestisben, negyven évesen.⁵⁹

A 17. század diplomáciai rendszerében, amelyben számos állam alkalmazott viszonylag sok idegen származású diplomatát, semmi meglepő nincs abban, ha időnként kevésbé rátermett emberek is megbízásokhoz jutottak. Svédország esetében – ahol a 17. századi diplomaták több mint fele nem a Svéd Korona területeiről származott – erre akár az 1620–30-as évek fordulójáról is lehet több példát is említeni. Roussel mellett – aki nemcsak sikertelen maradt, de „rosszindulatú praktikáit” Axel Oxenstierna néhány évvel később széles körben ítélte el

⁵⁷ Strassburg elragadtatott szavait Rousselről lásd a követségéről II. Gusztáv Adolfnak írott beszámolójában ([1630 elején]) TT 1882: 274–275.

⁵⁸ A svéd szolgálatról lásd *David Norrman*: Gustav Adolfs politik mot Ryssland och Polen under tyska kriget (1630–1632). Uppsala 1943. 34–41. Roussel már korábban, még Franciaországból is írt leveleket a svéd királynak: 1627-ben Sedanból, 1628 áprilisában Párizsból címzett levelei maradtak fenn, lásd RA(S) Skrivelser till konungen Gustaf II Adolfs tid vol. 29. Lásd még Axel Oxenstiernának címzett leveleit: RA(S) Oxenstiernasamlingen E 700. A kozákoknak (Riga, 1631. júl. 25.), illetve a lengyel rendeknek (uo., 1632. jan. 1., illetve febr. 20.) írott leveleit lásd HHStA Polen I. Kt. 54. Konv. 1631. fol. 24–26; Konv. 1632 Jänner fol. 1–5., illetve Konv. 1632 März fol. 8–11; Aleksandr Korwin Gosiewskinek (Riga, 1631. aug. 7.) AGAD Archiwum Koronne Warszawskie Dzieł szwedzkie 8b/28.

⁵⁹ A holland megbízatásról lásd a „Kurtzer ... Bericht”-et i. m. fol. 342–344, illetve Axel Oxenstierna levelét az államtanácsnak (Frankfurt am Main, 1633. júl. 12. [1632.]) Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Förre afdelningen, IX. bandet. Bref 1633 juni–september. Red. Herman Brulin. Stockholm 1946. 176. Újabb konstantinápolyi útjáról: *Hering, G.*: Ökumenisches Patriarchat i. m. 245 (126. jegyzet). Az erdélyi beutazási engedély megtagadásáról lásd I. Rákóczi György leveleit Tholdalagi Mihálynak és Cornelis Hagának (Gyulafehérvár, 1635. márc. 10., ill. jún. 10.) TMÁO II: 232, 236. Haláláról *Tallemant des Réaux, G.*: Historiettes i. m. 189.

– említhető akár Volmar Farensbach esete is.⁶⁰ A korábban a törökellenes lengyel háborúban résztvevő kurlandi gróf Georg Kraus krónikája szerint 1623-ban egy német gyalogosokból álló egységet irányított Bethlen felső-magyarországi hadjáratán; később velencei, majd francia szolgálat után Wallenstein ezredese lett, innen jelentkezett a svéd királynál, aki Lengyelországba és Erdélybe küldte. A Rousselhez hasonlóan szintén markáns kalandor-vonásokat mutató Farensbach ráadásul – a hugenotta diplomatával ellentétben – még csak különösebben vonzó személyiség sem volt; meglehetősen féktelen természetű ezredesét Wallenstein így jellemezte: „Legnagyobb ellensége a nagy pofája”.⁶¹ Karrierjét újabb és újabb személyes viszályok övezték, úgy tűnik, a fejedelemségben is sikerült – legalábbis ideiglenesen – Strassburg ellen fordítania Brandenburgi Katalint. Nem élvezett különösebben nagy bizalmat a svéd kormányzat szélesebb köreiben sem.⁶²

Éppen II. Gusztáv Adolf esete mutatja azonban, hogy a Rousselhez hasonló kalandorok diplomáciai feladattal való megbízása nem feltétlenül a beléjük vetett korlátlan bizalom eredménye volt. 1630-ban mind a svéd király, mind kancellárja egyetértett abban, hogy a francia vándordiplomata, noha egyértelműen nagyon okos, meglehetősen furcsa, állhatatlan embernek tűnik, és nagyvonalú ajánlatai közül nem tudni, mennyit lehet komolyan venni. Mindenesetre a rajta keresztül nyerhető előnyök nagyobbak tűntek, mint a kár, amit tevékenységével okozhatott – ezért kapott követi megbízatást az amúgy szkeptikus II. Gusztáv Adolf-tól.⁶³ Könnyen elképzelhető, hogy ha lenne közvetlen forrásunk arra, mit gondolt

⁶⁰ Oxenstierna kommentárját lásd az előző jegyzetben idézett levelében. A Svéd Korona diplomatáinak származási összetételéről lásd *Heiko Droste: Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert.* (Nordische Geschichte 2.) Berlin 2006. 86.

⁶¹ „Sein größter Feind ist sein Maul.” idézi Farensbach-életrajzában *Nils Ahnlund: Krigare, diplomat och statsfänge. Personhistorisk tidskrift* 19. (1917) 77–113. (az idézet a 78. oldalról). Kraus magyar kiadásában „Färenss Beck” néven szerepel, lásd *Kraus, G.: Erdélyi krónika* i. m. 115. A brassói számadáskönyvekből úgy tűnik, hogy Farensbach 1629 májusában – Strassburg társaságában – a Portára is elindult, erről a megbízatásáról a korábbi szakirodalom nem tud, vö. *Cziráki Zs.: Autonóm közösség* i. m. 228.

⁶² Amikor Farensbach visszatért Erdélyből, Gabriel Gustafsson Oxenstierna államtanácsos így kommentálta a követ jelentését fivérének, a kancellárnak írt levelében (Uppsala, 1629. okt. 23./nov. 3.): „Számos dolgot adott elő, de nem nagyon látszik beszámolójában az igazság, mivel ő maga sem látszik nagyon megbízhatónak.” Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Senare afdelningen, III. bandet. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas bref 1611–1640, Per Brahes bref 1633–1651. Red. Per Sondén. Stockholm 1890. 185–186.

⁶³ II. Gusztáv Adolf véleményére lásd *Normann, D.: Gustav Adolfs politik* i. m. 35–37. Axel Oxenstierna Roussellet kapcsolatos szkeptikus attitűdjét jól mutatják a királynak írott levelei (Elbing, 1630. dec. 14./[24.], illetve 1631. jan. 17.) Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förre afdelningen, V. bandet. Bref 1630. Red. Herman Brulin. Stockholm 1915. 730; illetve Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förre afdelningen, VI. bandet. Bref 1631. Red. Herman Brulin. Stockholm 1918. 53.

Bethlen Gábor a két hugenotta diplomata megbízásáról, hasonló motivációról értesülnénk. Roussel és Talleyrand már csak azért sem okozhatott nagy károkat a Portán, mert nem egyedül képviselték Bethlen Gábort: a fejedelem állandó portai rezidense mellett a velük küldött főkövet, Mikes Kelemen is folyamatosan ellenőrizte – sőt, a franciák benyomása szerint akadályozta – tevékenységüket.⁶⁴ Analóg példát találunk a szavojai Vercelliből származó Lorenzo Agazza esetében, aki Bethlent 1621-ben Velencében képviselte. Noha vele kapcsolatban más diplomataktól nem maradtak fenn a franciákról írottakhoz hasonló értékelések, talán nem túlzás feltételezni, hogy Bethlen az olasz diplomata korábbi, meglehetősen kalandos pályafutása miatt érezte szükségét annak, hogy rögtön három követet küldjön a Serenissimához. Így Szunyogh Gáspár és Vajnay Illés egyben a korábban Szavoja hercegén kívül a dán és a cseh királyt és német fejedelmeket is szolgáló – és Velencében is hivatalért kérvényező – Agazza ellenőrzésének feladatát is elláthatták.⁶⁵

A „cseh–pfalzi” menekültek, a sziléziai emigráció, illetve a „vándordiplomaták” mellett végül külön kategóriát képez Hermann Beckmann, aki Brandenburgi Katalin titkáraként érkezett Erdélybe, ám a márciusban lezajlott esküvő után nem sokkal, 1626 júliusában már ismét Berlinben volt, hogy értesítse a választófejedelmet: hűgát az erdélyi rendek fejedelemmé választották azzal a feltétellel, hogy a hatalmat csak Bethlen halála után veheti át.⁶⁶ Tíz nappal később már Wolfenbüttelben volt IV. Keresztélynél, és feltehetőleg még Erdélybe való visszatérése előtt megkapta Bethlen utasítását II. Gusztáv Adolf felkeresésére: szeptember közepén mindenesetre már visszafelé tartott a svéd király poroszországi táborából.⁶⁷ A továbbiakban eltűnik a forrásokból.

⁶⁴ Lásd Cornelis Haga panaszait Mikes Kelemennel kapcsolatban, Bethlennek írott levelében (Konstantinápoly, 1629. jún. 15.) TMÁO II: 114.

⁶⁵ Agazza korábbi pályafutásáról lásd a velencei tanács 1621. jún. 28-i jegyzőkönyvét, Oklevéltár i. m. 41. Bethlen máskor is küldött Velencébe olasz követeket, Alessandro Lucio azonban egyedül képviselte a fejedelmet. Az ő háttéréről nem rendelkezünk információkkal. A fejedelem érdekeinek velencei képviselőjében szintén fontos szerepet játszott a műkincskereskedőként és politikai mediátorként egyaránt ismert flamand Daniel Nys (Nijs). Személyéről lásd: *Maartje van Gelder: Trading Places. The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice*. Leiden 2009. Tevékenységéről az Oklevéltárban található adatokon kívül lásd még Bethlen leveleit Pálóczi Horváth Jánosnak (Fogaras, 1629. márc. 25., illetve Balászfalva, 1629. máj. 17.) TT 1887: 21, 26.

⁶⁶ Bethlen Gábor levele György Vilmosnak (Gyulafehérvár, 1626. jún. 25./júl. 5.) TT 1886: 658; A brandenburgi Titkos Tanács 1626. júl. 6./16-i ülésének jegyzőkönyve: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. II. fol. 155r. A Brandenburgi Katalinnal érkezők jegyzékében név szerint nem található, igaz, egy „Serenissimae sponsae Secretarius” szerepel a listában: Oklevéltár i. m. 224.

⁶⁷ Adam von Schwarzenberg levele Friedrich Pruckmann-nak (Jägersburg, 1626. szept. 1./[11.]) GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 136 f Vol. IV. fol. 31v–32r. Hivatkozik rá II. Gusztáv Adolf is Bethlen Gábornak küldött levelében („Lissoviae”, 1626. okt. 20./[30.]) RA(S) RR Vol. 156. fol.

Zygmunt Zaklika és a diplomaták hétköznapijai

Zygmunt Zaklikát nem egyszerű elhelyezni Bethlen Gábor külföldi diplomatáinak fentebb vázolt tipológiájában, annak ellenére, hogy brandenburgi kihallgatói is kíváncsiak voltak korábbi tevékenységére. Ennek révén tudjuk, hogy lengyel nemesi családból származott. Feltehetőleg rokona lehetett annak a hasonló nevű 16. századi politikusnak, aki többször járt követként Magyarországon és Báthory István megválasztásának támogatásáért némi időt császári fogságban is töltött.⁶⁸ Úgy tűnik, Zaklika jó kapcsolatokkal rendelkezett a Rzeczpospolita kálvinistáinak vezető rétegében: Janusz Radziwiłł képviselőjében járt korábban Livóniában és a moszkvai nagyfejedelemségben. Ezt különösen azért hangsúlyozta szívesen, mert a litván herceg György Vilmos választófejedelem nagynénjét, Erzsébet Zsófia brandenburgi örgrófnőt vette feleségül – és a königsbergi szerződésen Zaklika állítása szerint személyesen is részt vett. A kihallgatás során még azt is közölte, hogy nővére révén az Ostroróg hercegi családdal is rokonságban állt.⁶⁹

Nem tudjuk, hogyan került eredetileg kapcsolatba Bethlen Gáborral; még az sem kizárt, hogy Radziwiłłen keresztül, aki kiterjedt levelezést folytatott Európában protestáns uralkodóival és talán az erdélyi fejedelemmel is.⁷⁰ Kihallgatóinak azt mondta, 1624 során állt Bethlen szolgálatába udvari embereként (*aulicus*), különböző megbízatásokat vállalva. Négy szolgáját a brandenburgi hatóságok szintén kikérdezték; az ő válaszaikból az derül ki, hogy Zaklika az elmúlt években kétszer járt Erdélyben. Az első alkalomról nem tudunk semmit, de az biztos, hogy ennek eredményeképpen kereste fel Hollandiában 1625 tavaszán Bethlen Gábor megbízásából a száműzött V. Frigyeset.⁷¹ Második erdélyi látogatására 1625 nyarán került sor. Kassáról a fejedelem saját lovain vitette Zaklikát Gyú-

193. A dán küldetésről lásd IV. Keresztély levelét Bethlen Gábornak (Wolfenbüttel, 1626. júl. 16. [26.]) RA(K) TKUA AD 1-10 Latina fol. 172v–173r.

⁶⁸ Kasper Niesiecki: Herbarz polski. X. Leipzig 1845. 31. Az adatért Dariusz Milewskinek tartozom köszönettel.

⁶⁹ Lásd a jegyzőkönyv részleteit: GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 80r–v, 113v–114r, 118v. A Radziwiłł-lal fenntartott kapcsolatokat igazolták Fabian von Czemen danzigi várnagy, illetve Christoph von Dohna György Vilmosnak írott levelei (Behnhof, 1626. jan. 9. [19.], illetve Carweide(?), 1626. jan. 1. [11.]) Uo. fol. 31v, 33r.

⁷⁰ Adam Szczęgowski: Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. Lwów 1904. 17–23.

⁷¹ A korábbi erdélyi útról lásd Paul Zolkowsky vallomását: GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 118v–119r. Az 1625 március és június között lezajlott hollandiai követségről Matthias Lubnizki beszélt a brandenburgi hatóságoknak, uo. fol. 113r–v. Az általa közölt adatok egybevágóak Ludwig Camerarius információjával, aki Axel Oxenstiernát Hága, 1625. máj. 6/16. dátummal arról értesítette, hogy Bethlen nemrégiben Frigyeshez érkezett követe egy „Polonus vir bonus”, lásd Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 219.

lafelhérvárra, ott szállást adott neki és megbecsülésről tanúskodó fogadtatásban részesítette. Hét héten keresztül volt az erdélyi fejedelem vendége, követte annak utazásain és még seregeinek mustrálásán is jelen volt. A nyolcadik héten azután Váradon megkapta követi megbízatását és nagyrészt Kassán maradt kíséretét újra maga köré gyűjtve elindult észak felé. Útjának magyarországi szakaszán, a Bethlen uralma alatt álló területeken a hatóságok adtak neki szállást és az ő lovaikat használta kocsijához, sőt, biztonságáról a fejedelem tíz – egy másik szolga szerint húsz – lovas katonája gondoskodott.

Radikálisan megváltozott az utazás jellege a magyar–lengyel határ átlépése után: Zaklika nyilvánvalóan inkognitóban akart maradni, ezért kerülte a városokat, senkivel nem akart szóba állni, a lovak etetését is szabadtéren, útközben végeztette és a Danzigig tartó, meglehetősen hosszú úton mindvégig hideg konyhán élt. A nyugat-poroszországi kikötőváros elhagyása után a pomerániai Stargardon keresztül érte el a Brandenburghoz tartozó Neumark központját, Küstrint.⁷² Itt kezdődtek azok a problémák, amelyek később letartóztatásához vezettek. Amint arról Adam von Schwarzenberg grófnak, a brandenburgi johanita lovagrend nagymesterének és a választófejedelem ekkoriban legnagyobb befolyással rendelkező tanácsosának beszámolójából értesülünk, Zaklikát november legelején fogadta György Vilmos – annak ellenére, hogy a követ neve nem szerepelt az általa átadott *credentionalis* levélben, sőt azt elárulni sem volt hajlandó a brandenburgi tisztségviselőknek. Az audiencián aztán pusztán udvariassági formulákon kívül csak néhány általános hírt osztott meg a választófejedellemmel, és az este rendezett lakomán is keveset szólt, nagyon visszafogottan viselkedett, ügyelve józanságára – egész addig, amíg vissza nem ment szállására, ahol aztán leitta magát a kíséretében lévő nemesekkel. Fejfájásra hivatkozva visszautasította György Vilmos vadászatra való meghívását is. Mikor azonban az egész udvar távozott az Odera-menti városból, Zaklika újabb audienciát kért, kiemelve, hogy nagy titkokat akar megosztani a választófejedellemmel. György Vilmostal nem találkozhatott újra, de Berlinben Levin von dem Knesebeck tanácsos jelenlétében fogadta őt Lujza Julianna pfalzi örgrófné, V. Frigyes anyja; a protestáns politika e vezető személyisége is hiába kérte Zaklikát többször is,

⁷² Az erdélyi, magyarországi és lengyelországi útról lásd a jegyzőkönyveket: GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 78r, 114r–115r, 119v–120r, 122r–123r. Az utazás erdélyi és magyarországi részéről különösen egyik szolgája, a Homonnán felfogadott, feltehetőleg szlovák Jan Niebnitzky nyújtott sok információt – a másik három ugyanis ekkor nem volt ura mellett. A lengyelországi szakaszcól már a két lengyel szolga – akik a forrásban Paul Zolskowský és Wotzke Linzki néven szerepelnek – is többet tud. A negyediket, Matthias Lubnizkit, Zaklika csak Danzigban fogadta (újra) szolgálatába.

hogyan vezesse elő a fontos dolgokat, amelyekről tud, a lengyel diplomata csak általánosságokat közölt.⁷³

Noha Schwarzenberg már november elején többször is gyanúját fejezte ki, vajon tényleg az erdélyi fejedelem követével van-e dolguk, Zaklika ekkor még – szolgálainak egy részét hátrahagyva – probléma nélkül továbbindulhatott Alsó-Szászországon keresztül Hollandia irányába. Kereszülutazott Wolfenbüttelen, ám a braunschweigi herceget nem látogatta meg, csak egy kocsit kért tőle, amivel Lüneburgba ment. Onnan visszautazott délre, Nienburgba, hogy találkozzon Mansfeld gróffal, akit IV. Keresztély táborától nem messze talált. A gróf, miután vacsorán vendégül látta, a dán királyhoz is elkísérte, aki – mint a bevezetésben már említettem – november 26-án fogadta, ebéden és vacsorán is meghívta asztalához, majd megajándékozva bocsátotta ismét útra. Zaklika szolgálja arról is beszámolt a brandenburgi hatóságoknak, hogy a lengyel diplomata Mansfeldtől is kapott 80–100 dukátnyi útiköltséget; IV. Keresztély pedig saját hintóját engedte át az út egy szakaszára és 10–12 főnyi kíséretet is biztosított neki. Noha Zaklika eredetileg Hágába is el akart menni – és *credentialis* levelei is voltak a Staten Generaalhoz, az orániai herceghez, illetve a holland székvárosban száműzetésben élő V. Frigyeshez –, végül úgy ítélte meg, hogy az éppen ott tartózkodó Matthias Quadt megfelelően el tudja látni fejedelme képviselőtét. Így csak levelet írt a német diplomatának, amelyet IV. Keresztély egyik embere a király saját levelébe illesztve vitt magával Hágába. Zaklika maga pedig Lüneburgban hajóra ülve visszatért Berlinbe.⁷⁴

A brandenburgi tanácsosok már korábban feléledt gyanúját tovább táplálta, hogy a lengyel diplomata ilyen gyorsan visszatért Hollandiából, és az sem nyugtatta meg őket, hogy bár közölte, IV. Keresztély nagy titkokat bízott rá, ezeket azonban kizárólag a választófejedelemnek lett volna hajlandó elmondani, aki nem tartózkodott a városban; a tárgyalni hozzá küldött tanácsosoknak nem árult el semmit. Schwarzenberggel közölte, hogy roppant sürgős továbbutaznia: még arra is a brandenburgi tanácsosnak kellett figyelmeztetnie, hogy talán szüksége lehetne egy *recredentialisra* György Vilmostól, ami igazolná brandenburgi küldetésének teljesítését. A gyanakvó grófnak azonban feltűnt, állítólagos sietsége

⁷³ Az első brandenburgi tartózkodásról lásd Adam von Schwarzenberg leveleit Levin von dem Kneesebecknek, illetve későbbi beszámolóját (Küstrin, 1625. okt. 26., 28. [nov. 5., 7.], illetve [1625 december eleje]) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 14r–16r, 21v, illetve 2r–8r. György Vilmostól Zaklika november 5-én kapott audienciát, ami a Bethlen Gábor által írt *credentialison* lévő megjegyzésből látszik, uo. fol. 13v. A Zaklika által átadott *credentialis* dátuma Várad, 1625. szept. 16., uo. fol. 12.

⁷⁴ Az utazás részleteit Matthias Lubnizki adja elő vallomásában, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 115r–117v. A dán királynál, illetve a Mansfeldnél lezajlott fogadással kapcsolatos részletek Zaklika vallatóit is érdekelték, lásd uo. 79v–80r.

ellenére milyen lelkesen vállalkozott Zaklika egy később megírandó levél továbbítására, amelyben a választófejedelem arról informálta volna Bethlen Gábort, hogy a lengyel király tiltakozását jelentette be a Brandenburgi Katalinnal tervezett esküvő miatt. Amikor aztán a lengyel diplomata egy következő alkalommal már azt is tagadta, hogy bármiféle diplomáciai ügyet meg akart volna tárgyalni a választófejedelemmel, a brandenburgi politikusok őrizet alá helyezték. Két tanácsos Zaklikát kérdezte alaposan ki, egy közjegyzőt pedig megbíztak a szolgák kivallatásával.⁷⁵

A letartóztatás időpontját nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a szolgák kihallgatása december 9-én történt. A hónap közepén a Titkos Tanács megvitatta, mi legyen a teendő a fogságban tartott Zaklikával és arra a döntésre jutottak, hogy írnan az erdélyi fejedelemnek. Noha a követnél lévő levelesláda tartalmát ellenőrizték – így láthatták, hogy a dán királytól a diplomatának valóban volt *recredentialisa* –, úgy döntöttek, a leveleket nem nyitják fel, nehogy megsértsék Bethlen politikai ügyeinek titkosságát. A választófejedelem nevében kiállított levélben felidéztek azt az esetet is, amikor 1605 februárjában egy angolról, aki VI. Jakab követeként, kifogástalannak tűnő *credentialist* bemutatva jelent meg Heidelbergben, kiderült, hogy csaló. Erre alighanem azért került sor, hogy mentsék magukat, ha mégis kiderülne, hogy tévedtek: annak ellenére, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvhöz hosszas jegyzetek készültek, amelyek kimutatták Zaklika mondandójának összes önellentmondását, néhányan a brandenburgi tanácsosok közül továbbra is úgy vélték, hogy a lengyel nemes tényleg Bethlen diplomatája lehet, különös viselkedése csak hatáskörének túllépéséből ered.⁷⁶ Végül Zaklika több mint négy hónapot töltött börtönben, amíg 1626 márciusában meg nem érkezett Bethlen Gábornak a követet tisztázó és annak oktan viselkedése miatt szabadkozó levele.⁷⁷ Miután a lengyel diplomata elhagyta a brandenburgi választófejedelem rezidenciáját, eltűnik a forrásokból: nem tudjuk, megérkezett-e egyáltalán Bethlen

⁷⁵ Adam von Schwarzenberg 1625 decemberének elején íródott, a 73. jegyzetben idézett emlékirata (fol. 8v–10r) mellett a legtöbb információt György Vilmos Bethlennek írott levele tartalmazza, amely nagyrészt ugyanennek alapján íródott, de a töredékesen fennmaradt *memorialéval* szemben az egész folyamatot végigköveti (Cölln an der Spree, 1625. dec. 21./[31.]) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 130–134.

⁷⁶ Lásd az előző jegyzetben idézett levélben, fol. 134v. A tanácsosok kételyeiről, illetve a vallatás időpontjáról: Heinrich von Stripe levelét Levin von dem Knesebecknek (Berlin, 1625. dec. 10./[20.]) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 24v–25v. A kihallgatási jegyzőkönyvhöz készült jegyzetek: uo. fol. 148r–157r. A Titkos Tanács jegyzőkönyve 1625. dec. 5./[15]-ről: GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 127 m Vol. I. 104v–105r.

⁷⁷ Bethlen Gábor levele György Vilmosnak (Várad, 1626. jan. 30.) GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 47. A kiszabadulásról lásd György Vilmos Bethlennek küldött levelét (Cölln an der Spree, 1626. márc. 3./[13.] uo. fol. 163, illetve Zaklika tanúsítványát arról, hogy visszakapta minden tulajdonát (Cölln an der Spree, 1626. márc. 2./[12.]) uo. fol. 170.

Gáborhoz, és ha igen, milyen fogadtatásban részesítette a fejedelem. Annyit legalábbis biztosan állíthatunk, hogy diplomáciai feladatra többé nem alkalmazta; hogy katonaként esetleg erdélyi szolgálatban maradt-e, arról nincs adatunk.

A Zaklikával kapcsolatoshoz hasonló, jól dokumentált félreértések mindig kiváló forrásanyagot jelentenek ahhoz, hogy az egyedi eseten túlmutató következtetéseket is levonhassunk: a problémák egy része, amely miatt Bethlen lengyel diplomáját letartóztatták, strukturális eredetű, az erdélyi diplomácia jellegzetességeiből, illetve annak a brandenburgival szembeni eltéréseiből származik. Ezeknek a mélyebb következtetéseknek a feltárásához szükség van a brandenburgi tanácsosokat zavaró jelenségek részletesen áttekintésére és összehasonlításukra más erdélyi példákkal – utóbbi teszi ugyanis lehetővé, hogy elvásszuk Zaklika esetlegesen különönc egyéni megoldásait azoktól, amelyek helyzetéből fakadtak.

Kronologikusan az első olyan tényező, amely felkeltette Adam von Schwarzenberg gyanúját, az volt, hogy a követ által átadott megbízólevél nem tartalmazta a követ nevét. Ez természetesen ellenkezett nemcsak a formai követelményekkel, hanem a logikával is. A *credentialis* levél pontosan arra szolgált, hogy követként azonosítsa az átadó személyt a címzett uralkodó számára: hogy lenne ez lehetséges, amennyiben még a legelemibb azonosító, az illető neve sem került benne feltüntetésre? Épp ebből az időszakból ismerünk azonban más eseteket is, amikor egy követnek annak ellenére adtak hitelt, hogy nem volt klasszikus *credentialis* levele. Zaklikát IV. Keresztély annak ellenére fogadta, hogy hozzá címzett megbízólevelet egyáltalán nem tudott bemutatni – igaz, Mansfeld grófhoz címzett *credentialisa* volt, és a gróf, illetve János Ernő szász-weimari herceg személyesen mutatták be a követet a dán királynak. Nem egészen fél év múlva Hermann Beckmannt a brandenburgi Titkos Tanács fogadta úgy, hogy egyáltalán nem volt nála megbízólevél – igaz, az ő személye, lévén Brandenburgi Katalin titkára, ismert lehetett a választófejedelemség politikusai számára. A legjobb analóg példa azonban Matthias Quadté: őt a Staten Generaal 1625 decemberében pontosan úgy fogadta el Bethlen képviselőjének, ahogy Zaklika várta azt el György Vilmos választófejedelemtől: ti. hogy neve nem szerepelt az erdélyi fejedelem által kiállított megbízólevélben.⁷⁸

⁷⁸ Zaklika *credentialis*-problémájáról IV. Keresztélynél lásd kihallgatási jegyzőkönyvét (GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 79r); a brandenburgi tanácsosok reakciójáról Stripe 76. jegyzetben idézett levelét (fol. 25v). Quadtról lásd Resolutiën der Staten-Generaal: Nieuwe reeks 1610–1670. VII. deel, 1 juli 1624 – 31 december 1625. (Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 223.) Bew. Joke Roelevink. 's-Gravenhage 1994. 655. (Nr. 3680). Beckmannról a 66. jegyzetben idézett tanácsi jegyzőkönyvet, fol. 155r.

Pusztán az tehát, hogy a követ neve nem szerepelt a megbízólevélben, nem kellett volna, hogy mindenképpen fennakadást okozzon. Zaklika azonban tovább bonyolította a helyzetet azzal, hogy Küstrinben vonakodott elárulni a nevét, majd kikötötte, hogy csak a választófejedelemnek mondja azt meg. Amikor azonban kérvényéhez egy cetlire felírta nevét, „Sigismundus a Petrÿ”-nek címezte magát. A brandenburgi hatóságok egy része ráadásul úgy emlékezett, hogy a követ a Zacharias nevet is használta.⁷⁹ Még ha el is hisszük Zaklika védekezését, hogy a név „petricoviai” birtokára utal, nehezen érthető, miért tartotta szükségesnek a lengyel diplomata, hogy a nevével kapcsolatos machinációkkal borzolja a kedélyeket.

Nyilvánvaló, hogy a 17. századi diplomácia nagy része titokban zajlott, és ez kiemelten érvényes volt az olyan államokra, mint Bethlen Gábor Erdélye, amelynek jóformán minden szomszédjával volt valamilyen konfliktusa és bármilyen potenciális szövetséges eléréséhez arra volt szükség, hogy a követek hosszasan ellenséges, de legalábbis urukkal nem szimpatizáló fejedelmek területén utazzanak keresztül. Zaklika lengyelországi rejtőzködése így egyáltalán nem volt kirívó eset: amikor Quadtot 1624-ben visszafordították Mazóviából, kereskedőnek álcázva utazott.⁸⁰ Talán még az is érthető, hogy Zaklika még saját szolgálai előtt sem fedte fel kilétét, nyilván azért, nehogy véletlenül elszólják magukat – bár meglehetősen abszurd, hogy a négy kihallgatott szolgából mindössze egy tudta urának valódi nevét, egy a birtoknévből levezetett változatot ismerte és ketten csak keresztnevét tudták, egyik még azt is rosszul. Ahogy egyikőjük megjegyezte: „különös ember, mindent titokban tart”; amibe az is belefért, hogy következő úticéljukat is mindig csak akkor közölte, amikor már a kocsiban ült.⁸¹

Feltűnő továbbá, hogy a dán királlyal szemben Zaklika nem tartott szükségesnek hasonló óvintézkedéseket és vele közölte nevét; a Keresztély által adott *recredentialis*ban mindenesetre megtaláljuk azt.⁸² Specifikusan Brandenburggal kapcsolatos indokot kell tehát találnunk viselkedésére, ami már csak azért sem egyszerű, mert – Lengyelországgal ellentétben – György Vilmos országában

⁷⁹ A név problémájáról lásd Adam von Schwarzenberg 1625 decemberének elején írott emlékiratát (lásd 73. jegyzet), illetve Knesebecknek(?) írott levelének töredékét (1625. okt. 25./[nov. 4.]), amelyre feljegyezték a Petri-névváltozatot (GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 22r). Nem világos, hogy a Zacharias név hogyan került elő a brandenburgi iratokban, Zaklika a kihallgatás során mindenesetre úgy nyilatkozott: „Zacharias nunquam fuit, neque erit.” Uo. fol. 81r.

⁸⁰ Lásd Piotr Szyszkowskinak a 2. jegyzetben idézett proposícióját, fol. 4r–v.

⁸¹ „... were ein wunderlicher man, hielt alle sachen heimlich.” Johan Niebnitzkÿ vallomása, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 121v. A négy szolga közül három úgy kezdte az uruk nevét firtató kérdésre adandó választ, hogy „igazából nem tudja”, kizárólag a már régebben Zaklikát szolgáló és vele Hollandiát is megjáró Lubnizki ismerte és nem csak sejtésként tudta közölni a követ nevét.

⁸² Lásd az 1. jegyzetben idézett *recredentialist*.

Zygmunt Zaklika szövetséges területen járt: nem sokkal érkezése előtt folytak a tárgyalások Matthias Quadttal a politikai együttműködésről, és nem sokkal utána érkezett meg a díszes követség, amely Brandenburgi Katalint volt hivatott Erdélybe szállítani. A választófejedelmi kormányzat akkora bizalommal viseltette Bethlen Gábor követeivel szemben, hogy – mint korábban említettem – titkos diplomáciája egyes részleteit is megosztotta Quadttal, akinek közvetítenie kellett azokat IV. Keresztély felé. Aligha tévedünk, ha Zaklika különös viselkedésének indokát Adam von Schwarzenberg személyében keressük.

A grófnak a választófejedelemség politikájára gyakorolt befolyására a Habsburg-ellenes politikai tábor számos tagja tekintett elégedetlenül. Nemcsak annak katolikus vallása miatt, hanem elsősorban azért, mert a brandenburgi Titkos Tanács többségével szemben, akik a protestáns ügy melletti erőteljesebb kiállást szorgalmazták, Schwarzenberg abban bízott – akárcsak a szász választófejedelem –, hogy a birodalom válságát a császárral kötött kompromisszum oldhatja meg, akár a pfalzi érdekek képviselőjének feladása árán is. Az 1620-as évek második felében egyre dominánsabb pozícióba kerülő gróf igencsak népszerűtlen volt, II. Gusztáv Adolf például azt üzenté a többi tanácsosnak, hogy „bánjanak vele a cseh módon,” vagyis defenestrálják Schwarzenberget.⁸³ IV. Keresztély, amikor meghallotta, hogy a gróf kíséri Brandenburgi Katalint Erdélybe, a fejedelemnek írt levelében felhívta Bethlen figyelmét, vigyázzon vele, mert nem híve a *communis causának*, és amíg csak lehet, tartsa Erdélyben, mert fennáll a kockázat, hogy a visszaút során a császári udvarban felfedi szervezkedéseiket.⁸⁴

Ennek ismeretében nyer értelmet az, hogy Zaklika többször is közölte Schwarzenberggel: vele nem hajlandó megtárgyalni küldöttségének titkos politikai részét és azt csak személyesen a választófejedelemmel hajlandó megosztani.⁸⁵ A korábban róla kapott információk – vagy talán magának a fejedelemnek az utasítása – miatt a lengyel diplomata megpróbálta elkerülni, hogy a gróf előtt diplomáciai titkokat kelljen felfednie; ám abban bízni, hogy mindent személye-

⁸³ Schwarzenberg politikájáról lásd *Kober, U.*: Eine Karriere im Krieg i. m., illetve rövidebb összefoglalása: *Uő.*: Der Favorit als „Factotum”: Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkammerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg. In: Der zweite Mann im Staat: Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Michael Kaiser und Andreas Pečar. (Zeitschrift für historische Forschung: Beihefte 32.). Berlin 2003, 231–252. Az idézet ennek 245. oldaláról. A szász politika jellegzetességeiről lásd *Axel Gotthard*: „Politice seint wir Bapstisch”: Kursachsen und der deutsche Protestantismus im frühen 17. Jahrhundert. Zeitschrift für historische Forschung 20. (1993) 275–319.

⁸⁴ IV. Keresztély levele Bethlen Gábornak (Rotenburg, 1626. jan. 26./febr. 5.) TT 1881: 101.

⁸⁵ Az erre vonatkozó adatokat lásd például Schwarzenbergnek a 73. jegyzetben idézett, 1625 decemberének elején készült emlékiratában, fol. 7r–9v.

sen György Vilmostal tárgyalhat majd meg, a brandenburgi politikai ismeretének teljes hiányáról tanúskodott. Ahogy korábban említettem, a korszakban talán egyetlen számottevő országnak sem volt annyira apolitikus uralkodója, mint éppen Brandenburgnak, aki jóformán teljesen átengedte a kormányzást tanácsosainak.⁸⁶ Mivel viszont Zaklika nyilvánvalóan nem ismerte részleteiben a brandenburgi politikai elitet, könnyen lehet, hogy a Schwarzenberggel kapcsolatos fenntartások miatt nem volt hajlandó eszmét cserélni a hozzá küldött többi tanácsossal – köztük a kimondottan a protestáns politikai tábornokot képviselő Samuel Winterfelddel – sem, hiszen nem tudhatta, melyik esetleg a gróf embere. Így aztán gyakorlatilag lehetetlenné vált a brandenburgi politikusokkal folytatott kommunikáció. A korábbi példák azonban azt mutatják, hogy ez egyáltalán nem volt szükségszerű, inkább Zaklika hibás helyzetfelmérését, illetve diplomáciai érzékének hiányosságait tükrözi: Schulitz és Quadt korábban nagyszabású szövetségi terveket vitattak meg Berlinben, sokszor Schwarzenberg jelenlétében.

Hasonlóképpen Zaklika behatárolt képességeinek, illetve a diplomáciai életben való eligazodása nehézségeinek tudható be a Schwarzenberg jelentéseiben többször előforduló másik probléma is, hogy tudniillik lehetetlenség eldönteni, az erdélyi fejedelem követeként (*Gesandter*) vagy csak hírvivőjeként (*Briefträger*) kezeljék-e a lengyel nemest. A 17. század során egyre komplexebbé váló diplomáciában ugyanis a követek fontos megkülönböztető jegyének számított, fel voltak-e ruházva a *repraesentatio* jogosítványával, amelynek révén olyan bánásmódra tarthattak igényt, mintha az őket küldő uralkodó személyesen lenne jelen. Ez természetesen azt is magában foglalta, hogy a követet az uralkodó nyilvános audienciákon fogadta, az udvari eseményeken kiemelt helyet biztosított nekik – jelenlétük az udvarban és ezáltal a küldő és fogadó uralkodók között fennálló kapcsolat tehát minden szemlélő számára világossá vált. Nem csodálkozhatunk rajta, ha a Bethlen Gábor nyugat-európai diplomáciáját bonyolító követek tárgyalásaik titkosságának megőrzése érdekében a lehető legritkább esetben tartottak igényt az ünnepélyes fogadtatásra.⁸⁷ A diplomácia hivatalos terminológiája majd csak sokkal később, a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson kerül kodifikálásra, így a korabeliek szóhasználata nem feltétle-

⁸⁶ Kober, U.: Eine Karriere im Krieg i. m. 25–39; Reinhold Koser: Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum Westfälischen Frieden von 1648. Stuttgart – Berlin 1913. 386–390.

⁸⁷ Természetesen ezalól kivételek is akadtak, így Johann Joachim Rusdorf beszámolója szerint I. Károly angol király Quadtot olyan előkelő fogadtatásban részesítette, amelynek körülményeit a velencei diplomatáknak rendezett ceremóniák sem múlták felül, lásd levelét Heinrich Matthias von Thurnnak (London, 1626. nov. 18.) UB Kassel 2° Ms. iurid. 47. 268.

nül mérvadó, ám sokat elárul, hogy a dán király például Zaklikát és Quadtot is mint Bethlen hozzá küldött „szolgáit” (*tiener*) említi.⁸⁸

Éppen ezért jogosan okozhatott meglepetést a brandenburgi diplomatáknak az, ha Zaklika egyszerre várta el, hogy követként ismerjék el és annak megfelelően kezeljék, ugyanakkor tartsák is küldetését a lehető legnagyobb titokban. Mint Schwarzenberg felpanaszolta, nehéz volt összeegyeztetni a küldetés titkosságát azzal, hogy közben Zaklika rendszeresen vagy egy tucat kísérelővel mutatkozott az utcán, akik ráadásul lengyel öltözkűkkel még nagyobb feltűnést keltettek.⁸⁹ Noha a brandenburgi hatóságok csak négy szolgáját hallgatták ki, a lengyel diplomata kísérete valóban sokkal több emberből állhatott: amikor Gyulafehérvárra utazott, embereinek nagy része Kassán maradt és ellátásukra Bethlen Gábor naponta tizenkét font húst, négy csirkét és tíz kancsó bort utalt ki.⁹⁰ Egy ennek az elfogyasztásához szükséges sereglet társaságában valóban nehéz lett volna észrevétlennek maradni. Habár a lengyel diplomata továbbra is kitartott amellett, hogy Bethlen Gábort követként képviseli, amikor Küstrinből továbbutazott Berlin felé Schwarzenberg mindenesetre azt javasolta a székvárosban tartózkodó Knesebecknek, ne adjanak neki kiemelt helyet az asztalnál.⁹¹

⁸⁸ Ugyanakkor Quadtot egyszer „Gesandt”-nak, tehát követnek is titulálja, lásd Kong Christian des Fjerdes Dagbøger i. m. 144, 147, 150. A 17. század kategóriáinak bizonytalanságáról lásd *Erich H. Markel*: Die Entwicklung der diplomatischen Rangstufen. Erlangen 1951; *Miloš Vec*: „Technische” gegen „symbolische” Verfahrensformen? Die Normierung und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhundert. In: Vormoderne politische Verfahren. Hrsg. von Barbara Stollberg-Rilinger. (Zeitschrift für historische Forschung: Beihefte 25.) Berlin 2001. 559–590.

⁸⁹ Lásd Schwarzenbergnek a 73. jegyzetben idézett, 1625. december eleji emlékiratát, fol. 10.

⁹⁰ Lásd a szolgálak vallomásait, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 78r, 114r, 122r–v.

⁹¹ Lásd a 73. jegyzetben idézett, okt. 26./nov. 5.] keltezésű levelet, fol. 16r. Az ülésrend és a hierarchia kifejezésének más szimbolikus formáinak jelentőségéről a kora újkori diplomáciában lásd *Josef Hrdlička*: Das Platznehmen am Tisch als Ausdruck der Kommunikation der höfischen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. In: Menschen – Handlungen – Strukturen: Historisch-antropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften. Hrsg. von Václav Bůžek und Dana Štefánová. (Opera historica: Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, 9.) České Budějovice 2001. 219–238; *André Krischer*: Souveränität als sozialer Status: Zur Funktion des diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit. In: Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit. Hrsg. Ralph Kauz, Giorgio Rota und Jan Paul Niederkorn. (Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 796.) Wien 2009. 1–32; *Helmut Neuhaus*: Der Streit um den richtigen Platz: Ein Beitrag zu reichsständischen Verfahrensformen in der Frühen Neuzeit, illetve *Axel Gotthard*: Die Inszenierung der kurfürstlichen Präeminenz: Eine Analyse unter Erprobung systemtheoretischer Kategorien. In: Vormoderne politische Verfahren. Hrsg. von Barbara Stollberg-Rilinger. (Zeitschrift für historische Forschung: Beihefte, 25.) Berlin 2001. 281–302, illetve 303–332; *Barbara Stollberg-Rilinger*: Zeremoniell als politisches Verfahren: Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: Neue

Szintén problémásnak tűnt a brandenburgi politikusok számára, hogy Zaklika november elején Hollandiát is megjelölje úticéljai között, de az Egyesült Tartományok felkeresése nélkül tért vissza. „Vajon követhet méltó-e, hogy a rábízott küldetéseket csak félig teljesítse?” – hangzott a kihallgatás egyik kérdése, és a brandenburgi tanácsosokat nem elégítette ki a lengyel diplomata védekezése, miszerint értesült róla, hogy Matthias Quadt időközben eljutott Hollandiába, így saját küldetése okafogyottá vált.⁹² Az Erdélynél sokkal központibb fekvésű Brandenburg diplomáciájában nem volt szükség az olyan utazó diplomaták alkalmazására, akik útközben változtatták céljukat (mint ahogy az Quadttal is történt), és arra sem, hogy – akárcsak Schulitz és Listius esetében – több diplomata is ugyanazzal a küldetéssel induljon útnak. A két rendhagyó diplomáciai megoldás tulajdonképpen összefüggött: azért volt szükség néha arra, hogy a fejedelem több embert is azonos – de legalábbis tartalmában nagyon hasonló – küldetéssel bízjon meg, mert általában több helyszínt is meg kellett látogatniuk és további utazásaik függtek az ott kapott válaszoktól. Bethlen ilyen formabontó módszerekkel tudta biztosítani, hogy minden diplomáciai célpontra előbb-utóbb elér egy követ. A Zaklika vallomását elemző brandenburgi politikusok azt is felvetették, vajon honnan tudhatta az állítólagos követ, hogy Quadt merre ment és milyen feladattal – de ez igazából könnyen megmagyarázható: ha mástól nem, a dán királytól vagy a protestáns sereg más vezetőitől kaphatott erről információt.

Érthetetlen viszont, miért tartotta szükségesnek a lengyel diplomata, hogy a kihallgatáson közölje: már csak azért is szükséges volt, hogy feladja a hollandiai utat, mert a legfontosabb ügy (*Principale negotium*) a házasságé volt, amiről Berlinben kellett tárgyalnia. Erről ugyanis korábban nem ejtett szót, sőt, emlékezhetünk, Schwarzenbergnek újbóli Berlinbe érkezése után azt mondta, sürgősen tovább kell haladnia. Bár a brandenburgi tanácsosokkal folytatott beszélgetések alatt Zaklika mindig nagyon érdeklődött a tervezett házasság témája iránt, az tény, hogy – mint a kihallgatási jegyzőkönyvhöz készült kommentárok szerzője is megjegyzi – *credentialis*ában nincs kimondottan szó a frigyről, márpedig fejedelmek között csak úgy lehetséges házasságról tárgyalni, ha kifejezetten egyértelmű, erre vonatkozó megbízóleveleket adnak képviselőiknek.⁹³ A

Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte. Hrsg. von Johannes Kunisch. (Zeitschrift für historischer Forschung: Beihefte 19.) Berlin 1997. 91–132.

⁹² „Ob einem Gesandten woll anstehe, die gewerbe, so Ihme aufgetragen, nur zur helften außzurichten?”, kihallgatási jegyzőkönyv, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 52r, Zaklika válaszát lásd 79v.

⁹³ Lásd a jegyzőkönyvhöz fűzött kommentárokat, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 152v. Bethlen Gábor *credentialis*a valóban általánosságban fogalmaz: közli, hogy a megkezdett tárgyalások folytatására kijelölte Kovacsóczy Istvánt és Mikó Ferencet, ám ezek Bécsben feltartóztattak, így – nehogy az ügy kárt szenvedjen – küldi a levél átadóját *mindkét* ügyben

házasságról ráadásul nem nagyon volt mit tárgyalni: Zaklika *credentionalis*ának kiállítását követően mintegy húsz nappal Kovacsóczy István és Mikó Ferenc a választófejedelem Cölln an der Spree-i palotájában aláírták a szerződés okmányait. Még ha számolunk is azzal a lehetőséggel, hogy Zaklika útnak indulása után erről már nem értesült, az biztos, hogy csak súlyosbította az erdélyi diplomácia strukturális nehézségeiből származó problémákat fontoskodásával és saját korábbi kijelentéseinek állandó meghazudtolásával.

A brandenburgi tanácsosok végül a kihallgatás során megrökönyödve tapasztalhatták, hogy Zaklika jóformán náluk is kevesebb erdélyi politikust ismer: Matthias Quadton kívül kizárólag Listius bárót tudta megnevezni, illetve a *credentionalis*át megfogalmazó írnokot, akinek nevét a cöllni írnokok többféle verzióban, Caspar Schomuligként vagy Schonunkként jegyezték le. Utóbbi – akinek személyét nem tudjuk azonosítani – aligha hatotta meg a gyanakvó tanácsosokat, miközben Zaklika az erdélyi kancellárról (Kovacsóczy Istvánról) csak annyira emlékezett, hogy Andreasnak hívják, és a kincstartó (Mikó Ferenc) nevét is csak hosszas gondolkodás után, némileg torzítva (Niclas Ferenként) sikerült felidéznie.⁹⁴ Az 1626 januárjában Berlinben járó Weikhard Schulitz is azt mondta, nem ismeri Bethlen állítólagos követét.⁹⁵ Mivel György Vilmos képviselőjét Európa különböző udvaraiban a megelőző években kizárólag Titkos Tanácsának tagjai látták el, akik a választófejedelem udvarának politikájáról és annak személyi állományáról bensőséges ismeretekkel rendelkeztek, nyilvánvalóan sokkolóan hatott számukra, hogy Bethlen Gábor követe az erdélyi udvar legfontosabb szereplőiről sem rendelkezik információkkal. Ennek oka azonban már valóban nem Zaklika személyes képességeinek hiányosságaiban keresendő, hanem az erdélyi fejedelem nyugat-európai külpolitikájának, illetve az abban

való egyeztetés céljából (lásd 73. jegyzet, fol. 12). A brandenburgi tanácsosok számára mindez annál is kevésbé lehetett meggyőző, mert Kovacsóczy és Mikó már jóval Zaklika előtt megérkeztek Berlinbe, lásd 15. jegyzet.

⁹⁴ Lásd Zaklika vallomását, GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 78r.

⁹⁵ A brandenburgi Titkos Tanács jegyzőkönyve (1626. jan. 12./[22.]), lásd 51. jegyzet, fol. 6v. Zaklika útitársa nyugat felé mentében, egy bizonyos Castner is inkább csak a zavart fokozta: noha Schwarzenberg és a többiek mind ruhája, mind beszéde alapján hollandként azonosították, Zaklika állította, hogy ez nem igaz, és megjegyezte, hogy Castner Hágában maradt. A jegyzőkönyvhöz fűzött kommentárok összeállítói itt, a kihallgatás vége felé már erősen fáradhattak, különben biztosan nem hagyták volna ki a lehetőséget, hogy felhívják a figyelmet Zaklika állításainak újabb önellentmondására: hogy *maradhatott* volna Castner Hágában, ha a lengyel diplomata állítása szerint nem is ment el odáig (GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 63. fol. 81v, illetve 157v). A rejtélyes utazóról ezen kívül mindössze egyetlen adatot ismerünk, az viszont arról tanúskodik, hogy Zaklika itt is – ki tudja, milyen megfontolásból – hazudott: Bethlen Gábor Alvinczi Péternek írott leveléből (lásd 14. jegyzet) az derül ki, hogy Castner 1626. január közepére nemcsak visszatért Erdélybe, de a fejedelem már vissza is indította.

közreműködő „diplomáciai karnak” jellegzetességeiben. Még ha az összesen kevesebb, mint tíz hét erdélyi tartózkodással a lengyel nemes extrém esetet képvisel is, általánosságban elmondható, hogy a Bethlen Gábort a protestáns udvarokban képviselő diplomaták inkább az ő személyéhez, illetve az 1620-as évek nemzetközi protestáns politikájához, de semmi esetre sem az Erdélyi Fejedelemséghez kötődtek.

Úgy tűnik, a Bethlent követő fejedelmek idejében ez a trend megváltozott. Az 1630-as évtizedben a meglehetősen ritka követjárások nagy részét még külföldiek látták el, 1632-ben Heinrich Dreiling, 1634-ben és 1637-ben Heinrich Meerbott, 1638–39-ben Johann Heinrich Bisterfeld képviselte I. Rákóczi Györgyöt a francia és svéd udvarokban. Ugyanakkor tény, hogy rajtuk kívül nemcsak Boncziday folytatta tevékenységét, de 1634-ben egy újabb magyar, Bálintffy Balázs is megbízást kapott diplomáciai küldetésre.⁹⁶ Az 1640-es évtizedben aztán a nyugat-európai diplomácia bonyolítását nagyrészt magyarok vették át, és a tendencia hasonló maradt II. Rákóczi György uralkodása idején is. A váltást egyrészt arra vezethetjük vissza, hogy az 1640-es években már a fejedelem rendelkezésére álltak olyan világlátott, széles műveltséggel és peregrinációs tapasztalattal rendelkező helyiek is, mint az I. Rákóczi György halálhírét a Német-római Birodalom protestáns fejedelemségeibe továbbító Daniel János.⁹⁷ Ugyanakkor a két Rákóczi György számos magyarországi, vagy erdélyi származású diplomatájáról nem tudjuk, hogy hasonlóan eminens háttérrel rendelkezett volna: Mednyánszky György, Sebesi Ferenc, Jakabfalvi Miklós, Szentpáli István, Dalmádi István vagy éppen a fejedelemséget a vesztfáliai béketárgyalásokon képviselő Jármí Ferenc képzettsége sem múlta felül a Bethlen Gábor-korabeli

⁹⁶ Lásd *Szilágyi Sándor* feldolgozásait: I. Rákóczi György első összeköttetései a svédekkel. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 10/9.) Bp. 1883; illetve I. Rákóczi György és a diplomácia: Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 7/5.) Bp. 1878. 9–17. Dreilingről lásd a 43. jegyzetet. Bisterfeld diplomáciai tevékenységéről lásd még újabban *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655. In: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Hrsg. von Márta Fata und Anton Schindling. Münster 2010. 204–206. Meerbottról lásd *Uő*: Reformációs könyvek: Tervek az evangélikus egyház megújítására. Bp. 2006. 78–80. Bonczidayról lásd a 11. jegyzetben idézett forrásokat. Bálintffy Balázsról: I. Rákóczi György levele Heinrich Meerbotthoz (Gyulafehérvár, 1634. jún. 4.) RA(S) Transsylvania vol. 1. Nr. 129/I. Az erdélyi fejedelmek 1620–30-as években folytatott nyugati diplomáciájának elemzésére egy későbbi tanulmányban vállalkozom.

⁹⁷ *Balogh Judit*: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei. Történelmi Szemle 51. (2009) 3. sz. 351. Diplomáciai tevékenységéről lásd *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 113–115, 180–181.

erdélyi politikusokét.⁹⁸ Így nem zárhatunk ki egy alternatív magyarázatot sem, ti. hogy az 1620-as évek emigráns hullámát a későbbi évtizedekben nem követték hasonlóképpen, így a diplomataként használható külföldiek egyszerűen elfogytak: az erdélyi fejedelem így csak a hazai választékból meríthetett. A kevés kivétel meglehetősen különböző jellegű diplomatákból került ki: a Comenius-körhöz tartozó és az ő kapcsolathálóját használó, protestáns összefogást hirdető Constantin Schaum bizonyos mértékben Bethlen korszakának cseh-pfalzi emigránsaira hasonlít, míg a moszkvai cári trónra való aspirációihoz segítséget kereső Tyimoska Akudinov egyértelműen a nemzetközi kalandorok közé sorolható.⁹⁹ II. Rákóczi György szolgálatában való alkalmazásuk ténye – illetve az, hogy a szomszédsági diplomáciában nem, kizárólag a messzebb fekvő államokkal fenntartott kapcsolatokban használták őket – azt sugallja, hogy a Bethlen-kori diplomáciai szervezetnek elméleti alapvetései nem, inkább csak személyi feltételei változtak megteremtőjének halála után.

⁹⁸ Közülük egyedül Sebesi Ferencről készült életrajzi vázlat: *Horn Ildikó*: Sebesi Ferenc – egy erdélyi diplomata. In: *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 199–205; *Binder Pál*: Az erdélyi fejedelemség román diplomatái vagy románok az erdélyi fejedelemség külügyi szolgálatában. Sajtó alá rendezte Sebestyén Mihály. (Convergentia) Marosvásárhely 1996. 39–61. Az egyes diplomaták tevékenységéről lásd (a fenti sorrendben) *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 181–190, 318–326, 94–95, 129–132, illetve 108–110.

⁹⁹ *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 354–364, ill. 313–314.

BETHLEN GÁBOR KÖVETJÁRÁSOKKAL KAPCSOLATOS FILOZÓFIÁJA ÉS REPREZENTÁCIÓJA 1628 TÁJÁN

SZABÓ PÉTER

Bethlen Gábor 1628. március 20-án „Az tekintetes és nagyságos vezér khaimekamnak Haczy Jusuf agától izent punctumokra való resolutionok” című írásában fejtette ki a követségek diplomáciai jelentőségét.¹ Nemcsak értékelte a delegációk szükségességét, de konkrét példákat is említett a célból, hogy bemutassa a diplomáciai küldöttségek nélkülözhetetlen szerepét. Ezek a példák 1628-ban nem véletlenül hangzottak el a Portának címezve. Szerintünk az Erdélyi Fejedelemség múltjából Bethlen Gábor olyan diplomáciai aktusokat mutatott fel, amelyeket 1628. évi külpolitikája igazolására szánt. Az utasításban található követi reprezentációra vonatkozó megjegyzései szintén összefüggenek a fejedelem 1628-ban vallott politikai nézeteivel.

A kérdéses szöveg így szól:

Ha minden felküldendő embereinkért ő nagyságánál kétségben esünk, így mi sehová nem küldhetünk, mely soha ez ideig nem hallatott, hogy az fényes porta széljel való küldetésért az erdélyi fejedelmekben kételkedtek volna, és attól őket megtiltották volna. János király fia Báthory Kristófot az francia királyhoz elküldte, Báthory Istvánt Maximilián császárhoz, az angliai Erzsébet asszony-királyhoz Báthory Zsigmond Kakas Istvánt, lengyel királyhoz sok rendbeli követet, nem is lehet egyéb benne, hogy az fejedelmek egymáshoz ne küldözzenek, ha békeségben akarnak egymással élni, mivel az országok között gyakorta sok háborúságra való dolgok szoktak történni, melyeket, ha el nem igazítanak, hadakozásra menne sokszor az állapot, nem szükség a fényes portának afféle küldözésből mi felőlünk kételkedni.²

Szabadkozás a Porta előtt: a politikai indokok, Sztambul megnyugtatósa

Bethlen Gábor instrukciói számos tanulsággal szolgálnak. Az első olvasat szerint Bethlen Gábornak szabadkoznia kellett a Porta előtt kiterjedt nemzetközi diplomáciája miatt. Sztambul mintha korlátozni szeretne Bethlen Gábor

¹ Az tekintetes és nagyságos vezér khaimekamnak Haczy Jusuf agától izent punctumokra való resolutionok. (Kívül: Resolutiones suae Ser. Ad Legationes Jusuf aghae ad Rescep kajmekan ejusdem suae Ser. minuta 20 Martii anno 1628 in Fogaras.) In: TMÁO II. 24–51.

² Uo. 49.

nyugat- és közép-kelet-európai kapcsolattartását. Az 1627–28. évben rendkívül gazdag és több szálon működtetett diplomáciát folytatott a gyulafehérvári fejedelmi udvar. A Porta gyanakvása a fejedelmi követjárásokkal szemben Bethlen három Habsburg-ellenes hadjáratának 1626-tal lezáruló időszakában alakulhattott ki. A sztambuli központ magát is okolhatta az elhidedegni látszó török–erdélyi viszonyért, hiszen az 1627. évben kötött Habsburg–török békébe nem vetették be Erdély államiságának kérdését.³

Nem tudni, hogy a szultáni dívánban, mennyi információval rendelkezhettek arról a tervről, melyet nyilván Béctől sem függetlenül Pázmány Péter és Bethlen Gábor szövögetett 1627 elején. Eszerint egy nagy törökellenes hadjárat vezetésére Bethlen Gábort szemelték ki, mely szerep elvállalására a fejedelem is hajlandó („inclinatus”) volt. Mindezt az érseknél követségben járó Kemény János *Önéletírásából* tudjuk. „Az dolog pedig ilyen vala: hogy immár véget vetvén az fejedelem is római császár ellen való hadakozásnak, török ellen való hadakozást forraltak vala, és az fejedelemnek offerálták vala, hogy lenne generalis exercituum christianorum contra Turcam, melyre igen inclinatus is vala”⁴ R. Várkonyi Ágnes egyenesen megfordítja a törökellenes hadjárat tervének keletkezési helyét. A terv születésének központja nem Nagyszombat, az érseki, s nem Bécs, a császári, hanem Gyulafehérvár, a fejedelmi székhely volt. 1627 elején Bethlen Gábor „megtette ajánlatát az érseknek és a nádornak: Erdély készséggel vesz részt a török ellen indítandó háborúban.”⁵

Amikor 1628 nyarának végén a fejedelem katonai erő demonstrációt tartott a Tisza bal partján, hogy hatalmát fitogtassa II. Ferdinánd előtt, az akció a Porta megnyugtatót is szolgáltatta.⁶ A Porta szándékainak megfelelő színlelt katonai erőfitogtatás a Habsburgokkal szemben János Zsigmond stratégiai eszköztárhoz is hozzátartozott. Az 1628. évi erő-demonstrációra utalva Kemény János kijelentette, hogy „az mint ifjú János király idejében is majd hasonló állapot történt és színes [színlelt] hadakozás német császár ellen, az török császár szemé-

³ Erről Bethlen Gábor a budai pasához intézett 1627. szeptember 14-én Gyulafehérvárott kelt levelét idézve: *Gebei Sándor*: Egy megkésett fejedelmi temetés: Báthory Gábor 1628. szeptember 21-i újratemetéséről. In: A Báthoryak kora. A Báthoriak és Európa. Szerk. Ulrich Attila. (A Báthory István Múzeum Füzetei. Új sorozat 3.) 171–186.

⁴ *Kemény János*: Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. (Magyar remekírók) Bp. 1980. 84–85.

⁵ *R. Várkonyi Ágnes*: Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában. In: *Uő*: *Europica varietas* – *Hungarica varietas*: tanulmányok. Bp. 1994. 54.

⁶ *Gindely Antal* – *Acsády Ignác*: Bethen Gábor és udvara 1580–1629. Bp. 1890. (Magyar történelmi életrajzok) 220–221; *Szabó Péter*: Báthory Gábor újratemetése 1628-ban. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila. Debrecen 2009. 45–53.

lye szerint [utasítása szerint] indulván”.⁷ Újabban felismert történelmi tanulság, hogy Báthory István⁸, Bocskai István⁹ és Bethlen Gábor egyként nagyra tartották János Zsigmond politikai örökségét.

Bethlen Gábor kiaknázza azt a két császár birodalma között kialakult bizonytalan történelmi helyzetet, melyet II. Ferdinánd idézett elő azzal, hogy halogatta a Habsburg és a török fél között megkötött és 1627. szeptember 13-án aláírt szőnyi béke megerősítését.¹⁰ A szőnyi béke megerősítésének ügye – miként az II. Ferdinánd budai fővezérnek írt leveléből kiderült – még 1628. május 30-án is napirenden volt.¹¹ A fejedelem bátor politikai terveket szőtt: hosszú távon a török elleni háború foglalkoztatta, rövid távon a lengyel királyság elnyeréséhez vezető út kövezése kötötte le energiáit. Közben a fejedelem a Porta felé színlelte törökhűségét. A Tisza bal partján megtartott katonai erődemonstráció egyébként is egyezett Bethlen hadászati elveivel, aki nem kedvelte a nyílt katonai megütközéseket.¹² Valamit a német nyelvű röpirat-irodalom is érzékelt Bethlen Gábor 1628 tavaszán szerveződő katonai felvonulásáról a Habsburgok ellen, s ezáltal a katonai erőfitogtatás nemzetközi visszhangot is kapott.¹³

Sztambul gyanakvása azonban továbbra is fennmaradt az Erdélyi Fejedelemséggel szemben, s ennek a törökök még a portai német követ előtt is hangot adtak. Bethlen rosszállotta az Erdélyi Fejedelemség lejárátását szolgáló diplomáciai akciókat. „Szeretettel kérjük ő nagyságát, ezt az gyalázatot vegye el magunkról és országunkról, többször ne történjék rajtunk, ne gyalázzódjunk országostól, kiváltképen az német követ jelenlétében, kik minékünk noha megbékélt ellenségink, mind az által egymás gyalázatján és kárán nem szoktunk bánkódni, ne töltsé ezzel is kedveket ő nagysága.”¹⁴ 1628. decemberében a fejedelem még

⁷ Kemény J.: Önéletírása... i. m. 81. A színlelésről a kora újkori Magyarország politikai szerepjátékait illetően: Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Bp. 2010.

⁸ Báthory István azzal fejezte ki János Zsigmond iránti tiszteletét, hogy elkészíttette a gyulafehérvári főtemplomban az elhunyt fejedelem síremlékét: *Mikó Árpád*: Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988: 3–4. sz.) 125.

⁹ Szabó Péter: Bocskai István és János Zsigmond. Studia Caroliensia: A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata 7. (2006: 1. sz.) 125–131.

¹⁰ Németh Csaba: Báthory Gábor újratemetése. In: Báthoryak kora i. m. 171–186.

¹¹ Ferdinánd császár ... parancsolatjára Gerardus Questerberg és Ioannes Fridricus Kisek a budai fővezérnek. Bécs. 1628. május. 30. (egykorú fordítás Bethlen Gábor saját kezével írt javításokkal). In: TMÁO II. 71–72.

¹² A Kassától nem messze, a Tisza bal partján vert táborról: *Csetri Elek*: Bethlen Gábor életútja. Bukarest 1992. 159.

¹³ Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírcímek és vásári kiadványok tükrében. Sic Itur ad Astra 17. (2005: 1–2. sz.) 202.

¹⁴ Tholdalagi Mihály követi instrukciója a nagyvezérhez. 1628. október. 21. In: TMÁO II. 83.

vehemensebben vallott sértettségéről. „Hatalmas császár ellen soha az némettel semmit nem tractáltunk, mert nekik nem is hittünk, meglehet az, hogy eleget hazudtanak és hamis leveleket formálhatnak, pecsétünket könnyen lemetszheték, annál könnyebb dolog nincsen, mint pecsétről pecsétet az jó ötvösöknek levenni, kezünk írását megtanulhatták, imitálhatják, mert ők ezer mesterek.”¹⁵

Bethlen Gábor szabadkozásának kulturális, ceremoniális okai

Sztambul kételyeit az Erdélyi Fejedelemség török hűsége dolgában Bethlen Gábor azzal is előidézhetette, hogy Bécs és Gyulafehérvár között szívélyes kulturális viszonyokat alakított ki, akár még Habsburg-ellenes hadjáratai idején is. A fejedelem udvari zenészeinek egy részét például harmadik Habsburg-ellenes hadjárata előestéjén, 1626 nyarán Bécsbe küldte,¹⁶ hogy ott, a császári udvarban képviseljék muzsikájukkal az erdélyi fejedelmi udvart.¹⁷ A kapcsolat kölcsönös volt. Benkő András adata szerint Bethlen már 1615-ben is kerestetett Bécsben hangszerjátékosokat. 1625-ben Bécsből érkezett Erdélybe Johannes Thesselius, aki azután Bethlen együttesét vezette.¹⁸

Feltűnő, hogy Bethlen Gábor udvari zenészei között egyetlen törököt sem találunk. A kolozsvári számadáskönyvekben fennmaradt egy leírás a fejedelem muzsikusairól. A zenészek sorából hiányoztak a törökök s nincs külön török zenekar. 1626. március 21-én ezt jegyezte fel a számadáskönyv vezetője: „Lengyel muzsikások, öt német muzsikás, lengyel muzsikások, magyar muzsikások, Urunk trombitási, rézdobosok, orgonások, Cappelmeister olasz muzsikás.”¹⁹ Ez azért furcsa, mert a magyar királysági főurak és arisztokrata asszonyok végtisztességi reprezentációjában megengedett volt a keleti szokások alkalmazása. A

¹⁵ Tholdalagi Mihály portai követ instrukciója. Gyulafehérvár. 1628. december. 12. In: TMÁO II. 95.

¹⁶ Erről: Szabó Péter: Udvartörténet-kutatás Hopmestertől a főbejáróig. *Élet és Tudomány* 63. (2008: 5. sz.) 134–136.

¹⁷ 1626. június. 26. „Érkezének Urunk ő felsége musicussi Béczbe mennek, Urunk levele náluk. Mindenestül 8. vadnak. Michael Pistorius az több musicuskkal.” Román Országos Levéltár Kolozs megyei igazgatósága, Kolozsvár / Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj (továbbiakban KmOL) Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvLt. KvSzám.) XVII. b. III. 67, 93, 94.

¹⁸ *Király Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. Erdélyi Múzeum* 56. (1994: 1–2. sz.) 1–15; Benkő András: Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek – Tonk Sándor – Jakó Zsigmond. Bukarest 1979. 98.

¹⁹ Az erdélyi fejedelmi udvar muzsikusainak etnikai összetételéről. 1626. március 21. KmOL KvLt. KvSzám. XVII. b. VIII. 88., 99.

Szatmár, Ugocsa, Borsod vármegyében birtokos Daróczy család²⁰ Jankafalván 1646. november 29-én temetett tagjának, Daróczy Zsófiának halotti prédikációja egymáshoz simulónak tűntette fel a keresztény–zsidó–mohamedán²¹ végtisztességi szokásokat: „A Sidok gyász-ruhában öltözvén számosan az halottas házhoz gyűltek, és először igen sírtak, melyre a pogányoktól vött szokásból trombitásokat is fogadtak.”²²

Furcsa a török zenészek mellőzése azért is, mert Bethlen Gábor számára sem volt teljesen idegen a törökös szokások átvétele. Menyasszonya, Brandenburgi Katalin lakodalmi hintájának szövetbevonatát például Konstantinápolyban készítette el,²³ ám a hintó szövetbevonatának vörös színével elkerülte azt, hogy nászhintaja a vazallitás szimbólumává váljék. A vazallitást jelző szövetanyagokat, az erdélyi fejedelmek beiktatásakor átadott kaftánokat, a Portára beküldött szövetajándékokat általában százszerrel, nádból ki nyert sárga festékekkel festették meg. I. Rákóczi György például a Porta előtt 1636-ban – megrendült bizalma újbóli visszaszerzése érdekében – sajátos hintóadománnyal reprezentált. Követei 1636. július 20-án két díszkocsival jelentek meg Konstantinápolyban. Ott a kocsikat, mielőtt a szultánnak átadták volna őket, megfestették százszerrel, „mineműből az uraknak fejedelmeknek való kaftánt írnak”. Így a hűbéres ajánlotta fel a százszerrel megfestett ajándékokat, a hűbéres színszimbolikával felruházott díszhintókat hűbérurának.²⁴

Érdekes ugyanakkor, hogy 1626 tavaszán Bethlen és Brandenburgi Katalin házasságakor rendelkezésre állt Kassán egy Lengyelországban készítettett nászhintó is, melyet végül is a fejedelem nem használt föl a ceremónián. Talán e jelképes értelmű hintóval Bethlen nem akarta nyíltan felfedni a lengyel királyság

²⁰ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. III. köt. Pest 1858. 240.

²¹ A mohamedán kifejezést a kora újkori keresztény források szóhasználata szerint használok a muzulmán (iszlám hívő) szemben, tekintve, hogy ez kifejezte azt a keresztény álláspontot, miszerint az iszlám nem „öröktől való” vallás, hanem Mohamed próféta tanaiból ered. Molnár Antal turkológus szíves felvilágosítását itt köszönöm meg.

²² Temetési Pompa, mely az tekintetes és nagyságos Nehai Groff iktari Bethlen Peternek, Hunyad és Maramaros Vármegyéknek örökös Fő Ispányának, 1646 esztendőben Kis-Asszony havának harmadik napján, Bánban meg-hidegedett testének Liskafalváról Nyír-Bátorban, temetésének helyére való megindításától fogva, az földben eltakarításáig, celebráltatott. Váradon, 1646. esztendőben. RMK. I. 787. E prédikáció-gyűjteményben található, mintegy függelékként: Hodaszi Miklós Daróczi Sophia felett mondott gyászbeszéde: Anno. D. 1646. 29. Novembris, Jankafalván az Udvar-háznál lött Predikáció, mely az után meg-bővítettetett. 153.

²³ Kemény J.: Önéletírása i. m. 63.

²⁴ A portai követek jelentése Rákóczyhoz, Konstantinápoly. 1636. július 23. In: TMÁO II. 368. A százszer értelmezéséhez nyújtott segítségéért Papp Sándornak tartozom köszönettel.

megszerzésére irányuló terveit a Porta előtt? Túlzott lett volna szuverenitásának és politikai terveinek ily nyilvánvaló jelzése? „Csináltatott vala mást is Lengyelországban, igen gazdagon aranyfonallal varrotat, aranyazott vas szerszámival, de imez [a konstantinápolyi] méltóságosb vala.”²⁵

Szakály Ferenc állapította meg, hogy „1556 [Izabella királynő visszatérte] után a szultán jóval hosszabb pórázra engedte az erdélyi fejedelmet, aki ekkortájt kezdett inkább az európai szuverénekhez, mint egy szultáni helytartóhoz hasonlítani.”²⁶ Az európai szuverénekhez való hasonlóság a reprezentáció szintjén különösen irritálhatta Sztambult. Bármennyire is rokonszenven nyugodott a Török Birodalom és Franciaország kapcsolata, az 1526. évi Habsburg-ellenes Cognaci Liga megalakulása óta, melyben a Török Birodalom „csendestársi szerepet” játszott,²⁷ az, hogy Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin XIII. Lajos francia király házassági ünnepeiségeinek mintájára ünnepelt, nem nyerhette el Sztambul tetszését. Bethlen Gábor esküvője, amely a francia abszolút monarchák házassági ünnepeiségeire emlékeztetett, a Porta követe, a Budáról küldött Jahja pasa nemtetszését válthatta ki. Homályos és erős forráskritikára szorul Kemény János leírása arról, hogy a pasa miért nem vett részt az ünnepeiségeken.²⁸ A menyasszony betegsége miatti néhány napos késés, mely a ceremónia időpontjának módosítását eredményezte, „sovány” indok arra, hogy a török főember még az ünnepség előtt távozott Kassáról.²⁹ Sokkal inkább arról volt szó, hogy a római császár követének várható érkezése, s a „keresztény fejedelmektől” érkező ajándékok, reprezentációk, a házassági ceremónia nyilván értésére adott nyugat-európai rendje elriasztották az ünnepeiségeken való részvételtől, mert kiderült, hogy azon semmi sem utal egy török vazallításban élő fejedelemre.

Európa 17. század elején lezajlott ünnepeiségeiben helyet kapott a királynéi, fejedelemasszonyi prezentáció díszes ceremóniája is. Főképp Franciaország volt a színhelye ezeknek a triumfáló jellegű ceremóniáknak. A spanyol és az osztrák Habsburgok is kifinomult udvari etikettel rendelkeztek, ám Bethlen a francia királyi ceremóniák iránt vonzódott. Bethlen az Erdélyben megforduló francia követektől, udvari emberektől vagy éppen a fejedelemasszony hintájában helyet

²⁵ Kemény J.: Önéletírása i. m. 63.

²⁶ A „szuverén” kifejezésről: Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. (Magyarok Európában 2.) 125.

²⁷ R. Várkonyi Ágnes: V. Károly Magyarországon. In: Uó: Europica varietas... i. m. 15.

²⁸ Kemény János Önéletírásának erős forráskritikáját újabban Kovács András szorgalmazta. Kovács András: „Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószer és orgonarendeléséről. In: La civiltà ungherese e il cristianesimo: Atti del Ivo Congresso Internazionale di Studi Ungheresi: Roma–Napoli 9–14 settembre 1996. A cura di István Monok, Péter Sárközy. Vol. II. Bp. – Szeged 1998. 689–697.

²⁹ Kemény J.: Önéletírása i. m. 64.

foglaló „francia főlantostól” biztosan hírt kapott a 17. század elejének talán legnagyobb szabású, legpompázatosabb ünnepségéről, XIII. Lajos francia király és Anne d’Autriche spanyol infánsnő, és Fülöp spanyol herceg és Bourbon Erzsébet kettős házasságáról (Párizs 1612).³⁰ Az ünnepség idejére Párizsban alkalmi épületet emeltek, amelynek homlokzatát erényalakok és heraldikus motívumok díszítették. A királyné prezentációjáról fennmaradt metszet XIII. Lajost a királyné diadalszekere előtt lovagolva ábrázolta. Ugyanennek a prezentációnak allegorikus megjelenítésén, az antik triumfáló menet szinte teljes kelléktára jelentkezett. Egy szolga a diadalszékérben helyet foglaló király és királyné feje fölé koszorút tartott, a hintó felett a hírnév kürtöseit, a szekér alatt a legyőzötteket, az antik triumfus ugyancsak fontos szereplőit mutatták be. A szekeret díszesen felkantározott lovak húzták. A ceremóniát bemutató metszetek nem lényegtelenek Bethlen fejedelemsasszonyi prezentációja szempontjából. Az első ábrázolás a királyt a királyné nászhintaja előtt lovagolva mutatta, ugyanolyan formai megjelenésben, mint a fejedelemsasszonyt Kassa város előtt prezentáló Bethlent.³¹ A második metszet hírnevet zengő allegorikus figurái pedig a fejedelemsasszony élőképe jelleget hordoz a hintáján a lantosok alakjaival rokoníthatók.³² Míg Mátyás királynéi prezentációja ügyes rögtönzés volt,³³ addig Bethlen fejedelemsasszonyi bemutatása – úgy tűnik – figyelembe vette a franciaországi udvari ceremóniák fejlett rendjét.

Zenekar nem, zászló igen

A török zenészek kizárása a fejedelem udvari zenekarából az erdélyi állam virtuális szuverenitásának bizonyítéka volt. Az Oszmán Birodalom főbb tisztségviselőinek kinevezési ceremóniáihoz tartozott a zászló- és a zenekaradományozás.

³⁰ *Emile Magne: Les fêtes en Europe au XVII^e siècle. Paris 1923. Az ünnepség leírása: 27; metszetek: 58.*

³¹ „Und nächst vor dem Wagen mit dem Volk in schöner Ordnung der Stadt zugeritten.” In: Umbständliche (Relation) Dess Bethlen Gabors (mit der Chur-Brandenburgischen Princessin Catharina zu Cascha) gehaltenen Beylagers. Gedruckt in diesem 1626 jahr. Röpirat. Országos Széchényi Könyvtár, (a továbbiakban OSZK) Régi Nyomtatványtár.

Umbständliche Relation dess Bethlehem Gabors mit der Chur Brandenburgischen Princessin Catharina zu Cascha gehaltenen Beylagers. [S. l.] : [s. n.], 1626. Országos Széchényi Könyvtár, (a továbbiakban OSZK) Régi Nyomtatványtár. röpl. 554.

Umbständliche Relation dess Bethlen Gabors mit der Chur Brandenburgischen Princessin Catharina zu Caschaw gehaltenen Beylagers. in Prag [Praha], : bey Paul Sesse, 1626. OSZK RNYT röpl. 555.

Itt van még egy variáns: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10000519_00002.html

³² *Kemény J.: Önéletírása i. m. 61.*

³³ *Fügedi Erik: Uram királyom...: A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974. 93.*

zás, vagy a zászlóajándékhoz tartozó doboltatás joga.³⁴ A kinevezési berát mellé tartozó egyéb jelvények (bot, süveg, kaftán, felszerszámozott ló, szablya) mellett tehát a zászló átadásának és a zenekarajándéknak volt a döntő szerepe a vazallusi beiktatásokon.³⁵

A dob-ajándék jelképezte leginkább a vazallusi viszonyt. „Egyrészt a szuverén uralkodói hatalmat jelképezi az alattvalók felé, másrészt azonban a megadómanóyozottak alávetettségét is bizonyítja.”³⁶ Az újdonsült román vajdák például a Portától a zászló mellé Evlija Cselebi szerint zenekart is kaptak.³⁷ „A román vajdákkal szemben az erdélyi fejedelmek esetében nem tudunk arról, hogy zenekart, vagy akárcsak dobot küldtek volna nekik kinevezésük alkalmából.”³⁸ Ezt a román vajdákkal szembeni protokolláris privilégiumot, melyet Bethlen Gábor élvezett – és túl is hangsúlyozott –, eddig nem vette figyelembe a szakirodalom: Sudár Balázs és Csörsz Rumen István megállapításai érdemtelenül visszhangtalanok maradtak. A zászlóátadás elsőrendű jelentőségét a török beiktatási ceremónia keretében maga Bethlen Gábor is hangsúlyozta, aki azonban a beiktatást zenekaradómanóyozás nélkül [!] képzelte el.³⁹ Bármennyire is berzenkedett a fejedelem Borsos Tamás portai követ előtt a felesége, Brandenburgi Katalin beiktatására küldött hiányos és kopott jelvény együttes miatt, a zászlóküldést megköszönte.⁴⁰ „Hogy pedig ő nagysága hatalmas császár előtt mi hozzánk oly jó akaratját mutatta, hogy az mi feleségünknek az ország holtunk után fejedelemségre való választására ő hatalmasságától zászlót szerzett azt ő hatalmasságának életünk fogytáig való igaz hűségünkkel szolgáljuk meg.” A zászlóküldés Bethlen Gábor emlékezetében az erdélyi fejedelmek iránti portai tisztelet és el-

³⁴ Sudár Balázs – Csörsz Rumen István: „Trombita, rézdob, tárogató...”: A török hadizene és Magyarország. Bp. 1996. 26.

³⁵ Az említett beiktatási ceremóniák a hozzájuk kapcsolódó jelvényekkel Papp Sándor szerint Székely Mózes (kard, zászló, buzogány) és Bocskai István (zászló, ló, buzogány, szablya, kaftán, korona) portai megerősítése nyomán alakultak ki: Papp Sándor: Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (*telhis*) keletkezése. *Aetas* 14. (1999: 4. sz.) 78–79; B. Szabó János – Erdősi Péter: Két világ határán: A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 4. (2001: 4. sz.) 91–105; *Uők*: Ceremonies Marking the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context. *Majestas* 11. (2003) 111–160; B. Szabó János: Insignia of the Transylvanian Princes. *Majestas* 4. (1996) 85–105.

³⁶ Sudár B. – Csörsz R. I.: „Trombita...” i. m. 27.

³⁷ 1663-ban „az Oszmán-ház régi szabálya szerint neki [a moldvai vajdának] ajándékozott zenekar játszott.” In: Evlija Cselebi: Török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Bp. 1985. 369.

³⁸ Sudár B. – Csörsz R. I.: „Trombita...” i. m. 31.

³⁹ Lásd az 1. jegyzetben idézett forrást, TMÁO II. 24–51.

⁴⁰ Bethlen Gábor Borsos Tamásnak a feleségének hozott athnaméről. In: *Bethlen Gábor: Levelek*. Kiad. Sebestyén Mihály. Bukarest 1980. 200–219.

ismerés kitörölhetetlen vonása volt. „Tudván magam is, az zászlókat az erdélyi fejedelmeknek mind szokták praesentálni, minemű ajándékokkal, mivel szegény Bocskainak én vittem Kassára az zászlót ezelőtt 23 esztendővel, azután Rákóczinak [Zsigmondnak] is láttam, mint hozta vala Kapucsi basi Musztafa aga, ... magam hoztam Báthori fejedelmünknek ... Szkender basa ugyan magamnak.”⁴¹ Bethlen Gábor tehát kivívta magának a Nyugat-Európa peremén elhelyezkedő Erdélyi Fejedelemség presztízsét a részben a Balkánhoz tartozó havasalföldi, moldvai vajdaságokkal szemben. Ezekkel ellentétben a reprezentáció szintjén a török vazallitás elfogadásának legenyhébb, már-már a szuverén uralkodói szintjén állott.

Ezután Bethlen Gábor még mélyebb történeti érvekkel próbálta bizonyítani Juszu f aga előtt a zászlóküldés gesztusának jelentőségét. Szerinte a Porta „az jó emlékezetű Szulimán császár” végzése szerint [!] járt el, aki a mindenkori szultánoknak azt hagyta örökül, hogy utasítása szerint minden oszmán uralkodó „tartozik fejedelemségét zászlajának megadásával konfirmálni.”⁴² Erről a zászlóküldési aktusról a Bethlen Gábor korában terjesztett hamisított szulejmáni okiratban,⁴³ melyet Bethlen Gábor korából eddigi ismereteink szerint Szepsi Laczkó Máté és Foktövi János váci prédikátor írásaiból ismerünk,⁴⁴ nincs szó. Ennek szövege így hangzik:

A hatalmas török császár hitinek formája, melyet a felséges Bethlen Gábornak praestált a frigyben. Én, Szultán Szulimán császár, Isten segítségével törököknek győzhetetlen császára, esküszöm a nagy Istennek mindenhatóságára, szentségére, jóságára, hatalmasságára, és ő szent fölségének dicsőségére, egeknek erősségére, a napra, holdra, csillagokra, a földre és az anyámnak fejére, mindennapi kenyeremre, élős fegyveremre, életemre, lelkemre, a nagy és szentséges Mahumetre, az első őszám és nemzetségemre, az egész Buszurmányoknak környülméletkedésükre: hogy tégedet, atyámfia t, tudnia illik Gabrielt, Magyarországnak jövőndő királyát, semminemű dolgában el nem hagyom, ha szintén minden birodalmamat, országimat, és mindennemű jószágimat elveszteném is csak én magam maradnék is, ha én velem csak három avagy négy hadnagyok maradnának, azokkal is tartoznám ha kívántatik oltalmazni. Ha fogadásomnak eleget nem teendek, a hatalmas Istennek haragja és az ő igazsága szálljon én fejemre, és engemet elveszeszen, és valamit az én testem megérend, a magas-

⁴¹ Bethlen Gábor Borsos Tamásnak. Udvarhely. 1627. július. 7. Uo. 203.

⁴² Lásd az 1. jegyzetben idézett forrást, TMÁO II. 50.

⁴³ A nevezetes szulejmáni esküformát 1530 táján Szapolyai János kancelláriáján hamisították. *Papp Sándor*: Török-magyar tárgyalások és szerződés-kötés 1605-ben. In: *Historia Manet*: Demény Lajos emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga. Bukarest 2009. 124.

⁴⁴ *Foktövi János*: Az embör életének I. eredetiről, II. természetiről, III. állapotjáról íratott könyv Foktövi János Vácön vársi prédikátor által, 1614. OSZK Kézirattár. Oct. Hung. 380. 360.

ságbeli Isten kösziklává változtassa, és engemet a földön járni ne szenvedjen, hanem a föld meghasadván, mind testestül lelkestül elnyeljen.⁴⁵

Bethlen oly fontosnak és presztízs értékűnek tartotta a zászlóküldés ceremóniáját, hogy ennek érdekében bevette e rítus követelményét, mint a legitimizáció bizonyítékát az egyébként is hamisított szultáni esküformulába. A portai zászlóküldés tehát egyértelműen az oszmán beiktatási ceremónia legfőbb reprezentációs eleme volt számára.

A zászlóküldés iránti rokonszenv magyarországi gyökerei

Nehéz eldönteni, hogy mióta élt az Erdélyi Fejedelemségben a váradi főkapitányságba való beiktatás zászlóátadással történő ceremóniája, melyet a fejedelem képviselőjében az újdonsült kapitánnyal szemben gyakoroltak. Azt valószínűsíthetőnek látom, hogy a ceremóniában még a késő középkori, az egységes Magyarország területén kialakult várkapitányi beiktatási szokások hagyományának továbbélését konstatálhassuk. A magyar királysági, vagy akár a fejedelem részéről gyakorolt váradi és székely kapitányi beiktatás zászlóátadással történő ceremóniája teljesen más, mint az erdélyi fejedelmek török zászló-rítussal megvalósult beiktatása. Talán csak átvittén, indirekt módon van a török és magyar szertartásoknak köze egymáshoz.

A zászlókkal folytatott rítusok a Rákócziak hatalmi szimbolikájában szintén fontos szerepet játszottak. I. Rákóczi György fejedelem zászlók átadásával helyezte részleges katonai hatalomba fiait. Kornis Zsigmond 1640. augusztus 21-én e szavak kíséretében adta át az országzászlót Rákóczi Györgynek: „Kegyelmes urunk azért adja e zászlót nagyságodnak, hogy e zászlóval s a parancsnoksága és kapitánysága alatt álló hadakkal azonnal, amint a fejedelem parancsolja, felüljön és éjjel nappal siessen, hova parancsolja.”⁴⁶ 1643. november 14-én, Udvarhelyen, amikor a fejedelem kisebbik fiát, Zsigmondot udvarhelyszéki és háromszéki főkapitánynak és – a két tisztséget összekapcsolva – a székelyek generálisának nevezte ki a hatalom részleges átruházása Zsigmond számára szintén egy zászló átadásával történt.⁴⁷

⁴⁵ Sepsi Laczkó Máté Lórándffi Mihály udvari concionatora Krónikája és az emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521–1624. In: Erdélyi történelmi adatok. Kiad. Mikó Imre. III. köt. Kolozsvár 1858. 217.

⁴⁶ Ifjabb Rákóczi György beiktatása a váradi kapitányságba 2. Septembris 1640. Ratisbonae (töredék a császárhoz Regensburgban beadott, s a nádor által szeptember 7-én írt tudósításokból: a Nemzeti Múzeumban lévő Jászay-féle gyűjteményből). EOE X. 297–299; *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György 1621–1660. Bp. 1891. (Magyar történeti életrajzok.) 14–20.

⁴⁷ *T. Orgona Angelika*: A göncruszkai Kornisok. Két generáció túlélési stratégiái az erdélyi elitben (1546 k. – 1648) PhD disszertáció. Kézirat. Bp. 2007. 211.

Az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság katonai jellegű intézményei ez idő tájt kétségtelenül hathattak egymásra, s az Erdélyi Fejedelemség akár mintaképp is kezelhette a Magyar Királyság ezen intézményeit. Például I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, amikor kezére került a hét felső-magyarországi vármegye a kassai királyi hadi bíróság mintájára „kísérletet tett egy hasonlóan külön hadi bíró vezette katonai ítélkező fórum létrehozására.”⁴⁸ Az Erdélyi Fejedelemség egy részét uraló katonai parancsnoknak, a váradi kapitánynak azonban a Partium államterületén a magánföldesúri kezelésben maradt várakra kevés befolyása maradt. Már a Váradhoz közel eső Szentjobb vára is a Rhédeyek fennhatósága alatt állt. Várad így csak megközelíthette a magyarországi végvidéki főkapitányságok vertikális tagoltságát s a váradi kapitány inkább csak a részekbéli hajdúkapitányoknak, s néhány várnak parancsolt.⁴⁹ Így a váradi főkapitányi és a neki alárendelt kerületi kapitányok hatalomba helyezésének rítusai a fent elemzett hatalmi korlátozottság révén nem harmonizálhattak a Magyar Királyságból ismert kortársi gyakorlattal. Inkább az a rítus érvényesülhetett az erdélyi fejedelmek váradi kapitányi beiktatásában, mely a középkori királyok vajdai beiktatásakor lehetett szokásos.⁵⁰

A váradi kapitány beiktatási ceremóniája szerintem középkori hagyományokon nyugodva a Szapolyai és a Báthory kor határán formálódott ki. Mint ismeretes 1640. augusztus 21-én Váradon felolvasták „Sibrik Györgynek váradi kapitányságául Báthori Istvántul adatott, Gyulai Páltól iratott gyönyörűséges instrukcióját”, ami ugyan 1585-ben született, de az elődök példájára hivatkozott: „azokat számlálnám elől, kik kegyelmed előtt a kapitányságot bírták.”⁵¹ A váradi kapitány beiktatási szokása, úgy tűnik, a késő középkori Magyarország ceremonális hagyományát vitte tovább. Ezt bizonyítja, hogy tudunk ecsedi Báthory István, a későbbi nádor alsó részek főkapitányi (1511–1523) beiktatási zászlajáról, amelyet II. Ulászlótól

⁴⁸ *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr 1995. 131.

⁴⁹ *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD disszertáció. Kézirat. Bp. 2008. 202–208.

⁵⁰ Feltehetőleg a vajdai tisztséggel is összefüggő zászlókat is dobtak Pongrácz János erdélyi vajda budai ravatalára. (Buda, 1476. december 28.). Mátyás király menyegzője, 1476. A pfalzi választófejedelem követeinek hivatalos jelentése szerint. In: Mátyás király kortársai tanúsága szerint. Kiad. Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 136.

⁵¹ *Szalárdi János*: Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. (Biblioteca Historica) Bp. 1980. 196; Epistola Pauli Gyulai ad Georgium Sibrik Capitaneum Váradensem, magyarul: Tanácsi tükör, az az N. Gyulai Pálnak eszes, okos tanácsos Oktató levele... (1585. augusztus 29.), új kiadása: *Gyulai Pál*: Tanácsi tükör 1585. In: Janus Pannonius – magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 1255–1266; Gyulai Pálnak, Báthori István lengyel király alkancellárjának felelete a váradi kapitánnyá kinevezett Sibrik Györgynek az 1585-ik esztendőben. In: Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp. 1990. 165–166.

kapott.⁵² A hatalomba helyezés zászlóátadással történő gyökerei, úgy tűnik, hogy a középkorban a német jogrenddel kapcsolatba került magyarországi szokásokra vezethetők vissza, hiszen a „lándzsa vagy az azzal egyenlő jelentésű zászló ... a német joggyakorlatban a király által a tartományúrra ruházott hűbér jelképe lett.”⁵³

Bethlen Gábor nemzetközi kapcsolatainak igazolása a Porta előtt a múlt diplomáciai példáival

„János király fia Báthory Kristófot az francia királyhoz elküldte, Báthory Istvánt Maximilián császárhoz, az angliai Erzsébet asszony-királyhoz Báthori Zsigmond Kakas Istvánt, lengyel királyhoz sok rendbeli követet, nem is lehet egyéb benne, hogy az fejedelmek egymáshoz ne küldözzenek, ha békeségben akarnak egymással élni, mivel az országok között gyakorta sok háborúságra való dolgok szoktak történni, melyeket ha el nem igazítanak, hadakozásra menne sokszor az állapot, nem szükség a fényes portának afféle küldözésből mi felölünk kételkedni.”⁵⁴ – szól a Juszuf agához intézett, Bethlen Gábortól származó, már idézett követi utasítás.

Először kontrolláljuk azt, hogy ezek a követségek valóban bejárták-e útjukat? Báthory Kristófot, nem János király fia „járatta fel” Galliába,⁵⁵ hanem Izabella királynő küldte Franciaországba II. Henrik királyhoz még 1558 előtt, az ellen szőtt erdélyi rendi összeesküvés előestéjén.⁵⁶ A szatmári béke-terv ügyében

⁵² Lásd Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) 94, No. 48. A Szepesi Kamara rendelete Podbélányi Mihály kamarai pénztárnokhoz Homonnai György újonnan beiktatott tokaji főkapitány zászlója készítése költségeinek elszámolásáról, Kassa. 1641. március 31.: *Pálffy Géza*: Jankovich Miklós zászlótörténeti gyűjteménye. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei: Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28.–2003. február 16. Szerk. Mikó Árpád. Bp. 2002. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2002/1.) 283–284, 300–302; *Uő*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: Veszprém a török korban: Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 91–188; *Uő*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. Történelmi Szemle 47. (2005: 3–4. sz.) 241–275. Pálffy Géza önzetlen tanácsait itt köszönöm meg.

⁵³ *Marosi Ernő*: Művészettörténeti megjegyzések Szent István lándzsa-attribútumához. A Hadtörténeti Múzeum értesítője 4. „Kard és koszorú” Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária és Veszprémi László. 2001. 31.

⁵⁴ Lásd az 1. jegyzetben idézett forrást, TMÁO II. 49.

⁵⁵ Gallia, Franciaország korabeli magyar nyelvben meghonosodott elnevezése. In: *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikája i. m. 126.

⁵⁶ *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. Bp. 1982. 147.

1565. március 24-én Bécsbe indult, s az 1565. április 24-én új utasítást kapott Báthory István bécsi követségének háttéréről, Báthory bécsi fogságáról a mai napig a legrészletezőbb elemzést nyújtja Szádeczky Lajos Bekes Gáspárról készült életrajzában.⁵⁷ Kakas István valóban járt Erzsébet királynőnél (1594–1595).⁵⁸ A „lengyel királyhoz [küldött] sok rendbeli” követség dolgai inkább a múltra s nem a közelmúltra vonatkoztak. Bethlen 1628-ban „mivel az lengyel Zsigmond királytól igen offensus [sértett] vala,” elsősorban a lengyel protestáns ellenzék fejével, Janusz Radziwiłł herceggel tartotta a kapcsolatot.⁵⁹

Szerintem a követjárási példák tendenciózusan kiválasztottak, s igazolni kívánták a Porta előtt Bethlen Gábor államának 1628. évi helyét, presztízsét az európai politikában s a fejedelem új terveinek elfogadását szolgálták. Hadd mondjak le a fejedelmi politika világos értelmezése érdekében a diplomáciai kapcsolatok Bethlen Gábor által említett sorrendjének figyelembe vételéről.

1. Az angol–magyar kapcsolatok fölemlgetése a Porta előtt nem véletlen. A közelmúltban megkötött westminsteri szerződés (1626. november 30.), mely Erdélyt az angol, a dán, a holland együtt működésére kötelezte a Habsburgok ellen, Kakas követségének példájával nyert a tradíciókra utaló megerősítést. Bethlen az akkori angol–erdélyi diplomácia eredeti célját természetesen nem említette, mert valójában ennek törökellenes éle volt: Kakas a konstantinápolyi angol rezidens révén a perzsákat akarta feltüzelni a törökök ellen.⁶⁰ Kakas István személyét Bethlen Gábor inkább úgy tárta a portai nyilvánosság elé, mint a szívélyes erdélyi–angol kapcsolatok emblematikus alakját, aki jelképezte azt is, hogy az erdélyi állam a Habsburgok ellenségeivel, a törökök javára szövөгeti diplomáciai kapcsolatait. A Keleti Királyság, az Erdélyi Fejedelemség angliai kapcsolattartásának vizsgálatára már Angyal Dávid is felszólította kora történészeit.⁶¹ Fialat kutatók tárták fel Szapolyai János és VIII. Henrik, valamint Bethlen Gábor és Anglia rendkívül intenzív diplomáciai kapcsolatát.⁶²

⁵⁷ Szádeczky Lajos: Kornváti Békés Gáspár 1520–1579. Bp. 1990. 10.

⁵⁸ Követségéről: R. Várkonyi Á.: Erdély és a török kérdés... i. m. 43–44; Várkonyi Gábor: Kolozsvár – Isztambul – London, 1594. In: Angliától Nagy-Britanniáig: Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk. Frank Tibor. Bp. 2004. 73–88. és Veress Endre: Zalánkeményi Kakas István. Bp. 1905. (Magyar történelmi életrajzok).

⁵⁹ Kemény János Önéletírása. i. m. 85.

⁶⁰ R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. In: Europica varietas i. m. 43–44.

⁶¹ Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok 34. (1900) 309–325, 398–420, 495–508, 702–711. A kérdéshez még: R. Várkonyi Ágnes: Az Erdélyi Fejedelemségről Angyal Dávid és Szekfü Gyula levelezése alapján. In: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Újvári Mária. Bp. 323–341.

⁶² R. Várkonyi Ágnes és Horn Ildikó szorgalmazása nyomán az angol–erdélyi összefüggések tanulmányozása különösen előtérbe került. Ezt bizonyítja Botlik Richárd: Szapolyai János és

2. Ha Bethlen Gábor érvelése felmutatta a francia–erdélyi kapcsolat diplomáciai mintáját, nem túlzó az a következtetés, hogy ezt a fejedelem – a harmincéves háború közepén – annak bizonyítására szánta, hogy az erdélyi állam továbbra is elkötelezett a Habsburgok ősellensége, a franciák mellett. A francia–erdélyi kapcsolatok célpontba állítása átvezet bennünket a francia politika egykori politikai tervéhez, mely János Zsigmond lengyel királyágát készítette elő. Egykor Medici Katalin, a nagyhatalmú francia anyakirálynő szerette volna a lengyel király unokaöccsét, János Zsigmondot a lengyel trónon látni, egy erdélyi–lengyel perszónálunió élén. Ez az államalakulat – az okos asszony elképzelése szerint – leánya, Valois Margit és János Zsigmond házassága esetén, a „Habsburgok hátában,” francia érdekeltségbe került volna. Az 1560-as évtized vége felé azonban Medici Katalin már a Habsburgokkal való megegyezésre hajlott, s elvetette a dinasztikus házasság tervét.⁶³

3. A lengyel királyhoz küldött követségek fölemlítésével a fejedelem sejtetni engedte, hogy az erdélyi állam jelenlegi ura – miként elődje, Báthory István – elnyerheti Vitéz Boleszláv koronáját s vele együtt a lengyel királyságot.⁶⁴ A történelmi argumentáció beállt abba az érvrendszerbe, melynek eredményeként – Kemény János szerint – Bethlen a lengyel korona megszerzésére a „töröknél és tatárnál is fundamentumot vetett vala.”⁶⁵ Ez nagy siker volt, mivel a Porta jóváhagyását Bethlen terveire az elhúzódó lengyel–török válság után nehezen lehetett elérni. II. Oszmán szultán lengyelországi hadjáratát 1624 táján – épp Kemény János szerint – Bethlen Gábor akarta megakadályozni.⁶⁶ A török táma-

VIII. Henrik kapcsolata. PhD disszertáció. Kézirat. (témavezető: Horn Ildikó); *Zarnóczki Áron László*: Anglia és Bethlen Gábor kapcsolata című első díjas OTDK-dolgozata (témavezető: R. Várkonyi Ágnes). Lásd még *Zarnóczki Áron László*: Anglia és Bethlen Gábor kapcsolata. Trefort-Kert: Az ELTE Bölcsészettudományi Kar kulturális és közéleti magazinja 2. (2009: 2. sz.) 71. A Báthory Zsigmond uralkodása idején fennálló angol–erdélyi kapcsolatokat kutatta Várkonyi Gábor is.

⁶³ János Zsigmond francia házassági tervéről lásd *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. 1987. (Labyrinthus) 82–85; *Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 69; *Szabó Péter*: Az Erdélyi Fejedelemség. Bp. 1997. (Tudomány Egyetem) 40; *Francis Watson*: Medici Katalin élete és kora. Ford. Guthi Erzsébet. Bp. 1987. (Kentaur Könyvek).

⁶⁴ Vitéz Boleszláv koronájáról és Báthory István reprezentációjáról: *Horn Ildikó*: Báthory István uralkodói portréja. In: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Bp. 2008. 363–401.

⁶⁵ *Kemény J.*: Önéletírása i. m. 85.

⁶⁶ Bethen Gábor és II. Oszmán viszonyáról főképp az erdélyi fejedelem első hadjárata idején: *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1015–1028, újabban: *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta. Századok 145. (2011) 915–975.

dás elhárítására a fejedelem képviselőin keresztül 1627-ben titkos tárgyalásokat folytatott mind a római császár, mind a lengyel király megbízottaival.⁶⁷

Az ajándékozás időpontjának ütemezése, az ajándék, mint politikai szimbólum

A kora újkorban Nyugat-Európában és a „Nyugat pereméhez”⁶⁸ tartozó Magyarországon „a diplomáciai ajándék olyan kifinomult eleme lett a politikusok vagy éppen az államok egymás közötti érintkezésének, hogy már magáról az ajándéktárgyról következtetni lehetett az ajándékozó országra,” politikai szándékaira.⁶⁹ Az ajándékozás alkalmát Nyugat-Európa szuverén uralkodói előtt általában a követsek egyszeri fogadása teremtette meg. A Portához járuló magyar követségeket az ajándékatadás egy merőben más protokolljához szoktatták. A szultán vagy a nagyvezír általában többször maga elé rendelte – magyarul úgynevezett „szembenlételekre” – a színe elé járuló magyar vazallus állam képviselőit. Már az 1528. január 27-én megkötött sztambuli egyezség is többszöri kihallgatások árán valósult meg. Szapolyai János lengyel követe, Hieronymus Łaski úgy helyezte I. Szulejmán védnöksége alá Magyarország keleti részét, hogy Ibrahim nagyvezír és a szultán előtt többszöri ceremóniális fogadásokon tisztelgett, majd részese volt az ezt követő tárgyalásoknak.⁷⁰ János Zsigmondot 1566 nyarán Zimonyban kétszer fogadta I. Szulejmán, június 29-én és július 1-én. A keleti király ajándékait, az arany pogácsát, a csudálatos gyűrűt, az órákat, az aranyos serlegeket, az ezüst tányérokat és csészéket, a sólymokat az első találkozás alkalmával adta át a szultánnak.⁷¹

Bethlen Gábor korában óriási változás, hogy a fejedelem szabta meg az ajándékozás rendjét. A Tholdalagi Mihálynak 1628. március 24-én adott követi instrukcióban a fejedelem leszögezi: „Ajándékunkat nem első, sem második szembe lételen adja bé, hanem várja el először az írásokat fordítsák meg.”⁷² Itt már a fejedelem diktált, az ajándékozási kultúra módját ő szabta meg. Amíg nem tudott biztosit a Porta Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos szándékairól, addig nem engedte az ajándékok átadását. Bethlen Gábor végrendeletében is visszatért az

⁶⁷ Kemény J.: Önéletírása i. m. 80.

⁶⁸ A késő középkori, kora újkori Magyarországra vonatkoztatott „Nyugat pereme” kifejezés Engel Pál leleménye. Elhangzott: Közép-Európa. Konferencia az MTA Történettudományi Intézetében. Szervezők: Hanák Péter, Szabó Péter, Szarka László. MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1990. május 23.

⁶⁹ Hiller István: Az ajándékozás Esterházy Miklós nádor politikai gyakorlatában. *Aetas* 8. (1992: 3. sz.) 24.

⁷⁰ Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 161–173.

⁷¹ Bánffy Gergely: János Zsigmond látogatása Szulejmán török császárnál. In: Emlékezetül hagyott írások: Erdélyi magyar emlékirók. Vál. Veress Dániel. Kolozsvár/Cluj-Napoca 1983. 46–57.

⁷² Brevis Instrukcio Egregii Michaelis Tholdalagi. Fogaras. 1628. március 24. In: TMÁO II. 65–67.

ajándékozási kultúra kérdésére, s az ajándékok aránykérdéseiben mérlegelte a Portához való viszonyát. „Ajándékot a portára nem keveset küldtem, amíg az ország adóját megengedték [csökkentették], de ... megkevesítettem, mind a császárt s mind vezéréket, melyért némely vezér eleget is dörgölődött, de a régi szokás mellől nem akarván elmenni, az országot többel terhelni, szép szóval complacéáltam [kedvükre tettem] őket, jó akarattal, jövődől szolgálattal.”⁷³ Mindez Bethlen portai presztízisének hihetetlen mértékű megnövekedését dokumentálta.

Az Erdélyből a Portára küldött ajándékok között 1628 tavaszán szerepel egy gyűrű, amely ugyan felfogható Bethlen Gábor felesége, Brandenburgi Katalin kedveskedésének a „szultana” előtt, ám a korábbi példa, János Zsigmond gyűrűajándéka azt bizonyítja, hogy a gyűrű a portai–erdélyi kapcsolatokban tágabb értelmű politikai szimbólummá vált, s miképp a civil életben a házastársi hűség, úgy a politikai életben a szerződést kötő két fél egymás iránti elköteleződésének szimbóluma lett. „Ő nagysága szerelmesének az minden becsületre méltó nagyságos szultanának is az mi kedves feleségünk egy mesterséges megmetélt gyémánt gyűrűcskét küldött a végre, hogy ő nagysága is a szultana az mi szerelmesünket méltóztassék jóakarójának ezután ismerni és tartani, az ki minemű császári, királyi régi nemzetből való légyen, azt immár érthette az nagyságos vezér.”⁷⁴ Brandenburgi Katalin előszeretettel alkalmazta a gyűrűajándékot a familiárisi elkötelezettség szimbólumaként is. Ismeretes, hogy 1626 tavaszán Kemény János egy szívvel díszített gyűrűt kapott ajándékba tőle. Ám épp ennek a politikai–társadalmi szimbólumként felfogott gyűrűajándéknak későbbi sorsa bizonyította, hogy a politikai ajándék a visszatérhetett a civilszféra ajándékai közé. A fejedelemszöveg „engem igen szép gyémántos, szűformán metszett kövű arany gyűrűvel megajándékozattván (kivel jegyztettem is el az feleségemet magam, azután öregjebb fiam is feleségét).”⁷⁵ A szokás Nyugat-Európa államközi kapcsolataiból eredezhetett. A kora újkori Európa kezdeti szakaszán szinte a gyűrű vált a nyugat-európai államszövetségek szimbólumává, s a civil élet eme politikába emelt szertartásos kellékét az egyház rituáléja is hagyományosan is használta a maga üzeneteinek közlésére. A püspöki gyűrű a 7. század óta az Istenhez való kötődés, a tőle kapott hivatal szimbóluma. Az érsekek a kormányzatuk alá tartozó egyházmegyékkal való elköteleződést szimbolizálták az ujjukra húzott gyűrűvel.⁷⁶ I. Erzsébet (1558–1603), Anglia királynője, aki sohasem ment

⁷³ Bethlen Gábor (1580–1629) végrendelete. In: Magyar gondolkodók 17. század. Szerk. Tarnóc Márton. Bp. 1979. (Magyar remekírók) 113.

⁷⁴ Lásd az 1. jegyzetben idézett forrást.

⁷⁵ *Kemény J.*: Önéletírása i. m. 61.

⁷⁶ Gyűrű. In: Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József és Újvári Edit. Bp. 2001. 183–184; Friedrich von Westin érsek síremléke,

férjhez, mindig is azt hangoztatta, hogy ő Angliával van eljegyezve.⁷⁷ Hasonló rítus volt Velencében, amikor a frissen megválasztott dózsék egy gyűrűt dobtak a tengerbe, mintegy a tengeri városköztársasággal való „eljegyzésük” szimbólumaként.⁷⁸

Egy „önajándék” politikai háttére: a hispániai ló

Szalárdi János, a Rákóczi fejedelmek udvari történetírója a Bethlen Gábor unokaöccsei, ifjabb Bethlen István és Bethlen Péter peregrinációjának itineráriumát így írta le: „nagy költséggel elküldvén őket, török császár portáját, római császár udvarát, Velencét, Olaszországot, Rómát, Galliát, Angliát és Belgiumot följárta vélek.”⁷⁹ Ami biztos: Bethlen Péter 1628-ban megfordult Bécsben, Prágában németföld több városában (pl. Wittenbergben), Németalföldön, Angliában, Itáliában, Svájcban.⁸⁰ Heltai János a bécsi, a II. Ferdinánd előtti fogadást, a párizsi XIII. Lajos és Richelieu bíboros előtti audienciát, s a római, VIII. Orbán pápa előtti fogadást tudta dokumentálni.⁸¹ Tény és való, hogy egy „esetleges”⁸² spanyolországi utat is terveztek. Máig rejtély, hogy a jól előkészített spanyolországi út létrejött-e, vagy valamiért megghiúsult. „Mivel császár őfelsége is commendálta az hispániai királynak [IV. Fülöpnek] őfelségének, reméljük magunk is bátorságos utatok fog lenni... Az gyermeket őfelsége gratiajába commendáljad, király atyafiaival és udvarnál leendő fejedelmi emberekkel is szembe legyetek, ismertesd,

1152 után. Bronz. Magdeburg. Székesegyház. In: *Marosi Ernő: A román kor művészete*. Bp. 1972. 208. Arról, hogy a civil szféra szóhasználatát miképp „kaphatja fel” a koraujkorban a politika: *Bene Sándor: Politika, paráznság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban: Bethlen Miklós Velencében*. In: *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 299–325.

⁷⁷ Az I. Erzsébet kori Anglia politikai szimbólumairól: *András Kiséry: Emblems of the Polity*. In: *The Iconography of Power: Ideas and Images of Rulership on the English Renaissance Stage*. Ed. by György E. Szőnyi – Rowland Wymer. Szeged 2000. (Papers in English & American Studies 8.) 161–179.

⁷⁸ Gyűrű i. m. 183–184.

⁷⁹ *Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája* i. m. 126.

⁸⁰ Bethlen Péter utazása történetéhez: Pálóczi Horváth János servitor levele id. Bethlen Istvánhoz. Paris. 1628. április 13. Közli: G. S. TT 1884. 590–592; Bethlen Gábor levele ifjabb Bethlen István utazása ügyében. Gyulafehérvár. 1628. március 7. Kiad. Szilágyi Sándor. TT. 1881. 197–199; *Gömöri György: Bethlen Péter körutazásának nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben*. In: *Uő: Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. Bp. 1992. 20–27.

⁸¹ *Heltai János: Bethlen Péter és Pázmány. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1984. 411–422.

⁸² *Gömöri Gy.: Bethlen Péter... i. m. 21.*

és kinek, kinek mi nevünkkel is barátságos szeretetünket denuntiáld.”⁸³ Bethlen Gábor mindenestre egy hispániai ló megvételére utasította Bethlen Péter kísé-rőjét. „Egy jó lovat vehetnétek Hispániában, 500 aranyat bátor arra költenék, csak az ló lenne igaz fő ló természetével, öregségével, szépségével, jóságával.”⁸⁴

A késő középkori Magyarországon a bezárkózó köznemesi mentalitás, mely magáénak érezte a főszerepet a török elleni védelemben, idegengyűlölettel párosult. Benda Kálmán több, a magyar hivatástudattal⁸⁵ foglalkozó előadásának kedvelt példája volt az a Mátyás által Aragóniai Ferdinándnak címzett levél, melyben a magyar király – az alulról jöttek büszkeségével – visszaküldte Spanyolországba azt a lóidomárt, akit a „kancák belovaglásához és idomításához” kapott ajándékba, mondván, hogy a magyarok tudnak lovagolni s főleg a török elleni harcban kipróbáltabbak minden más nemzetnél.

Nem titok, sőt a fél világ előtt nyilvánvaló tény, hogy fegyvert forgatva nőtünk fel, gyakran és sok néppel, nemzettel hadakoztunk, de akár a törökkel, akár keresztényekkel vívtunk csatát – magunk szelídítette lovakon –, mindig szerencsével jártunk. Ha idegen lóidomárookra vártunk volna, sosem végződött volna olyan sikeresen a török, a német, a cseh vagy a lengyel hadjárat. Itthon betört lovainkkal győztük le a vlachokat, vertük meg a szerbeket és hódítottuk meg minden szomszéd népet, mindezt saját lovainkkal vittük véghez becsülettel.⁸⁶

A „saját ló” és az emblematizáció Bethlen Gábor korában

A „saját lovaink” eszméje a 16. században végleg megdőlt. A vállalkozói nemes-ség tagjai nem utolsó sorban a lókereskedelemmel foglalkoztak. A két Habsburg-párti erdélyi vajda, Kendy Ferenc és Dobó István az 1550-es évek elején állítólag egy fekete lovon veszett össze. Ez eset árulkodó arra nézve, hogy a lóke-reskedelem konkurenciaharcokat vont maga után.⁸⁷ Éppen ebben az időszakban egy „lóhiány” érzékelhető a Balaton-felvidéken, s ezért Takaró Mihály rendszeren lopott török lovakat a Balaton déli partjáról.⁸⁸ Balassi Bálint (1554–1594)

⁸³ Bethlen Gábor Bethlen Péter kíséretéhez – a peregrinációról. Gyulafehérvár. 1628. március 7. *Bethlen G.*: Levelek i. m. 229.

⁸⁴ Uo. 231–232.

⁸⁵ *Benda Kálmán*: A nemzeti hivatástudat nyomában. Szerk. Lukáts János. Bp. 2004. (Protestáns művelődés Magyarországon 11.)

⁸⁶ Mátyás Ferdinánd nápolyi királynak (1476–1490) 1480 táján. In: Mátyás király levelei. Vál. V. Kovács Sándor. Ford. Ballér Piroška. Bp. 1986. (Magyar levelestár) 174.

⁸⁷ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 138.

⁸⁸ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara által rendezett „Batthyány I. Ádám és köre” Konferencia a 400 éve született Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány tiszteletére rendezett konferencián (2010. november 25–26. Piliscsaba, Böcsészkar, Stephane-

lókupeckedéssel foglalkozott: „Jó hamar lovakért járván Erdél földét / nem nagy fáradság nélkül” – írta.⁸⁹ A „saját ló” eszméjét tehát a 16. századi lókereskedelmi (lórablási) konjunktúra nemzetközi méretei semmivé tették.

A ló emblematizálható szerepe azonban megmaradt. A hispániai ló az erdélyi fejedelmi udvarban a spanyol Habsburgok és az erdélyi állam szívélyes kapcsolatait reprezentálhatta volna. A szakirodalomban nem kapott visszhangot,⁹⁰ hogy Bethlen Gábor Cecília Renátával tervezett házasságát a spanyol Habsburgok különösen támogatták, sőt paradox módon a házasság megghiúsulását Madrid idézte elő túlzott támogatásával. A Habsburg-ház spanyol ága ugyanis a presztízsesvesztést elkerülendő Bethlennek a királyi cím megadását javasolta, amely javaslattól az osztrák ág határozottan elzárkózott.⁹¹ 1628-ban Bethlen újra a spanyol Habsburg uralkodó, IV. Fülöp bizalma, támogatása elnyerését szeretne volna elérni. Tudva levő, hogy IV. Fülöp csak üres ígéretekkel „segítette” a még uralmon lévő, beteges III. Zsigmond lengyel királyt.⁹² Minden reménye meg lehetett tehát arra, hogy saját lengyelországi uralmához a Habsburg ház spanyol ága is kövesse a talajt.

Összegzés

Nehéz mai ésszel elhinni, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmek – dacolva testi leépülésükkel – életük végéig nagypolitikai terveket szőttek, állapította meg egy konferencián Gebei Sándor.⁹³ Valóban, miközben Bocskai István már 1606

um, Pázmány Terem) élénk vita bontakozott ki Buza János, Pálffy Géza és köztem, hogy volt-e lóhiány az említett évtizedben a Balaton-felvidéken. Most is tartom azt a véleményemet, hogy volt. E véleményemet Takaró Mihály Nádasdy Tamáshoz írt leveleire alapozom. Takaró Mihály tihanyi várkapitány levelei Nádasdy Tamáshoz 1554. október 13–1562. december 30. [27 levél]. Közli: Komáromy András. TT 1907. 388–411; Szabó Péter: Török–magyar együttélés a Balaton-felvidéken. In: Életmód és művelődés Veszprém megyében a 16–18. században. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém 2000. (Veszprémi múzeumi konferenciák 10.) 9–18.

⁸⁹ „Óh nagy kerek kék ég...”: Balassi Bálint válogatott versei. Vál. Nagy László. Bp. 1975. (A magyar irodalom gyöngyszemei) 81. A lókereskedelemtől: *Takáts Sándor: Ló, kocsi és hőkös*. In: *Uő: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1961. (Nemzeti könyvtár) 221–226.

⁹⁰ *Újváry Zsuzsanna: "Nagy két császár birodalmi közt": A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig*. Bp. 1984. (Magyar történet) 233.

⁹¹ *Szalay László: Magyarország története*. IV. köt. Pest 1875. 595.

⁹² *Gebei S.: Egy megkészt fejedelmi temetés* i. m. 181.

⁹³ Gebei Sándor hozzászólása a vajai Vay Ádám Múzeum rendezésében „II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai 1906. évi újratemetése 100. évfordulóján” címmel rendezett konferencián. Vaja, 2006. november 11.

tavasznán „ólmos lábaira” panaszkodott,⁹⁴ melyek az elfűszerezett ételek és a túlzott borfogyasztás következtében kialakuló has-vízkór külső jelei voltak, nagy terveket szőtt s éppen 1606-ban teljesíthette be életművét. Bethlen Gábor, aki az 1628-as évben szintén a közép-kelet-európai térség hatalmi viszonyait átrendező terveket szőtt a lengyel királyság megszerzéséről, ugyancsak betegeskedett.⁹⁵ A minden előtte és utána járó fejedelemmel szemben a legnagyobb portai bizalmat és elismerést szerző fejedelem, Bethlen Gábor török diplomáciai pályája azonban az 1627–1628 közötti időszakban törést szenvedett. Valószínű, hogy a Portán kitudódott a fejedelem elhajlása egy esetleges török ellen tervezett hadjárat felé. Nyíltan szidalmazták őt és országát a sztambuli német követ előtt. A fejedelem nem vonult „sündisznóállásba.” Egyrészt tiltakozott a Portán elszenvedett megaláztatásokért, másrészt katonai lépéseket tett annak érdekében, hogy visszaszerezze a Portán megrendült bizalmát. Az 1628 augusztusában a Magyar Királyság határán megrendezett színlelt katonai demonstrációja Sztambul megnyugtatót szolgált. Rituális, ceremoniális szinten védte azt a függetlenedő erdélyi államot, amely már a 16. század második felétől kezdve úgy próbált ünnepelni, mint a nyugat-európai nagy monarchiák, azaz reprezentációjában az európai szuverénekhez kezdett hasonítani.⁹⁶ Bethlen kirekesztette udvari reprezentációjából azokat az elemeket, melyek őt a török feltétlen vazallusának tűntették volna fel. A török szemében nehezen átlátható, több szálon futó diplomáciáját megkísérelte az erdélyi diplomáciatörténet korábbi példáival összhangba helyezni, úgy, hogy lépéseit a sztambuli központ is a saját érdekeivel egyezőnek érezhesse. Unokaöccsének, Bethlen Péternek spanyolországi peregrinációjával – többek között – az 1628. évi lengyel királysági terveihez szeretett volna nemzetközi támogatást szerezni. Az 1628-as esztendőben Bethlen Gábor tevékenységében – halála előtt egy évvel – mintha összegződött volna az a politikai zsenialitás, mely eddigi fejedelemségét jellemezte.

⁹⁴ G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem: Bocskai István és kora*. Bp. 2006. 220.

⁹⁵ Csetri E.: Bethlen Gábor i. m. 162.

⁹⁶ Ez Báthory Zsigmond idején teljedett be. Baranyai Decsi János udvari történetíró leírta, hogy Báthory Zsigmond és Mária Krisztierna 1595. évi esküvőjét, ha a török veszély nem leselkedett volna az országra, a nyugat-európai királyok esküvői mintájára rendezték volna meg. „Ám, hogy a menyegzői ünnepségekkel sok napot töltsenek (mint ez királyok, fejedelmek házasságakor szokás), nyilvános lakomákat adjanak, különféle látványosságokat, lovas játékokat rendezzenek, szétküldjék az értesítéseket, megragadjanak minden más alkalmat az általános öröm kinyilvánítására, mindezt megakadályozták a törökök közeledéséről szóló hírek és a háborús készülődés különböző gondjai.” In: Baranyai Decsi János *magyar históriája* [1592–1598]. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1982. (Bibliotheca historica) 222–223.

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY KÉPE NÉMETALFÖLDÖN A BOCSKAI-FELKELÉS ÉS BETHLEN GÁBOR HADJÁRATAI IDEJÉN 1604–1626¹

KEES TESZELSZKY

Bevezetés

Bethlen Gábor (1580–1629) 1619 és 1626 között három hadjáratot indított a magyarországi területeken. Az egyenlőtlen harc a református fejedelem és a Habsburg uralkodó, II. Ferdinánd (1578–1637) között erősen felkavarta a nyugat-európai közvéleményt is; így nem meglepő, hogy a fiatal Holland Köztársaságban is fokozatosan nőtt az érdeklődés a közép-európai politikai események iránt. Számtalan levél, röpirat, könyv, kép és nyomtatvány jelent meg a holland és flamand közönség számára ezekben az években.² Az alábbiakban elsősorban e forráscsoportra támaszkodva elemzem a korabeli Magyarország- és Erdély-kép fejlődését és annak nyugat-európai szellemi hátterét, különösen a Holland Köztársaság és a Habsburg-Németalföld területén.³ A vizsgálat időhatárait Bethlen Gábor uralkodása előtti időkre is kiterjesztem, 1604-et véve kezdőpontnak. Nemcsak azt szeretném bemutatni, hogy milyen információt, illetve képet közvetítettek magukról a magyarok a politikai irodalmon és iratokon keresztül, hanem azt is, hogy ezt miképpen használták fel ezt a hollandok saját politikai és történelmi irodalmuk-

¹ A tanulmány az OTKA NK 81948 sz. programja és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ezuton köszönöm Almási Gábor, Kármán Gábor és Mitropulos Anna alapos lektorálását, valamint Irene Schriersnek a képeket.

² Lásd: Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam / Naar tijdsorde gerangschikt en beschreven door P. A. Tiele. I–III. Amsterdam 1858–1861 (A továbbiakban: Tiele); *W.P.C. Knuttel*: Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853. 1. kötet: 1486–1620. 2. kötet: 1621–1648. Den Haag 1889–1920. (a továbbiakban: Knuttel); *J.F. van Someren*: Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht: Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken. Utrecht 1915–1922; *G. van Alphen*: Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542–1853 Groningen 1944; The Early Modern Pamphlets Online, (TEMPO) <http://tempo.idcpublishers.info/protected/> (utolsó elérés: 2012. nov. 7.).

³ *Gindely Antal*: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Bp. 1890; *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Bp. 1882; *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969; *Josef V. Polišenský*: The Thirty Years War. Transl. by Robert Evans. Berkeley – Los Angeles 1971; *Benda Kálmán*: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Századok 115. (1981) 725–730; *Piri Zoltán*: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. Történelmi Szemle 41. (1999: 1–2. sz.) 157–176.

ban. Vizsgálatomat kiterjesztem a holland sajtó Európában játszott közvetítő szerepére, vagyis arra kérdésre, hogy a Magyarországról gyűjtött információk és az ezekből kirajzolódó kép hogyan változott és hagyományozódott tovább. Így nem csupán a kora újkori magyar kora újkori Magyarországon kirajzolódó nemzeti identitások kérdését érintem, hanem kitérek a kora újkori Magyarország európai politikai jelenlétének kontextusára és kulturális hátterére is.

A németalföldi információpiac és a holland külpolitika

Az Erdély- és Magyarország-kép, illetve annak fejlődése nemcsak a kora újkori holland–magyar kapcsolatok szempontjából fontos. A korabeli politikai, vallási és gazdasági eseményekről szóló információ a XVI–XVII. század fordulóján nagyon fontos kereskedelmi tárgy lett Európában. Az európai információpiacon döntő szerepet játszottak a holland „információügynökök” (*information brokers*), akik általában kereskedők, lelkészek, diplomataik vagy írók voltak.⁴ Hollandia, különösen pedig Amszterdam szó szerint európai sajtóközpont lett, aminek köszönhetően egyre nőtt a hollandok hatalma és befolyása az európai diplomáciában.⁵ A Holland Köztársaság a holland–spanyol fegyverszüneti megállapodás után (1609) jutott domináns szerephez az európai hatalmak között: Hága lett a nemzetközi kálvinizmus politikai központja.⁶ A holland információügynökök a világ összes pontjáról villámgyorsan küldték (pénzért) a fontos híreket és a releváns információkat Hollandiába, az ottani ügynökök pedig átdolgozták vagy átírták a nyersanyagot és úgy küldték tovább Európa minden szegletébe a fizető olvasóknak. Ezért a holland ügynökök fontos és döntő szerepet játszottak a kora újkori Magyarország és Erdély képének formálásában és alakításában is.

⁴ Brinda Charry – Gitanjali Shahani (ed.): *Emissaries in Early Modern Literature and Culture: Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700*. Farnham – Burlington 2009. 95–129; Marika Keblusek – H. Cools – B. Noldus (ed.): *Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe*. Hilversum 2006; Marika Keblusek: *Cultural and Political Brokerage in Seventeenth-Century England: The Case of Balthazar Gerbier*. In: *Dutch and Flemish artists in Britain 1550–1800*. Ed. by J. Roding – E. J. Sluijter – B. Westerweel. Leiden 2003. 73–81; Craig E. Harline: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*. Dordrecht 1987.

⁵ D. H. Couvé: *Van couranten en courantiers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1951. 5–13; Maarten Schneider: *De Nederlandse krant: van 'Nieuwstydinghe' tot dagbladconcentratie*. Amsterdam 1968. 32–62; Geoffrey Parker: *De opstand in de Nederlanden en de polarisatie van de internationale politiek*. In: *De algemene crisis van de zeventiende eeuw*. Red. Geoffrey Parker – Lesley M. Smith. Haarlem 1980. (Eredeti cím: *The General Crisis of the Seventeenth Century*.) 51–70. Lásd még: <http://kranten.kb.nl/> (2013.01.02).

⁶ Heinz Schilling: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660*. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen 2.) Paderborn 2007. 107–119, 292–317.

Az országba bekerült nagy mennyiségű információ nagyban hozzájárult a politikai diskurzus fejlődéséhez Hollandiában. A politikai vita a nemzeti és nemzetközi politika különböző irányairól, akárcsak Európa más területein, providencialista keretekben folyt.⁷ E gondolkodás a lutheranizmusból és a kálvinizmusból eredt, legfontosabb eszméinek a nemzeti kiválasztottság-tudat, a nemzeti szuverenitás, illetve a Gondviselésre hagyatkozás számítottak, amelyből az utóbbi legitimálta az előbbieket. A nemzet sorsának Gondviselésre hagyatottságát a nemzet történelmének tudatos tanulmányozása révén vélték megismerhetőnek.

Ebben a gondolkodásban a történelem felfogás is nagyon fontos szerepet játszott, mert a gondolkodók ezzel a képpel legitimálták politikai céljaikat hazájukban és külföldön egyaránt.⁸ A Gondviselésre hagyatkozás elve ösztönözte a kora újkori történészek munkáját, hiszen adott esetben nekik kellett legitimálni egy felkelést az uralkodó ellen. A holland népről mint Isten által kiválasztott nemzetről szóló toposz domináns lett abban a történelmi irodalomban, amely legitimálta a Habsburg-ellenes németalföldi felkelést és a Spanyolország elleni háborút.⁹ Ennek egy példáját Hugo Grotius történelmi munkássága szolgáltatja, aki rekonstruálta a holland őstörténetet.¹⁰ Grotius hangsúlyozta a holland nép szuverenitásának régi gyökereit és Gondviselés adta célját, amely szerint védelmeznie kell a protestáns vallást Európában. A providencialista gondolkodás adott keretet a holland információügynökök munkásságának is, ami nem csoda, hiszen sokan közülük teológiát is tanultak az egyetemen.

A németalföldi politikai rendszer bonyolult és decentralizált jellege miatt a holland történetírók és információügynökök a Holland Köztársaság külpolitikájának alakulásában is fontos szerepet játszottak.¹¹ A köztársaság külpolitikai stra-

⁷ „It was a set of ideological spectacles through which individuals of all social levels and from all positions on the confessional spectrum were apt to view their universe, an invisible prism which helped them to focus the refractory meanings of both petty and perplex events.” *Alexandra Walsham*: Providence in Early Modern England. Oxford 1999. 2–3; *Tobias Gregory*: From Many Gods to One: Divine Action in Renaissance Epic. London 2006. 19–20. *Trencsényi Balázs*: Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse. In: Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Ed. by Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. Leiden – Boston 2010. 499–500.

⁸ *Jacob Soll*: Publishing the Prince. History Reading and the Birth of Political Criticism. Ann Arbor 2005. 20–48.

⁹ *Benjamin Schmidt*: Innocence Abroad: The Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670. (Dissertation) Ann Arbor 1994. 10–34.

¹⁰ *Hugo Grotius*: Liber de Antiquitate Reipublica Batavicae. Leiden 1610.

¹¹ *Guido de Bruin*: Geheimhouding en verraad: de geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600–1750). Den Haag 1991; *Combertus Willem van Pot*: Handboek van het Nederlandse staatsrecht. 15. ed. Deventer 2006. 125–127; 500 jaren Staten-Generaal in

tégiáját formálisan a holland országgyűlés (Staten-Generaal) határozta meg. A hét németalföldi tartomány képviselői Hága városában, egy régi vadászkastélyban gyűltek össze, ahol már a középkor óta az országgyűléseket tartották. Köztük a leggazdagabb és legsűrűbben lakott „Holland” vagy Hollandia volt a legbefolyásosabb. A tartományi képviselők a nagyobb városokból származtak. A legnagyobb és leggazdagabb város Amszterdam volt, de Holland tartományán belül is volt ellentét a különböző városok, például Leiden, Hága és Amszterdam között.

Az országgyűlés mellett az országnak volt még két helytartója, vagy másképpen kormányzója is, mindkettő az Orániai házból. Az egyik Hollandot, Zeelandot, Utrechtet, Gelderlandot és Overijsselt igazgatta, a másik irányítása alá pedig Friesland, Groningen és Drenthe tartozott. Az első helytartó volt Németalföld legfontosabb hivatalnoka és hadvezére. Mint köztisztviselő, formálisan az országgyűlés fennhatósága alá tartozott, ennek ellenére tekintélyes informális hatalommal rendelkezett, főleg a külpolitikában, melyben nagy szerepet játszottak rokoni kapcsolatai az egyes külföldi uralkodó családokkal. Például Móric herceg 1621-ben unokaöccsét, V. Frigyst, Csehország „téli királyát” Hágába hívta (a fehérhegyi csata (1620) után), aki aztán 1631-ig ott élt. A másik helytartónak is volt politikai szerepe (de ennél jelentéktelenebb), főként a távolság miatt, hiszen az ő rezidenciája északon, Leeuwardenben volt. Az ország második hivatalnoka az úgynevezett „Landsadvocaat” (államügyész, később: „Raadpensionaris”) volt, aki az országgyűlés döntéseit készítette elő. A Landsadvocaat kezelte a diplomáciai levelezést és öntötte formába a követi utasításokat.¹²

Egy olyan bonyolult politikai rendszerben, mint a holland, az információszerzésnek központi szerep jutott. Sok helyre és számos politikai réteghez kellett eljuttatni a külpolitika híreit, ez a politikai rendszeren belüli legitimáció szempontjából is lényeges volt. Hivatalosan minden külkapcsolatot az országgyűlés és az államügyész tartott kézben.¹³ A mindennapi politikában az országgyűlés külpolitikai döntéseit a pénz és az információ határozta meg. Ahogy említettem, a holland követeket az országgyűlés küldte, annak költségeit pedig a különböző tartományok állták, így közvetlenül tudták befolyásolni „saját” követüket, akiktől az országgyűlést megkerülve is kaphattak olyan információt, amit másnak nem küldött meg. Az Isztambulba vagy a német területekre küldött követeket például Holland tartomány fizette, így Cornelis

de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging. Ed. by S. J. Fockema Andreae – H. Hardenberg. Assen 1964. 170–240.

¹² Nationaal Archief, Den Haag (a továbbiakban NL-HaNA), Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 4. (többek között *missives* Cornelis Haga isztambuli holland követnek és Pieter Cornelisz. Brederode heidelbergi holland követnek, 1614).

¹³ *Van Pot, C.W.*: Handboek i. m. 125–127.

Hagát Konstantinápolyban és Pieter van Brederodét Heidelbergben, a németalföldi külpolitika két igen jelentős figuráját is.¹⁴ Ezek a követek leveleket (*missives*) küldtek az országgyűlésnek, de saját tartományukkal, az államügyéssel, a helytartókkal, más politikusokkal, kereskedőkkel, tudósokkal és egymással is leveleztek.¹⁵ Haga esetében előfordult, hogy közlendőjét röpirat vagy újság formájában juttatta el a holland vagy külföldi közönséghez,¹⁶ és Brederode is több legitimáló szöveget terjesztett kézírásban és nyomtatásban.¹⁷ A fent em-

¹⁴ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 1383f (A „Staten van Holland” által fizetett követek fizetése, kondíciók, problémák a követek elküldésével és államszerződések más országokkal, többek között Haga és Brederode kapcsán, 1616–1624, 1629, 1636). Brederode beavatkozott Haga konstantinápolyi követségébe is, több levélben tanácsot adott a konstantinápolyi diplomatának, mit kellene tennie a Portán. Azzal is foglalkozott, mi lesz a protestáns német választófejedelmek reakciója az oszmánokhoz küldött holland követségre. NL-HaNA, Staten Generaal, nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6016 (1602–1616).

¹⁵ Brederode követjelentéseit lásd: NL-HaNA, Staten Generaal, nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6016–6024 (követjelentések 1602-től 1637-ig az országgyűlésnek, közte sok Magyarországra vonatkozó anyaggal).

¹⁶ Lásd Haga követségének részletes leírását, leveleinek fordításával együtt: VVaerachtich verhael, belanghende de aenkomste tot Constantinoplen, van den ambassadeur der edele moghende Heeren Staten Generaal van de Vereenighde Nederlanden: midtsgaders het goede tractement ende onthael den selven Heere Ambassadeur Cornelis Haga, met zijn gheselschap, aldaer ten hove aengedaen, ende de groote vryheden by hem aldaer verkregen. [Alkmaar] 1612. (Knuttel 1929, 1930, 1931); Waerachtich verhael, van die notabele gheschiedenissen onlangs tot Constantinopel ghebeurt. Den Haag 1622. (Knuttel 3324) Ez megjelent angolul is: A true declaration of the arriual of Cornelius Haga (with others that accompanied him) ambassadour for the generall states of the vnited Netherlands, at the great citie of Constantinople. Together with the entertainment vnto them giuen, by the Turke, when they came to his palace, and what priuiledges were by him granted vnto the said vnited Prouinces. And also, the copie of certaine letters, sent vnto the said states of the Netherlands, from Constantinople. Faithfully translated out of the Dutch copie. London 1613. British Library, 001560241.

¹⁷ Brederode anonim röpirata: [*Pieter Brederode*]: Repraesentatio pacis generalis inter orbis Christiani reges principes et status, pontificum et sedis Romanae sollicitudine procuratae. S.l. 1608. VD17 12:108854A. Ez a munka már 1605 végén létezett kéziratban, Brederode átadta Iohannes Bocatiusnak, Bocskai követének 1605 decemberben. Lásd: *Kees Teszelszky*: Üzenet az utazótáskából: Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Bp. 2008. 145. Nagyon valószínű, hogy Brederode a szerzője több hasonló röpiratnak: Foederatorum Inferioris Germaniae defensio secunda contra calumniam de invasis et usurpatis in Imperium. S.l. 1607, 1608, Foederatorum Inferioris Germaniae Defensio Tertia, Contra Calumniam Pacis Perturbatae et penitus reiectae. S.l. 1608. Lásd még: *Uwe Sibeth*: Der „Friede” als Forsetzung des Krieges mit anderen Mitteln. Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz. Brederode. In: *Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Stefan Ehrenpreis – Ute Lotz-Heumann – Olaf Mörke – Luise Schorn-Schütte. Berlin 2007. 484. Ezeket az írásokat 1607 előtt már terjeszték kéziratban: DEFENSIO Foederatorum Inferioris

lített diplomaták, Haga és Brederode távolról is jelentős szerepet játszottak a holland külpolitikában.¹⁸

A Bocskai-felkelés korszaka (1604–1606)

A németalföldi kultúrában a középkor óta gyakran találkozhatunk Magyarország képével. Magyarország és a magyarok nemcsak mint távoli ország és egzotikus nép vannak jelen már a középkori epikus irodalom óta (meglepően pozitívan),¹⁹ hanem később a fejlődő kora újkori nemzeti identitás alkotó elemeként is.

A tekintélyes holland humanista, Cornelius Aurelius írt először a holland–magyar rokonságról az úgynevezett *Divisiekronek*ben („részekre osztott krónika”), amely 1515 körül keletkezett.²⁰ Aurelius a holland őshazát Magyarországra helyezi és a holland nemzet mítikus ősapját (Battus) egy magyarban találja meg, aki a hollandok őseinek, a „Bataven”-eknek volt az ősapja.²¹ Aurelius őstörténetét később mint „batáv mítoszt” emlegették. Valószínűleg a távoli keresztény királyság képe miatt alkotta Aurelius ezt a mítoszt a holland–magyar rokonságról. A jellegtelen holland nép, a mocsaras Rajna-delta lakói Európa peremén a magyar–holland rokonság révén kapott dicsőséges múltat. A holland humanista büszkén mutatta be az elképzelt kapcsolatot az Európa közepén fekvő hatalmas keresztény királysággal. Népszerű krónikája a 16. század folyamán és a 17. század elején alapkövévé vált a kora újkori holland nemzetiidentitás-konstrukciónak.²²

Germaniae contra camumnis, et artes Romano-Hispanicas: quibus illi velut seditiosi, Rebelles, et sacri Imperii hostes Turcis deteriores diffamantur, ipsumque Imperium ad eosdem cummunib. Armis domandos, et sub jugum Romano-Hispanicum reducendos cum summo ejus dem periculo excitatur 20. 7bris 1604. BHStA Kasten Schwarz 16712. fol. 1. Ezt az adatot Zászkaliczky Mártonnak köszönöm.

¹⁸ Brederode beavatkozott Haga konstantinápolyi követségébe is, több levélben tanácsot adott a konstantinápolyi diplomatának, mit kellene tennie a Portán. Azzal is foglalkozott, mi lesz a protestáns német választófejedelmek reakciója az oszmánokhoz küldött holland követségre. NL-HaNA, Staten Generaal, nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6016 (1602–1616).

¹⁹ Repertorium van eigennamen in Middelnederlandse literaire teksten. Ed. Willem Kuiper – Hella Hendriks – Sasja Koetsier. Amsterdam 1993–2011. <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/H.pdf> (utolsó letöltés 2012. febr. 1.).

²⁰ *Fred van Lieburg*: Hungary and the Batavian myth. In: *Acta Ethnographica Hungarica* 49. (2004) 151–160.

²¹ *Cornelis Aurelius*: Die cronycke van Hollandt Zeelandt en Vrieslant... Leiden 1517. fol. vii.

²² *Ivo Schöffer*: The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Britain and the Netherlands. V. Some Political Mythologies. Papers Delivered to the Fifth Anglo-Dutch Historical Conference*. Ed. by J. S. Bromley – E. H. Kossmann. The Hague 1975. 78–101; *Karin Tilmans*: Aurelius en de Divisiekronek van 1517: Hagiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus. Hilversum 1988; *Simon Schama*: The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Seventeenth Century. New York 1987. 72.

1515 után több kiadásban is megjelent, még franciára is lefordították menekült hugenották számára, hogy azok is megismerkedhessenek a holland történelemmel. Bár 1610-ben Hugo Grotius is felhasználta a már említett könyvében a batáv mítoszt, hogy a holland alkotmány ősi gyökereit bebizonyíthassa, a panoniai származásról már nem szólt.²³ A magyarországi vonatkozásokat csak az egyik 1620-as, gimnazistáknak szánt kiadásban törölték Aurelius könyvéből, amikor az új humanista történelemszemlélet alapján az egész szöveget átírták.²⁴ Addig azonban majdnem száz évig élt a magyar–holland rokonság mítosza. A magyarországi vonatkozások még az egyik népszerű 18. századi iskolakönyvben is megjelennek.²⁵

A Bocskai-felkelés fontos esemény volt az európai politikában, mert ez számított az első Habsburg-ellenes küzdelemnek Közép-Európában.²⁶ Annak ellenére, hogy egy hasonló felkelés zajlott Németalföldön is, a magyarországi és erdélyi események nem igazán keltettek nagy érdeklődést Hollandiában: csak egy németről fordított újságban lehetett róla olvasni néhány mondatot.²⁷ Everard van Reyd holland történetíró említi a magyarokat egy röpiratban, amelyet a spanyol–holland béketárgyalások ellen írt 1605-ben. Van Reyd szerint a Habsburg király elnyomja a magyar népet, akárcsak a holland népet elnyomja a spanyol uralkodó.²⁸

²³ Grotius, H.: De Antiquitate i. m.

²⁴ Tilmans, K.: Aurelius en de Divisiekronek i. m. 180–182.

²⁵ Chronyke van de geschiedenissen in Holland, Zeeland, en Vriesland, en van de bisschoppen van Utrecht. Amsterdam, 1748–1796 (több kiadás).

²⁶ Gottfried Schramm: Armed Conflicts in East-Central Europe 1604–1620. In: Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. by R.J.W. Evans – T.V. Thomas. London 1991. 176–195; Péter László: *Ius Resistendi* in Hungary. In: Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. Ed. by László Péter and Martyn Rady. London 2008. 65; Martyn Rady: „Bocskai, Rebellion and Resistance”. Uo. 63; Kees Teszelszky: Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma 2009. 105–107; *Uő*: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Bp. 2010. 143–165; *Uő*: Üzenet az utazótáskából i. m.; *Uő* – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. Aetas 27. (2012) 49–119.

²⁷ Warachtich verhael vande oorloghen ende gheschiedenissen/ zoo in Polen/ als in Hungarijen ende te Venegien in Italien/ als ooc mede vande groote schade te Graits in Stiermarcken/ door den tempeest van reghen : alles over-gheschreven uit Norenberch den 15 Augusti / na den nieuwen Stijl. Rotterdam 1606. (Knuttel 1340).

²⁸ Ireneus Ammonius [Everard van Reyd]: Trouhertighe vermaninghe aen het vereenichde Nederlandt, om niet te luysteren na eenige ghestroyde ende versierde vreed-articulen, nu onlangs wtghegaen ende int gheschifte van hant tot hant wtghecopyeert, en naderhandt door eenvoudicheyt inden druck ghebracht. Antwerpen 1605. (Knuttel 1300.) B2v.

Meglepő ez az alacsony holland érdeklődés Magyarország iránt, hiszen a kálvinista ellenállástan által inspirált Bocskai-felkelést a holland rebellisek diplomatája, Pieter van Brederode is támogatta távolról. Bocatius János tárgyalását Brederodével 1606 februárjában tulajdonképpen az első holland–magyar diplomáciai találkozásnak tekinthetjük.²⁹ A megbeszélés alkalmával Bocatius több olyan iratot is átadott Brederodének, amelyek Európának szánt politikai üzeneteket tartalmaztak.³⁰ Brederode levelezéséből tudjuk, hogy fontosnak tartotta találkozását a magyar követtel.³¹ Nincs azonban bizonyíték arra, hogy Bocskai üzenetét megkapta volna a holland politikai elit vagy esetleg szélesebb közönség a felkelés ideje alatt (1604–1606).

A Bocskai-felkelés politikai üzenete mégis nagy hatással volt a hollandiai Magyarország- és Erdély-kép fejlődésére, és alapvető következményei voltak a Bethlen-korszak alatt. A változás azonban csak a felkelés lezárultával és Bocskai 1606-ban bekövetkező halála után kezdődött és elsősorban a flamand történetíró, Emanuel van Meteren (Meteren, Meteranus, 1535–1612) munkásságával függött össze. Meteren, aki a híres kartográfus, Abraham Ortelius unokaöccse volt, Antwerpenben született.³² Teológiát tanult, mégis kereskedő lett, majd Londonba költözött, ahol a holland kereskedők konzulja lett. Szabadidejében írt egy terjedelmes holland nyelvű könyvet Németalföld történetéről, amely később az egyik legfontosabb, a Holland Köztársaság alapításáról szóló kora újkori mű rangjára tett szert, valamint a spanyol hatalom elleni holland felkelésről is ez számított a legjelentősebb történelmi munkának.³³

Meteren azonban nemcsak a holland eseményekről írt; a magyarországi Elias Bergerhez vagy Révay Péterhez hasonlóan az aktuális európai eseményeket is belevette a németalföldi történelem leírásába.³⁴ A kálvinista Meteren providencialista szempontból írta le a holland történelmet: párhuzamba állította Német-

²⁹ Teszelszky, K.: Bocskai István i. m. 143–165.

³⁰ Teszelszky, K.: Üzenet az utazótáskából i. m. 127–147.

³¹ „... J'avoy aussi touché quelque chose des affaires de Hongarie, qui ne sont pas de légere importance; et seroit à soushaitter que tous ceux qui ont désir de conserver l'eglise de Dieu, devroyent penser sérieusement aussi bien à cest affaire qu'à celluy de Messeigneurs les Etats, car il est certain que l'Espagnol amasse des gens de tous pais.” Petrus Brederode E. Stöver tanácsosnak (Hanaú, 1606. márc. 16.), in: Archives ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau. II. 1600–1625. Ed. K. G. Groen van Prinsterer. Den Haag 1858. 367.

³² Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500–1800. Ed. E.O.G. Haitsma Mulier – G.A.C. van der Lem. Den Haag 1990. 284–286; *Leendert Brummel*: Twee ballingen's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534–1608). Emanuel van Meteren (1535–1612). Den Haag 1972; *Wouter Verduyn*: Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk. Den Haag 1926.

³³ *Brummel, L.*: Twee ballingen's lands i. m. 171.

³⁴ Lásd Teszelszky, K.: Az ismeretlen korona i. m. 177–232.

alföld és más országok történetét, így tudta a holland múltat és jelent tágabb kontextusba helyezni. Első ránézésre a németalföldi események polgárháborúnak vagy egy legitim király elleni jogtalan felkelésnek tűnhettek, Meterennek azonban sikerült azt összekapcsolnia más fontos 16. századi eseményekkel, így a reformációval és a katolikus hatalommal szembeni protestáns ellenállással, valamint a Habsburg dinasztia zsarnoksága elleni küzdelemmel.³⁵ Ahogy ő fogalmaz, „Németalföld lett a színpada a világ összes véres tragédiájának.”³⁶ Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti folyamatos küzdelemre redukálta, ahol az egyik oldalon Isten áll, mellette a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon pedig a pápa, oldalán a Habsburg dinasztiaival és a spanyol néppel. Hasonló gondolkodásról tesz tanúbizonyságot Brederode is politikai irataiban.³⁷

Nem meglepő tehát, hogy a Bocskai-felkelés is helyet kapott Meteren történelemkönyvében. A második, 1608-as kiadásban – amelyet titokban Amszterdamban is kinyomtattak – Meteren sokat írt a felkelésről.³⁸ Szerinte a holland és a magyar felkelés egymással párhuzamos események voltak, amelyek a Gondviselés emberiséggel kapcsolatos tervének részét képezték.³⁹ A Gondviselés kötötte össze a holland történelmet a magyar sorssal. A fejezet, amelyben Bocskairól van szó, a következő bibliai idézettel kezdődik: „Nobiscum Deus, quis contra nos?” (Ha Isten velünk, ki ellenünk?)⁴⁰

Meteren részletes és aktuális információkat szerzett Londonban Magyarországra és Erdélyre vonatkozó témáival kapcsolatban. De hogyan és kitől szerezte be értesüléseit? Biográfusa és közeli barátja, a lelkész és lelkes történetíró Simon Ruytinck szerint Meteren röpiratokat kért és kapott, jól informált emberekkel beszélt és levelezett, például Hollandiából és más országokból jövő diplomatákkal, politikusokkal, kereskedőkkel és utazókkal – mindenkivel, akivel csak találkozott ebben a világvárosban.⁴¹

³⁵ Vö. Schmidt, B.: Innocence Abroad. i. m. 337–339.

³⁶ Emanuel van Meteren: Commentarien ofte Memorien van den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende geschiedenissen van onsen tyden, etc.: Mede vervattende eenige haerder ghebueren handlinghen. / Beschreven door Emanvel van Meteren. Ende by hem voor de tweede ende leste reyse over-sien, verbeterd en de vermeerdert. Oock soo verre ghebrocht totten af-standt van wapenen ende vrede, in 't jaer 1608. [Amsterdam] 1608. „Voor-reden aenden Leser” 3r.

³⁷ [Pieter Brederode]: DEFENSIO i. m., Uő: Repraesentatio i. m., Uő: Foederatorum Inferioris Germaniae defensio secunda i. m., Uő: Foederatorum Inferioris Germaniae Defensio Tertia, i. m.

³⁸ Van Meteren, E.: Commentarien i. m. 101–102.

³⁹ Vö. Trencsényi B.: Patriotism and Elect Nationhood i. m. 499–500.

⁴⁰ Van Meteren, E.: Commentarien i. m. 100. (Róm. 8:31).

⁴¹ Simon Ruytinck: Het leven en sterven van den Eerwaerdigen, vromen en Vermaerden Emanuel van Meteren... In: Emanuel van Meteren: Historien der Nederlanden en haar naburen

A holland szerző egyik fő forrása a leideni kereskedő, diplomata és információs ügynök Daniel van der Meulen (1554–1600) volt,⁴² aki kereskedelmi tevékenységei révén kiterjedt információhálózatotl rendelkezett a protestáns világban és Közép-Európával kapcsolatban is igen tájékozottnak számított.⁴³ Dél-Németalföldről menekült kálvinistaként erősen katolikus- és Habsburg-ellenes volt. Ő látta el az országgyűlést, a landsadvocaatot, a Stadhoudert és a Raad van Statent (az állami tanácsot) friss külföldi hírekkel, mert az ő postaszolgálatja gyorsabb volt, mint a holland diplomáciai posta.⁴⁴ Előfordult, hogy külön tájékoztatást kértek tőle Magyarországról: például a Raad van State titkára, Christiaan Huygens (1551–1624) a magyarországi török háborúról érdeklődött 1593-ban.⁴⁵ Többek között Jacques Bongars francia diplomatával is levelezett Magyarországról és Erdélyről, ebből 312 levél megmaradt a leideni levéltárban.⁴⁶ Bongars összes holland címzettnek küldött levelezése Van der Meulenen keresztül bonyolódott: a holland országgyűléshez és a hágai francia követhez írt leveleit Van der Meulen is megkapta.⁴⁷ Van Meteren több levélben is kért információkat Van der Meulentől és saját könyvéről is írt neki.⁴⁸ Nagyon valószínű, hogy Van Meteren a magyarországi és erdélyi eseményeket Bongars értesülései alapján írta le, amelyeket Van der Meulentől kapott.

A történetíró Van Meteren és a kereskedő Van der Meulen hasonló szerepet játszottak, mint Bocatius, Brederode, Bongars és a francia politikus és történet-író, Jacques de Thou: kulcsfigurái voltak az egész Európára kiterjedő protestáns

oorlogen tot het jaar 1612. Amsterdam 1612. 3v.–4r. Lásd még: *Brummel, L.*: Twee ballingen's lands i. m. 148.

⁴² Brieven en andere bescheiden betreffende Daniël van der Meulen 1584–1600. Ed. Gisela Jongbloet-van Houte (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 196.) 's-Gravenhage 1986. LIX–LXXIII.

⁴³ Regionaal Archief Leiden, Daniël van der Meulen en Hester de la Faille, zijn vrouw, nummer toegang 96. (levelezés). Közötte van négy levélmásolat hírekkel, amiket Magyarországról küldtek: NL-LdnRAL, Meulen, Daniël van der, 96, inv. nr. 245, fol. 178 (Székesfehérvárról 1595. április 28., német nyelven), idem, fol. 105 (Győrből 1596, francia nyelven), idem, fol. 58 („Veltlager bei Gran” = tábor Esztergomnál, 1594, német nyelven), inv. nr. 218, fol. 407 (Herr von Schwartzenbürg schreibt den Herr Ungnad auss Raab von 30 Martij 98).

⁴⁴ Brieven en andere bescheiden i. m. LXVI.

⁴⁵ Brieven en andere bescheiden i. m. LXVI (1593.11.08). NL-LdnRAL, Meulen, Daniël van der, 96, inv. nr. 673, fol. 49.

⁴⁶ NL-LdnRAL, Meulen, Daniël van der, 96, inv. nr. 660. (312 levél, 1589–1600).

⁴⁷ Brieven en andere bescheiden i. m. LXIII.

⁴⁸ NL-LdnRAL, Meulen, Daniël van der, 96, inv. nr. 434. (Levelek Emanuel van Meteren Londonból, 1592, 1599, 1592–1599.) Részben kiadva: Z. W. Sneller: Brieven van Emanuel van Meteren en van Pieter Bor. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*. 56. (1935) 261–281.

információhálózatnak.⁴⁹ Meteren valóban információs ügynöknek nevezhető, aki az éppen beszerzett információkat felhasználta és leírta, azt azonban sajnos nem jegyezte fel, hogy honnan vagy kiktől származtak értesülései. Szerencsére több korabeli röpiratra is vissza lehet vezetni az általa leírtakat.

Aureliusszal ellentétben Van Meteren nem írt a holland–magyar rokonságról, azonban új mítoszt teremtett. Amikor a Bocskai-felkelést tárgyalja, Magyarország és Hollandia közös sorsának hangsúlyozásához közös etnikai és nyelvi gyökerekről beszél.⁵⁰ Részletesen ír a Habsburg uralkodó ellen fellázadó Kassa lakosságáról és szászoknak nevezi őket. Meteren szerint ezek a kassai szászok a kelet-németalföldi Szászföldről (Saksenland) vándoroltak oda évszázadokkal azelőtt és még mindig beszéltek hollandul.⁵¹ Így a rebellis magyarok valójában hollandok, akik Hollandiából származnak. Ezzel Van Meteren tulajdonképpen megfordította Aurelius mítoszának tartalmát. Hasonló toposzt találhatunk a holland történetírásban Amerikával kapcsolatban: a spanyolok ellen harcoló indiánok eszerint valójában holland származásúak voltak.⁵² A hollandok szerepe az európai történelemben így még nagyobb és dicsőösebb lett és lehetővé vált, hogy egy kozmikus keretből tekintsenek rá. Magyarország és Erdély képe Van Meteren munkájában növelte a holland nép európai tekintélyét és legitimálta a Habsburg uralkodó elleni németalföldi felkelést.

Van Meteren nemcsak pontos leírást adott a Bocskai-felkelésről, hanem megmagyarázta ideológiai hátterét is. Sok hasonlóságot látott a holland és a magyar események között.⁵³ A holland szerző Bocskait a „haza atyjának” tartotta és egyfajta „vallási szabadságharcként” értelmezte a felkelést. Szerinte a magyarországi lázadás hátterében három dolog állt: 1. a külföldi uralkodóval szembeni elégedetlenség, 2. a kiváltságok védelme, 3. a lelkiismereti szabadság.⁵⁴

Van Meteren tudatosan írt a magyarokról mint a Magyarországon és Erdélyben élő bátor, részben holland származású nemzetről, amely a lelkiismereti szabadságért harcolt és védte kiváltságait egy külföldi zsarnok hatalommal, a Habsburgokkal szemben. Amikor történeti munkája 1608-ban megjelent, a holland országgyűlés éppen intenzív tárgyalásokat folytatott a spanyolokkal az egy évvel később meg is kötött fegyverszünetről. Van Meteren nagyon ellenezte

⁴⁹ Bongarsiusról lásd: *Ruth Kölnendorfer-Fries: Diplomatie und Gelehrtenrepublik: Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554–1612). Tübingen 2009.*

⁵⁰ Jessenius János is felhasználta a holland–magyar–cseh párhuzamot egy II. Mátyás király számára írott beszédében: *Iohannes Jessenius: Ad Matthiam II. Ungariae, Et Boemiae Regem, Archiducem Austriae &c. ... Oratio Inauguralis. Wien 1611. 5. OSZK App. H. 712.*

⁵¹ *Van Meteren, E.: Commentarien i. m. 101.*

⁵² *Schmidt, B.: Innocence Abroad i. m. 359–360.*

⁵³ *Van Meteren, E.: Commentarien i. m. 100r–v, 149r.*

⁵⁴ Uo. 101r–v.

a béketárgyalásokat, ahogy Van der Meulen, Brederode és a már említett Van Reynd is.⁵⁵ A holland hatóságok nem örültek annak, hogy a béketárgyalások idején egyes szerzők negatívan írtak a Habsburg zsarnokságról, ezért egyes békeellenes röpiratokat be is tiltottak. Ez lehet az oka annak, hogy Van Meterennek titokban kellett megjelentetnie a saját könyvét Amszterdamban.⁵⁶ A másik nyilvánvalóan az volt, hogy Van Meteren nagyon részletesen írt a holland–spanyol béketárgyalásokról, államtitkokat fedve fel, amelyeket biztosan németalföldi diplomataktól hallott. A holland hatóságok ellenállása lehet az oka annak, hogy a Bocskai-felkelés nem igazán keltett érdeklődést Hollandiában és a holland állami levéltárban nem találjuk nyomát Brederode magyaroknak nyújtott segítségének. A Magyarországról és Erdélyről alkotott kép érvként szolgált egy Németalföldön belüli politikai vitában, ám ennek az érvnek a holland hatóságok nem örültek.

A Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép 1608 után széles körben elterjedt a Holland Köztársaságban és még azon túl is. A könyv a 18. századig több mind húsz kiadásban jelent meg, sőt latinra, angolra, franciára és németre is lefordították.⁵⁷ Csak 1621-ig tizenegyszer adták ki Hollandiában. Kijelenthetjük, hogy a 17. század elején ez volt a hollandok legfontosabb és legterjedelmesebb történeti munkája: a holland háztartásokban csak a Bibliával és Jacob Cats emblematisztikus műveivel lehet sűrűbben találkozni, mint Van Meteren művével.⁵⁸ Még fontosabb tény az, hogy a könyvet az egyszerű olvasóközönség mellett holland politikusok, információügynökök, történetírók, újságírók és lelkészek is információgyűjteményként használták a magyar és erdélyi múlttal és jelennel kapcsolatban. Annak ellenére, hogy nemcsak a magyarokról szól, Van Meteren munkája mégis egyfajta „Magyarország-kézikönyvvé” vált 1608 után. Magyar témákról és a magyarországi történelemről szólva többen idézték ezt a könyvet Hollandiában, mint Antonio Bonfini híres művét, amely ugyanekkoriban jelent meg holland kiadónál először és máig több holland könyvtárban megtalálható.⁵⁹

⁵⁵ Brederode írt egy már említett röpiratot a béketárgyalások ellen: [*Pieter Brederode*]: *Repraesentatio* i. m. Ebben írt a pénzről is, amit a német császár az oszmánok elleni háborúra szedett be, de a protestánsok ellen használt fel. Uo. 38.

⁵⁶ *Verduyn, W.*: Emanuel van Meteren i. m. 208–209.

⁵⁷ A német fordítás megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is.

⁵⁸ *Brummel, L.*: *Twee ballingen's lands* i. m. 171.

⁵⁹ *Antonio Bonfini*: *Rervm Vngaricarum decades qvatvor cvm dimidia: his accessere Joan. Sambuci aliquot appendices, & alia: una cum priscorum Regum Vngariæ Decretis*. Hanoviae 1606. Megtalálható a következő könyvtárakban: Universiteitsbibliotheek Leiden (a továbbiakban UB Leiden), Bibliotheek Arnhem, Bibliotheek Rotterdam, Universiteitsbibliotheek Maastricht, Koninlijke Bibliotheek Den Haag.

Az *Album van Kittensteyn* (Kittensteyn albuma) kiváló példa Van Meteren könyvének fogadtatása és a magyar-, illetve erdélyi kép terjesztése szempontjából.⁶⁰ Ez a legrégebbi ismert holland privát röpirat-, újság-, nyomtatvány-, kézirat- és képgyűjtemény, amely majdnem teljes egészében fennmaradt.⁶¹ Az albumot 1613-ban egy delfti polgár, Willem Luytsz van Kittensteyn állította össze a Van Meteren-könyv tartalma és kronológiája alapján, ezért ezt a gyűjteményt egyfajta, a nagyon érdeklődő olvasók számára készült kiegészítésként vagy bővítésként lehet értelmezni.⁶²

Az *Album van Kittensteyn* legalább huszonegy Magyarországhoz vagy Erdélyhez kapcsolódó tételt tartalmaz, és mindegyik ilyen lapon van egy Van Meteren-idézet vagy -lapszám. Közülük tizenhat Magyarországról és híres magyarországi csatárokról készült térkép, részben német munka.⁶³ A térképeken kívül van még három kép Andreas Teuffelről, Zrínyi Miklósról és I. Szulejmánról.⁶⁴ Ezután van még egy kézírásos lap a török korona átadásáról Bocskainak, Van Meteren-lapszámmal együtt, sajnos kép nélkül.⁶⁵ Az utolsó darab egy röpirat

⁶⁰ *Willem Luytsz van Kittensteyn: Spieghel ofte afbeeldingh der Nederlandtsche Geschiedenissen*. Delft. (1613.01.01 – 1613.12.31) (Kézirat). Atlas van Stolk gyűjtemény, Rotterdam, 50442.

⁶¹ Az 570 foliót tartalmazó album most az Atlas van Stolk gyűjtemény része, amely egy hasonló, de későbbi kollekció. Más hasonló gyűjtemények: Atlas Beudeker, British Library és Atlas van der Hagen, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

⁶² J. C. Nix: *De Atlas Van Stolk. Een verzameling historieprenten over de vaderlandse geschiedenis*. *Ons erfdeel* 39 (1996: 2. sz.) 233.

⁶³ *Matthias Zündt: Ain voarhaftige beschreibung des khünigreichs Hungern. die viernemsten Stetten und Vestungen mit sampt der Belagerten Orten, Ouch der Christlich, und Thurcke Herzug angezaijgt*. Nürnberg 1566. in: *van Kittensteyn, W.L.: Spieghel i. m. fol. 53, Győr, fol. 54, Gyula, fol. 59, Szigetvár, fol. 59, NOVA ET RECENS EMENDATA TOTIUS REGNI UNGARIAE [...]* fol. 359, Komárom, fol. 360, Esztergom, fol. 367, Tata, fol. 400, Győr fol. 401, Kanizsa fol. 427, 428, 429, 431, Székesfehérvár, fol. 448, 449.

⁶⁴ „Andreas Baron Duijvel is van keijzers weghe ghecommitteert naer den grooten Turck met het present van 200 dusent gul[den] alsoo den vrede tussen den keijser ende den Turck was beslooten an° 1606 Metr.28.fol.149” Uo. 50442 – fol. 523; „gran Nicolaus vanserin, hout him klouck int beleghe van sijghet wort entlick door Türckx ghewelt over kracht al waer hij nae een klouck ghevecht doot blijft” Uo. 50442 – fol. 58; „Soliman Den groten Turc een dapper krijchsman sterff voor Sijget 2 daghen eer het Den Turck T'veroverden sijn doot wert sekreet ghehouden om te behoeden eenighe beroerte. Metr. 2. fol. 38.” Uo. 50442 – fol. 58.

⁶⁵ „Stephanus Bochkay tot bescherming der privilegie ende vryheyte der conscientie heeft hem opgeworpen tegen den keyser intituleerde hem Prince van Transsilvania heere van Opperhonger Grave van Ziceleren ec, Ende heeft met den Turck gehandelt, die hem toesondt de goude croone gecomen van Vladislau Coning van honger tot Buda van den Turck gevonden Eyndelyck vrede gemaect met den keyser als oock met den Turck is daer over met gerustheyt gestorven Anno 1606. Metre, XXVI, fol C,I, ende XXVIII, fol. 149” Uo. 50442 – fol. 503.

II. Mátyás magyar király cseh királlyá koronázásáról.⁶⁶ Ezek a tételek is mutatják, mennyire érdekelték a magyarországi és erdélyi események a hollandokat 1613-ban, Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választásának évében, és hogy mennyire fontos volt Van Meteren munkája a Magyarország- és Erdély-kép fejlődése szempontjából Hollandiában 1608 után.

Nicolaas de Clerck munkássága egy másik jó példa Van Meteren Magyarország- és Erdély-képének recepciójára. A delfti polgár, művész, történetíró és kiadó De Clerck (1599–1623) a holland szerzők, művészek és nyomdák között közvetítő művészeti ügynök volt. De Clerck a könyveit a hágai piacon, az országgyűlés helyszíne mellett árulta.⁶⁷ Ő készítette vagy rendelte meg több Van Meteren-kiadás illusztrációit (1610, 1614, 1623).⁶⁸ Ám De Clerck maga is írt könyvet: 1615-ben adott ki egy gyönyörűen illusztrált munkát fólió nagyságban, amelyben több uralkodó életét és hőstetteit írja le.⁶⁹ Köztük van Hunyadi Mátyás, I. Ferdinánd, I. Miksa, I. Rudolf és II. Mátyás is, forrásként pedig Van Meterent használta.⁷⁰ Létezik egy másik könyve is fejedelmekről, hercegekről és hősökről, amely 1617-ben jelent meg, ott Zrínyi Miklóssal és Bocskaival találkozhatunk és ebben is idézi Van Meterent.⁷¹ De Clerck is részt vett a már említett Aurelius-krónika 1620-as javított kiadásban: ő írta az 1595 utáni időszakot.⁷² 1625-ben bekövetkező halála után megjelent még egy újabb, uralkodókról szóló könyve, amelyben Bethlen Gáborról található egy leírás és egy kép.⁷³

⁶⁶ „Eigentliche Contrafactur aller unterschiedlichen Acten wie Ihre kön: M.tt in hungarn, den 23. Marz A° 1611 zum König in Böhmen gekront worden.” Uo. 50442 – fol. 528.

⁶⁷ *Marika Keblusek*: Boeken in de hofstad: Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw. Hilversum 1997. 35.

⁶⁸ Repertorium van geschiedschrijvers i. m. 93–94; *Irene Schrier*: Boeckvercooper ende Constdrucker: De Delftse boek- en prentuitgever Nicolaes de Clerck (1599–1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie. English Summary. (szakdolgozat Universiteit Utrecht 2010, oldalszám nélkül).

⁶⁹ *Nicolaes de Clercq*: Tooneel der keyseren ende coningen van christenryck sedert, den onderganck van het Griecks keyserdom: Vervatende hare beeltenissen afcomsten ende voornaemste daden, ende also 't Sommier der historie van meer dan 150 jaren herwaerts, bij een vergadert. Arnhem 1615.

⁷⁰ *De Clercq, N.*: Tooneel i. m. 205v.

⁷¹ *Nicolaas de Clerck*: Tooneel der Beroemder Hertogen, Princen, Graven ende Krygs-Helden van 't Christen Rijck. Delft 1617. 314 (Serini), 331 (Botskai).

⁷² *Wouter van Gouthoeven*: D'oude chronijcke ende historien van Holland... Dordrecht 1620.

⁷³ *Nicolaas de Clerck*: Princelyck cabinet: Verthoonende t'leven afcomste ende afbeeldingen, der voornaemste vorsten, princen, graven ende heeren van Europa tegenwoordig regierende: Mitsgaders beschrijvinge vanden staet, landen rijckdommen ende incomsten der selver. / Neerstelijck ende getrouwelijck bij malcanderen versamelt door wijlen Nicolaes de Clerck. Delft 1625.



Bethlen Gábor a Princelyck cabinet című könyvben

Bethlen Gábor uralkodásának kezdete (1613)

Bethlen Gábor uralkodásának kezdetével a holland–magyar kapcsolatokban is új fejezet nyílt. A hollandokat egyre jobban érdekelték a Magyarországon és Erdélyben 1613 után zajló események, de az Oszmán Birodalom is: a fejedelem trónfoglalása egybeesett az oszmán–holland diplomáciai kapcsolatok kezdetével.⁷⁴ 1610-ben az oszmán flottáért felelős kapudán pasa rangját betöltő Halil pasa (1570–1629) szövetséget akart tető alá hozni a Holland Köztársaság, az Oszmán Birodalom és Marokkó között és ennek érdekében egy meghívót kül-

⁷⁴ Halil İnalcık: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge 1997. 374–375.

dött a holland országgyűlésnek.⁷⁵ Amikor a hollandok megkapták ezt a levelet, már létrejött a fegyverszünet a spanyol Habsburgokkal, ám jó kapcsolatot akartak fenntartani az oszmánokkal, ezért 1610-ben követet (ún. *orateurt*) küldtek Isztambulba.⁷⁶ Az első isztambuli holland követ Cornelis Haga volt, aki már korábban, 1604-ben is megfordult keleten. Halil pasa közbenjárásával sikerült elérni, hogy a szultán kiállítsa az Egyesült Tartományok számára a privilégiumlevelet (az ún. *ahdnámét* vagy *kapitulációt*).⁷⁷ Az Oszmán Birodalom ezután lett szövetségese a hollandoknak.

A hollandoknak nemcsak kereskedelmi érdekeltségeik voltak oszmán területen, hanem komoly politikai érdekek is álltak az oszmán–holland diplomáciai kapcsolat mögött: a spanyol–holland konfliktus és a Habsburgok európai erőviszonyának kérdése. A 16. század fordulóján a Habsburg-dinasztiának két nagy politikai problémája volt Európában: a németalföldi felkelés és az oszmánok elleni háború.⁷⁸ Mindkettő nagy terhet jelentett a kincstárnak: a kétfrontos háború sok pénzbe került, amelyet amerikai arannyal és ezüsttel próbáltak finanszírozni.⁷⁹ Mivel a bevételi források korlátozottak voltak, I. Rudolf a pénzhiány miatt 1606-ban az oszmánokkal békét kötött, a hollandokkal pedig a spanyolok 1609-ben a kasztíliai gazdasági válság miatt kényszerültek megkötni a fegyverszünetet, hiába próbáltak amerikai arannyal és ezüsttel pótolni a kincstár hiányait. A holland–oszmán diplomáciai kapcsolat kezdetén a hollandok érdeke az volt, hogy egy közös front jöjjön létre Európában a Habsburg katolikus hatalom ellen. Haga a szultán előtti audienciáján a közös érdekekre is hivatkozott, orációját még ebben az évben kiadták Hollandiában és Angliában.⁸⁰ A beszéd tartalma nagyon hasonlított a Van Meterennél megismert providencialista eszmékre. Hasonlóan ahhoz, ahogy Van Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti folyamatos küzdelemre redukálta, Haga szerint az oszmánok, a holland nemzet és a protestáns világ állnak a jó oldalon, a rossz oldalon pedig a pápa, a Habsburg-dinasztia és a spanyol nép található.

⁷⁵ Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel 1590–1826. I. Ed. Klaas Heeringa. Den Haag 1910. 155; Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. X. Ed. P.C. Molhuysen – P.J. Blok. Leiden 1937. 319; *Alexander H. De Groot: The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630.* Leiden – Istanbul 1978, revised edition, Leiden 2012 (PIHANS CCXXII).

⁷⁶ Bronnen i. m. 156.

⁷⁷ *Klaas van Harderwijk: Levensschets van Mr. Cornelis Haga.* Schiedams Jaarboek 1848, 1850 (aanhangsels). Schiedam 1850; *Klaas Heeringa: De eerste Nederlandsche gezant bij de Verheven Porte.* Utrecht 1917; *De Groot, A.: The Ottoman i. m.; Hans van der Sloot – Ingrid van der Vlis: Cornelis Haga: diplomaat en pionier in Istanbul.* Amsterdam 2012.

⁷⁸ *Polišenský, J.: The Thirty Years War* i. m. 22–23; *Parker, G.: De opstand in de Nederlanden* i. m.

⁷⁹ Uo. 96–97.

⁸⁰ *VVaerachtich verhael, i. m. A3r; A true declaration i. m.; İnalçik, H.: An Economic* i. m. 374.

Haga a holland országgyűlésnek küldött leveleiben mindent részletesen és pontosan leírt, amit Magyarország és Erdély kapcsán hallott vagy tapasztalt.⁸¹ Például írt az 1613-ban Konstantinápolyban járt erdélyi követségről, amelynek Bethlen Gábor is résztvevője volt.⁸² Haga ebben a levélben említette először Bethlent, ezért nagyon valószínű, hogy találkozott is vele. Részletesen elemezte Erdély politikai helyzetét és viszonyát a szultánnal, valamint megígérte az országgyűlésnek, hogy szorosban követni fogja az eseményeket.⁸³ Nem volt egyszerű dolga: egy 1616-ban elküldött levélben arról tudósít, hogy veszélyes a magyarországi eseményekről írni.⁸⁴ A követjelentésekben a Magyarországról és Erdélyről szóló beszámolók nagy része titkosírással szerepel. Ezekből a levelekből, a hosszú leírásokból és elemzésekből, valamint az országgyűléssel folytatott későbbi levelezésből világosan kiderül, hogy a hollandok fontosnak tartották, hogy tudják, hogyan alakul a politikai helyzet Magyarországon és Erdélyben.⁸⁵

⁸¹ NL-HaNA Staten Generaal, nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6089–6093 (Haga követjelentései az országgyűlésnek 1612-től 1626-ig); uo. inv. nr. 12578.14 (követjelentések 1623-ból és 1626-ból). Más helyen is megmaradtak levelek és *missives* Hagától: NL-HaNA Staten-Generaal, Collectie De Wilhem, 1622–1656, nr. toegang 1.10.54, inv. nr. 1 és 13; NA SG Familiearchief Pauw van Wieldrecht, nr. toegang 3.20.43, inv. nr. 56; NL-HaNA Aanwinsten Eerste Afdeling, nummer toegang 1.11.01.01, inv. nr. 267 (követjelentések 1612. márc. 18.–1613. októberig); Uo, inv. nr. 419 (1623); Uo, inv. nr. 684 (1627. szept. 4.); Uo, inv. nr. 1695 (Levél Móric hercegnek, 1613. okt. 25.); NL-HaNA, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inv. nr. 4 (követjelentés Johan van Oldenbarnevelt államügyésznek, 1614. júl. 26.). Haga leveleit titokban Velencében is másolták, ezért egy részük az ottani levéltárban is fennmaradt: „Venice: November 1612”, Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, Volume 12: 1610–1613 (1905), 441–454. online: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=95711>; „Venice: July 1612”, Uo. 385–401. online: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=95707>; „Venice: April 1614”, Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, Volume 13: 1613–1615 (1907). 104–118. online: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=95879> (2012.10.26). A leideni egyetemi könyvtárban is megmaradt egy levél Hagától: UB Leiden, Hs. Diedrichs 9 U. (1616. jan. 27.).

⁸² NL-HaNA nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6089. Cornelis Haga a holland országgyűlésnek (Konstantinápoly, 1613. jún. 15.); másolata: MTAK Ms. 4946, iratmásolatok a hágai királyi levéltárból Hatvani Mihály hagyatékából. fol. 1.

⁸³ „Wat hier van worden wil, sal ik uwe Ho: Mo: E. onderdanichst adverteren.” Uo.

⁸⁴ Cornelis Haga levele ismeretlen személynek (de nyilván az országgyűlésnek szánt írás, 1616. jan. 27.) UB Leiden, Hs. Diedrichs 9 U. Kiadva: Jan Schmidt: Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands. Minor Collections. Leiden – Boston 2012. 38–39.

⁸⁵ Csak az 1613. évi levelezésből: Cornelis Haga a holland országgyűlésnek (Konstantinápoly, 1613. júl. 12., leírás egy felkelésről Erdélyben) NL-HaNA nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6089; másolata: MTAK Ms. 4946, fol. 3; Cornelis Haga a holland országgyűlésnek (Konstantinápoly, 1613. aug. 29., Bethlen követsége Isztambulban) uo, fol. 4–9; Cornelis Haga a holland országgyűlésnek (Konstantinápoly, 1613. dec. 19., Bethlen megválasztása, küldött egy követséget Isztambulba és koronát kér a szultántól), uo, fol. 5.

Bethlen hadjáratai (1619–1626)

A harmincéves háború kezdete 1618-ban jelentős pillanat volt Magyarország és Erdély hollandiai képének fejlődése szempontjából. A Habsburg hatalom elleni fegyveres ellenállás Csehországban 1618-ban és a Bethlen-hadjárat 1619-ben nagyon érdekelte a holland közönséget. Több röpirat és újság jelent meg Bethlen hőstetteiről, bennük sok információval Magyarországról és Erdélyről is.⁸⁶

A következő példával jól be lehet mutatni, hogyan terjesztették a híreket Bethlenről a Holland Köztársaságban és a határokon túl az első Bethlen-hadjárat idején. A holland országgyűlés kapott egy másolatot Bethlennek Gyulafehérvár, 1619. augusztus 18. dátummal a cseh rendeknek címzett leveléből, amelyben

⁸⁶ *Bethlen Gábor*: Brief van Gabriel Bethlemi prince van Transylvanien ghesonden aen den ... grave van Toren in Moravia. Den Haag 1619. (Knuttel 2819, Tiele 1582); Edict ofte placcaet van de Stenden des marquisats van Moravien, gheleghen tusschen het coninckrijk Bohemen ende de landen van Oostenrijk: Waer by de secte der Iesvyten uyt den selven lande werden gheproschreibeert ende ghebannen ... vanden 6. May, 1619. Mitsgaders ghelijcke edict der evangeliche Stenden des coninckrijcks van Hungarien, jehens de Iesvyten: vanden 16. May, 1619. Den Haag 1619. (Knuttel 2815, Tiele 1578); Exemplar literarvm principis Transylvaniae Gabriellis Bethlemi. Den Haag 1619. UB Leiden, THYSPF 2504; Oorloghen van Boheemen, mitsgaders alle battalien, in nemen van steden, ende castelen, so wel in Hongarijen, Oostenrijk, Moravijen, Meren, als Boheemen, met de kroninghen des keyzers als koningen van begin to op desen huydigen dage, seer vreemt om hooren. Leiden 1619. (Knuttel 2824); *Bethlen Gábor*: Copyen van eenighe brieven, van den doorluchtigsten heere, Gabriel koningh van Hongarijen, &c. Aen [...] Frederich, koningh van Bohemen [...]. Vervatende den geluckigen toe-stant van de saken desselvigen koninghrycx. Amsterdam 1620. (Knuttel 3049); *Henricus Slatius*: Amsterdamsche Nouvelles, dat is, Nieuwe tydinghen, van 'tghene datter onlanx is ghepasseert in Bohemen, hongarien, Weenen, Polen, Slesien, Meerren, Ceulen, Venetien, Neaples, Heydelberch, Vracnkeryck, Enghelandt, Brabandt, Vrieslandt, ende Hollandt, &c. Wt ghegheven ende in 'tlicht ghebrocht tot troost der calvinisten. Harderwijk 1620. (Knuttel 3086, Tiele 1759); Arttyckelen van het eeuwich verbondt, ghemaect tusschen Frederick, koninck van Bohemen Met de ... vorst, heer Gabriel, prince van Hungarien end Transylvanien ... t'samentlijck de stenden des voor-ghemelten rijcks. Amsterdam 1620. (Tiele 1720, Knuttel 3024); Articvlen vande confederatie der Hongarische, Bohemische ende gheincorporeerde provintien. Den Haag 1620. (Knuttel 3025, Tiele 1721); Een clare en warachtighe affbeeldinghe van die met den Palts aen ghespannen ende ghesworen hebben den Keyser wt zijn rijck te dryven, afgehebeelt door dit beest met seuen hoofden ter eeren van Ferdinandus Keyser van Roomen, enz.... En den ... Hertoch van Beyerren, en den Graef van Bucquoy als voor vechters van Godt en den Keyser om de heylighe Kerck te beschermen en te deffenderen teghen den duyvel en dit seuen hoofdighe beest, ghelijck hier onder aangewesen sal worden, door de letter A. B. C. in-plano, een blad. S.l. 1621. (Knuttel 3153, más képpel, Knuttel 3154); *Dorotheo Plosario*: Oratio Apologetica, Pro Serenissimo Gabriele Bethleno: In qua Partim aliae calumniae in ipsum conjectae solide confutantur: Partim etiam ostenditur, culpari non posse, quod auxilio Turcico in his bellis vtatur / Habita in magna Europaeorum frequentia ab Dorotheo Plosario. Posonii : Excudebat Petrus Pazman, sumptibus Nicolai Eszterhazii. Posonii [inkább egy külföldi város] 1624. (Knuttel 3505).

– az országgyűlési jegyzőkönyv szerint – bátorítja és támogatásáról biztosítja őket.⁸⁷ Ezt a levelet hangosan felolvasták az országgyűlésen 1619. szeptember 23-én,⁸⁸ majd a hágai nyomdász, Aert Meuris, aki az országgyűlés helyszínétől néhány utcára lakott, azonnal ki is nyomtatta.⁸⁹ Nem sokkal ezután megjelent ugyanannál a nyomdánál egy holland fordítás is.⁹⁰ Ezeket a röpiratokat a hágai piacon, az országgyűlési helyszín mellett terjesztették.⁹¹ Később a röpiratot felhasználta egy holland történelemkönyv, ami Van Meteren munkájának a folytatása volt.⁹²

Hollandia Angliának is egyfajta hírcentruma volt. A híres információügynök, Broer Jansz specialitása az volt, hogy a híreket összegyűjtötte és exportálta Angliába.⁹³ Abraham Schilders nyomdász, aki Middelburgból Délnyugat-Hollandiába tette át székhelyét, újságokat fordított angolra, adott ki és küldött Londonba.⁹⁴ A már említett hágai nyomdász, Meurs is franciára fordított újságokat, valószínűleg a hágai diplomáciai körök számára.⁹⁵

⁸⁷ Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe Reeks 1576–1625. IV. Ed. N. Japikse. Den Haag 1915. 248. A levél másolata: NL-HaNA nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6051.

⁸⁸ Resolutiën Staten-Generaal i. m. 248.

⁸⁹ Exemplar literarvm principis Transylvaniae. Gabrielis Bethlemi. Den Haag 1619. (1619. Aug. 18.) UB Leiden THYSPF 2504.

⁹⁰ Coppe vanden brief des princes van Transylvanien. Ghenoemt Gabriel Bethlemi. Den Haag 1619. (1619. aug. 18.) UB Leiden THYSPF 2505.

⁹¹ Lásd a képet: *Adriaen vande Venne*: Tafereel van de belacchende werelt: en des selfs geluckige eeuwe, goet rondt, met by-gevoegde raedsele spreucken, aengevvesen in de boer-achtige eenvoudigheid, op de haegsche kermis: verciert met konst-rijcke af-beeldingen. Den Haag 1635. 5.

⁹² *Willem Baudartius*: Memorien, ofte kort verhael der ghedenckweerdigheste gheschiedenissen van Nederlandt ende Vranckryck principelijck. Als oock van Hooghduitschland, Groot-Britanien, Hispanien, Italien, Hungarien, Bohemen en Savoyen, Sevenborgen, und Turkijen. Van den iare 1612 (daer het de vermaerde historie schrijver Emanuel van Meteren ghelaten heeft) tot het begin des iaers 1620. Arnhem 1620, második kiadása Zutphen 1620. fol. 454–455.

⁹³ *Broer Jansz*: Corante, or nevves from Italy, Germanie, Hungarie, Spaine and France. 1621, Printed at Amstelredam: By Broer Ionson, dwelling on the new side behinde Borchwall in the siluer Can, by the brewery, the 9. of Iuly. 1621. Amsterdam 1621; *Uő*: Corante, or, nevves from Italy, Germanie, Hungarie, Poland, Bohemia and France. 1621, Printed at Amstelredam: By Broer Ionson, corranter to his excellencie, the 20. of Iuly [1621]. Amsterdam 1621.

⁹⁴ The late good successe and victory, which it pleased God to giue to some of the King of Bohemia's forces, vnder the conduct of the prince of Anhalt, generall for the said King, against the two great generals of the Emperour, Bucquoy and Dampiere, atchieued neare Horne in Austria VVith many other considerable things concerning the affaires of that countrey. Vnto which is added the articles of agreement, made betweene the said King of Bohemia and Bethlem Gaber, prince of Hungaria and Transilvania. Middleburg 1620.

⁹⁵ Advis svr les affaires presentes d'Allemagne et de Boeme. La Haye 1620. (Bethlent a röpirat „le pauvre Batrori Gabor”-ként említi!).

Nem szabad elfelejtenünk, hogy Németalföld a felkelés után két részre szakadt. A déli rész, beleértve Antwerpent, még mindig Habsburg-hű volt és Spanyol hatalom alatt állt, azonban ott is figyelemmel kísérték a Bethlen Gáborral kapcsolatos híreket. Ennek politikai okai is voltak: a magyarországi és erdélyi események szerepet játszottak az ideológiai háborúban Észak- és Dél-Németalföld között, ahogyan azt már Van Meteren könyve kapcsán láthattuk. A dél-németalföldi Habsburg-párti sajtóközpont Antwerpen volt. Az antwerpeni nyomdász, Abraham Verhoeven (1575-1652) számtalan, a Habsburgokat támogató újságot fordított hollandra és franciára – bennük Bethlenről szóló hírekkel –, majd küldte tovább őket északra.⁹⁶ Így a holland közönség több oldalról is megismerhette az eseményeket.⁹⁷ Emellett számos külföldi, latin, német és francia

⁹⁶ Abraham Verhoevenről, lásd: *Alphonse Goovaerts*: Origine des Gazettes et Nouvelles périodiques. Abraham Verhoeven d'Anvers, le premier gazetier de l'Europe. Anvers 1880; *E. van Bergen*: Abraham Verhoeven van Antwerpen, de eerste gazetier van Europa. Anvers 1881; *F. Jos. van den Branden*: Ontstaan van het nieuwsblad te Antwerpen. Abraham Verhoeven, zijn leven. Antwerpen 1902; Emmanuel de Bom: Abraham Verhoeven de eerste courantiër van Europa? Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen 1. (1903) 27–51; Paul Arblaster: CURRENT-AFFAIRS. Publishing in the Habsburg Netherlands, 1620–1660 in Comparative European Perspective. (Oxford University D.Phil thesis 1999); Brabant Stéphane, L'imprimeur Abraham Verhoeven (1575–1652) et les débuts de la presse à Anvers, (Dissertáció Université libre de Bruxelles 2004); Stéphane Brabant: L'imprimeur Verhoeven (1575–1652) et les débuts de la presse „Belge”. Paris – Bruxelles 2009.

⁹⁷ *Abraham Verhoeven*: Verhael vanden groote victorie ende slaghe... Antwerpen 1620; *Uő*: Tijdinghe van Duytslandt, ende Bethlehem Gabor die de croone van Hongheren mede heeft... Gedrukt den 30. december. Antwerpen 1620; *Uő*: Der H. keyserlycker, ende van Germanien, Hungharijen, Bohemen, &c. konincklicker maiesteyt edictale cassatie vande onwettelijcke, pretensie, ende in recht nulle verkiesinghe Gabriel Bethlens in't coninck-rijck van Hungharijen. Antwerpen 1621; *Uő*: April 1621. 59 Gazette Van Blijchap, des Maents Aprilis, Anno 1621. Van het ouergheuen van Hungherijen, Slesien, Pfaltz-Landt, Pilsen, ende andere plaetsen. Eerst ghedrukt den 19. april, 1621. Antwerpen 1621. (Knuttel 3137); *Uő*: Gazette vniuersele des maents augusti, vanden staedt der orloghe in Nederlandt, Palslandt, Bemen, Hongherijen, Vranck-rijck, Polen, ende andere landen. Antwerpen 1621; *Uő*: Historica narratio, de rebellione Hungarorum per Betlenum Gaborem procurata [...]. Nec non actorvm [...] in conventu Pisoniensi & Novizoliensi, annullatio. Antwerpen 1621; *Uő*: De Hispaniæ, Galliæ, Germaniæ, & Hungariæ, publico rerum statu epistolæ, iunio mense an. 1621. Varijs locæ scriptæ. Madriti 15. iunij. Antwerpen 1621; *Uő*: Sommaire contenant ce qui s'est passé de plus memorable es guerres de Boheme, Slesie, Moraue, Hongrie, Austriche, et du Palatinat, es annees 1618. 1619. 1620 & 1621. Antwerpen 1621. (Knuttel 3138); *Uő*: Die tweede gazette des maendts iuny anno 1621. Van verscheyden gheschiedenisse in Hongheren, Bemen, Engelandt, Vranckrijk, Nederlandt, Italie, Spanie, &c. Antwerpen 1621; *Uő*: Den eedt met de[n] welcken Bethlem Gabor prince van Transilvanien hem verplicht [...] heeft aen de[n] Turc tot Cassouw, in Hungarijen Antwerpen 1621; *Uő*: Postillon povr chercher le Roy dechassé de Prague. Antwerpen 1621; *Uő*: Nieuwe tijdinghe, hoe dat de cosagghen d'weers door Hongherijen, ende Moravien geslage[n] zijn, ende de stadt Trenchin in genomen hebben.

nyelvű nyomtatványt is olvastak Bethlenről, amint erre több egyetemi és városi gyűjteményből is következtethetünk.⁹⁸

Haga közben új utasítást kapott az országgyűléstől 1619. december 13-án, amelyben egyértelműen megbízták Bethlen és Erdély támogatásával.⁹⁹ Az instrukció tartalma szoros kapcsolatban áll a harmincéves háború kezdetével és a spanyolokkal kötött tizenkét éves fegyverszünet közelgő végével (1621).¹⁰⁰ A hollandok tartottak attól, hogy a szultán békét köt a spanyolokkal és az ausztriai Habsburgokkal, hiszen ha ezt történik, akkor a spanyolok újult erővel és sikeresen támadhatnák Hollandiát. (Valóban folytak diplomáciai tárgyalások, hogy a szultán meghosszabbítsa-e a tizenöt évre kötött zsitvatoroki békét II. Ferdinánddal.) A hollandok úgy látták: II. Ferdinánd bízik benne, hogy a szultán nem támogatja a magyarokat és a cseheket. Az Oszmán Birodalom feje habozott, hogy a Habsburg uralkodóval hosszabbítsa-e meg a zsitvatoroki békeszerződést vagy inkább az erdélyi fejedelmet támogassa. Amennyiben az előbbi verzió valósul meg, akkor nemcsak Németalföld, hanem Erdély is veszélybe kerül – írja a holland instrukció.

Bethlen és Erdély holland támogatása fontos politikai érdekeket szolgált. A közös református vallás, amelyre sokat hivatkoztak a holland országgyűlésen, csak ürügy volt.¹⁰¹ A hollandoknak az volt az érdekük, hogy a konfliktus folyamatos legyen Kelet-Európában, így a Habsburgoknak minél kevesebb pénze és katonája jusson a németalföldi harcokra.¹⁰² Brederode szavai szerint ez világosan kiderül abból az utasításból, amelyet Haga kapott: ennek értelmében meg kellett akadá-

Antwerpen 1621; *Uő*: Verhael hoe dat de croone va[n] Hongarijen wederomme ouer ghelevert is aen de keyserlijcke majesteyt [...] voorts is de stadt Villeck ende Vesprin, in Hongharijen in ghenomen voor den keyser. Antwerpen 1621; *Uő*: Tijdinghe wt weenen, in wat manieren den Hongherschen Peys, is ghesloten, Met de Articulen vanden Peys. Overghesedt wt het Hoochduyts in onse Nederlandtsche sprake. Antwerpen 1622; *Uő*: Waerachtighe Tijdinghe hoe datse in Hongharijen tot Cassauw, twee Paters der Jesuyten, met eenen Canoninck van Strigonien, jammerlijck hebben vermoort, ende veel Tormenten aen ghedaen, met Branden van Flambeeuwen. Overghesedt uut het Latijn, in onse Nederlandtsche sprake. Antwerpen 1622.

⁹⁸ Például az utrechti, amszterdami, leideni és groningeni könyvtárakban.

⁹⁹ Resolutiën Staten-Generaal i. m. 326.

¹⁰⁰ A háttérrel lásd: *Polišenský, J.*: The Thirthy Years War i. m. 22–23, 96–97. *Jonathan Israel*: Empires and Entrepots: Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585–1713. London 1990. 3–4.

¹⁰¹ Lásd például: *Imre Mihály*: Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. 236–237.

¹⁰² „... the Dutch were properly aware that every soldier sent against the Habsburgs anywhere in Europe balanced a soldier who could otherwise be set under Spinola on the Rhenish frontier.” *Polišenský, J.*: The Thirty Years War i. m. 131.

lyoznia a Spanyolország és az Oszmán Birodalom közötti béke létrejöttét azáltal, hogy a magyar fejedelmet és a cseh királyt támogatja Konstantinápolyban.¹⁰³

A holland követnek eszerint a következő érveket kellett használnia a tárgyalások alatt: 1. A Habsburg uralkodónak már nincs hatalma (*auctoritas*) Csehországban és Magyarországon, mert mindkét ország más fejedelmet választott legitim uralkodójának. 2. Ezeknek az új uralkodóknak nagyon jó kapcsolatuk van más országokkal, köztük például a Holland Köztársasággal. Hagának arról is részletesen tájékoztatnia kellett a szultánt, hogyan zajlott le a törvényes királyválasztás és koronázás Csehországban és Magyarországon. A korábbi, már idézett levelezés alapján kijelenthetjük, hogy a holland politikai stratégia már 1612 óta létezett: nem volt véletlen, hogy Haga Magyarországról és Erdélyről olyan sok információt szerzett és küldött Hollandiába.¹⁰⁴

Haga nemcsak diplomáciai segítséget, hanem anyagi támogatást is nyújtott Bethlennek. A dán király Hagán keresztül küldött pénzsegélyt a fejedelemnek, amivel Haga is jól járt és vagyona szépen gyarapodott.¹⁰⁵ Eközben a holland diplomáciai és kereskedelmi hálózatot a dán uralkodó is használhatta, sőt, unokaöccse, Bethlen Péter is, aki Bethlen Gábornak úgy küldött levelet, hogy azt a velencei követ Angliában átadta a velencei flamand kereskedőnek, Daniel Nysnek, aki ezt Erdélybe vitte.¹⁰⁶ A már említett holland követ, Brederode Német-

¹⁰³ „Resolutie der Staten-Generaal, waarbij Haga gelast wordt het sluiten van vrede tussen Turkije en Spanje te beletten” 1619. dec. 13. Bronnen i. m. 341.

¹⁰⁴ J. W. G. van Oordt: Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog. De Gids 37. (1873: 3. sz.) 242. Hasonló szerepe lehet a francia követnek, Philippe de Harlay. Lásd a követ jelentéseit a francia királynak: Papiers de l'ambassade de Philippe de Harlay, comte de Césy, à Constantinople. II « Lettres et mémoires de Mr de Césy, ambassadeur à Constantinople », pendant et après son ambassade, « aux ambassadeurs pour le Roy, tant en Italie qu'ailleurs, et desdicts ambassadeurs à Mr de Césy », 1620–1644. Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Français 1651.

¹⁰⁵ Bronnen i. m. 348–349. (1627. febr. 13.) Haga kapott 17.647 magyar aranyforintot a dán királytól, hogy továbbítsa Bethlennek. Egy másik átulás 1628-ban ment Hagának egy amszterdami kereskedőn, Joost Brasserén keresztül: NL-HaNA, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inv. nr. 12586.6. Haga pénzügyeiről Alexander de Groot szóbeli közléséből értesültem (2012. december 16.).

¹⁰⁶ 1628. márc. 15. Alvise Contarini velencei követ a dogénak és a szenátusnak. Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. XXI. 1628–1629. Ed. by Allen B. Hinds. London 1916. 14–29. online: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=89178> (utolsó elérés: 2011. máj. 10.). A velencei követ rögtön lemásoltatta a levél tartalmát és továbbküldte a velencei dózsénak és a szenátusnak is. A velenceiek szintén közelről figyelték Bethlen tárgyalásait Konstantinápolyban, lásd a velencei szenátus levelét a konstantinápolyi bailónak (1628. márc. 18.), és Sebastiano Venier levelét a szenátusnak (1628. márc. 18.) Uo. Lásd még Kármán Gábor tanulmányát ebben a kötetben.

országban továbbra is segített Bethlennek, ahogyan azt korábban Bocskaival is tette.¹⁰⁷

Cornelis Haga valódi közvetítő volt Konstantinápolyban a hollandok, a magyarok és az oszmánok között, diplomáciai tevékenysége mellett nagyon fontos információügynökként is funkcionált a három ország viszonylatában. Űgyesen használta fel az információkat céljai elérésére: I. Ahmed szultánt 1612-ben az-
zal vette rá a privilégiumlevél kiállítására, hogy holland térképeket adott neki Európáról.¹⁰⁸ A térképeket az oszmán uralkodó jól tudta használni, mert sok fontos stratégiai információt tartalmaztak, amely nagy hasznot hajtott országa diplomáciájának. Más keresztény országok, mint például Anglia és Franciaország nem szívesen adtak az oszmánoknak ilyesfajta ajándékokat, mert tartottak annak felhasználási lehetőségeitől – így a térképekkel Haga sokkal többet el tudott érni a Portán, mint ha aranyat vagy drágakövet adott volna.

A holland és más országok ajándékai közötti különbséget a következő példával lehet jól érzékeltetni. Haga nagyon figyelt arra, mit adnak más követek a szultánnak és sokat is írt ezekről a levelezésében. Bethlen és a már említett erdélyi követség húsz aranyozott ezüst kelyhet, illetve poharat adott az oszmán uralkodónak.¹⁰⁹ Haga szerint a törökök a dísz tárgyakat kizárólag a hozzájuk felhasznált ezüst értékére becsülték, így a holland ajándékot (és talán a térképeket) sokkal jobban értékelték a többiekénél.¹¹⁰ Haga levelezését így az erdélyi diplomáciatörténet egyik fontos forrásának is tarthatjuk.

Haga nemcsak Konstantinápolyban tett sokat Bethlen ügyéért, hanem más-
hol is. Céljának elérése érdekében nagyon jól használta a birtokában levő, Magyarországáról és Erdélyről szóló információkat, amikor az anyaországgal vagy más keresztény országgal tárgyalt Bethlenről. Ahogy már említettem, a holland

¹⁰⁷ *Polišenský, J.*: The Thirty Years War i. m. 92. Brederode levele Johan van Oldenbarnevelt államügyésznek (1612. okt. 2.) NL-HaNA Johan van Oldenbarnevelt levéltára, 1586–1619, levelezés. Kiadva: Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie 1570–1620. II. Ed. S.P. Haak – A.J. Veenendaal. Den Haag 1934. 524–525.

¹⁰⁸ *B. J. Slot*: De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Osmaanse Rijk. in: Topkapı & Turkomanie: Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600. Ed. Hans Theunissen et al. Amsterdam 1989. 10.

¹⁰⁹ Cornelis Haga a holland országgyűlésnek (Konstantinápoly 1613. júl. 12.) (leírás egy felkelésről Erdélyben) NL-HaNA nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6089, másolata MTAK Ms. 4946, fol. 3. Egy hasonló pohár: British Museum, AN247067001.

¹¹⁰ „Alsoo acht dagen te voeren een Ambassadeur van den Prins van Transylvania Gabriel Batorui gecomen was, heeft oock op den selven tijt de hant van Sijn Mat. gecust ende audientie gehadt, brengende tot een present omtrent twintich stucken van silvere vergulde drinckbekers ende coppen, die niet anders bij de Turcken, als de waerdige van het silver geestineert ende oockn dadelijck inde munte gebroken werden, twelck de Presenten van uwe Ho: Mo: E oock aensienlycker ende aengenaemer gemaect heeft.” Uo.

külpolitikáról több szinten döntöttek. Haga nemcsak az országgyűlésnek küldött leveleket, hanem más befolyásos emberekkel is levelezett Hollandiában Bethlenről, így például Johan van Oldenbarnevelt államügyésszel.¹¹¹ Szoros kapcsolatban volt más holland követekkel, többek között Brederodéval és a Párizsban rezideáló Hugo Grotiusszal, a svédek követével is.¹¹² A Hagától származó információkat Németalföldön továbbadták, ahogy az abból a két hosszú, Erdélyről és Bethlenről szóló memorialéből is kiderült, amelyet Ernst Casimir van Nassau-Dietz fríz helytartó kezéhez juttattak el.¹¹³ Az ismeretlen szerző a Bethlen ügyeiről és az erdélyi politikai eseményekről szóló részben Hagát idézi fő forrásaként. Ahogy Szalárdi János krónikájából tudjuk, más országokba is Haga juttatta el Bethlen politikai üzeneteit.¹¹⁴ II. Gusztáv Adolf svéd király kancellárja, Axel Oxenstierna a svédek hollandiai ágensétől, Jan Rutgerstől pontosan tudott az Erdélyben zajló eseményekről.¹¹⁵ Rutgers Hágában szerezte az információit és említi, hogy ezek Cornelis Hagától származtak.¹¹⁶ A Konstantinápolyban tartózkodó Haga tehát kulcsfigurája volt Bethlen európai külpolitikájának.

Haga a holland nyilvánosság formait is felhasználta, hogy eljuttassa Bethlen politikai üzeneteit a németalföldi közönségnek. Különböző információügynökökre támaszkodott, aki a holland közönséget az Oszmán Birodalomról, Magyarországról és Erdélyről Haga leveleit felhasználva saját újságaik és röplapjaik révén tájékoztatták. Egyik legfontosabb közvetítője Willem Baudartius (1565–1640), teológus, bibliafordító és történetíró volt.¹¹⁷ Baudartius politikai véleménye hasonlított Brederode, Reyd és Van Meteren elméleteihez. Írt egy híres és többször kiadott rölapot is, amely szerint Hollandiának folytatnia kell

¹¹¹ Oldenbarnevelt Hágának (1614. júl. 26.) NL-HaNA, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inv. nr. 4. Kiadva: Johan van Oldenbarnevelt i.m. III. 26–27. Hága Oldenbarneveltnak (1614. nov. 14.) Uo, 71.

¹¹² Briefwisseling van Hugo Grotius. XVII. Ed. H.J.M. Nellen – Cornelia M. Ridderikhoff. Den Haag 2001. 259.

¹¹³ „Stukken betreffende Transsylvanië en de oorlog” (s.d.) Koninklijk Huisarchief Den Haag, Stadhoudelijke Archieven, A23–466.

¹¹⁴ Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp. 1980. 205.

¹¹⁵ RA(S) Oxenstiernasamlingen E 702. The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna, Chancellor of Sweden 1612–1654. The Letters of Jan Rutgers to Axel Oxenstierna online: http://62.20.57.212/ra/ao/Rutgers_in_ENG.html (2011.05.02)

¹¹⁶ Jan Rutgers levelei Axel Oxenstiernának (1622. márc. 29. és ápr. 22.) RA(S) Oxenstiernasamlingen E 702.

¹¹⁷ Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. III. Ed. P. C. Molhuysen – P. J. Blok. Leiden 1914.

a Habsburgok elleni háborút,¹¹⁸ Van Meteren halála után pedig folytatta annak munkáját és megírta az 1612–1618 közötti évek történetét.¹¹⁹ Hasonló módszert alkalmazott, mint Van Meteren: röplapokat, leveleket és más korabeli forrásokat használt, a holland történelmet az európai események összefüggéseiben tárgyalta, amelyben a magyarországi és erdélyi történések prominens helyet kaptak. Baudartius is a Gondviselés szemszögéből szemlélte az eseményeket, politikai üzenete Van Meterenéhez hasonló: a protestáns Európának meg kell védenie magát a katolikus Habsburgok zsarnoksága ellen. Számos olyan példát hozott fel, amelyet valószínűleg Hagától vagy annak titkárától, Ernst Brincktől kapott.¹²⁰

A Hieronymus Ortelius által írt, Magyarországról szóló krónika tartalmában és üzenetében hasonlít Van Meteren és Baudartius munkáira. Holland nyelvű fordítása 1619-ben jelent meg Petrus Neander lelkész tollából.¹²¹ De Clerck késztette a képeket ehhez a kiadáshoz, amelyek részben Van Meteren munkájából származtak.¹²² A fordító szerint a magyarországi történelem tanulmányozásával Isten akaratát lehet megismerni. Neander egyfajta Orániai Móric hercegnek szánt fejedelmi tükörként mutatja a magyar történelmet: szerinte egy uralkodónak meg kell védenie az országot és az egyházat az ördögtől, ahogy azt a magyar fejedelmek teszik.¹²³ Ha jól értjük Neander szavait, Móric hercegnek követnie kell Bocskai és Bethlen példáját.

1620-ban Baudartiusnak újabb könyve jelent meg, amely Van Meteren és Ortelius műveinek folytatása volt, az 1612–1620-as időszakot foglalta magában.¹²⁴ Erre is érvényes, hogy nemcsak Hollandiáról, hanem egész Európáról írt, különös figyelmet fordítva Magyarországra és Erdélyre. Baudartius munkájának műfaját nehéz lenne meghatározni, mert nem történeti munka és nem is újság, hanem valahol a kettő között helyezkedik el. A legfontosabb híreket saját

¹¹⁸ *Willem Baudartius*: Morghen-wecker der vrije nederl. provintien, ofte een cort verhael van de... wreetheden door de Spanjaerden... begaen ... Dienende tot ... vermaninghe aen allen, die de regieringhe deser landen bevolen is. Tot Danswick bij Cryn Vermeulen de Jonge op de leege zijde van Schotlandt. [Amsterdam] 1610. (Knuttel, 1729, 1730, 1730, 1731.).

¹¹⁹ *Willem Baudartius*: Historie der Nederlandscher gheschiedenissen, van den iaere 1566. tot den jaere 1618. Amsterdam 1618.

¹²⁰ Bronnen i. m. 155. Ismert Baudartius bejegyzése Brinck album amicorumába: Koninklijke Bibliotheek (Hága), Album amicorum 1. van Ernst Brinck, fol. 129v. (1626).

¹²¹ *Hieronymus Ortelius*: De chronycke. van Hungarië ofte. Warachtige beschryvinghe van alle de vreeslicke oorlogen ende Veltslagen tusschen de Turckē ende christen princen. Vertaalt door P. Neandrum [Peter Neander]. Amsterdam 1619. British Library (London) 1314.L.12.

¹²² *Schrier, I.*: Boeckvercooper, i. m. oldalszám nélkül.

¹²³ *Hieronymus Ortelius*: De chronycke. van Hungarië i. m. fol. ij.

¹²⁴ *Baudartius, W.*: Memorien, i. m.

politikai és teológiai nézőpontjából az olvasó elé táró munka így leginkább egy modern politikai hetilaphoz hasonlított, azonban csak egyszer jelent meg.

A holland közönség körében igény mutatkozott az ilyen kiadványok iránt. Nicolaes van Wassenauer (1571/1572–1629) hasonló történelmi munkát publikált 1621 és 1629 között.¹²⁵ A vastag „folyóirat” Amszterdamban jelent meg félévente, összesen tizenhét alkalommal. Ahogyan ez a levelezésükből és a könyvek tartalmából kiderül, az egyik fontos közvetítő Haga és a holland közönség között Van Wassenauer volt.¹²⁶ A szerző teológusként és iskolai latintanárként, valamint az orvostudományok doktoraként mutatta be magát munkájában, azonban valójában csak történetíróként és újságíróként dolgozott.¹²⁷ Van Wassenauer szerepe a holland információpiacon hasonló volt Jeszenszky (Jessenius) Jánoséhoz, aki szintén orvosként írta történelmi témájú könyveit.¹²⁸ Van Wassenauer halála után sógora, Barend van Lampe folytatotta a sorozatot, egészen 1633-ig.¹²⁹

Van Wassenauer módszere nagyon hasonlított Van Meterenéhez és Baudartiuséhoz. Ő is a releváns rölapokat, leveleket és az utcán hallott híreket, információkat foglalta össze. A különbség mégis az volt köztük, hogy van Wassenauer megpróbált objektív maradni, csak rövid és lényegre törő megjegyzéseket írt a hírek mellé. Munkája így leginkább a frankfurti és a kölni *Mercurius Gallobelgicus*hoz hasonlít, amelynek eredeti szerzője a holland Michael ab Isselt volt, később pedig mások folytatták kiadását.¹³⁰ Egy másik hasonló munka az úgynevezett *Relationis Historicae continuatio*, melyet több szerző írt és adott ki Frankfurtban Jacobus Francus álnév alatt.¹³¹

¹²⁵ *Nicolaes Jansz van Wassenauer*: Historisch verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenis, die hier en daer in Europa, als in Duijtsch-lant, Vranckrijck, Enghelant, Spaengien, Hungarijen, Polen, Sevenberghen, Wallachien, Moldavien, Turckijen en Neder-Lant, ... voorgevallen syn. 21 kötet. Amsterdam 1621–1635.

¹²⁶ Bronnen i. m. XXVII; J. Z. *Kannegieter*: Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenauer (1571/2–1629). In: *Jaarboek Amstelodamum* 56. (1964) 79–80. Haga nemcsak Wassenauer-rel levelezett, másnak is küldött információt, lásd: *Nicolaes Mulerius*: *Judaeorum annus lunae-solaris, et turc-arabum annus mere lunaris*. Recens uterque è suis fontibus deductus, et cum anno Romano facili methodo connexus. Groningen 1630. 75.

¹²⁷ *Kannegieter, J. Z.*: Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenauer i. m. 71–99.

¹²⁸ *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona i. m. 203–214; *Nancy Siraisi*: Anatomizing the Past: Physicians and History in Renaissance Culture. *Renaissance Quarterly* 53. (2003) 1–30.

¹²⁹ *Barend Lampe*: Historisch verhael aller gedenckwaerdiger geschiedenis ... Amsterdam 1631–1635; *Uő*: *Svveedsche oorloghen*. Amsterdam 1631–1633.

¹³⁰ *Michael ab Isselt* – *P. Jansonius* – *G. Ens*: *Mercurii Gallobelgici sive, rerum in Gallia et Belgio potissimum... Coloniae Agrippinae 1594–1626*; *Repertorium van geschiedschrijvers* i. m. 258.

¹³¹ [*Jacobus Francus*]: *Historicae Relationis Continuatio*. Warhafftige Beschreibunge aller fürnemen vnnd gedenckwirdigen Geschicht so sich ... Frankfurt 1590–1593. *Rudolf Stöber*: *Deutsche Pressegeschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Konstanz 2005. 54–55.

Ahogy ezt munkájában is kiemeli, van Wassenaeernek nagy szükségekre volt a tudósítóktól érkező levelekre.¹³² Az információkhoz úgy jutott hozzá, hogy külföldiekkel találkozott a városban, vagy egyszerűen lement a kikötőbe és beszélt a frissen érkezett hajósokkal.¹³³ Nagy könyvtára volt, tele rölapokkal, térképekkel, sőt egy földgömbbel is rendelkezett.¹³⁴ Könyveiből pontosan lehet tudni, hogy melyik rölap volt éppen a kezében, amikor az adott szöveget írta. További kutatások tárgya lehet annak beazonosítása, mely forrásokat használta a magyar és erdélyi témák kapcsán. Van Wassenaeer könyvét nemcsak Hollandiában, külföldön is olvasták. A szerző dedikált néhány kötetet IV. Keresztély dán királynak, aki ezután királyi történetírójának nevezte ki.¹³⁵ Így az általa közvetített magyarországi és erdélyi hírek eljutottak a skandináv országokba is.¹³⁶

Haga 1620 májusában jó hírt küldött a holland országgyűlésnek: missziója szerinte sikerrel járt. A szultán valóban megígérte, hogy Bethlent fogja támogatni a Habsburgok helyett, bár ez nem csak Haga érdeme volt.¹³⁷ A hollandok külpolitikai gépezete működésbe lendült: első diplomáciai sikerük után még jobban figyelték a Magyarországról, Erdélyről és az Oszmán Birodalomról érkező híreket, a következő években több könyv is megjelent Magyarországról és Erdélyről. Van Wassenaeer nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy – Haga segítségével – 1621 és 1623 között megírja a Bethlenhez kapcsolódó eseményeket. Emellett írt egy folytatást Ortelius krónikájához a magyarországi háborúkról; ez 1623-ban jelent meg, két különböző címlappal.¹³⁸ Célja az volt, hogy saját írását összekösse a korábbi, 1619-es holland Ortelius-fordítással. Ugyanezt a könyvet

¹³² *Nicolaes van Wassenaeer: t'Sevende-deel of t' vervolgh van het Historisch verhael aller gedencwaerdiger geschiedenissen, die [...] van aprili deses jaers 1624, tot octobrem voorgevallen syn.* Amsterdam 1625. 120; Bronnen i. m. XXVII, 158, 350; *Kannegieter, J. Z.: Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenaeer i. m. 79–80.*

¹³³ *Kannegieter, J. Z.: Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenaeer i. m. 79–80.*

¹³⁴ *Willem Fryda: Fulfilling God's Mission: The Two Worlds of Dominie Everardus Bogardus, 1607–1647.* Transl. by Myra Heerspink-Scholz. Leiden – Boston 2007. 281; Gemeentearchief Amsterdam, 858, film 577. Inventaris 1630.01.08.

¹³⁵ *Kannegieter, J. Z.: Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenaeer i. m. 87.*

¹³⁶ Az egész sorozat megvan a Dán Királyi Könyvtárban: Det Kongelige Bibliotek 201001401272. Egy svéd gyűjteményben is megvolt: Nordisk historia ur Ericssberg bibliothek. II. Red. av Mats Peterson – Mathias Stenval. Stockholm 2010. 77.

¹³⁷ *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. X. Ed. P. C. Molhuysen – P. J. Blok.* Leiden 1937. 319.

¹³⁸ *Nicolaes Jansz van Wassenaeer: Het vyfde Deel tvervolch vande Hongarische Oorlogen, in t'welcke ghetrouwelick verhaelt wert, wat grouwelijcke Velt-slaghen tusschen de Turcken, en Christenen, t'sedert den Jaere 1607 voorgevallen zijn: en voorts watter na de ghetroffen Vreede, in de Naburighe Coninckrijcken/ als Spaengien, Vranckrijck, Enghelandt, Bohemen, Moldavien, Walachien, Duytschlandt, Sevenberghen, ende Barbarien, tot den Jaere 1623, voorgevallen is.* Amsterdam 1623. (OSZK Apponyi 747.).

„Török krónika” címmel, más címlappal és előszóval is kiadták, holott tartalmuk megegyezett.¹³⁹ A munkát Van Meteren és Baudartius könyvei folytatásának is lehet tekinteni, ahogy arra van Wassenauer is felhívta a figyelmet a Török krónikához írt bevezetésében.¹⁴⁰ Ezeknek a különböző szerzőknek köszönhetően 1608-tól a kora újkori Magyarország és Erdély képeének fejlődése folyamatos volt a Holland Köztársaságban.

Ábrázolások

A hollandok nemcsak írott képet kaptak Magyarországról és Erdélyről, hanem képi ábrázolásokat is. 1619-ig főleg uralkodói portrékkal találkozunk a holland könyvekben. Már 1620. december 9-én rendelt az országgyűlés is kapott egy Bethlen-portrét a hágai Cornelis Vaeck könyvkiadótól.¹⁴¹ De Clerck, aki Van Meteren és Baudartius munkáit illusztrálta és később van Wassenavernak is csinált portrékat, elkészítette I. (Nagy) Lajos, János Zsigmond és a Habsburg királyok ábrázolásait is az eredetileg Pierre d'Avity által írt *Wereld Spiegel* (Világ-tükör) című könyv holland fordításához.¹⁴² Bethlenről több portrét készítettek Hollandiában, ide sorolhatóak a már említett De Clerck-ábrázolások Wassenauer, Baudartius és Van Meteren munkáinak későbbi kiadásaiiban.¹⁴³

¹³⁹ *Nicolaes Jansz van Wassenauer: Turcksche chronyck. Oft de memorabelste oorloghen, ende ghedenckweerdighste gheschiedenissen, die in de heftighste velt-slaghen ende belegheringhen der Turcken ende Christen koninghen voor-ghefallen zijn. Midtsgaders 'tghene in Hongarien, Moldavien, Walachien, Sevenberghen, Polen, Sweden, Moravien, Bohemen, Oostenrijck, ende in 't Pfaltzgraven lant, tot het teghenwordighe jaer 1623 toe, gheschiedt is.* Amsterdam 1623.

¹⁴⁰ *Van Wassenauer, N. J.: Turcksche chronyck. Fol. 2r.*

¹⁴¹ „4421. Cornelis Vaeck krijgt 12 gld. voor het door hem aangeboden portret van Gabriel Bethlem.” *Resolutiën Staten-Generaal i. m. 669.* Vaeckről lásd *Keblusek, M.: Boeken in de hofstad i. m. 55.*

¹⁴² [*Pierre d'Avity*]: *Wereld spiegel waer in vertoont word de beschrijvinge der rijken staten, ende vorstendommen des gantsen aerdbodems.* [Tr. Govert van der Eembd]. Amsterdam 1621. 406, 409. *Schrier, I.: Boeckvercooper i. m.* Ebben a könyvben is található egy elég durva leírás a pogány magyarokról: „Magyarország lakóit általában vadnak, rebellisnek, megbízhatatlannak, fukarnak, bosszúszomjasnak és a külföldiek szemben barátságtalannak tartják.” [*d'Avity, P.*]: *Wereld spiegel i. m. 405.*

¹⁴³ *Willem Baudartius: Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kerckclieke als werltliche gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hooghduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkeyen, van den jaere 1603 tot in 't jaer 1624. Tweedde editie grootelcx vermeerderd. II.* Arnhem 1624–1625. 120; *Emanuel van Meteren: Eygentliche vnd vollkommene historische Beschreibung dess Niderländischen Kriegs. II.* Amsterdam 1627. 435.

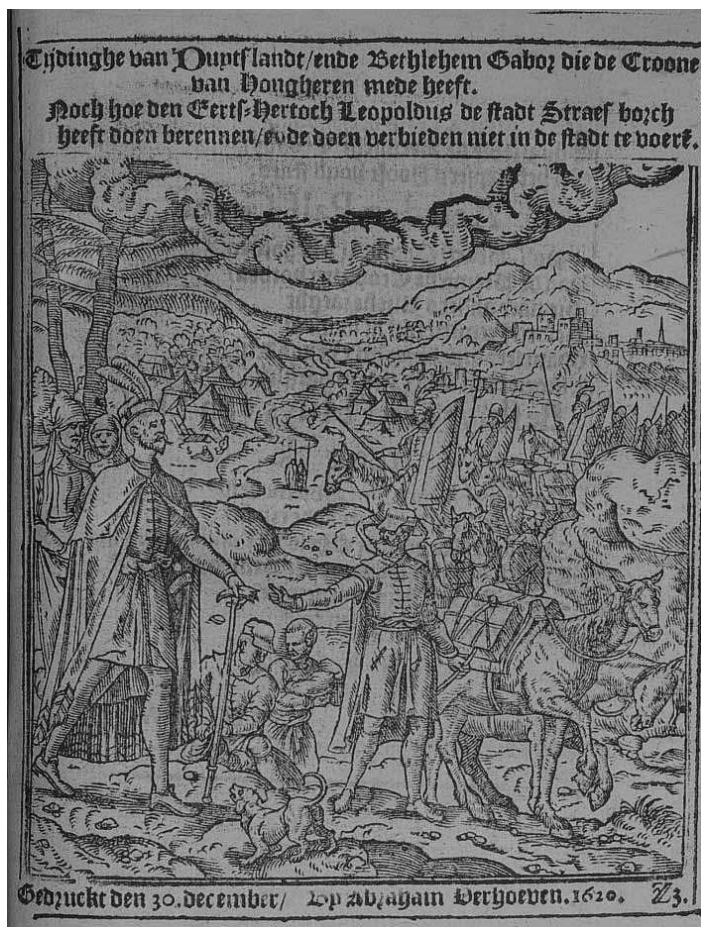


Bethlen Gábor arképe Willem Baudartius művében

A Bethlen-hadjáratok idején is gazdagabb lett a magyar témát feldolgozó németalföldi képanyag. Abraham van der Hoeven antwerpeni újságjaiban is megjelent néhány fametszet a fejedelemről.¹⁴⁴ Az egyikben Bethlen egy hegyvidék előtt áll.¹⁴⁵ Wassenauer újsága hatodik kötetének címlapján egy ismeretlen

¹⁴⁴ *Abraham Verhoeven*: Verhael vande groote victorie ende slach, gheschiet in Duytslant, vercreghen teghen de rebellen van den keyser, ende Bethlehem Gabor. Antwerpen 1620; *Uő*: Verhael hoe dat de croone va[n] Hongarijen wederomme ouer ghelevert is aen de keyserlijcke majesteyt [...] voorts is de stadt Vिलекк ende Vesprin, in Hongharijen in ghenomen voor den keyser. Antwerpen 1621. Nem tudtam még minden címlapot tanulmányozni.

¹⁴⁵ *Abraham Verhoeven*: Tijdinghe van Duytslandt, ende Bethlehem Gabor die de croone van Hongheren mede heeft... Gedruckt den 30. december. Antwerpen 1620.

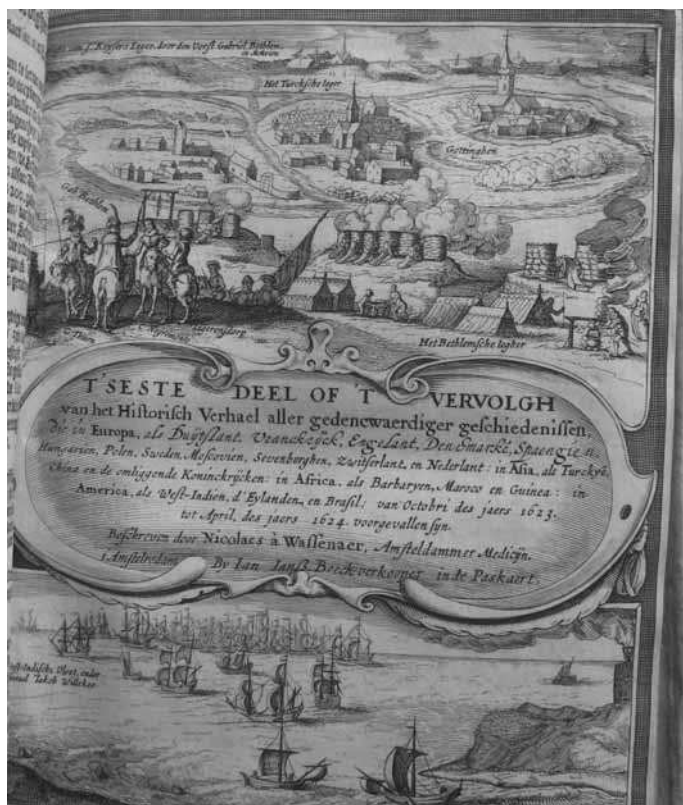


*Bethlen Gábor Abraham Verhoeven röpiratában,
Koninklijke Bibliotheek Den Haag*

művésztől származó gyönyörű kép látható Bethlenről és hadseregéről Morvaországban.¹⁴⁶

Nem ismerek egyetlen Hollandiából származó humoros vagy szatirikus Bethlen-ábrázolást sem, holott az Egyesült Tartományokban létezett egy nagyon is

¹⁴⁶ Nicolaes Jansz van Wassenae: t'Seste deel of 't vervolg van het Historisch verhael aller gedencwaerdiger geschiedenissen, die in Europa [...] van octobri des jaers 1623. tot april, des jaers 1624. voorgevallen syn. Amsterdam 1624. címlap.



Gábor Bethlen a *Historisch verhael* címlapján, 6. kötet, 1624, Claes Jansz. Visscher (II), 1623–1624. Universiteitsbibliotheek, Groningen

elő humoros rajzkultúra és Angliából ismert egy szatirikus kép a fejedelemről.¹⁴⁷ Lehetséges, hogy a Bethlen-ügy és a magyarországi politika túl komoly téma volt a hollandoknak, akik az isteni Gondviselés szemszögéből tekintettek a magyarországi és erdélyi eseményekre.

A Van Meteren-munka megjelenése után Baudartius újabb könyvet tervezett, amelyből 1624-ben és 1625-ben jelent meg két kötet, ismét a De Clerck által készített portrékkal.¹⁴⁸ A vastag munka hasonlított Van Meteren és Wassenaer műveire, mert Baudartius is röplapokat és újságokat használt fel. Módszere

¹⁴⁷ The Royal Gamesters. British Museum, 1868, 0808.3221. A hollandiai szatirikus képekről lásd Daniel R. Horst: *De opstand in zwart-wit*. i. m.

¹⁴⁸ Willem Baudartius: *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen van Nederland, Vrankrijk, Hoogduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkyen, van den jaere 1603 tot in 't jaer 1624*. Tweedde editie grootelickx vermeerderd. II. Arnhem, 1624–1625.



The Royal Gamesters, British Museum, 1868,0808.3221.

abban volt más, hogy teológiai szemszögből írta le az európai történelmet, mert szerinte a teológia fejlődése és a történelem iránya kapcsolatban vannak egymással. Ezért először a teológiai gondolkodás fejlődését foglalta össze, az 1603 és 1624 közötti katolikus és protestáns egyháztörténetre koncentrálva, majd a politikai eseményeket írta le krónikaszerűen, különös figyelmet szentelve Magyarország és Erdélynek.

Van Wassenaer és Baudartius hasonló információkkal látták el olvasóikat, ám munkáikat más céllal írták. A Van Wassenaer-sorozat uralkodóknak, politikusoknak, kereskedőknek és annak az érdeklődő közönségnek volt hasznos, akiknek objektív információra volt szükségük a jelen politikai eseményeiről, hogy tudatos politikai vagy befektetési döntéseket tudjanak hozni. Baudartius viszont ideológiai céllal írta könyvét. Munkája legitimálta a holland külpolitikai stratégiát a nagyközönség előtt, az isteni Gondviselés érveivel támasztotta alá, így olvasói azok körül kerültek ki, akik osztották a szerző kálvinista világszemléletét és világnézetük megerősítését keresték benne. A szerző politikai üzenete, hogy a Habsburgok elleni háborút a Holland Köztársaságnak és Magyarországnak

nak egyaránt folytatnia kell. Ezt táplálták az oszmánok és a Habsburgok lehetséges szövetségéről szóló még mindig forgalomban lévő fenyegető hírek is.¹⁴⁹

Dalok és versek

A következő lépés a Magyarország- és Erdély-kép fejlődésében a *Neder-landtsche gedenck-clanck* című munka megjelenése volt 1626-ban.¹⁵⁰ Adriaen Valerius (1575–1625), Middelburg kikötővárosának gazdag polgára szabadidejében írta ezt a könyvet, amelyet aztán halála után az örökösei adtak ki.¹⁵¹ Ezt a könyvet is a Baudartius-mű folytatásának tekinthetjük. A munkát a 19. és a 20. században kora újkori hazafias daloskönyvnek tartották, ezért az egyik legnépszerűbb, legkeresettebb és legdrágább 17. századi holland kiadvány lett.¹⁵² A könyv azonban sokkal több, mint egy egyszerű dalgyűjtemény: olyan kompiláció, amely hasonló politikai üzenetet hordoz, mint Baudartius műve. A szerző tudatosan állította össze dalokból, kottákból, versekből, klasszikus, bibliai és kora újkori szerzők idézeteiből, melyeket érmék felirataiból, bonyolult ábrázolásokból és különböző nyelvű krónikákból, rölapokból és újságokból gyűjtött össze. A gondos összeállítás a bennük rejlő politikai üzenet létjogosultságáról szerette volna meggyőzni az olvasót. A könyv nagyon hasonlít a kora újkori idézetgyűjteményekre, mint például Justus Lipsiuséra, de a tartalma, felépítése teljesen más és egyedi.¹⁵³

Valerius könyvének hasonló a politikai üzenete, mint Baudartiusénak, funkciója azonban teljesen más. Az utóbbi munkát legfeljebb hangosan fel lehetett olvasni, Valerius viszont azt akarta, hogy a mű tulajdonosa terjessze is politikai

¹⁴⁹ Lásd még: Progres ofte voortganck van de conqvesten. Ghedaen by den koninck van Spangnien [...] in Duytschlandt, Switserlandt, in de Grisons, Italien, ende de frontieren van Vrancrijk, nae de doot van de koninck Hendrick de Groote. Den Haag 1623. (Knuttel 3400. A3v.).

¹⁵⁰ *Adriaen Valerius*: Neder-landtsche gedenck-clanck. Kortelick openbarende de voornaemste geschiedenissen van de seventhien Neder-Landsche Provinciën, 't sedert den aenvang der inlandsche beroerten ende troublen, tot den iare 1625, verciert emt verscheydene aerdige figuerlicke platen, ende stichtelijcke rimen ende liedekens, met aenwijsingen, soo uyt de H. Schriftuere, als uyt de boecken van geleerde mannen, tot verklaringe der uytgevallen saecken dienende... Haarlem 1626.

¹⁵¹ *Jan te Winkel*: De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde II. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd. II. 2. ed. Haarlem 1922. 499–501.

¹⁵² *Adriaen Valerius*: Neder-landtsche gedenck-clanck. Pieter Meertens szerk. Haarlem 1947. (bevezetés).

¹⁵³ *Teszelszky, K.*: Az ismeretlen korona i. m. 218–219; *Ann Moss*: Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought. Oxford 1996; *Earle Havens*: Commonplace Books: A History of Manuscripts and Printed Books from Antiquity to the Twentieth Century. New Haven 2001; *Commonplace Culture in Western Europe in the Early Modern Period. III. Legitimation of Authority*. Ed. Joop Koopmans. Leuven 2011.

üzenetét, mivel a felolvasás mellett énekelni, illetve lanttal kísérni is lehetett, valamint az olvasók együtt nézegették a képeket. A könyv elfektetett téglalap alakja is segítette ezt a funkciót. Valerius világosan le is írta a bevezetésben, hogyan kell használni a gyűjteményt és melyik dalt milyen hangszerrel kell kísérni.¹⁵⁴

A szerző Magyarországot és Erdélyt is bevonta témái közé, hogy ezzel is alátámassza az isteni Gondviselésről szóló politikai üzenetét. Valerius minden spanyol és osztrák Habsburgot szándékosan zsarnoknak nevez és szerinte a magyarok a spanyol Habsburgok zsarnokságától is sokat szenvedtek.¹⁵⁵ Ennek azért volt fontos szerepe, hogy a holland olvasó össze tudja hasonlítani saját népének szenvedéseit más európai népek megpróbáltatásaival. Valerius szerint a hollandok szenvedtek a legtöbbet a spanyoloktól, ezért ők Isten kiválasztott népe Európában, amelyet az is bizonyít, hogy a holland gazdaság virágzik és a spanyolok elleni háború is sikeres.

Valerius Magyarország esetében csak a közelmúlt eseményeit vetette papírra, amelyhez Van Meteren és Baudartius munkáit használta fel. Az egyik szövegben ismerteti azt, amikor Bethlent II. Ferdinánd helyett magyar királlyá választották.¹⁵⁶ Bemutatja, hogyan verte le II. Ferdinánd a cseh és magyar felkeléseket, aztán egy dallal folytatja a Habsburg zsarnokságról.¹⁵⁷ Magyarország és Csehország itt egyfajta figyelmeztetésként szerepelnek, mi lehet Hollandia sorsa, ha folytatja a háborút – Valerius ugyanis összekapcsolta ezt az 1609-es fegyverszünettel. Sokat írt Bethlen 1623-as és 1624-es morvaországi Habsburg-ellenes hadi sikereiről, amelyekre van Wassenauer is sok figyelmet fordított.¹⁵⁸ Egy másik versben arról írt, hogy Isten a jó fejedelmeken keresztül védi az egyházat és a szabadságot.¹⁵⁹ Hasonló érveléssel találkozunk Ortelius munkájának holland nyelvű bevezetésében is, amelyet Neander írt.¹⁶⁰

Bethlen sikeres hadjáratának leírása után következik egy vers az isteni hatalomról és a spanyol balsorsról: a szerző így szorosan összekapcsolja az erdélyi fejedelem hőstetteit a spanyolok sorsával és ezáltal a hollandok jövőjével is. A gyűjtemény végén található egy rézkarc minden protestáns uralkodóról, köztük Bethlenről is.¹⁶¹ Minden uralkodó térdelő testhelyzetben imádkozik, az ima

¹⁵⁴ Valerius, A.: Neder-landsche gedenck-clanck i. m. 3.

¹⁵⁵ Uo, 22–23.

¹⁵⁶ Uo, 218.

¹⁵⁷ Uo, 218–221.

¹⁵⁸ Uo, 253.

¹⁵⁹ Uo, 252

¹⁶⁰ Uo, 253.

¹⁶¹ Uo, 275.

szövege pedig a kép mellett olvasható nyomtatásban.¹⁶² A képek üzenete, hogy minden protestáns nép sorsa szoros kapcsolatban áll egymással.¹⁶³

Abban az évben, amikor kinyomtatták Valerius könyvét, egy vers is napvilágot látott, hasonló politikai mondanivalóval.¹⁶⁴ Szerzője az egyik leghíresebb holland költő, Joost van den Vondel, aki Amszterdamban élt, a verset pedig Móric herceg helytartó halálának alkalmából írta a leendő helytartónak, Frigyes Henrik orániai hercegnek. Tartalma hasonlít a holland nemzeti himnuszéhoz, a „Wilhelmuséhoz”. A szöveget Vondel úgy szerkesztette, mintha a dalt Frigyes Henrik énekelné. A leendő helytartó versben mondja el politikai terveit a Holland Köztársaságnak, a költő tollának segítségével. A dal lényege, hogy a fejedelem nem fél a spanyol és ausztriai Habsburgoktól, az ország jogait és szabadságait pedig meg fogja védeni a nyugati és keleti ellenségektől.

Valerius daloskönyvét Hollandia iskolázott polgárainak írta. Korábban már megjelent egy hasonló patrióta dalgyűjtemény a kevésbé művelt rétegeknek, *Geuzenliedboek* címmel, amelyet többször kiadtak 1577 és 1687 között, folyamatosan bővítve.¹⁶⁵ Az egyik dalt Kelet-Európáról és Bethlen hadjáratáról írta egy ismeretlen szerző 1621 körül.¹⁶⁶ Nagyon sok figyelmet fordított a háború borzalmainak leírására, amelyet Bethlen kegyetlen hadai okoztak Ausztriában: „Dat Hongersche Krijgss-volck fel en snoot / Die rooven en smijten’t alles doot.” (A vad és aljas magyar hadi nép / Mindent elrabol és megöl mindenkit.)¹⁶⁷ A dal végén politikai üzenet: a szerző összekapcsolja ezeket a kelet-európai eseményeket a holland helyzettel. Imádkozik, hogy Isten mentse meg a holland népet a spanyol erőszaktól, azonban hangsúlyozza, hogy szükség van a háborúra és erőszakra Németországban, mert Csehországban és Magyarországon is ugyanez történik az igazság érdekében.¹⁶⁸ A szerző így legitimálja Bethlen kegyetlen

¹⁶² Uo, 276.

¹⁶³ A könyvből még a második világháború alatt is megjelent három új kiadás új kottákkal kiegészítve, így a hollandok Bethlenről énekelhettek 1941-ben is. *Karel Kempers: De liederen uit Valerius’ Nederlandsche Gedenck-Clanck*. Rotterdam 1941; Valerius’ „Gedenck Clanck” / bewerkt voor klavier (of harmonium) en zang. Ed. Jos Vranken. Amsterdam 1943.

¹⁶⁴ *Joost van den Vondel: Princelied* (1625). In: *De ziel van den poet vertoont zich in zijn dichten. Lyriek van vier Amsterdamse dichters uit de 17e eeuw*. Ed. M. C. A. van der Heijden. Amsterdam 1967. 167–168.

¹⁶⁵ *Het Geuzenliedboek*. Ed. E. T. Kuiper. Zutphen 1924. 351–389.

¹⁶⁶ Een nieu Liedeken, van de wreede Justitie des Keyzers binnen Praghe, als mede vande Heerlicke Victoryen die den Grave van Mandtsveldt, den Grave van Jagers Dorp, den Grave van Theuren tegen de Keyser ende den Hartogh van Beyerem, gekregen hebben. (1621) In: *Het Geuzenliedboek*. i. m. 194–197.

¹⁶⁷ Uo, 196.

¹⁶⁸ Uo, 197.

politikáját, hiszen jó ügyet szolgál. Természetesen a hollandoknak nem kellett félniük a magyar hadseregtől.

Az említett holland dalok politikai üzenete eltér az egykorú német rölapirodalom mondanivalójától. Például az ismeretlen szerzőtől származó *Böhmischer Jesuiten Kehrauß, und Teutsche Weck Uhr* című német rölap abban egyetért a holland költőkkel, hogy az európai protestánsoknak harcolniuk kell a katolikus hatalom ellen.¹⁶⁹ A német író mintegy színdarabként, tizenegy jelenetben fejt ki politikai mondanivalóját, amelyet képekkel is ábrázol. Hevesen kritizálja azonban Bethlen németek elleni támadását és a szultánnal kötött szövetségét. A fejedelmet Attilával hasonlítja össze és „Isten ostorának” nevezi. A Providentia (Gondviselés) megszemélyesített alakja figyelmezteti Bethlent, hogy rossz vége lesz, ha folytatja a hadjáratát: még ha Isten akarata vezérli is, békén kell hagynia a német tartományokat. Providentia egy gyűrűt tesz Bethlen orrára és a helyes irányba vezeti őt. Az utolsó kép erős fenyegetés: ha nem hallgat Istenre, meg fogja bántani. Holland írók is megkérdőjelezték Bethlen politikai és hadi tevékenységének helyességét. Johan van den Sande (1568–1638), aki a már említett Everard van Reydt történeti munkáját folytatta, nagyon negatív képet festett a fejedelemről, a hadak kegyetlen magaviselete miatt.¹⁷⁰ Akárcsak a német rölap szerzője, ő is Attilának nevezi Bethlent.

Az információ útja

Hogyan jutott el az említett információ Magyarország és Erdély politikai eseményeiről a holland társadalomhoz, és hogyan fogadta a holland közönség a magyarországi és erdélyi híreket? David Beck (1594–1634) olvasónaplója rendkívül jól megvilágítja mindezt.¹⁷¹ Beck egy átlagos, nem túl gazdag német tanár, aki franciát tanított egy hágai iskolában. Az utókorra maradt naplójában – ami a legrégebbi ismert ilyen napló Hollandiában –¹⁷² gondosan lejegyzetelte, mit olvasott, írt és miről beszélt 1624-ben.¹⁷³

¹⁶⁹ *Böhmischer Jesuiten Kehrauß, und Teutsche Weck Uhr...* S.l. 1620. British Museum, 1880, 0710.935.

¹⁷⁰ *Everard van Reydt – Johan van den Sande: Oorspronck ende voortganck vande nederlandsche oorlogen.* Amsterdam 1644. 61

¹⁷¹ *Jeroen Blaak: Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijds in Nederland 1624–1770.* Hilversum 2004. 42–102.

¹⁷² 2011-ben felbukkant a napló egy másik része is, ami a 1626–1628-as időszakról szól: „Journael, ofte Dag-Boekie, inhoudenden mijnen Ontfanck ende Uytgaef, Mits-gaders Mijne voornaemste daden, Wedervaringen ende Ontmoetingen, als oock de fortuynen van mijne Vrienden”, dagboek door David Beck, schoolmeester te Arnhem, 1626–1628. 1 deel. Handschriften Gelders Archief, Arnhem, 3096.

¹⁷³ *David Beck: Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624.* Ed. Sv. E. van Veldhuizen. Hilversum 1993.

Beck jegyzetei rendkívül informatívak számunkra azzal kapcsolatban, hogy miként olvasta a holland közönség az európai híreket, honnan szerezték történelmi ismereteiket és hogyan terjedtek a politikai hírek a mindennapi életben. Beck a kurrens politikáról valószínűleg a *Courante uyt Italiën, Dytslant &c* című újságot olvasta, amelyben Magyarországról és Erdélyről is voltak hírek.¹⁷⁴ Otthon, rokonainál vagy barátainál is olvasott, attól függően, hogy épp kinél volt hírlap.¹⁷⁵ A már említett, félévente megjelenő, német nyelvű *Relationis Historicae continuatio* című újságot is tanulmányozta.¹⁷⁶ Ugyanabban az évben egy történelmi művet is olvasott, a Magyarországról sokat író Johannes Sleidanustól (1506–1566), pontos címét sajnos nem tudjuk.¹⁷⁷ Sok más holland polgárhoz hasonlóan Beck is nagyon szeretett híreket olvasni az európai politikai eseményekről, ezért rendszeresen vett röplapokat. Néhálynak le is írta a tartalmát naplójában és kommentárokat is fűzött hozzájuk. Kiváltképp tetszett neki V. Pfalzi Frigyes cseh király egyik levele.¹⁷⁸

Beck nemcsak olvasta a híreket, hanem terjesztette is őket. Ahogy korábban van Wassenauer, ő is lejegyzetelte naplójában, hogy mi történt a városban,¹⁷⁹ pedig nem volt újságíró, mindezt csak a saját örömeire tette. Bizonyos politikai hírekről, amelyekről olvasott vagy hallott, rokonainak és barátainak írt leveleiben is beszámolt. Testvére, Hendrick Beck írt egy sirató verset a borzalmas kelet-európai helyzetről, ami kéziratban fennmaradt a hágai királyi könyvtárban.¹⁸⁰ Nem saját tapasztalatai alapján írta a verset, hanem újságok információi alapján dolgozott. A verset Beck megszerezte és lemásolta magának, hangosan felolvasta családjának, valamint beszélt róla rokonaival és barátaival is.¹⁸¹ Ez az egyszerű hágai tanár úgy viselkedett, mintha környezetének privát információügynöke lett volna. Egyedi naplója is bizonyítja, hogy az átlag holland ember mindennapi életének fontos része volt a hírek, köztük magyarországi és erdélyi hírek olvasása, illetve

¹⁷⁴ Jeroen Blaak: Geletterde levens. i. m. 75; Caspar van Hilten: *Courante uyt Italiën, Dytslant &c*. Amsterdam 1624. Lásd még: <http://kranten.kb.nl/>

¹⁷⁵ Blaak, J.: Geletterde levens i. m. 75.

¹⁷⁶ Uo; [Francus, J.]: *Historicae Relationis Continuatio* i. m.

¹⁷⁷ Blaak, J.: Geletterde levens. i. m. 75. Sleidanus sokat írt Magyarországról: *Ioannis Sleidanus: De statv religionis ac reipublicae continuatio...* Frankfurt 1614–1619.

¹⁷⁸ Talán: *Epistolae Friderici ante hac electoris nvnc exvlis iam olim ad varios scriptae missaeque sed hoc demvm anno 1621 erutae, atque ab eodem Friderico, tanqvm a redivivo Ovidio vsvrpatae*. S.l. 1621. (Knuttel 3155).

¹⁷⁹ Jeroen Blaak: *Autobiographical Reading and Writing: The Diary of David Beck (1624)*. In: *Egdocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context*. Ed. by R. Dekker. Hilversum 2002. 77.

¹⁸⁰ Hendrick Beck: *Clachte [over den bedroefden staet van Bohemen &c ...]* Koninklijke Bibliotheek Den Haag, MS. 74 G 12. 530.

¹⁸¹ Blaak, J.: Geletterde levens. i. m. 74. (Naplóbejegyzés 1624. márc. 2-ről).

terjesztése. A fentiekben megismert művekben folyamatosan alakuló Magyarország- és Erdély-kép gyorsan és hatékonyan terjedt a holland társadalomban.

A magyarországi és erdélyi hírek szerepére és a mindennapi életben betöltött funkciójára egy másik példát a már említett Christaan Huygens fia, Constantijn Huygens (1596–1687), versében találhatunk, amelyet 1623-ban írt egy hágai kocsmárosról.¹⁸² A humanista Huygens az egyik legnagyobb *homo universalis* volt a Holland Köztársaságban: kitűnő diplomatai és politikusi képességei mellett tehetséges költőnek, zenésznek és festőnek is számított.¹⁸³ Amikor Huygens éppen hazatért egy angliai diplomáciai útjáról és nem volt munkája, írt egy rendkívül szatirikus és kritikus verssorozatot néhány tipikus, minden holland által ismert németalföldi emberről. Váratlan módon Bethlen is szerepet kapott egy tipikus holland kocsmárosról szóló versben, akivel Huygens az egyik hágai mellékutcán találkozhatott a belvárosban.

Hij weet der gasten gall wat tydings voor
te leggen

Dat taey om kauwen is: Hij heefter zegels
af,

Wat nu een Actië geeft, hoeveel sij gisten
gaf,

(25) Hoe't Holland buyten gaet bij Witt' en
Moremannen,

Hoe't Christenen betaemt aen Machomet
te spannen,

Hoe't Bhemen tegen stroomt, hoe 't Oos-
tenrijck geluckt,

Hoe't beyde lucken sall, waer Gabor he-
nen ruckt ...¹⁸⁴

Bemutat a vendégeknek néhány hírlapot

Ami nehezen emészthető; már le is vette
rőla pecsétet

Mennyibe kerül egy részvény ma, mennyit
ért tegnap

Hogy ment a dolga Hollandiának odakint
a tengeren, De Witt és a mórok között,

Miért kell a keresztényeknek szövetkezni
Mohammeddel [az Oszmán Birodalom-
mal],

Miképpen szerencsétlen Csehország és
szerencsés Ausztria,

Hogy alakul mindkettejük sorsa, ha [Beth-
len] Gábor előretör.

A versben egy ravasz és önző kocsmárosról van szó, aki azzal próbálja elvonni a szegény vendégek figyelmét a rossz minőségű ételről, amelyet felszolgál nekik, hogy mindenféle bonyolult és zavaros hírekkel traktálja őket. Huygens a vendéglősök archetípusát akarta megrajzolni, akit mindenki rögtön felismer, ha elolvassa a verset. Ezek szerint a korabeli holland olvasók valószínűleg megszokták, hogy a kocsmáros egy rossz hírű személy a füstös, bűdös belvárosi vendéglőkben.

¹⁸² *Constantijn Huygens: Zede-printen* (1623) online <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Huygens/HUYG23.html#CH1623036> (utolsó elérés: 2011. ápr. 20.).

¹⁸³ *Jacob Smit: De grootmeester van woord en snarenspeel: Het leven van Constantijn Huygens, 1596–1687.* Den Haag 1980; *L. Strenght: Constanter: Het leven van Constantijn Huygens.* Amsterdam 1987.

Nem véletlenül utalt Huygens ebben a versében Kelet-Európáról szóló politikai elemzésekre, hiszen maga is, akárcsak az apja, sokat foglalkozott a csehországi, magyarországi és erdélyi politikai eseményekkel politikai és diplomáciai munkában, illetve rokon és baráti kapcsolatainak keresztül.¹⁸⁴ Huygens nagybátyja, Jacob Hoefnagel (1575–1630), a híres flamand származású művész Prágában élt.¹⁸⁵ Leveleiben részletes politikai elemzéseket adott az ottani politikai helyzetről. Ez a „magánlevelezés” egyfajta kémkedés volt, hiszen nagy része ma is megtalálható az országgyűlés iratai között is.¹⁸⁶ A már említett hágai nyomdász, Aert Meurs kiadta Hoefnagel egyik levelét, amelyet az országgyűlés az egyik fordítójának, Philibert du Bois-nak címzett.¹⁸⁷ A Huygens család tagjai kiterjedt levelezést folytattak egymással a protestánsok helyzetéről Kelet-Európában.¹⁸⁸

Huygens nemcsak távolról szemlélte a kelet-európai politikát. A holland diplomata, François van Aerssen titkáráként 1620-ban követségbe ment Velencébe, hogy támogatást szerezzen egy új Spanyolország elleni háborúhoz. Hazatérőben Heidelbergben Brederodénál vacsoráztak, Huygens pedig az asztalnál Bethlen Gábor unokaöccse, Bethlen Péter mellett ült, aki éppen *Kavaliertstouron* volt Európában.¹⁸⁹ Ezután Huygens 1623-ban Angliába utazott, hogy V. Frigyes királynak és Bethlennek megszerezze I. Jakab angol király támogatását és innen hazatérve írta a már említett verset a kocsmásokról. Megállapíthatjuk, hogy Huygens a magyarországi és erdélyi események tekintetében az egyik legjobban tájékozott holland politikus és diplomata volt. Nem csoda tehát, hogy ironikus versében is a Bethlenre vonatkozó híreket adta a kocsáros szájába.

¹⁸⁴ *Ad Leerintveld: Politiek, religie en literatuur: Het fonds van de Haagse drukker en uitgever Aert van Meurs en de familie Huygens. De zeventiende eeuw 7.* (1992) 141.

¹⁸⁵ Jacob Hoefnagel is járt Magyarországon, lásd két rajzát Esztergomról a British Museumban, 1996,0216.4 és a 1996,0216.5 szám alatt. Hoefnagelről lásd még: *Polišenský, J.: The Thirty Years War i. m.* 132.

¹⁸⁶ A Hoefnagel-levelek nagy része a Brederode-anyag mellett található: NL-HaNA, Staten Generaal, nr. toegang 1.01.02, inv. nr. 6016–6024.

¹⁸⁷ Uo; *Jacques Hoefnagel: Copie van twee brieven gheschreven wt Praghe den 21 ende 28 may, anno 1618. Den Haag 1618.* (Knuttel 2499).

¹⁸⁸ *Leerintveld, A.: Politiek i. m.* 141; *M. de Haas: Een vijftiental brieven van Maurits Huygens aan zijn broer Constantijn (van 20 mei 1622 tot 7 juni 1624). Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht) 50.* (1924) 1–40.

¹⁸⁹ *Constantijn Huygens: Journaal van de reis naar Venetië.* Ed. Judith Heijdra – Trudy Snijders-De Leeuw. Amsterdam 2003. 67; *Uő: Briefwisseling. Deel 1: 1608–1634.* Ed. J.A. Worp. Den Haag 1911. 662 (Huygens levele Brederodének, 1632. márc. 3.). Bethlen Péter utazásáról lásd: *Monok István: Cseffei László (1592–1662). Századok 122.* (1988) 622–647; *Kármán Gábor: Identitás és határok: 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. Korall 7.* (2006: 26. sz.) 75–76.

Huygenséhez hasonló verset írt Simon van Beaumont, a déli fekvésű Zeeland tartomány fővárosa, Middelburg polgára is.¹⁹⁰ Beaumont Zeeland legfontosabb jogi tanácsadója, ún. „pensionaris”-a volt, később követként képviselte Hollandiát. A leideni egyetemen tanult jogot, és verseket is ott kezdett írni. Egyik versgyűjteményében publikált egy szatirikus epigrammát egy nagyképű, potyaleső vendégről, Martialis-versek alapján. A költeményt 1625-ban írta egy valóban létező, Thys nevű férfiről (sajnos pontos nevét nem ismerjük). Ez a vendége beképzelt ember volt, azt hitte, hogy mindent tud a politikáról és a világról és Bethlen hatalmáról is határozott véleménnyel rendelkezett. Beaumont leírása szerint:

Thys, ghy weet het soo te maken, dat ghy
met al uwe snack,
Daghelijcks den kost kont rapen, en
geraken aen den back.
Wonder weet ghy te versieren, of het sluyt
of niet en sluyt,
Stout, met ongebloosde kaecken geeft ghy
't al vor waerhey uyt.
Ghy weet al den Raed der Turcken of ghy
van Divano waert:
Ghy maeckt voor de macht van Gabor
Keyser Ferdinand vervaert.¹⁹²

Thys, te jól tudod, hogy kell a fecsegéssel
jóllakatni másokat.

Mindent úgy tudsz szépíteni, ahogy érde-
ked kívánja, nem számít, mi a valóság.
Szemrebbenés nélkül mindenről tudsz úgy
beszélni, mintha az lenne az igazság.

Mindent tudsz a török tanácsról, mintha a
díván tagja lennél:

Azt állítod, hogy [Bethlen] Gábor hatal-
mától még [II.] Ferdinánd császár is fél.

Huygens és van Beaumont sorai alapján világos, hogy Bethlen és a magyarországi események mindennapi beszélgetési témát jelentettek a holland politikai körök számára. A két példából mindenesetre tisztán látható, hogy nemcsak a németalföldi elit körökben forgott Bethlen neve, hanem a kevésbé művelt emberek is figyelték a magyarországi és erdélyi eseményekre.

De mi volt az eredménye ennek az információhullámnak? Hogyan fejlődött a Magyarországról és Erdélyről alkotott kép a Holland Köztársaságban 1618 és 1626 között? A holland közönség – ahogy fentebb ezt bemutattam – sokat tudott, vagy tudhatott Magyarországról és Erdélyről. Bethlen Gábor mégis rejtély maradt a hollandok számára, még a társadalom legmagasabb szintjein, a politikusok köreiben is. A kimagasló jelentőségű holland politikus, kém és történész Lieuwe Aitzema (1600–1669) tollából született egy rendkívül kritikus,

¹⁹⁰ Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. I. i. m. 262–263. A versről lásd: Gedichten van Simon van Beaumont. Ed. Johannes Tideman. Utrecht 1843. 109.

¹⁹¹ *Simon van Beaumont: Horae succisivae, Tyt-snipperingen, vande jonckheyt, tot in den ouderdom: Vermeedert met de rijmen ende versen van de jaren 1638 ende 1639.* Rotterdam 1640. 102.

szatirikus és szórakoztató mű a holland politikatörténetről, amelyben a hágai politikai központ Bethlenhez kapcsolódó külpolitikáját is ábrázolta. Erről közeli ismeretekkel rendelkezhetett, hiszen 1624-ben a „Hof van Holland”-nak, Holland tartomány legmagasabb jogi testületének dolgozott, amely a helytartónak és az országgyűlésnek is adott jogi tanácsokat. Aitzema a következő anekdotát jegyzi fel 1624-ből: „also Prince Maurits somtijds soude gheseyt hebben / hij twijfelde ofter oock een Betleem Gabor was.” (Aztán Móríc herceg egyszer mintha azt mondta volna, hogy sokszor kételkedett abban, létezik-e egyáltalán Bethlen Gábor.) Amikor azonban Bethlen mégis küldött egy követet, Aitzema ezt így értékelte: „Bethleem heefte in dese tijd oock alhier willen bethoonen dat hy noch leefte.” (Bethlen mostanában nálunk is be akarta bizonyítani, hogy még életben van.) Orániai Móríc kétkedését Aitzema azzal magyarázta, hogy a herceg több híresztelést hallott Bethlenről, mint amennyi konkrét politikai eredményt látott az erdélyi fejedelemtől. A holland helytartó állítólag még azt is hozzátette: Magyarország mégis nagyon messze van Hollandiától...¹⁹²

Magyarországról és Erdélyről mégis az a nagyon pozitív kép maradt fenn a Bethlen korszakban is, amelyet Van Meteren leírt először 1608-ban. Annak ellenére, hogy Hugo Grotius (1583–1645) egy 1639-es levelében elítélőleg nyilatkozott Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György kettős politikájáról,¹⁹³ máskor nagyon pozitívan írt a magyarokról. Híres jogi művei mellett történelmi tanulmányokat is írt; egyik jeles munkája a holland történelemről először csak halála után, 1658-ban jelent meg latinul.¹⁹⁴ Ebben a könyvben leírja Bocskai hőstetteit: egy Bocskai-kiáltványt, a török koronázást és a fejedelem végrendeletét mind meg lehet találni a szövegben, valószínűleg Van Meteren könyve alapján. Grotius is a vallásszabadság védelmében folytatott harcként látta a felkelést: Bocskai ezek szerint sikeresen harcolt a lelkiismereti szabadságért és védte szabadságjogait a Habsburgok ellen.¹⁹⁵ Ez a pozitív kép a latin kiadáson és annak francia fordításán keresztül Európában is tovább terjedt.¹⁹⁶ Ebből is látszik, hogy a Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép hatása még ötven év után is nagyon erős volt.

A Holland Köztársaság, amelyre úgy tekinthetünk, mint a magyarországi és erdélyi hírek egyik legfontosabb fogyasztójára és terjesztőjére 1619 után, az

¹⁹² *Lieuwe van Aitzema*: Saken van Staet en Oorlogh. 'sGravenhage 1669. 150–151.

¹⁹³ „Van Ragosky ben ick twijffelende. Hij gaet seer dobbel op de maniere van Botskai ende Gabor.” (1639. nov. 26. Grotius levele N. van Reigersberchnek.). *Hugo de Groot*: Briefwisseling van Hugo Grotius. X. Ed. by B.L. Meulenbroek. Den Haag 1976. 774.

¹⁹⁴ *Hugo Grotius*: Annales et historiae de rebus Belgicis. Amsterdam 1658. Holland kiadása: *Hugo Grotius*: Nederlandsche jaerboeken en historien. Amsterdam 1681.

¹⁹⁵ *Grotius, H.*: Nederlandsche jaerboeken i. m. 542.

¹⁹⁶ *Hugo Grotius*: Annales et histoires des troubles du Pays-Bas. Amsterdam 1662. 594.

európai információhálózatában elfoglalt szerepe és funkciója miatt fontos pozíciót töltött be a kora újkori diplomáciai rendszerben. A Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos ismeretek már 1619 előtt is jelen voltak, Bocskai hatékony külpolitikai reprezentációja, Van Meteren munkája és Haga diplomáciai tevékenysége miatt. A Magyarországról és Erdélyről alkotott kép 1619 utáni változása mégsem egyezett Bethlen és udvara eredeti szándékával: olyan alakot, funkciót és jelentést kapott, amely támogatni és legitimálni tudta a holland külpolitikai stratégiát vagy éppen belpolitikai célokat szolgált a spanyolok elleni háború folytatásának kérdésében. Noha a fejedelem külpolitikája csak részben váltotta be reményeiket, továbbra is úgy gondoltak a magyarokra, mint egy bátor nemzetre, amely a lelkiismereti szabadságért harcol és védi szabadságjogait a Habsburgok zsarnoksága ellen.

POLITIKA ÉS PUBLICISZTIKAI KONTEXTUS

BETHLEN GÁBOR A NÉMET-RÓMAI BIRODALOMBAN KIADOTT NYOMTATVÁNYOKBAN (1619–1622)

G. ETÉNYI NÓRA

A kora újkorban formálódó politikai nyilvánosságot sokféle információs hálózat szőtte át, melyeknek révén olyan kommunikációs tér alakult ki, ahol a közzétett politikai publicisztikákra reflektálni kellett. A korabeli nyugat-európai propagandában Bethlen Gáborról megjelent hírek politikai jelentőségének megértéséhez azt kell megvizsgálni, hogy a nyomtatott információk milyen aktuális nyilvános diskurzusba ágyazódtak be.

Rölapok és röpiratok kölcsönhatása a nyomtatott politikai kommunikációs térben

1622-ben jelent meg az „Extract Anhaltischen Canzley” című nagyméretű, kvalitásos metszettel, húsz versszaknyi verssel és hathasábnyi kísérszöveggel ellátott rölap.¹ Ez a kiadó, kiadási hely és időpont nélkül közzétett katolikus párti rölap magába sűrítette a harmincéves háború politikai propagandájának minden lényeges új vonását. A kiadvány hatalmas mennyiségű aktuális információt mozgósítva, elfogultan, de lényeglátóan és közérthetőségre törekedve értelmezte a szövetségi rendszerben vívott háború sokirányú összefüggéseit.

A kép szerint a kálvinizmus „ördögi szelleme” által befolyásolt hatalmak próbálják vastag láncokkal széttörni a Német-római Birodalom katolikus pilléreit. A metszet meg is jelenítette a katolikus hatalmak fellegvárát, melynek négy bástyáját a címerek teszik egyértelműen azonosíthatóvá, kiemelve a pápaság, a Habsburg császár, a spanyol Habsburgok és a bajor fejedelem meghatározó szerepét. A mozgalmas jelenetből a háború folyamatosan változó erőviszonyai is kirajzolódtak. Középpontban V. Pfalzi Frigyes látható, akinek azonban már elszakadt a lánc, s már el is vesztette a rövid ideig birtokolt cseh koronát. De

¹ „Extract der Anhaltischen Cantzley, das ist Abriss wie der Caluinistische Geist...” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 9268. *Wolfgang Harms – Beate Rattay*: Deutsche illustrierte Flugblätter aus dem Jahrhunderte der Reformation und der Glaubenskämpfe. Coburg 1983; *Peer Schmidt*: Spanische Universalmonarchie oder „deutsche Libertet” das Spanische Imperium in der Propaganda des Dreissigjährigen Krieges Stuttgart, 2001. 92; *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli rölapokon. Kút 6. (2007: 3. sz.) 147–149.

az is kitűnik a képből, hogy újabb szövetségesek léphetnek fel: követek érkeztek a szász választófejedelemségbe és a katolikus Velencébe, akik politikai érdekeikből fakadóan szintén bekapcsolódhatnak a küzdelembe. A szellemes allegória nemcsak az aktuális nemzetközi politikai erőviszonyokról adott látletet, hanem a műveltebb befogadó számára előre jelezte, hogy a fegyveres konfliktus Pfalzi Frigyes veresége ellenére is várhatóan folytatódik. A metszeten karakteres, felismerhető arcképek jelenítették meg Pfalzi Frigyes szövetségeseit, így Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet jellegzetes magyar viseletben és Aegidius Sadeler 1618-20 körül készített arcképére emlékeztető arcvonásokkal.² A metszetet körülölelő rövid versekben a fiktív jelenet szereplői „szólalnak” meg a korabeli politikai pamfletekben is divatos beszélgetésjáték formában, kifejtve érdekeiket, szerepvállalásuk okát. A metszet felirata, a versek utalásai egyértelművé teszik, hogy a röplap a nagy figyelmet kiváltó, mintegy harminc változatban kiadott „Anhaltische Geheime Canzley” című röpiratsorozat alapján készült.³ Az eredeti több száz oldalas kiadványt Miksa bajor fejedelem kancellárja szerkesztette a Prága elfoglalásakor Anhalti Keresztély pfalzi kancellártól zsákmányolt hivatalos diplomáciai iratok, jegyzőkönyvek alapján.

A harmincéves háború alatt a többféle és akár ellentétes érdekű hatalom által is elérhető „köz” véleménye előtt a hatalmaknak egyre magasabb színvonalú érvekkel kellett biztosítaniuk a dominanciájukat nemcsak egy adott területen, hanem a szövetségrendszerekben vívott háború miatt szélesedő térben is.⁴ Ehhez amellet, hogy nagy volumenű, rendszeres és széleskörű hírterjesztést kellett biztosítani,⁵ érdemi információkat is közzé kellett tenni nemcsak a hadszínterekről, hanem a diplomácia és politikai döntések világából is. A nyomtatott újságok olvasói is nagyobb hírértékű információkat igényeltek, melyek révén értelmezni tudták az eseményeket. A hatalom, a döntéshozó elit nyomtatott újságokhoz fűződő viszonya is megváltozott. Bár a sokközpontú, folyamatos és nyilvános hírközlés több vonatkozásban veszélyeztette a „hatalomgyakorlás titkát”,

² *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Bethlen Gábor metszet-arcképei. (Kelet-nyugati stíluskapcsolatok a XVII. századi portrégrafikában.) *Folia Historica* 8. (1980) 33–53.

³ „Fürstl. Anhaltische geheimbl Canzley: Dass ist Gegrünthe anzaig verdechten, unteutschen nachtheiligen Consilien, anschläg und practicken, welch der Correspondierenden Union Häupter und Directores in der Böhmisch Unruhe...”. *Reinhold Koser*: Der Kanzleistreit: ein Beitrag zur Queelenkunde der Geschichte der dreissigjährigen Krieg. Halle 1874; *Almási Gábor*: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. Lásd a kötet tanulmányaként.

⁴ A jelenségről magyarországi röpirat irodalom vonatkozásában lásd *R. Várkonyi Ágnes* tanulmányát ebben a kötetben.

⁵ *Wolfgang Behringer*: Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit. Göttingen 2003.

a politikai, gazdasági és kulturális elit elfogadta és egyre kifinomultabban használta a sajtótermékeket a propaganda és a reprezentáció eszközeként.⁶ A politikai propaganda nyomtatott eszköztárába is beépültek a hatalomgyakorlás titkos világába bevezető diplomáciai iratok, melyek nem az adott uralkodó hivatalosan kiadott pátensei, nyílt levelei, hanem az ellenfél által közzétett, „leleplező”, valós, fiktív vagy éppen kompromittáló módon szerkesztett diplomáciai levelezése. Az „Extract Anhaltischen Canzley” rölap hosszú címében szintén kitért a Német-római Birodalom érdekeivel szembeforduló „titkos tanács” leleplezésére, s képileg is megjelenítette a fontos szereplőket, Johann Albin Schlick grófot, akik a szász fejedelemhez küldtek követnek, Christoph von Dohnát, aki a Velencével folyó tárgyalásokat vezette, Ludwig Camerariust, Matthias Graf von Thurnt, s a jelentős hadvezért, Jägerndorf herceget, János Györgyöt.

A rölap legfontosabb újdonsága az a gesztus, amint a döntéshozó elitnek szánt vaskos, információkkal túlsúlyolt röpiratok tartalmát egy közérthető politikai szimbólumban foglalta össze. A metszet fölötti felirat hirdette is, hogy: „Amit művelt ember az írás által ért meg, a közember a képek révén”,⁷ kissé átalakítva a sokat idézett középkori szentenciát: „Ami a tudósnak a könyv, az olvasni nem tudónak a kép”. A különbségtétel fontos változásra hívja fel a figyelmet. A metszet az olvasni tudók számára is lényeges információkat tett közzé,⁸ mégis alapvető szándéka volt a közérthetőségre való törekvés, minél szélesebb társadalmi réteget bevonni a politikai nyilvánosság táguló világába. A kora újkori mentalitásbeli változások egyik meghatározó jelensége a „közemberek” számára is hozzáférhető információ mennyiségének és minőségének robbanásszerű növekedése.⁹

⁶ Lucien Hölscher: *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart 1979.

⁷ „Was Glerte durch die Schrifft verstahn, Das lehrt das Gemähl den gemeinen Man”.

⁸ Michael Schilling: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen 1990; Wolfgang Harms – Michael Schilling: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart 2008.

⁹ Volker Bauer – Holger Böning (Hrsg.): *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Bremen, 2011; Johannes Arndt – Esther-Beate Körber (Hrsg.): *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)* Göttingen 2010; Werner Faulstich: *Die Geschichte der Medien. Medien zwischen Herrschaft und Revolte: die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700.)* Göttingen 1998; Asa Briggs – Peter Burke: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Bp. 2004. 15–99; Holger Böning: *Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne*. In: *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Johannes Burkhardt – Christine Werkstetter. München 2005.

A röplap egyes változataihoz egy hosszú szöveges rész tartozik, mely arra a – nem könnyű, és nem is túl sikeres – feladatra vállalkozik, hogy rímes-verses formában leegyszerűsítve is összefoglalja az eredeti hosszú gazdasági számításokkal, diplomáciai és jogi kifejezésekkel, érvekkel alátámasztott értekezést. A hírek, információk befogadásának – a képi és verses összegzéseknek köszönhető – felgyorsulása mellett a befolyásolási szándék is egyértelműbb és intenzívebb lett. Az így létrejött szövegnek az egyik legfontosabb tényezőjévé Bethlen Gábor vált, aki azonban az összegzés szerint a török szövetség veszélyét jelenti a „Kálvinista Unió” tagjainak.¹⁰ A szövetségrendszerekben vívott háborúk időszakában a véleményalkotás irányítása már nem fogható össze egy hatalmi központban. A szövetségesek – érdekeik egyezéséig – növelték is egymás politikai súlyát, de az ellenpropaganda is érintette a szövetségesek mindegyikét. Bethlen Gábor helyezte e vonatkozásban speciális, mert a Habsburg-párti, katolikus propaganda által gondosan felépített és hangsúlyozott törökösség vádjá alapvető normasértés, ami a szövetségesek számára is kényes kérdés. Míg az eredeti 150 oldalas „Anhaltische Geheime Canzley” című röpiratban nem dominált Bethlen török politikája, addig a rövidített, leegyszerűsített változatokban¹¹ már hangsúlyosan szerepeltek Bethlen Gábornak Iszkender pasával kiépült kapcsolatai,¹² trónra kerülésének körülményei, Lipppa 1616-os átadása a töröknek.

A röplapra vetített változatban azonban elsősorban nem a „törökösség” vádjá szerepelt,¹³ hanem azoknak a korábban megjelent röplapoknak a hatása érhető tetten, melyeken Bethlen Gábor is a protestáns unió tagjaként jelent meg. „A kálvinista Unió félresikerült születése”¹⁴ című röplapon Bethlen Gábor erdélyi

¹⁰ Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028–1060; legújabban: Papp Sándor: Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta (1619–1621). Századok 145. (2011) 915–973; Almási G.: Bethlen i. m.

¹¹ „Geheime Instruction und Erinnerung auss Französischer, Engelländischer und Holländischer geschöpffte Regierkunst.” 1620; Almási G.: Bethlen i. m.

¹² Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok 145. (2011) 975–995.

¹³ „Trehwertz Warnung An die ganze eerthe Christenheit das man sich in gegenwertiger Zeit für den ein schleichenden Türkischen Bluthundt wol vorzusehen hat...”; „Türkischer Bethlehem und Mahometischer Gabor, An alle fromme, Christliche, unnd Trehwertzige so wol Hoch als Niederdeutsche zur Warnung an tag geben und auffs Kupffer bracht” 1621. John Roger Paas: The German Political Broadsheet 1600–1700. Wiesbaden 1985–2013. 375. P-823; Varsányi K.: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 164–165. Bethlen a metszeten turbánnal szerepel, a szövegrész kezdő sorai pedig azzal vádolják a fejedelmet, hogy törökké lett. E vád önálló ábrázolásként ez a röplap ismert, de a magyar nyelvű röpiratokban is felbukkanó híresztelés német nyomtatványokban is szerepel. Vö.: R. Várkonyi Ágnes tanulmányával ebben a kötetben.

¹⁴ „Der Union Missgebur” Paas, J. R.: The German Political i. m. 3. 330. A metszet valószínűleg Lucas Kilian portréja alapján készült. Varsányi K.: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 150.

fejedelemről karakteres, felismerhető arcképet közöltek. Egy 1620-ra datálható, a cseh jezsuiták visszatérési kísérletét kigúnyoló, protestáns érdekeket megjelenítő kiadvány¹⁵ tizenegy képben, színpadi művekhez hasonlóan,¹⁶ sokszereplős jelenetben mutatta be a jezsuiták nemzetközi politikai befolyását, melynek ellensúlyozásában a török szövetségben fellépő Bethlen Gábornak is jelentős befolyása van.

Az „Elgondolkodtató titka egy már beteljesedett, mégis jövődöbeli próféciának” című röplapon a Krisztus oltalma alatt álló, elszenderedett II. Ferdinánd álma látható.¹⁷ II. Ferdinánd cseh királyságát fenyegető veszélyeket, s ezzel együtt egy nagyobb hatalmi átrendeződés lehetőségét bemutató röplap bonyolult emblémái, latin nyelvű utalásai csak a művelt elit számára voltak érthetőek, ezért 26 pontos német nyelvű kommentárral is értelmezték azokat. Az egyértelműen császárpárti kiadvány is érzékeltette az Erdélyi Fejedelemség, illetve Bethlen Gábor szerepének jelentőségét a Német-római Birodalom hatalmi erőviszonyainak átrendeződésében. II. Ferdinánd cseh királyságbeli hatalmának megingását egy hasonló, ám meglepően profán allegóriában, a Gecsemáné kertben elszunnyadó szövetségeseivel ábrázolta a rövid verssel, kiadási hely nélkül közzétett röplap, mely Pfalzi Frigyeszt Júdásként, Bethlen Gábort török szövetségben ábrázolta.

A nemzetközi erőviszonyokat elemző jelenetek már nem a felekezeti ellentétekkel legitimálták a konfliktusokat, hanem a nyilvánosság előtt is az államérdekből vezették le a szövetségek kialakulását.¹⁸ A harmincéves háború propagandájában nagy számban jelentek meg jezsuita-ellenes röpiratok.¹⁹ A Német-római

¹⁵ „Böhmischer Jesuiten Kehrauss und Tetsche Weck Uhr: Wunderliche Geheimnussen und nachdenkliche Propheceyungen von dem jetzigen Zustand dess Römisch Reichs...” *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 144–147; *Michael Niemetz*: Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie. Regensburg 2008. 97. 335.

¹⁶ Egyes változatokban a cím is egyértelművé teszi a Theatrum Mundi és a beszélgetéssjátékok közötti értelmezési párhuzamot. „Böhmischer Unrüh Schauspiel in welchem eine artliche und eigentliche Transfiguratio und aller deren Handlungen...” (1619) *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 348.

¹⁷ „Denkwürdiges Geheimnus” *Wolfgang Harms*: Deutsche illustrierte Flugblätter des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Tübingen 1985. II. 161.; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. P-561; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 142–144.

¹⁸ *Silvia Serena Tschopp*: Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreissigjährigen Krieges. Pro- und antischedische Propaganda in Deutschland 1628–1635. (Mikrokosmos 29.) Frankfurt am Main 1991; *Heinz Schilling*: Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen 2.) Paderborn – München – Wien – Zürich 2007. 507–526.

¹⁹ *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 78–116; *Robert Bireley*: Jesuiten und der Heilige Krieg 1615–1635. In: Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als Politischer Faktor im europäischen

Birodalomban a protestáns politikai reprezentációban is jelentős szerepet játszott a felekezeti összetartozás-tudat, különösen az 1617. évi jubileumi évet követően.²⁰ Míg 1568 és 1618 között a rölapokon azonos arányban szerepeltek a politikai és felekezeti satírák, addig 1618 és 1624 között a vallási témájú gúnyszerzőkhöz képest négyszeresére nőtt a politikai képsatírák aránya.²¹ Augsburgi kiadók tevékenysége kapcsán az is kimutatható, hogy nyomtatványaik száma 1619–1622 között a korábbi évekhez képest másfélszeresére nőtt.²² A katolikus és protestáns propagandában még a sajtóműfajok használatában is érzékelhető különbség. A protestánsok periodikákban, hetilapokban tájékoztattak, a katolikusok inkább alkalmoszerűen, de magas rangú tisztek, udvari méltóságok jelentései alapján.²³ A gyors reagálású és a hosszú távon is ható propaganda erőnyeit együttesen birtokló rölapokat mindkét oldal hatékonyan használta.

A harmincéves háború időszakára a politikai nyilvánosság elérésének és befolyásolásának óriási gazdasági, stratégiai, politikai és katonai tétje lett.²⁴ Az uralkodói udvarok mellett egyre nagyobb jelentőségűvé vált a művelt városi döntéshozó politikai, gazdasági és kulturális elit által alkotott nyilvánosság elérése.²⁵ A soktényezős, sokközpontú propaganda jelentősen növelte az uralkodói udvarokhoz szorosan nem kötődő, alapvetően városi politikai, gazdasági és kulturális elit szerepét a véleményalkotásban. A városi elit fontos tényező volt a lokális véleményalkotás irányításában, de lényeges szerepe volt a híráramlás gazdasági hátterének biztosításában, üzleti működtetésében hírközlítőként és hírfogyasztóként is. A harmincéves háború alatt gúnyszerzők sora ítélte el a kor-

Mächtesystem um 1600. Hrsg. von Heinz Schilling. (Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien 70.) München 2007. 87–100.

²⁰ *Johannes Burkhardt*: Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617. Stuttgart 2002; *Wolfgang Harms*: Kampf- und Kriegsbereitschaft in heilgeschichtlichen Bezügen auf illustrierten Flugblättern von etwa 1570 bis 1632. In: *Konfessioneller Fundamentalismus*. i. m. 47–63.

²¹ *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 209.

²² *Hans-Jörg Künast*: Konfessionalität und Buchdruck in Augsburg 1600–1700. In: *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 24 (1997: 1. sz.) 103–119.

²³ *Göran Rystad*: Kriegsnachrichten und Propaganda während des dreissigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen gedruckten Kriegsberichten. Lund 1960. 212.

²⁴ *Horst Lademacher – Simon Groenveld* (Hrsg.): Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Freiden in Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648. Münster 1998.

²⁵ *Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich* (Hrsg.): Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien. Berlin 2008; *Esther-Beate Körber*: Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1625 bis 1618. Berlin – New York 1998.

szak híréhségét,²⁶ de a képes műfajok tanították is a nyomtatott információkkal való együttélést. Egy 1620-ban kiadott röplap követendő példaként mutatta be a szántóföldön dolgozó parasztembert, aki kívül maradt a városi politikai kríziseken.²⁷ E röplap német verse a közélet iránt nyitott köz-embereket intette távolságtartásra, a latin szöveg viszont Vergilius Aeneisét idézte a falovat megtaláló trójaiak vitájáról és a közös döntéshozás felelősségéről.

A nyilvánosság növekvő politikai jelentősége a nyomtatott sajtótermékek ön-reprezentációjában is érzékelhető, egyszerre jelezve a híráradatban rejlő lehetőségeket és veszélyeket. A nyomtatott újságműfajok önreflexiója is érzékelteti a korszak nagy élményét, a nyilvánosság növekvő politikai szerepét. A Német-római Birodalomban a szembenálló felek kölcsönösen jól ismerték és ugyanazon a politikai szintéren hasonló módon használták a propaganda eszköztárát. A harmincéves háború folyamán 1619–1622 valamint 1630–1631 között a legintenzívebb a propaganda, jórészt a katonai és politikai erőviszonyok gyors és radikális változása miatt, de látványosan megemelkedett a politikai gúnyképek száma is, Pfalzi Frigyes, majd pedig Gusztáv Adolf személyére koncentrálna.²⁸ Egy császárhű, katolikus röplap fiktív jelenetében egy „újságíró” és vitapartnere korábban megjelent röplapokat értékelve összegezte az 1619–1622 közötti változásokat.²⁹ A röplap képanyaga és a fiktív beszélgetés újra felidézte, értelmezte és egységgé formálta a korábban külön-külön röplapon megjelent gúnyképeket, szatírákat. A szöveg csak ritkán említette a kiadványok eredeti címét, a „képcitációk” azonban pontosságra törekedve mutatták be újfent az eredeti képeket. A szellemes gúnyképekhez néhány versszakos gúnyversek és hosszú több hasábnyi verses összegzések is tartoztak. A korban szintén nagy népszerűségnek örvendő, közérthető és megjegyezhető, bár heterogén színvonalú népekekre

²⁶ „Der Sih dich für” *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 128. 391; *R. Várkonyi Ágnes*: Információrobbanás a kora újkorban (XVI–XVIII. század). Előadás, 2012. május 9. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Kar.

²⁷ „Currus Cursus Mundi, Der Welt Lauff,” „Scinditur incertus studia in contraria mundus” *Kunstsammlung Veste Coburg XIII.* 443,65. Coburgi kutatásaimat DAAD-ösztöndj segítette, amelyet ezúton is köszönök.

²⁸ *Vö: Paas, J. R.*: The German Political i. m.; *Rystad, G.*: Kriegsnachrichten i. m.; *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. *Sic Itur ad Astra* 17. (2005: 1–2. sz.) 169–224.

²⁹ „Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher” *Mirjam Bohatcová*: Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke von Anfang des Dreissigjährigen Krieges. Prag, 1966. 85; *Der Winterkönig. Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz.* Katalog zur Bayerischen Landesausstellung. Hrsg. von Peter Wolf et al. Amberg 2003. (A továbbiakban: Winterkönig) 316–336.

nem utaltak vissza.³⁰ A kép a korábban érvekkel, magyarázatokkal kialakított értékítéletet képviselte. A „képi pamfletok” szorosan kapcsolódtak a politikai publicisztika más műfajaihoz, mert a korábban részletesen kifejtett érveket hosszú távon megjegyezhető látványos politikai allegóriákban összegezték, melyek a műveltebb befogadó közönség befolyásolására is alkalmasak voltak.³¹

A Pfalzi Frigyesről készült egyes gúnyképek többféle változatban is népszerűek voltak, de a hatalmának megrendülését és elvesztését legtalálóbban bemutató politikai satírák konkrétan azonosíthatóak. A tizennégy kis kép felidézte a „téli királyról”, hogy félrevezették a vak jósok,³² nem jó kertészként gazdálkodott,³³ rossz vadász volt,³⁴ az udvari szakácsa is kigúnyolta,³⁵ mert új-királyi ünnepel,³⁶ nagy lakomákkal gyorsan felélte, egy tél alatt tönkretette a prágai udvart. A röplapon nincs évszám, de egyértelmű, hogy Pfalzi Frigyes már elvesztette cseh királyságát, emigrációba kényszerült, így már szövetségeseinél is hiába keresi a hírnök,³⁷ vezeklésként pedig bolyongani kényszerül³⁸ – bűnei miatt, melyek alól

³⁰ *Leffler Béla*: Magyar vonatkozású német népénekek, 1556–1697. Századok 45. (1911) 347–359; *Kristóf György*: Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében. Protestáns Szemle 39. (1930) 521–545; *Deutsche Lieder auf den Winterkönig*. Hrsg. von Rudolf Wolkan. Prag 1898.

³¹ *Wolfgang Harms*: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit. In: *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* Hrsg. von Franz Bosbach. Köln – Weimar – Wien 1992; *Schilling, M.*: Bildpublizistik i. m.

³² A röplap 1. kis képe: „Die drei Blinden auss Böhmen”.

³³ A röplapon 12. kép „Dess Pfalzgraf Scharwerch bey den Staden, Da er gefressn den Osterfladen, Und jezt durch seinen newen Orden, Der Staden Underthan ist worden.” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 84. A hatalmát veszített, emigrációba kényszerült Pfalzi Frigyesről készült röplapon szintén több jelent látható, melyek további, korábban már külön is kiadott nyolc különböző gúnyképre utalnak.

³⁴ A röplap 5. képe „Ein new Jagerlied, von dem gewesenen Churfürsten Pfalzgraf Friedrich zu Heydelberg und auffgeworffnen aber nunmer verjagten König in Böheimb 1621.” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 67. *Harms, W.*: Deutsche illustrierte Flugblätter i. m. II. 185; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. P-659.

³⁵ A röplapon 3. jelű kép „Pragischer Hofe Koch Vom Wintermonat Im Jahr 1620”. *Harms, W.*: Deutsche illustrierte Flugblätter i. m. IV. 158–159; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 154–156.

³⁶ „Newes KönigFest” *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 170–172; *Michael Schilling*: Medienspezifische Modellierung politischer Ereignisse auf Flugblättern des dreissigjährigen Krieges. In: *Wolfgang Harms – Michael Schilling*: Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte. Stuttgart 2008. 283–288.

³⁷ A röplap 9. jelenete: „Post Bott. Getruckt im Jahr 1621.” *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 3. 205; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 156; más változatban: „Abgesandter Postbott, so den verlohrenen Pfalzgraffen umbherr in allen Landen suhet.” Winterkönig 320.

³⁸ A röplap 10. jelenete: „Der Pfälztisch Bilgram oder Walfarter” *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 3. P-55.

eddig Abraham Scultetus mentette fel.³⁹ Az összegzés több állatszimbólumra építő gúnyképet is újraközölt. Látható az alvó oroszlán, melyet a császári csapatok hadvezére, Ambrogio Spinola – a nevére utaló szójátékként – pókként hálót fonva nem hagy nyugodni, de megjelent a bajor medvével folytatott küzdelme is.⁴⁰ Az oroszlán körül döngicsélő „szeszélyes spanyol bogarak” képe is egy külön kiadott röplapra utal, amint a szöveg is egyértelművé teszi.⁴¹ Szintén több korábbi röplapon jelent meg Pfalzi Frigyes majmocskaként, aki csak utánozza az uralkodás művészetét.⁴² A gondosan felépített politikai szimbólumok érthetően és megjegyezhetően közvetítették az értékítéletet, hogy Pfalzi Frigyes nem alkalmas a cseh királyi címre.⁴³

Az egy adott területet elérő többféle, ellentétes érdekű propaganda miatt különösen fontossá vált a felgyülemlett információk értelmezése, utólagos logikus rendbe állítása, a győztes érdekei szerinti összegzése. Ezt a célt szolgálta Pfalzi Frigyes Német-római Birodalomban korábban gondosan felépített uralkodói imázsának a lerombolása.⁴⁴ A Pfalzi és a cseh címerállatokra való utalással Pfalzi Frigyeset protestáns propagandában is oroszlán, a rendíthetetlen uralkodó hatalom tradicionális szimbóluma jelképezte. Pfalzi Frigyes és felesége 1619. november 4-i valamint három nappal későbbi koronázásáról kiadott röplap nem is magát a koronázási ceremóniát mutatta be, hanem négy oroszlán összefogását, a pfalzi és a cseh mellett az angol és holland is látható utalva arra, hogy Erzsébet, I. Jakab angol király lánya. A háttérben az egyházi legitimitációt hangsúlyozva Luther, Kálvin és Husz látható.⁴⁵

³⁹ A röplap 8. képe „Des gwesten Pfaltzgraf offne schuldt. Wie ihn Schultetus lehrt Gedult” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 68; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 3. P-762.

⁴⁰ A röplap 7. képe „Gehaime Andeutung über den vermainten König. Gedruckt im Jahr 1621.” *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 345. A röplapnak több változata is van csak latin szöveggel, „Aenigma pseudo-basilicon” címmel, valamint német és latin verseket egyaránt tartalmazó változat: *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 55.

⁴¹ A röplap 6. képe „Spannische Mucken” *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 358.

⁴² „Ein rechtes Affenspiel, gehalten im Königreich Böheimb. Von dem Jungen Affen von Heidelberg. Gedruckt im Jahr 1621.” Winterkönig 320.

⁴³ *Jana Hubková*: Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der Böhmisches Frage in den Jahren 1619–1632. In: Uő: Frídřich Falcký v zrcadle letákově publicistiky. Praha 2010. 437–468.

⁴⁴ *Andrew L. Thomas*: A House Divided. Wittelsbach Confessional Court Cultures in the Holy Roman Empire 1550–1650. (Studies in Medieval and Reformation Tradition) Leiden – Boston 2010. 225–250, 275–277.

⁴⁵ „Currier Mit guter und tröstlicher neuen zeitung vor das berübte Königreich Böhmen, Marggraff umb Mahren.. den Novemb. Anno 1619.” *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 341; *Schilling, H.*: Konfessionalisierung und Staatsinteressen i. m. 510–512.

A protestáns propaganda szintén összegezte Pfalzi Frigyes 1618 és 1620 közötti uralkodásának történetét. A széles körben terjeszthető, bár igen kvalitásos, drága metszettel megjelent röplap egy fiktív diadalkapun örökítette meg Pfalzi Frigyes küzdelmét,⁴⁶ beleszöve a közismert jóslatot a protestánsok védelmezőjeként megjelent „Észak Oroszlánjáról”.⁴⁷ Erre az apokaliptikus legitimációra a háború újabb szakaszában már Gusztáv Adolf svéd király propagandája épített.⁴⁸

Az aktuális eseményekkel foglalkozó nyomtatványok sokoldalúan ágyazódtak be a korabeli politikai diskurzusba. Az egymásra visszautaló röpiratok, pamfletek mellett a sorozatként kiadott röplapok is érzékeltetik, hogy standardizálódó befogadó közönséggel számolnak. Több felvonásban, de gondos egymásra utalással, a címerállatok képével, a sas és az oroszlán versengéseként jelenítette meg a cseh korona megszerzéséért vívott küzdelmet egy igényes metszetekkel kivitelezett röplapsorozat. A metszetek középpontjában az uralkodói hatalom és felelősség – e korban igen népszerű -- szimbóluma, a „hatalom oszlopa” látható. Bár a röplapok kiadásának sorrendje nem állapítható meg egyértelműen, az bizonyos, hogy befolyásoló szerepük akkor a legintenzívebb, ha minden változata eléri ugyanazt a befogadó közönséget. Az elsőként – de szintén a prágai kivégzések után – megjelent röplap a hatalom oszlopán található cseh koronáért folytatott versenyfutást örökítette meg, melyben az oroszánt és a sast is szövetségesek segítik, így Pfalzi Frigyes oldalán Bethlen Gábor is látható.⁴⁹ A következő röplap már azt hirdette, hogy az oroszán és a sas küzdelmében végül a sas triumfál,⁵⁰ de a harmadik változat szerint utóbbinak továbbra is éberem kell őrködnie a hatalom oszlopának szilárd birtoklása érdekében, mert a ravasz rókaként megjelenített Bethlen Gábor vezetésével és újabb támogatókkal, szintén állatszimbólumokkal ábrázolt angol és holland szövetségesekkel veszélyezteti a császári sast.⁵¹ Egy szintén 1621-ben közzétett röplapon az emigrációban álomba szenderedett oroszánpár, Pfalzi Frigyes és felesége látható, akit korábbi angol, holland támogatói, Bethlen Gábor és hadvezérei, Peter Ernst II. Mansfeld és

⁴⁶ „Imperii Proceres Heroice Corcia Leonus Magnanimae Radij Teutoniae Faces Quae Generae proquaviqua olim fecere Parentes...”

⁴⁷ „Prognosticon. Das ist, Propheceyung welche vor 462. Jahren, newlich im Jahr Christi 1158 zur zeit des Grossmütigen Keyseris Friderici Barbarossae prognosticirt und Propheceyet worden, und sich auff gegenwertige und folgende zeit erstrecket” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 38.

⁴⁸ *Carlos Gilly*: „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. Politikai, vallásos és chaliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. In: *Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Balázs tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged 1997. 103–110.

⁴⁹ „Dess Adlers und Löwen kampff” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 116.

⁵⁰ „Triumphirender Adler” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 117.

⁵¹ „Wachender Adler” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 119.

Jägerndorf sem tudnak újra bekapcsolni a politikai életbe.⁵² A sas és az oroszlán küzdelmének szimbóluma aktualizált jelentéssel standardizálódott a politikai nyilvánosság előtt. Más sajtóműfajokban is feltűnt, így metszet nélküli, néhány oldalas olcsó változatát is közzétették.⁵³ A sas és oroszlán küzdelme nehezen értelmezhető emblémákkal túlsúlyolt, 29 magyarázattal értelmezett röplapon is megjelent közérthető utalásként a fontos politikai előzményekre.⁵⁴ Az 1623-ban kiadott röplapon három emblematikus családfával ábrázolták, miként kapta meg a pfalzi választójogot Miksa bajor fejedelem.

Már nem folytatásokban, hanem egy képben összegezte a Német-római Birodalomban és a Cseh Királyságban bekövetkezett hatalmi változásokat az a röplap, mely a forgandó szerencsekerék szimbólumával érzékeltette a politikai fordulat jelentőségét.⁵⁵ Az 1620–21-ben kiadott császárpárti röplapon a Kronosz által a cseh királyság körül hajtott szerencsekeréken kezdetben a pfalzi oroszlán kerekedett felül, de a küzdelem végül a sas győelmét hozta.⁵⁶

A forgandó szerencse, a hirtelen, végzetszerűen bekövetkező bukást hozó Occasio és a virtusból fakadó változást eredményező Fortuna a korszak egyik legpopulárisabb szimbóluma, mely sorsvető könyvecskékben, kalendáriumokban is rendszeresen szerepelt.⁵⁷ A döntéshozó és kulturális elit minden részletében és jelentésrétegében értette, s politikai allegóriaként értelmezte az utalásokat konkrét krízisek, változások kapcsán; a kevésbé művelt befogadó réteg

⁵² „Schlaffender Löw” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 166. 118.; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 412. P-861.

⁵³ Thurn und Taxis Archiv Regensburg Häberlinsammlung. Hab 15/35. „Historische Beschreibung Dess jezigen unwesens in Deutschland. Darinnen beschreiben wird, wie ein Adler und ein Löw mitendander streiten, in wehrenden Streit aber kämot der Adler zu Hülf ein stracker Beer...” In 1621.

⁵⁴ „Emblematische Beschreibung des Edlen Oesterreichen Stamms und dessen Widerwertigkeiten” *Harms, W.*: Deutsche illustrierte Flugblätter i. m. II. 302; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. P-917; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 162.

⁵⁵ „Erstlich wolgedeutet Böhmisches Glücks und Unglücks Raht, hernach in Radt, soch mit der That schad und unraht Wesen” A metszet felirata: Allhier sih an Bemisch Glück A Es hebt auff B und wirfft wider zurück C. *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 57.

⁵⁶ „Erstlich wolgedeutet Böhmisches Glücks und Unglücks Raht, hernach in Radt, doch mit der That schad und unraht Wesen.” *Bohatcová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. 57. „Alhier sih an das Bemisc Glück, A, Es hebt auff B und wirfft wieder zurück C”.

⁵⁷ *Arthur Henkel – Albrecht Schöne* (Hrsg.): *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* Stuttgart – Weimar 1996. 1796–1811; *Cesare Ripa*: *Iconologia.* Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Sajó Tamás. Bp. 1997. 214–217; *Knapp Éva*: *Emblematikus költészet? Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio versében.* In: *Uő: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez* Bp. 2003. 119–158.

a szimbolikus jelentést, a fordulópont jelentőségét ismerhette fel.⁵⁸ A harmincéves háború kezdetén profánabb értelmezései is megjelentek. II. Ferdinánd császár uralkodói legitimitását reprezentálta, s az általa birtokolt koronák egymást erősítő szerepét fogalmazta meg képileg is egy latin nyelvű röplap 1620-ban.⁵⁹ Pfalzi Frigyes rövid cseh királyságát gúnyrajzokon keresztül interpretálta a katolikus propaganda: Frigyesnek pfalzi választófejedelemként emelkedett a politikai csillaga, de cseh királyként gyorsan eltűnt a hatalom csúcsáról, s koronáját veszítve a tengerbe zuhant, ahonnan holland rokonai halászták ki. A röplap szerint a kerék gyors mozgását, Pfalzi Frigyes vesztét, tanácsadói: heidelbergi udvari prédikátora, Abraham Scultetus és Ludwig Camerarius okozták.⁶⁰ Egy protestáns röplap viszont a katolikus egyház támaszainak csökkenő politikai súlyát mutatta be a továbbforgó szerencsekerékkel.⁶¹

A harmincéves háború erőviszonyainak fordulatait, egy adott terület feletti uralomváltást, és az új nagyhatalmak bekapcsolódása miatt az erőviszonyokban bekövetkező fordulatot is megjelenítették a továbbblendülő szerencsekerék szimbólumával. Gusztáv Adolf fellépését, a sikeres svéd offenzívát, az új szövetségi viszonyok kialakítását a legitimációteremtés érdekében a svéd propaganda tudatosan építette rá Pfalzi Frigyes küzdelmének tradíciójára. A politika szerencsekerékét röplapokon 1630 körül újfent közzétették a „Német-római Birodalom világórájaként”.⁶² Ez a röplap nem leegyszerűsítve, hanem többszörös szimbólumrendszert alkotva értelmezte az újabb fordulatot az 1631. szeptember 17-i breitenfeldi csata után. A csak rövid magyarázatokkal ellátott metszet a nagy háború kezdetét jósló próféciaként utalt vissza az 1618-as üstökösre, melyet egy 1630-ban bekövetkezett napfogyatkozással állított párhuzamba.

⁵⁸ Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 18–19.

⁵⁹ „Rota Fortunae Regia in Auspicatum In Austriam Ab Augustissima Inauguratione Francofurdiana Reditum, Coronam et Insignia Regni Tum Electionem in invictissimum et Gloriosissimum Romanorum Imperatorem semper Augustum assumptis... 1620.” VD17 1:091855E; Bohatcová, M.: Irrgarten der Schicksale i. m. 1966. 24; Paas, J. R.: The German Political i. m. P-489; Harms, W.: Deutsche illustrierte Flugblätter i. m. II. 162.

⁶⁰ „Dess gwesten Pfalzgrafem Glück und Unglück”. Winterkönig 12–15.

⁶¹ Römisch Cathol. Wunderseltzames Glücks-Rad, auch wahre Abcontrafactur des Antichristischen Bapsthumbs 1620, VD17 23: 244742W; Niemetz, M.: Antijesuitische i. m. 318–319.

⁶² „Dess Römischen Reichs Grosse Welt Uhr”, VD17 12669127A; Harms, W.: Deutsche illustrierte Flugblätter i. m. 385; John Roger Paas: The Changing Image of Gustavus Adolphus on German Broadsheets 1630–1633. In: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 59. (1999) 226–228; Niemetz, M.: Antijesuitische i. m. 389.

A röplap politikai programja a protestáns apokaliptikus próféciákra építve⁶³ a pfalzi választófejedelem korábbi fellépését is mitizálva új korszakként Gusztáv Adolf svéd uralkodó sorsfordító szerepét hirdette, sokféle időszemléletet sűrítve.⁶⁴ A világra középpontjában a hatalom oszlopa, tornya látható, melyben a választófejedelmek mérlegelik egy új szövetségekötés lehetőségét és veszélyét. A fiktív jelenetben a választófejedelmek útkeresését a pápa, az angol király, a hollandok és a jezsuiták kísérték figyelemmel, érzékeltetve a hatalmi átrendeződés nemzetközi hatását.

Számos korabeli gyűjtemény bizonyítja, hogy a kortársak milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a közérthető nyomtatott sajtóműfajoknak, így a véleménybefolyásolásra leginkább alkalmas röplapoknak. Dél-német nyomdaközpontok polgárai szívesen díszítették röplapok nagyméretű metszeteivel magánházaikat is. A közügyek iránt érdeklődő városi polgár nyomtatott információhoz való viszonyát korabeli kéziratos városi krónikák is tükrözik. Városi polgárok is gyűjtötték a korabeli eseményeket, különlegességeket ábrázoló grafikákat, metszeteket.⁶⁵ Délnémet birodalmi városok krónikaiban a kéziratos feljegyzések mellé nyomtatványokat is mellékeltek.⁶⁶

Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt kéziratos hírgyűjtemény is több korabeli nyomtatott kiadványt tartalmaz.⁶⁷ A kéziratos újságygyűjteménybe nemcsak

⁶³ Gilly, C.: „Észak Oroszlánja” i. m. 103–110; Viskolcz Noémi: Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. In: A harmincéves háború prófétái és chiliasztái I. Tanulmányok. Szerk. Juhász Levente – Viskolcz Noémi. Szeged 2003. 80.

⁶⁴ Reinart Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main 1979; Ács Pál: Az idő ósága – Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2002; Trencsényi Balázs: Államrezon – állam nélkül. In: Uő: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Bp. 2007. 136–150.

⁶⁵ Hans-Jörg Künast: Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger. In: Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit. Hrsg. von John Roger Paas. Augsburg 2001; Helga Meise: Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606) In: Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europe (1500–1800). Ed. by Gerhild Scholz Williams – William Layher. (Daphnis 37: 1–2.) Amsterdam – New York 2008. 153–177.

⁶⁶ Benedikt Mauer: Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdiener Paul Hector Mair. In: Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Franz Mauelshagen – Benedikt Mauer. (Documenta Augustana 5.) Augsburg 2000. 107–132; Silvia Serena Tschopp: Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronick des Georg Kölderer. In: Consuming News i. m. 33–78.

⁶⁷ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. Bd. W 57 Band 1–5. Ezúton is köszönöm Fazekas István bécsi levéltári delegátus szíves segítségét.

II. Ferdinánd és Pfalzi Frigyes által kiadott pátensek kerültek be nyomtatványként,⁶⁸ hanem metszetekkel illusztrált rölapok is. A legkorábbi nyomtatványok közvetlen hatalmi reprezentációra utaltak, II. Mátyás temetéséről⁶⁹ mellékeltek szép kivitelezésű színezett metszettel ellátott rölapot. Az 1618 utáni időszakban a kéziratok hírek között látványosan megemelkedett a nyomtatványok száma, jelezve, hogy annak is jelentős politikai vonatkozása, információtartalma van, hogy milyen nyomtatványok, metszetekkel illusztrált rölapok, politikai pamfletek forognak közkézen. A Fugger-Zeitungen kéziratok hírei között is nagy számban maradtak fent korabeli kézzel írt pasquillusok, politikai gúnyversek.⁷⁰ A harmincéves háború bécsi kéziratok újságai között – bár szintén vannak kéziratok másolatban gúnyversek és szórakoztató satirikus dialógusok, beszélgetésszínházok – döntő többségében nyomtatványként mellékeltek a politikai gúnyiratokat, mert a nyomtatott formának külön jelentőséget tulajdonítottak bizonyítható közzétettsége miatt, s gyorsabban sokszorosíthatóak és továbbíthatóak voltak. A rölapok gazdag képi világa legtöbbször olyan kvalitásos és magas színvonalú volt, hogy nem lehetett a tartalmát gyorsan rövid leírásként összegezni, sőt, az üzenetét sokszor többféleképpen is lehetett értelmezni. A Pfalzi Frigyes szövetségeseit és ellenfeleit állatszimbólumokkal bemutató metszethez, melyen az oroszlánnak medvével, pókkal és kígyóval kellett megküzdnie, kézzel írták hozzá a nem könnyen felfejthető címerekre, szójátéokra és politikai szimbólumokra egyaránt építő magyarázatot,⁷¹ a választófejedelmi címre törekvő, nagy katonai erővel megjelenő bajor fejedelmre, a kiterjedt hírhálózattal rendelkező jezsuitákra és Ambrogio Spinola generálisra utalva.

A kéziratok hírgyűjteményben külön nyomtatványként mellékeltek a több változatban is közkézen forgó, Bethlen Gábor zászlaja címet viselő rölapot,⁷² melynek teológiai és politikai szimbólumai a kortársak számára is nehezen ér-

⁶⁸ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 793. Ferdinánd Bécsben 1620. június 16-án és június 30-án kelt pátense, valamint f. 794. I. Frigyes nevében 1620. július 1-én Prágában kiadott pátens.

⁶⁹ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108 bd. 5. fol 46. „Tödliche Contrafactur und Epitaphie beeder Keyserliche Majestaten als Weylund dess Aller durchleuchtigten Grossmaechtigten gewesten Fürsten und Herrn Matthia der Ersten erwöhten Kaysers zu alten zeyten Mehren des reichs in Geranien zu Hungeren... Georg Kress Brieffmaler bey Barfüsser Kirchen Augsburg”.

⁷⁰ Oswald Bauer: Pasquille in den Fuggerzeitungen. Spott- und Schmähedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605). Wien – München 2008.

⁷¹ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 978. „Newe Warheit... Der Löw ist der Pfalzgraf oder Böhmische König...”

⁷² HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 915. „Contrafactur der Bethlehem Gabor Blutfahnen Daniel Manasser Anno 1620”.

telmezhetőnek tűntek.⁷³ Ez a két kartusos változat, melyen a felirat a kép része, Daniel Manasser augsburgi nyomdájában készült 1620-ban. A kéziratos bejegyzések között nem utaltak a mellékelt röplapra.

A kéziratos gyűjteménybe a fehérhegyi csata utáni politikai fordulatról több röplapot is beillesztettek: nemcsak a csatáról került be nyomtatott leírás és metszet,⁷⁴ hanem szerepelt az a gúnykép is, mely Pfalzi Frigyes címeroroszlánját mutatta be a nyári bőséget követő téli hidegben kóborolva.⁷⁵ A döntő többségében császárpárti és katolikus érdekeket kiemelő hírgyűjteménybe is belekerült jezsuiták politikai felelősségét gúnyoló szatirikus kép.⁷⁶ A spanyol szövőszék⁷⁷ szimbóluma pedig arra világított rá közérthető képben, milyen sokféle hatalmi érdek szövődik össze az aktuális kiterjedt krízisben. A gyűjtemény jóval kisebb számban, de Pfalzi Frigyes propagandáját tükröző nyomtatványt is tartalmaz, így például a Pfalzi Frigyes tetteit diadalkapun megörökítő, öt észak oroszlánjaként dicsőítő röplapot.⁷⁸

Az illusztrált röplapok a városi polgárok mindennapjainak szerves részévé tették a nyomtatott szöveges és képi információt.⁷⁹ A Thurn und Taxis-levéltárban található kétezer darabos Häberlin-gyűjteményben a harmincéves háború legjelentősebb röpiratai megtalálhatóak. A konkrét személyhez köthető röpiratok, fiktív és valós levelek mellett a név és nyomtatási hely nélküli metszetekkel illusztrált röplapok vagy a képeken megjelenített fiktív jelenetek párbeszédessé változatai egyaránt helyet kaptak. A szisztematikus gyűjtemény azt is mutatja, hogy a különböző sajtóműfajok között szoros szimbiózis alakult ki, egymás hatását erősítették az eltérő minőségű hírekkel kiadott nyomtatványok.

⁷³ Varsányi K.: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 157–160; Trajtlér Dóra Ágnes: Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében. *Porta Speciosa: A Journal of Theological Aesthetics* 2. (2010) 123–133; Gyulai Éva: „Consilio Firmata Dei.” Bethlen Gábor emblémás zászlaja Besztercebánya, 1620. *Történeti Muzeológiai Szemle* 10. (2010) 21–34.

⁷⁴ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 1000. „Kurze Summarische Erzählung und Beschreibung der glorwürdigen Herrlichen Ritterlichen Vicori, welche Ihr. fürstliche... den 8. Tag Novembris 1620 vor Prag erhalten. In Augspurg bey Andreas Günsch Kupferstecher bey Barfusser Thor.”

⁷⁵ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 557. „Confirmirter (Gott lob noch immerbleibender Pfalz Böhmischer angefangener Winter und hinaus wehrender Sommer Löw)”.

⁷⁶ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 724. „Böhmischer Jesuiten Kehraus und Teutsche Wack Uhr Prag vom 18. may 1620.”

⁷⁷ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 861. „Spannische Spinnstube oder Rockenfahrt Im Jahr 1620.”

⁷⁸ HHStA Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 980. „Leones Triumphant das ist Magische Figuren der triumphirenden Löwen”.

⁷⁹ Schilling, M.: *Bildpublizistik i. m.; Wolfgang Harms – Michael Schilling: Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte.* Stuttgart, 2008.

Koronák és koronázások az 1618-1621 közötti nyomtatott propagandában

A legközérthetőbb sajtóműfajban, a metszetekkel illusztrált röplapokban Bethlen Gáborról kialakított kép politikai jelentőségét megvizsgálva megállapítható, hogy e kép összetett és folyamatosan változott.⁸⁰ Ezért fontos az elemzés során a fordulópontokra, az aktuális politikai krízisekre koncentrálni, s egy adott kérdéskört kiemelten megvizsgálni. Ebből adódóan a magyar korona jelentőségét, a magyar királyi cím birtoklását elemző korabeli populáris kiadványok központi jelentőséggel bírnak.

II. Ferdinánd 1618. július 1-jei pozsonyi koronázásáról készült metszettel illusztrált röplapot nem tartja számon a szakirodalom, pedig több tekintetben is egyedi módon mutatta be a magyar királlyá koronázást.⁸¹ A metszet és a verses szöveg alapvetően nem a leendő Habsburg uralkodó reprezentációját szolgálta, hanem a magyar világi és egyházi elitét, egyszerre érzékeltetve a magyar rendek politikai súlyát, valamint a magyar korona birtoklásának a jelentőségét, másfél hónappal a császári követek május 23-i prágai „defenestrációját” követően. II. Ferdinánd koronázási ünnepségét beárnyékolta, hogy a nyári viharok több városi épületben és a királyi várban nagy károkat okoztak.⁸² A birodalmi méltóságok közül is kevesen vettek részt a pozsonyi ünnepségeken, mert II. Mátyás császár az unokaöccse koronázása alatt betegágyának esett, így a pápai nuncius és a bécsi spanyol követ sem volt jelen.⁸³ A bécsi udvarban tartózkodó bíborosoknak a magyar koronázási lakomákon előkelő helyet biztosítottak, így 1618 nyarán a nagyhatalmú bécsi politikusnak, Melchior Klesl bíborosnak, akit azonban néhány héttel később Miksa főherceg lefogott.⁸⁴ A magyar országgyűlés március 4-i megnyitását követően a trónutódlás kérdéséről jelentős vita bontakozott ki. Április elejére azonban Pázmány Péter a Habsburg császárok török elleni védelemben

⁸⁰ *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 282–283.

⁸¹ „Eygentlicher Abriss und Bericht, der jezigen Ungerischen Krönung, Dess Durchleuchtigsten, Hochgebornen Fürsten unnd Herrn, Herrn Ferdinandi I. Gekrönten König in Böhmeib und Ungarn, Erzherzogen zu Oesterreich. So beschehen zu Pressburg in S. Martin Kirchen den 1. July Anno 1618. Auffß kürzest in Reynweiss, unnd Maenniglich für die Augen gestellte.” Kunstsammlung Vestung Coburg. A 17. századi német nyelvű kiadványok legnagyobb gyűjteménye, a VD17 sem tartja számon.

⁸² *Štefan Holčík*: Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830. Ford. Nagy. Judit. Bratislava 1986. 25–26.

⁸³ *Bartoniak Emma*: A magyar királykoronázások története. Bp. 1939. 144.

⁸⁴ *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1041–1042.



II. Ferdinánd pozsonyi koronázása

játszott szerepét kiemelve meggyőzte a rendeket II. Ferdinánd megválasztásáról,⁸⁵ a leendő uralkodót pedig arról, hogy adjon ki hitlevelet, s ne törekedjen az örökös királyság elfogadtatására. Május 16-án a királyválasztás és a nádorválasztás is lezajlott. A prágai események, a császári követeket ért gyújtó hatású inzultus híre május 27-ére ért Pozsonyba, Melchior Klesl bíboros éppen Pázmány Péter által tartott díszebéden értesült a cseh felkelés kitöréséről.⁸⁶ Június 16/26-án pedig a

⁸⁵ R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. In: Uő: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp. 1994. 37–61.

⁸⁶ Johann Franzl: *Ferdinand II, Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Graz – Wien – Köln 1989. 146; Hiller István: Pázmány Péter és a Habsburg diplomácia. In: *Pázmány Péter és kora. Tanulmányok*. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba 2001. 143.

Habsburg uralkodóval szembeforduló cseh rendek képviselőjében meg is érkezett Pozsonyba Jan Jessenius, a prágai egyetem rektora, szövetséget ajánlva a magyar rendek számára. Jessenius nem ért el eredményeket, sőt a koronázás megtekintése után a nádor, Forgách Zsigmond elfogatta és Bécsbe szállíttatta.⁸⁷ Ebben a kiélezett helyzetben II. Mátyásnak és kijelölt utódjának, II. Ferdinándnak is fontos volt reprezentálnia magyarországi támogatottságát. A koronázásáról kiadott röplap a magyar főméltóságok megnövekedett szerepét is hatásosan közvetítette. A metszeten csak a legfontosabb, szakrális helyszín, a Szent Márton székesegyház belső tere látható, nem az oltárképet állítva a középpontba, hanem oldalnézetből bemutatva a templombelsőt, érzékeltetve az új uralkodó és a magyar főméltóságok, illetve a rendek egységét. Ennek a sajátos ábrázolásnak köszönhetően a metszeten kiemelten jelent meg az esztergomi érsek, Pázmány Péter szerepe és politikai jelentősége is.

A szemléleti váltás még jobban érzékelhető, ha összevetjük a korábbi pozsonyi koronázásokról készült és fennmaradt metszetekkel illusztrált röplapokkal is. I. Miksa 1563. szeptember 8-án lezajlott magyar uralkodóvá való koronázását a Bécsben, Caspar Stainhofer kiadónál, Zsámboky János szövegével két változatban, latin illetve német felirattal megjelent röplap udvari ünnepséggént jelenítette meg.⁸⁸ Bár látható Pozsony távoli látképe, s a város legfontosabb világi és egyházi épületei, a kép mégsem a koronázás ceremóniáját örökíti meg, hanem a koronázásra való előkészületeket: az előterében a koronázásra érkezettek sátoztáborát látható, s a legfontosabb szereplők, I. Ferdinánd császár és Miksa trónörökös érkezése a Dunán. Az uralkodói reprezentáció leglátványosabb alkotásaként a Pietro Ferrabosco által emelt diadalkapu szerepelt a képen.⁸⁹

II. Mátyás különleges – testvére, II. Rudolf lemondását követő – pozsonyi koronázása a magyar királyi koronázást bemutató aktuális képi információkat tekintve is jelentős változást hozott. II. Mátyás 1608. november 19-i koroná-

⁸⁷ Ruttkay László: Jesszenszky (Jessenius) János és kora 1566–1621. Bp. 1971. 213–221.

⁸⁸ „Coronatio Maximiliani II Facta Poso” és „Warhafftige Contrafactur und Beschreibung der Krönung Maximiliani des Andern...” *Szalai Béla – Szántai Lajos*: Magyar várak, városok, favak metszeteiken 1515–1800. II. A történelmi Magyarország Bp. 2006. 128–129. 172. tábla; *Bartoniék E.*: A magyar királykoronázások i. m. 122–127; *Holčík, Š.*: Pozsonyi koronázási i. m. belső címlapon; *Galavics Géza*: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Székely Júlia. Bp. 1987. 229–230; *Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). I. rész. *Századok* 139. (2005) 905; *Zuzana Ludíková*: Zsámboky János röplapja Miksa magyar királlyá koronázásáról. *Századok* 143. (2009) 975.

⁸⁹ *Mikó Árpád*: Pietro Ferrabosco számadásai a Miksa király koronázására épített pozsonyi diadalívek munkálatairól. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. Mikó Árpád. Bp. 2002. 299; *Farbaky Péter*: Pietro Ferrabosco in Ungheria e nell'impero absburgico. *Arte Lombarda* 3. (139) 2003. 127–134.

zásáról három különböző korabeli rölap maradt fent, melyek már a legfontosabb helyszínek gondos, felismerhető ábrázolásával a koronázás ceremóniájának képi „forgatókönyvét” adták.⁹⁰ A magyar főméltóságok Nádasdy Tamás nádor vezetésével már 1561-ben és 1563-ban gondosan kidolgozták a korábbi székesfehérvári koronázási város helyett az új központban, Pozsonyban a magyar világi főméltóságok reprezentációs lehetőségeit a ceremóniában.⁹¹ A bécsi és a zsitvatoroki béke után az új uralkodó és a magyar rendek között kialakuló politikai kompromisszumot a koronázásról készült korabeli ábrázolások is közvetítették, érzékeltetve a magyar királyi cím birtoklásának jelentőségét és a Szent Korona szimbolikus jelentését.⁹² Az 1608-as koronázásról fennmaradt három, egymástól lényegesen különböző rölap a metszeten is felismerhető módon jelölte a koronázási ceremónia legfontosabb helyszíneit és eseményeit. Samuel Dilbaum augsburgi rölapján külön kis képekben mutatták be az egyházi koronázást és misét a Szent Márton székesegyházban, majd a ferencesek templomában az arany sarkantyús lovagok avatását, a szabad ég alatt tett esküt a Szent Mihály kapunál, majd a koronázási dombon a négy kardvágást, a koronázásra vert pénz szétszórását és szintén a bőség jeleként az ökörsütést és a koronázási lakomát.⁹³

Az 1618-as kiadási hely megjelölése nélkül közzétett rölap szöveges része már nem a ceremónia részleteit, hanem az egyes magyar főméltóságok és főnemesek koronázási ceremóniában játszott szerepét emelte ki. A rölap szövege nem a képet pontosította, hanem olyan eseményeket írt le, melyek a metszetre nem kerültek fel. A szöveg nem súlyozott az események és szereplők fontosságát.

⁹⁰ Holčík, Š.: Pozsonyi koronázási i. m. 27; Szalai B. – Szántai L.: Magyar várak i. m. 129. 5.6.7. tábla; Viskolcz Noémi: II. Mátyás királyá koronázásának egy metszetes ábrázolása 1608-ból. In: Kultúra – művészet – társadalom a globalizálódó világban. Szerk. Kiss Tamás. Szeged 2007. 155–158; Paas, J. R.: The German Political i. m. I. P-98, P-100, PA-23.

⁹¹ Pálffy Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 489–503; Uő: Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561). In: Szolgáltatmat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Bp. 2009. 305–310.

⁹² Kees Teszelszky: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma 2009. 203–214; Pálffy Géza: A magyar korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században In: „Ez világ mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp. 2010. 26–27.

⁹³ „Hungarische Krönung: Kurtze Beschreibung mit Ceremonien und Herrlichkeiten, Ertzherzog Matthias Margraff in Meheren und Herr in Oesterreich, den 19. Tag des Monats Novembris im Jahr 1608. zu Pressburg von den Hungarischen Ständen, zu einem Hungarischen König proclamiert und gecrönt werden sey.” Paas, J. R.: The German Political i. m. P-101.

gában, hanem a beszámolót a koronázási menet alapján a koronához tartozó országzászlók bemutatásával kezdte. A röplap az eddigi gyakorlattól eltérően nemcsak azt jelezte, hogy a koronázási menet a magyar koronához tartozó tíz zászlóval vonult a koronázó templomba, hanem részletesen és hitelesen azt is megörökítette, hogy kik tartották az országzászlókat és a felségjelvényeket. A Magyar Királyság zászlaját Esterházy Miklós vitte, Horvátországot Széchy György, Boszniaét Thurzó Imre, Galíciaét Bánffy Kristóf, Kumániaét Illésházy Gáspár, Dalmáciaét Nádasdy Pál, Szlavóniaét Erdődy Kristóf, Lodomériaét Rákóczi Zsigmond, Szerbiaét Zrínyi György, Bulgáriaét Károly Mihály. A leírás a sorrend tekintetében nem pontos, a menetben hátrébb helyezi Dalmácia, Szlavónia és Lodoméria zászlaját, mint azok a ceremóniarendben szerepeltek.⁹⁴ Ez a három változtatás azért érdemel figyelmet, mert a röplap szöveg kétszer is hét zászlóról tett említést, mintha a korábbi szertartásrendből vett volna ismereteket. A röplap záró versét, esetleg a teljes verses szöveget a nem túl ismert Johann Holtzmüller osztrák költő jegyzi, akinek a neve már az 1608-as koronázásáról tudósító egyik röplapon is szerepelt szerzőként.⁹⁵ A két szöveg nem egyezik, még a megörökítés módjában, sorrendjében sem.

Az 1618-as röplap szöveges része szerint a koronázási keresztet Thurzó Szaniszló vitte, Pálffy (István) Szűz Máriának, a Magyar Királyság patrónusának a képével vonult, majd Homonnai Drugeth György következett az országalmával. A koronázási pálcát Frangepán Miklós, végül Forgách Zsigmond a koronát és Batthyány Ferenc a koronázási kardot vitte.⁹⁶ A röplap a világi főméltóságoknál nem jelölte a viselt főméltóságot, még a frissen nádorrá választott Forgách Zsigmondnál és az országbírónak kinevezett Homonnai Györgynél sem.⁹⁷ Az egyházi méltóságoknál az esztergomi érsek koronázási misében játszott fontos szerepe mellett Naprágyi Demetert emelték ki, aki győri püspök és 1607-től kalocsai érsek is volt.

A Német-római Birodalomban kialakult politikai krízist tükrözi az is, hogy II. Ferdinánd 1619. szeptember 9-i, Frankfurt am Mainban zajlott császárrá ko-

⁹⁴ Dalmácia második, Szlavónia a negyedik, Szerbia zászlaja a hatodik a sorban. *Pálffy G.*: A magyar korona i. m. 38. 44.

⁹⁵ „Allhie siehest du mit kurtzem bericht, Die Hungarisch Krönung schon verricht. Den 29. Novembris zwar Dess verlauffenen 8. Jahr...”

⁹⁶ A leírás megegyezik ezzel: *Franz Christoph Khevenhüller*: Annales Ferdinandiorum oder Warhafftige Beschreibung. Tom IX. Leipzig 1724. 18–26.

⁹⁷ Meglepő ugyanakkor, hogy nem emelték ki Révay Péternek a koronaőri szerepét, melyről Khevenhüller is több helyen megemlékezett. *Khevenhüller, F. C.*: Annales i. m. 18–26. Révay koronáról írt augsburgi kiadású művét sokat citálták a 17. századi magyar vonatkozású német kiadványok. *Rewa, Petrus de (Révay Péter)*: De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu, Virtute, Victoria, Fortuna... Augsburg, 1613. RMK III. 1118.

ronázását a korábbiaknál is nagyobb számú röplap mutatta be, kifejezetten a császár személyét emelve a középpontba.⁹⁸ A színvonalas kiadványairól ismert bécsi Gelbhaar kiadó az elit számára érthető emblémákkal felépített, bonyolult szimbolikájú metszettel és latin dicsőítő költeménnyel éltette Ferdinándot császárként.⁹⁹ Az augsburgi Lucas Schultes és Daniel Manasser két változatban is közzétette metszetét, előbb az augusztus 28-i római királlyá választás,¹⁰⁰ majd pedig a szeptember 9-i koronázás¹⁰¹ momentumát emelte ki a röplap. Nicolai Schmuck erfurti röplapja már a koronázási dómban lezajlott szertartást részletezte.¹⁰² A frankfurti Conrad Cordoissnál megjelent naplószerű összegzést is közlő kiadványnak sikerült a különböző színtereket összegezni, s II. Ferdinánd személyes reprezentációját is megjeleníteni. A sok magyar vonatkozású kiadványt is közzétevő Wilhelm Peter Zimmermann 12 kis képpel mutatta be a koronázás folyamatát.¹⁰³ Eberhard Kieser, az egyik legnagyobb metsző-teammel dolgoztató, elismert frankfurti kiadó röplapja inkább magát a koronázás menetét részletezte.¹⁰⁴ A két utóbbi metsző azonban hasonló részletességgel számolt be Pfalzi Frigyes 1619. augusztus 26-i cseh királlyá választását követő november 4-i cseh királlyá koronázásáról is.¹⁰⁵

Ebbe a politikai diskurzusba beillesztve még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani azoknak a nyomtatványoknak, melyek Bethlen Gábor felső-magyarországi támadásáról, s királlyá választásáról jelentek meg. A legkülönlegesebb az a háromnyelvű, magyar, latin és német versekkel és latin felirattal 1619 októ-

⁹⁸ „Wahre und Eigentliche Abcontrafactur dess Allerdurchleuchtigsten Grossmaechtigsten und Überwindlichsten Fürsten und Herren Gedruckt zu Franckfurt am Mayn Conrad Cunhois im Jahr 1619.” *Paas, J. R.: The German Political i. m. 229. P-422.*

⁹⁹ „Ferdinande Caesar Auguste I nuict” *Paas, J. R.: The German Political i. m. P-424. 231.*

¹⁰⁰ „Warhaffte und Gründliche Relation, wann und auff welchen Tag Ihr Königliche Würden zum Römischen Kayser und König in Franckfurt sey erwöhlt worden.” 21/11 Aug 1619. *Paas, J. R.: The German Political i. m. P-416. 223.*

¹⁰¹ „Warhaffte Beschreibung der Kayserlichen Krönung Ferdinandi seines Namens dess andern zu Franckfurt am Main im Jahr 1619 den 9. Herbrsmonat beschehen” *Paas, J. R.: The German Political i. m. P-417. 224.*

¹⁰² „Coronatio Caesariana Das ist Warhafftige iund eigentlichhe Beschreibung der Kayserl Wahl und Crönung...” *Paas, J. R.: The German Political i. m. P-418. 225.*

¹⁰³ „Kurze Delinatio und entwerffung alles dess jenigen so sich zu Frankfurt am Mayn im Jahr 1619. öffentlich zugetragen.... Zu Augspurg in Kupffer graviert durch Wilhelm Peter Zimmermann.” *Paas, J. R.: The German Political i. m. P-421. 228.*

¹⁰⁴ „Kurzer doch eigentlicher Bericht aller fürnebstn Sachen welche bey Erwehlung und Crönung...” *Paas, J. R.: The German Political i. m. 227. P-420.*

¹⁰⁵ „Eigentliche Contrafactur unterscheidliche Acten, wie der ... Fredrich der Fünffte ... den 4. Novembris A. 1619 zum König in Böhme gecröntet worden.” *Változatok: Winterkönig 297.*

berében kiadott röplap, mely Bethlent ugrató lovon ábrázolja.¹⁰⁶ A röplap szöveges része Jacobus Granthome (1588–1622) nevét tünteti fel, aki 1609 és 1622 között Pfalzi Frigyes udvari metszőjeként dolgozott és készítette jellegzetes reprezentatív lovas portréit a választófejedelem, majd király udvaráról és szövetségeseiről. Feltételezhető, hogy ennek a színvonalas metszetnek a készítője is a flamand származású francia és itáliai területeken iskolázott Jacques (Jacobus) Granthomme. A metszet révén a heidelbergi udvarhoz köthető röplap háromnyelvű szövege is megjelenhetett Heidelbergben, ahol 1621–1622-ig éppen a fejedelem segítségével sok erdélyi peregrinus diák tanulhatott.¹⁰⁷ Szcenci Molnár Albert, aki 1615-től Bethlen Gábor nemzetközi kapcsolatait is építette¹⁰⁸ 1619–1622 között a pfalzi udvarban tartózkodott.¹⁰⁹ A röplap versebe szedett, könnyen megjegyezhető politikai programja a „Querela Hungariae” című, először 1619. szeptember 20-án kiadott, de 1620-ra már német változatban is megjelent röpirat érveit sűrítette magában a felső-magyarországi köznemességet megszólítva, összekapcsolva a szabad vallásgyakorlat és a rendi jogok kérdését.¹¹⁰ A teológiai és politikai diskurzus egymást erősítő szerepe korabeli református imádságok

¹⁰⁶ „Gabriel Bethlen D. G. Princeps Transylvaniae part. Regni Hungariae Dominus et siculorum comes et Aetatis suae XXXVIII. Anno Christi MCCXIX.” Paas, J. R.: The German Political i. m. 3. 270. P-463; Varsányi K.: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 168–170. A röplap szöveg nélküli változata, csak a metszet alapján Cennerné szerint a lovas portré Jacob von Heyden félalakos metszete alapján készült, melyet az ismeretlen metsző Tiziano V. Károly a mühlbergi csatában című műve alapján készített. Cennerné Wilhelmb G.: Bethlen Gábor i. m. 33–53.

¹⁰⁷ Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. OSZK Évkönyve. Bp. 1985. 243–347; Robert Seidel: Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz. In: Deutschland und Ungarn in ihrem Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. von Wilhelm Kühlmann – Anton Schindling – Wolfram Hauer. Stuttgart 2004. 227–251; Szabó András: A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai 1560–1622. In: Szolgáltatmat ajánlom i. m. Bp. 2009.

¹⁰⁸ P. Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szcenci Molnár Albert életművében. (Humanizmus és reformáció 12.) Bp. 1985.

¹⁰⁹ Szcenci Molnár Albert naplója. Kiadta Szabó András. Bp. 2003; Uő: „Bizontalan helyeken búdosunk”. Szcenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben. Dunaszerdahely – Komárom 2011. 104. 111–120.

¹¹⁰ App. H. 2614. „Des Königreichs Hungarn Offene Klagschriefft An die gantze Christenheit... Über due Ihme bissher, vermittelst unruhiger leut darinnen, zugestandene Kriegs Empörung...” Németh S. Katalin: Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel I–III. München – New York – London – Paris, 1993. H 32, H 33. Heltai János meggyőző érveket sorol fel, hogy miért nem tartja már Alvinczi művének a „Querela” című röpiratot. Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. (Humanizmus és reformáció 21.) Bp. 1994. 129–139. A kollektív szerzőség sok korabeli publicisztika kapcsán felvethető: Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete. Bp. 1973.

kapcsán is megragadható.¹¹¹ A röplap képi és szövegbeli megfogalmazása nyitva hagyja a kérdést, miként értelmezendő, hogy Bethlen „királyi öröme” Magyarországnak. Itt is, mint a Bethlen-párti kiadványokon szinte mindig, feltűnik egy felhőből kinyúló, páncéllal borított kéz,¹¹² mely a koronával ékesített kivont kardot tartja, Herkulest, a legitim küzdelem jelképét felidézve. 1620-ban „Querela Bohemiae” címmel sok változatban jelent meg egy hosszú verses kiadvány, mely a fehérhegyi csata utáni csehországi állapotokat foglalta össze.¹¹³

Szintén Bethlen Gábor királlyá választását értelmezi a hol Bethlen „véres”, hol „bíbor zászlajaként” számon tartott nyomtatvány, mely eddig is hét változatban ismert,¹¹⁴ de akár újabb ábrázolások felbukkanása is várható, jelezve annak korabeli szerteágazó hatását. Az egyik változatot az augsburgi Daniel Manasser (+1637) névvel is vállalta. A protestáns szimpátiáját nyíltan hirdető metsző és kiadó, aki 1618 és 1632 között dolgozott Augsburgban, több Bethlen-párti nyomtatványt is közzétett. A képi programját tekintve is színvonalas nyomtatvány a hatalom oszlopának alapjaként az áldozatvállalást hirdető Agnus Dei képet és a hitből fakadó reményt jelképező kettős horgonyt jelenítette meg, a háború folytatásának a lehetőségét, de még inkább a béke megkötésének fontosságát hirdette, a kálvinista küldetéstudattal legitimálva a küzdelmet.¹¹⁵

¹¹¹ *Fazakas Gergely Tamás*: Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda. In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazekas Gergely Tamás – Száraz Orsolya. Debrecen 2011. 167–178; *Uő*: Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért. Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében. In: „... mint az gyümölcsös és termett szőlővesz-szóc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Szerk. Stemler Ágnes – Varga Bernadett. Bp. 2010. 173–178.

¹¹² *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Magyarország történetének képeskönyve I. 896–1849. Bp. 1962.

¹¹³ „Querela Regis Bohemiae. Das ist Erbärmliche Klage: Welche der König in Böhmen Friedericus auff des Weg als er von Praga abziehen müssen geführt. Darinnen er die Untrew seiner Rätthe, welche er, als ein junge Printz die Wahl anzunehmen beredt worden beschuldigt.”

¹¹⁴ *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 3. kötet 99–105; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 157–160; *Trajtler D.*: Kálvinizmus i. m. 123–133; *Gyulai É.*: „Consilio” i. m. 21–34. A Magyarországon fennmaradt példányok alapján feltételezhető, hogy már a korban is eljutott hazai befogadó közönséghez.

¹¹⁵ Trajtler Dóra állapította meg, hogy a zászló teológiai utalásai mennyire egybe vágnak a magyar protestáns prédikációs irodalom érveivel, melyek a korabeli Felső-Magyarországon jól érthetőek. *Trajtler D.*: Kálvinizmus i. m. 125–133; *Heltai János*: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655). In: „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 144–147.

Egy Bécsben fennmaradt nyomtatvány a kétféle Bethlen-párti kiadvány politikai programját egyesíti.¹¹⁶ A Bethlen Gábor heidelbergi lovas portréját közlétező röplapról mellképként átveszi a fejedelem ábrázolását, valamint az őt dicsőítő német¹¹⁷ és a latin köszöntőversek majdnem teljes egészét, amelyben azonban már nem szerepel a Bethlen királyságára utaló részlet. Bethlen zászlaja is látványos változáson ment keresztül.¹¹⁸ Minden fontos szimbólum szerepel, mely a kálvinista értékek védelmét hangsúlyozta,¹¹⁹ de nincs utalás a török szövetségre, az állam hajóján nincsenek török seregek, s nem szerepel a korona birtoklásának problémája sem: az oszlopról lekerült a korábbi változatokban látható korona. A szimbólumok ábrázolása olyan mértékben leegyszerűsített, mintha e változat készítője nem látta volna az eredeti képet, csak annak leírását olvasta, esetleg hallotta volna. A hatalmas vitorlás szinte csónakká szelídült, s eltűntek a teológiai utalások, feliratok, a 68. zsoltárból vett részlet. A hatalom oszlopának fundamentumát jelentő bárány és horgony is átalakult, míg az égi fény és a bárány jóval kisebb lett, a kettős horgony ábrázolása hangsúlyosabbá vált. A felhőből kinyúló kardot tartó, a háborús megoldást jelképező kéz, valamint a hatalom oszlopának másik oldalán alternatívaként ábrázolt toll, a békekötés, fegyvernagyítás jelképeként nem keresztezi egymást az oszlop előtt, hanem két oldalon külön-külön szerepel. Az eredetiben a hatalom oszlopán nyugvó jogar, koronázási pálca viszont éppen a mélybe hullt. Semmilyen szöveges utalás nincs arra, hogy ez a változat egy későbbi állapotot, a megegyezés hiányát érzékeltette volna. Nyomtatott hetilapok¹²⁰ és hírlevelek¹²¹ Bethlen és zászlaja a Bécsben fennmaradt nyomtatványon.]

¹¹⁶ A cím is egyezik, kisebb formai változtatásokkal „Gabriel Bethlen D. G. Princeps Transylvaniae part. Regni Hungariae Dominus et sicularum comes Aetatis suae 39 Anno Christi 1619.”

¹¹⁷ „Schau an Leser diss tapffre Bild/ Bethlen Gabor, de Fürstl mild/ In Siebenburg, thewr und werth/ Uhraltes Stammer, hoch geehrt/ Von Gottsfurht, manheit Tugend hoch./ Hungarn beträngt durch Römisch Joch/ Begehrt sein hülf, bald war er auff/Bracht vuerzigtausend Man zu Hauff/ Nimpt ein gantz Hungarn ohne Blit/ Dass lass dir sein ein Helden gut. / In alte feryheit alles sezt./ Umbs solche that gleichwol zu lezt. Wie Hercules, der held so, wert/ Nicht mehr dan helffers Rum begehret.”

¹¹⁸ A zászló alatti feliratban is vannak kisebb torzulások: Hern Bethlen Gabors Blutfahnen so Hern Emerich Turso führet Anno 1620.

¹¹⁹ Sok hasonlóságot mutat a Pfalzi Frigyes és felesége koronázását szimbolikusan négy oroszzlánnal reprezentáló röplap képi érvkésztetével (a kard és jogar, s a Nap Jahve betűivel). A háttérben Luther, Kálvin és Husz megjelenítése emeli ki a kálvinista küldetésudatot. *Trajtler D.*: Kálvinizmus i. m. 125–126.

¹²⁰ Lásd *Varsányi Krisztina* tanulmányát ebben a kötetben: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban.

¹²¹ „Newe Zeittung von du Fürsten aus Siebenbürgen Bettlehem Gabor, wie ihre Durchleuchtigkeit, den 12. Octoberis ind das Königreich Ungarn kommen und die Königliche Cron zu Pressburg zu seinen Händen bekommen Prag Emmerich (Lorenz) 1620.” *Hist. Hung.* 441,3.

Bethlen és zászlaja a Bécsben fennmaradt nyomtatványon

révén nemcsak a hadi események gyors egymásutánja követhető nyomon – ti. hogy miként került Bethlen irányítása alá a Magyar Királyság területének meghatározó része 1619 szeptemberétől novemberéig –, hanem a politikai változásoké is.¹²² A „Regni Hungariae Occupatio” című nyomtatvány is sok változatban, széles körben terjesztette a Bethlen-párti területek gyors növekedését. Egy felismerhető, Lucas Kilian metszetére emlékeztető portré alatt, rövid, gyorsan megjegyezhető versben is megörökítették Bethlen Gábor királlyá választását, melyet a szöveg szerint mindenfelé beszélnek.¹²³

Matthias Müller a Regensburgban 1620 tavaszán kiadott különböző jelentéseket összegző nyolcoldalas nyomtatványában lelkesítően számolt be arról, hogy a jelentések szerint 40–60.000 főnyi seregével a Magyar Királyság jó részét és a magyar koronát is birtokló Bethlen Gábort a rendek közfelkiáltással magyar királlyá választották, de a választás körülményeiről nem voltak érdemi információi.¹²⁴ A diplomáciai kapcsolatrend-



¹²² Demkó Kálmán: Az 1619–20. pozsonyi országgyűlés történetéhez. Századok 15. (1881) 431–443; és Uő: A nyugati cseh conföderáció és a beszercebányai országgyűlés 1620-ban. Századok 20. (1886) 105–109.

¹²³ „Bildnüs Herrn Bethlen Gabors” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok. „Hie steht recht eigen abgemahlt/ Durch ein Förmlichen Schnit/ Gabriel Bethlehems gestalt/ In Ungarischen Habit/ Ein Fürst in Siebenbürgen bestellt/ Vom Türcken, als ein Vasall: Zum Herrn in Ungarn auch erwählt (Wie man sagt überall.) Als er bey Vierzig Jahr alt war, Im Monat Julio, Da man Tauusent, Sechshundert Jahr/ Und zwanzig zählt also./ Hilff Gott: damit Fried grün und blühe/ Ohn ewig Blut und Mord/ Das Pur-lauter/ ohn alle mühe./ Fortwachs dein Gottlich Wort.”

¹²⁴ „Zehenerley unterschiedliche Relationes und Beschreibung. Regensburg bey Matthias Müller anno 1620.” HAB 58.4. Pol.

szert élénk figyelemmel kísérő regensburgi nyomtatvány arra is kitért, hogy Bethlen Gábor követeket indított a Lengyel Királyságba, előre kipuhatva, hogy miként vélekednek magyar királlyá választásáról.¹²⁵ A nyomtatvány szerint ott pozitívan fogadták, jelezve, hogy Pfalzi Friggyessel is jók a lengyel kapcsolatok. A nyomtatványban a cseh király nemzetközi súlyát is igyekeztek közérthetően, a hozzáérkezett követekkel, illetve a fia születése alkalmával számára küldött ajándékokkal bemutatni. A beszámoló szerint Pfalzi Frigyes Bethlen Gábornak is jelentős ajándékokat küldött, megválasztását köszöntve.

Egy 1620-ban, kiadási hely megjelölése nélkül megjelent röplap¹²⁶ Bethlen Gábort a magyar rendek körében mutatja be, a vallásszabadság védelmezőjeként; ezzel legitimálta az erdélyi fejedelem háborújának megindítását. A röplap szövege szerint Religio szólította fel saját maga védelmezésére Bethlen Gábort. Izgalmas kérdés, hogy hatott-e Szenczi Molnár Albert által Augsburgban kiadott, Religiót¹²⁷ ábrázoló röplap erre a Bethlent a hit védelmezőjeként dicsőítő nyomtatványra. Bár a Szenczi által kis példányszámban kiadott metszet művészi színvonala messze felette áll ezeknek a közérthetőségre törekvő röplapon közzétett politikai publicisztikáknak, a Religiót megszemélyesítő nőalak más magyar vonatkozású kiadványokban, korabeli beszélgetésjátékban is megjelent.¹²⁸ A röplap jelenete szerint Bethlen ígéreteire a köznemesség is bekapcsolódott, üdvözölve a fejedelemet, de a tartva a töröktől. Bethlen válaszában a jezsuiták kiűzését, az ország védelmezését, s a török visszatartását ígéri, a cseh krízisre utalva. A

¹²⁵ Részletesebb elemzése: *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt a német nyelvű nyomtatványok tükrében. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történettudományi doktori iskola. 2012; *Uő*: Bethlen Gábor királlyá választása i. m.

¹²⁶ „Wahre Contrafactur und Abbildung, dess Durchleuchtigsen Hochgebornen Fürsten und Herren, Herrn Bethlen Gábor, Fürsten in Siebenbürgen Sambt einem Gespräch zwischen demselben und der Religion sambt dero zugethanen geimenen Landständen gegenwertiges Kriegswesen betreffend. Gedruckt im Jahr als man zehlt 1620” VD 17 7:720403Y; *Paas, J. R.*: The German Political i. m. 98; *Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése i. m. 166–167.

¹²⁷ *Kees Teszelszky*: Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel. Magyar Könyvszemle 128. (2012: 1. sz.) 1–20; *Waldapfel József*: Szenczi Molnár Albert Religio-emblémája. Irodalomtörténeti Közlemények 42. (1932) 431–432.

¹²⁸ Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata közvetítő szerepét kiemelve: *Fazekas Sándor – Juhász Levente*: Ezerszínú kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai). Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004) 269–291; A harmincéves háború verses arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrásai. Sajtó alá rendezte: Fazekas Sándor és Juhász Levente. Szeged 2010. 156–158.

jezsuiták magyarországi, csehországi és morva területekről való kiűzését úgy örökítették meg, hogy a képen név szerint is jelölték a neves jezsuitákat.¹²⁹

Egy missilis levelek alapján szerzett információkra hivatkozó nyomtatvány¹³⁰ részletes beszámolót adott Bethlen Gábor magyar királlyá választásáról, mely a beszámoló szerint francia, lengyel és török követ jelenlétében zajlott le közfelkiáltással augusztus 25-én. Az események legfontosabb személyisége Thurzó Imre volt, aki magyar nyelvű orációval köszöntötte Bethlent, majd a rendek akaratára hivatkozva egyhangúan királlyá nyilvánították Bethlent. A kiadvány egy rövid életrajzot is ad Bethlenről, kiemelve, hogy már 17 évesen megismerte a hadszíntereket, s mintegy 42 csatában vett részt személyesen, majd Báthory Gábor udvarának jelentős személyisége volt, hosszabb időt töltött Konstantinápolyban. A császárpárti, katolikus szerző utólagos összegzéseiből is reális veszélyként rajzolódott ki II. Ferdinánd cseh királyi címének elvesztése mellett a Magyar Királyság elvesztése is.

A gyorsan változó hatalmi erőviszonyokat mutatja be az a 36 darabos kártyalap sorozat,¹³¹ mely szintén a harmincéves háború legintenzívebb propaganda időszakához, az 1620–1621 közötti változásokhoz köthető. Bár a kártyalap képei közérthető szimbólumokat is használtak – mint például a számraknak ábrázolt lutheránus György Vilmos brandenburgi választófejedelem, akinek szerencsecsillaga négy látványos képben zuhant a földre –, a kártyákon olvasható latin szentenciák inkább a műveltebb réteg meggyőzését szolgálják.¹³² A kártyajáték párhuzamba állítja Pfalzi Frigyes cseh trónra és Bethlen Gábor magyar királyságra való törekvését, mely a Német-római Birodalmat is veszélyezteti. A Magyar és a Cseh Királyság virágzó fürtként jelenik meg, s II. Ferdinánd is látható trónján ülve két fürte között, ami azt a virágzást jelképezi, amit a koronát kézben tartva cseh és magyar királyként valósíthatna meg. A metszeteken Bethlen Gábor kétszer a szőlőfürte-

¹²⁹ „Jesuitische Walfarths Leistung, Welche die aus dem Königreichen und Ländern, Böheimb, Hungern und Mehrern ausgejagt ...” *Niemetz, M.*: Antijesuitische i. m. 92. 333.

¹³⁰ *Hubay Ilona*: Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Bp. 1948. 513; *Apponyi Sándor*: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–II. Bp. 1900–1902; III–IV. München 1925–1927. 780. „Gründlicher und warhaffter Bericht, Was massen der Durch-leuchtig Fürst unnd Herr. Herr Gabriel Bethlen Fürst in Ungarn und Siebenbürgen zum König in Ungarn erwehlet und aussgeruffen...” és 514. „Gründlicher und warhaffter Bericht” A címlap kivételével azonos az előzővel.

¹³¹ *Bohacsová, M.*: Irrgarten der Schicksale i. m. A belső borítóképen közölte a sorozatot, egyes részletei: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

¹³² *G. Etényi Nóra*: Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. Bp. 2009. 324–327; *Uő*: A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban. *Sic Itur ad Astra* 26. (2012) 63, 76–92.

ként ábrázolt Magyar Királyság után áhítózó, becsvágyó kecskebakként¹³³ látható, kétszer pedig teljes életnagyságban, szintén a magyar koronáért nyújtózkodva. Mégis reális értékelésként összegzik még ezek a szórakoztatóan megfogalmazott képek is, hogy II. Ferdinánd császár hatalomgyakorlását egyaránt veszélyeztetni Pfalzi Frigyes cseh királyi címe és a Bethlen Gábor által birtokolt magyar korona.

A magyar korona politikai jelentőségét európai politikai kontextusban tárgyalja egy valószínűleg 1621-ben megjelent, több korabeli röpiratgyűjteményben is felbukkanó röplap.¹³⁴ A színvonalas kiadvány négy képben és négy hosszú versben, emblémákkal és az elitnek szóló államelméleti művek fogalomkészletével összegezte a négy politikai földindulást átélte terület, a Pfalzi Választófejedelemiség, a Cseh, a Magyar Királyság és Brabant hasonló helyzetét. Mind a négy kép középpontjában a korona áll, bár nem konkrét koronákat megjelenítve, hanem az adott területek politikai egységét és jelentőségét jelképezve. A röplap a Német-római Birodalom egységét és európai politikai súlyát hangsúlyozva a Habsburg uralkodóház érdekeinek megfelelően interpretálja az eseményeket. A Magyar Királyság¹³⁵ vonatkozásában Révay Péter Szent Koronáról írott művének érvkészletére utaló módon mutatja be a Magyar Királyság rendjeinek politikai súlyát, bár sem a szövegben, sem a képben nincs arra közvetlen utalás.¹³⁶ A röplap – mely adott területeket visszafoglaló hadvezérek, Bucquoy, Ambrogio Spinola és Hendrick von du Bergh győzelmeit dicsőíti – a fehérhegyi csata után, de még Karl Bonaventura von Bucquoy 1621. július 10-i érsekújvári halála előtt készült.

A harmincéves háború idején kifinomulttá váló propaganda egyre fontosabb politikai tényező lett, különösen az első nagy krízis, 1618 és 1622 között, a pfalzi választófejedelem cseh királyi címével elindított hatalmi átrendeződés idején. Bethlen Gábor nemcsak a hadi és diplomáciai színtereken volt részese a nagy változásnak, hanem a Német-római Birodalom formálódó és szélesedő politikai nyilvánossága előtt is fontos politikai tényezőként jelent meg. A német nyelvű sajtótermékek, nyomtatványok Bethlen politikáját legnagyobb arányban azonban nem önmagában, hanem a szövetségrendszerekben vívott háború összefüggéseiben értelmezték, ami mind a Bethlen-párti propaganda, mind a katolikus, Habsburg uralkodói ellenpropaganda hatását megsokszorozta. A nyomtatásban

¹³³ Henkel, A. – Schöne, A.: *Emblemata* i. m. 534.

¹³⁴ Vier unterschiedliche Tafeln, von jetzigem Lauff und Zustand in der Pfalz, Böhem, Ungarn und die mildreiche Brabendische Proposition an die Herrn Staden." VD 17 12:66620322; Paas, J. R.: *The German Political* i. m. 3. 278–279

¹³⁵ „Belanget die Ungerische Cron so Herr Graff von Buquoy mit Heldenmuth abfordert”.

¹³⁶ Révay P.: *De Sacrae Coronae* i. m. A mű kora újkori jelentőségéről legújabbban: Teszelszky, K.: *Az ismeretlen korona* i. m. 2009.

gyorsan megjelenő politikai és hadi hírek nagy száma, az egymásra épülő sajtóműfajok, hetilapok, nyomtatott hírlevelek, röpiratok, röplapok, pamfletek szoros kölcsönhatása sokközpontú, professzionális hírközlő-mechanizmusok működését bizonyítják, melyek a városi befogadó közönséget is rendszeresen elérték, lényegi információkkal látták el, sokszor közérthetőségre törekvő képekbe sűrítve a politikai tartalmat. A magyar politikai elit, a külföldi egyetemeken tanult protestáns értelmiségi réteg ismerte és alkalmanként használta a mechanizmust nemcsak az ország területén, hanem latin és német nyelvű nyomtatványokkal a birodalmi nyilvánosság elé is kilépve,¹³⁷ de sok tényező miatt érdemben nem tudta ezt a folyamatosan bővülő nyilvános kommunikációs teret befolyásolni.¹³⁸ Franz Dominikus Häberlin helmstedti professzor 18. századi gyűjteményében 1900 röpirat található. Ezek azonban nehezen identifikálhatóak, mert tudatosan név nélkül jelentek meg, azzal is fokozva a hatást, hogy nem jelölték a hatalmi központot, érdekszövetséget, hanem a „közvélekedést” képviselték. Nemcsak a művelt, döntéshozó politikai elit vett részt a publicisztikák írásában. A kiadók az üzleti haszon reményében is új, populáris változatokat, műfaji variánsokat dobtak piacra. A külpolitikai hatásokra érzékenyen reagáló német nyelvű politikai publicisztikák érzékeltették az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság megnövekedett közép-európai jelentőségét.

¹³⁷ *Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978; *Péter Katalin*: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: Erdély története. 2. köt. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Bp. 1988. 617–783; Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980; Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Bp. 1980; *Makkai László*: Bethlen Gábor és az európai művelődés. Századok 115. (1981) 676–678; *Heltai János*: Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében. Irodalomtörténet. Ú. f. 14. (1983) 685–708; *Uő.*: Alvinczi i. m. 155–161; *Horn Ildikó*: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 997–1027.

¹³⁸ *Almási G.*: Bethlen i. m. összjegyzése.

BETHLEN GÁBOR KIRÁLLYÁ VÁLASZTÁSA A KORABELI NÉMET NYELVŰ NYOMTATOTT SAJTÓMŰFAJOKBAN

VARSAI KRISZTINA

A császári Fenség és a magyar rendek, továbbá az erdélyiek közötti megegyezés és a fegyvernyugvás felől nagyon különféleképpen beszélnek, hogy az ember szinte nem is tudja, kinek is higgyen és még inkább mit írjon efelől: Hiszen a katolikusok folyton azt terjesztik, hogy Ő Császári Fensége az említett felekkel bizonyosan megegyezett, és marad nála a korona; és hogy ez mindkét részről megerősített. A protestánsok ezzel szemben azt állítják, hogy mindez hamis és hogy az erdélyi fejedelem a kassai országgyűlés befejeztével ismét Pozsonyba megy, és ott megkoronázzák. Hogy miképpen fog ez alakulni, rövidesen kiderül.¹

A korabeli német nyelvű sajtó híráradatából már ez az egyetlen egy kiragadott információ, a „*Zeitung Aus Deutschland*” című német hetilap 1620. február 11-i tudósítása is világosan mutatja, hogy az európai nyilvánosságot milyen élénken foglalkoztatta a kérdés, ki tölti be az Oszmán Birodalom kapujában fekvő Magyarország királyi trónját. Már több hónappal (!) a királyválasztás végkifejlete előtt, az egymásnak ellentmondó információk bizonytalansága ellenére is tudósítanak az esemény felől, és „rövidesen kiderül” mellékmondatokkal igyekeznek felcsigázni és fenntartani az olvasóközönség érdeklődését. Nem véletlenül. A harmincéves háború volt az első olyan nagyobb politikai-hadi összeütközés, melyet – a közvélemény befolyásolásának lehetősége és szükségyszerűsége révén – a sajtóban publicisztikai háború kísért.² A konfliktus kezdetén még nem volt egy-

¹ „Wegen der vergleichung vnd stillstand zwischen Kay. May. vnd den Vngarischen Ständen / so wol auch dem Siebenbürger / wird gar vngleich discuriert, das man fast nicht weiß / weme eigentlich diß orts zugleuben / vnd was mit grund davon zuschreiben: Dann die Catholischen geben bestendig auß / das Ihr. Käys. May. mit gemelten beyden Parteyen gewiß verglichen / vnd also bey der Vngarischen Cron verblieben: Auch das es beyderseits bewilligt worden sey. Die Evangelischen aber spargiren hergegen / das solches alles nichts / vnd das der Siebenbürgische Fürst alßbaldt nach vollendetem Landtag von Caschaw / sich wiederumb nach Preßburg begeben / vnd daselbst gekrönet werden solle / Wie es nun hierumb bewandt / wird sich in kurtzem entdecken.”

² Wolfgang Behringer: Veränderung der Raum-Zeit-Relation. Zur Bedeutung des Zeitungs- und Nachrichtenwesens während der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In: Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe. Hrsg. v. Benigna von Krusenstjern und Hans Medick in Zusammenarbeit mit Patrice Veit. Göttingen 1999. 57.

értelmű, hogy a különböző érdekektől vezérelt államok kivel fognak szövetségre lépni vagy mekkora áldozatokat lesznek hajlandók hozni. Az, hogy Pfalzi Frigyes cseh királlyá koronázásával szinte egy időben zajlott a császárválasztás is, tovább élte a helyzetet és állásfoglalásra kényszerítette a választófejedelmek után Európa uralkodóit is. A hatalommal bírók szempontjából alapvető jelentőséggel bírt, hogy megfelelő szövetségest találjanak ügyüknek. Az uralkodónak, hogy a háborúban megfelelő (anyagi és katonai) támogatást kapjon, meg kellett győznie, maga mellé kellett állítania a döntéshozó elitet (elsősorban a választó- és más birodalmi fejedelmeket, illetve a birodalmi városokat) és rajtuk keresztül a hozzájuk tartozó szélesebb tömegeket.³ Ennek az összeurópai konfliktusnak és médiaháborúnak az egyik szereplőjeként Bethlen Gábor és tevékenysége is hírértékűvé vált. Amikor pedig beláthatatlan ideig tartó háborúk robbannak ki egy-egy trón betöltése kapcsán, nyilvánvaló, hogy a magyar király személyének változásai körüli események különösen nagy érdeklődésre tartottak számot.

Az alábbi tanulmány célja, hogy a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóban megjelenő híreken keresztül vizsgálja meg az erdélyi fejedelem királyválasztását, illetve annak körülményeit. A kor legfontosabb hírközlő műfajaiban (a gyors és aktuális hírközlésre törekvő *hetilapok*ban, a félévente, nagyobb birodalmi vásárok alkalmával megjelenő *vásári kiadványok*ban (ún. *Messrelatiók*ban),⁴ a csak alkalmanként megjelenő néhány oldalas *relatiók*ban, valamint a propaganda célzatú, metszettel *illusztrált rölapok*on) egy eddig kevésbé ismert szemszögből, a nemzetközi visszhang felől pillanthatunk rá a kor e jelentős és mindmáig tisztázatlan kérdéseket felvető eseményére.

Miután Bethlen Gábor Erdély fejedelemként lehetőséget látott az 1618 tavaszán kirobbanó prágai eseményekben, a Bécset is fenyegető események hatására rövid idő alatt összevont haderejével 1619. augusztus 26-án elindult Erdélyből. Diadalmas előrenyomulásában 1619. október közepén Pozsonyba érkezett, ahol

³ Lásd ehhez: *Dagmar Freist*: Öffentlichkeit und Herrschaftslegitimation in der frühen Neuzeit. Deutschland und England im Vergleich. In: Ronald G. Asch – Dagmar Freist (Hrsg.): Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der frühen Neuzeit. Köln – Weimar – Wien 2005. 321–351; *Michael Schilling*: Medienspezifische Modellierung politischer Ereignisse auf Flugblättern des Dreißigjährigen Krieges. In: Sprachen des Politischen. Medien und Medialität in der Geschichte. Hg. von Ute Frevert und Wolfgang Braungart. Göttingen 2004. 124–139; A hazai szakirodalomban: *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 41–42; *Uő*: Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. Bp. 2009. 87.

⁴ A műfajról részletesebben lásd *Varsányi Krisztina*: „Meßrelatió”-k, vagyis „vásári füzetek”. Az első periodikusan megjelenő nyomtatott hírhordozók. A MOKKA-R EGYESÜLET 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga. A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R egyesületi füzetek (2008: 1. sz.) 111–149.

a várat és az ott őrzött Szent Koronát Forgách Zsigmond nádor átadta neki, maga is csatlakozott hozzá, és az ügyek rendezése, „az országot végső múltással fenyegető veszélyek” elhárítása érdekében november 11-ére országgyűlést hirdetett.⁵ Ezen az egyházi rend, néhány Habsburg-párti főúr és három dunántúli vármegye (Győr, Moson, Veszprém) kivételével az egész rendi képviselő jelen volt, s a protestáns követek körében cseh példára már itt megfogalmazódott és szárnyra kapott a Habsburgok trónfosztásának és Bethlen királlyá választásának gondolata. Bár a királyválasztásra és a koronázásra ekkor még nem került sor, az országgyűlés törvénycikkeit Bethlen már mint „Magyar- s Erdélyországnak fejedelme” erősíti meg.

December első felében a vallásszabadság ügyének tárgyalása kapcsán egyre többekben felmerült az igény, hogy a vallásszabadságot nem elegendően garantáló II. Ferdinánd helyett Bethlent válasszák meg királynak. Egyedül a nádor, Forgách Zsigmond tiltakozott erőlesen Bethlen királlyá választása ellen, amiért a rendek az indulatviharban majdnem kihajították az ablakon. A királyválasztás már január 12-ére ki volt tűzve, elmaradását pedig sokan, így például a lőcsei követek is, Forgách nádor intrikáinak tulajdonították.⁶ A rendek végül Ferdinándot trónfosztottnak nyilvánították és megtették az előkészületeket a királyválasztásra. Kidolgozták a nem éppen szerény választási feltételeket, melyeket december 18-án ünnepélyesen is Bethlen elé terjesztettek, s annak elfogadása esetén biztosították őt „ösrégi és korlátlan választási szabadságuk alapján, önként, egyhangúlag urukká és királyukká megválasztani, kikiáltani és megkoronázni”, mivel az ország már végképp elveszett szabadságainak visszaállítását és megújulását tőle, mint a nemzet saját véréből származó fejedelemtől várják. Bethlen nem kifogásolta a feltételeket, de elhatározását a királyi méltóság elfogadásáról függőben tartotta.⁷ A hevesebb megyei küldöttek fenyegetőztek, hogy ha Bethlen nem fogadja el a koronát, akkor Pfalzi Frigyesnek ajánlják fel, vagy pedig a török uralma alá helyezik magukat.⁸ Január 19-én Bethlen és Frigyes követei, valamint a csatlakozó osztrák rendek aláírták a szövetségi szerződést.⁹

⁵ A pozsonyi országgyűléshez lásd *Demkó Kálmán*: Az 1619–20. pozsonyi országgyűlés történetéhez. Századok 15. (1881) 431–443.

⁶ Uo. 431.

⁷ Bethlen 1620. február 20-án a portára küldött követeihez írott levele. In: *Szilágyi Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor 1619–21. hadjáratai történetéhez. MTT 4. (1857) 200.

⁸ Olasz diplomáciai jelentések alapján: *Gindely Antal*: Geschichte des dreissigjährigen Krieges I/2. Prága (1869–1880) 344.

⁹ *Demkó Kálmán*: A magyar cseh conföderáció és a beszercebányai országgyűlés 1620-ban. Századok 20. (1886) 105–109.

Ferdinánd békétárgyalási szándékkal december utolsó napjaiban Pozsonyba érkezett követeit a rendek határozottan visszautasították.¹⁰ Bethlen azonban óvakodott végleg szakítani a Habsburgokkal, a Portával sem alakult kedvezően a viszony,¹¹ így a rendeknek meg kellett elégedniük azzal, hogy 1620. január 5-én „Magyarország teljeshatalmú fejedelmévé” kiáltásuk ki, a trón betöltésének kérdését pedig a következő országgyűlésre halasztották, melyet Bethlen Besztercebányára hívott össze. 1620. január 16-án aztán Szt. Mihály napig (szept. 29.) tartó fegyverszünetet kötött a Habsburgokkal, mely azonban nem tartott sokáig.

A besztercebányai országgyűlésen augusztus 18–25. között ismét tárgyalások kezdődtek Ferdinánddal, de ismét eredmény nélkül. Ekkor Thurzó Imre gróf újra indítványozta Bethlen királlyá választását, aki ezúttal nem habozott, elfogadta a választási feltételeket, így augusztus 25-én a nádor elnöklete alatt tartott ülésen Magyarország királyává választották.¹² A koronát azonban visszautasította, és noha 1619 és 1621 között többször is közel került a koronázáshoz, arra egyelőre sem került sor.¹³

A királyválasztás hétről-hétre... Ami a hetilapokban áll

Bár a kor híréhes nyilvánossága minden információra számot tartott, a nagypolitika hírei, valamint a prominens személyekkel és a körülöttük zajló eseményekkel kapcsolatos tudósítások különösen közkedveltek voltak.¹⁴ A magyar trón betöl-

¹⁰ Bethlen 1620. február 20-án a Portára küldött követéhez írt levele. *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 200.

¹¹ *Demkó K.*: A magyar cseh conföderáció i. m. 108. Miután október 12-én megérkezett II. Ferdinánd szeptember 9-ei császárrá koronázásának híre, illetve Bethlen támadásának sikere, a légkör azonnal megfagyott. Lásd *Borsos Tamás*: Vásarhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 344.

¹² *Katona István*: Historia Critica Regum Hungariae. Pest 1790. XXX, 464, 481.

¹³ Az elutasítás okairól megoszlik a szakirodalom véleménye: Bethlen szavait („Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait éntőlem megadni kívántam volna, melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad a német mellé”) Szekfű Gyula nyomán többen úgy értelmezték, hogy Bethlen nem merte felvenni a magyar királyságot, mert nem volt erre portai engedélye, félt a megtorlástól. Vö. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bp. 1929. 102f. Más értelmezések szerint Bethlen a magyar királyság felvételére vonatkozó álláspontját a Portától függetlenül alakította. Lásd *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 115. (1981: 5) 1028–1060; újabban *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta (1619–1621). Századok 145. (2011) 915–973.

¹⁴ Az 1591 és 1806 között megjelent frankfurti vásári kiadványok híreinek 76%-a a nagypolitikához illetve a prominens személyekhez kapcsolható. Ld. ehhez részletesebben: *Varsányi K.*: „Meßrelatió”-k i. m. 111–149. A birodalmi újságokban a császári udvar, a fejedelemségek és a nagyobb városok eseményei mellett 30–40%-ban szerepeltek egyéb európai hírek, de Európán kívüli területekről származó értesítéseket is közöltek, különös tekintettel az Oszmán

tésének kérdése pedig birodalmi szempontból is olyan jelentőséggel bírt, hogy jelentős figyelem kellett kísérje a kor különböző hírközlő műfajaiban.

A legfrissebb információkat közlő nyomtatott hetilapok¹⁵ már 1619 decemberében írnak arról, hogy „vannak bizonyos értesülések, miszerint a magyarok Bethlehem Gábort királyukká fogják koronázni Pozsonyban”.¹⁶ Ez áll egy bécsi jelentésre hivatkozva december 22-i dátummal a „*Titellose Zeitung*”-ban (*Frankfurter Postzeitung*). Két nappal későbbi dátummal a „*Zeitung Auß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich / Böhmen / Hungarn / Niederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen / Im Jahr 1620.*” bécsi jelentés alapján már arról számol be, hogy „a magyarok Bethlehembet királyukká választották és István-
napon meg is akarják koronázni”.¹⁷ A frankfurti „*Titellose Zeitung*” sem várat

Birodalmat érintő információkra. A hírek között 60%-ban katonai jellegű, 30%-ban pedig civilpolitikát érintő témák bukkannak fel. *Else Bogel – Elger Blühm: Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben I–II. (Studien zur Publizistik, Bremer Reihe 17.) München 1985; Heinz-Georg Neumann: Der Zeitungsjahrgang 1694. Nachrichteninhalt und Nachrichtenbeschaffung im Vergleich. In: Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. (Deutsche Presseforschung 26.) Hrsg. v. Elger Blühm u. Hartwig Gebhardt. München 1987. 127–158; Thomas Schröder: Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl. Tübingen 1995. 98.*

¹⁵ Az alábbiakban túlnyomórészt a (brémai „Deutsche Presseforschung” gyűjteményében [évek szerint] fellelhető) következő öt hetilap híreit vizsgáltam:

1. „*Zeitung Auß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich / Böhmen / Hungarn / Niederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen / Im Jahr 1620.*”, a továbbiakban „*Zeitung Auß Deutschlandt*”

2. „*Titellose Zeitung*” (*Frankfurter Postzeitung*)

3. „*Relation / Kurtzer Bericht / was sich im gantzen Römischen Reich / vnd in den vmbliegenden begeben vnd zugetragen hat. Welche von Nürnberg den 30 Decembris 1610 angelangt vnd sonst wöchentlich anhero avisirt wird.*”, a továbbiakban „*Relation / Kurtzer Bericht*”

4. „*AVISO Relation oder Zeitung / was sich begeben vnd zugetragen hat in Deuts vnd Welschland / Spanien / Nederland / England / Frankreich / Vngern / Osterreich / Schweden / Polen / Schlesien / Item Rom / Venedig / Wien / Antorff / Ambsterdam / Cölln / Franckfurt / Praag vnd Lintz / etc. So von Nürnberg / den 1. Januarij / vnnd sonst Wöchentlich avisirt vnd angelangt.*”, a továbbiakban „*Aviso*”

5. *Wöchentliche Zeiung aus mehrerley örther. A. 1620.*, a továbbiakban: „*Wöchentliche Zeitung*”

¹⁶ „...*Man hat gewisse nachrichtung / daß die Ungarn den Bethlehem Gabor vor jhren König zu Preßburg krönen werde.*” (*Auß Wien vom 22. Ditto*)”

¹⁷ Ugyanezt az információt közli szintén december 24-i bécsi forráshivatkozással a Hildesheimban nyomtatott „*Relation / Kurtzer Bericht / was sich im gantzen Römischen Reich / vnd in den vmbliegenden begeben vnd zugetragen hat. Welche von Nürnberg den 30 Decembris 1610 angelangt vnd sonst wöchentlich anhero avisirt wird.*”, illetve „december 25-én Prágából” címmel az „*AVISO Relation oder Zeitung / was sich begeben vnd zugetragen hat in Deuts vnd Welschland / Spanien / Nederland / England / Frankreich / Vngern / Osterreich / Schweden*”

magára, egy nappal későbbi keltezéssel (december 25.) szintén hozza ugyanazt az információt, némileg kiegészítve, hisz a Prágából származó „jólértesült” jelentés azt is tartalmazza, hogy Bethlennek „csak 2-vel volt több szavazata, mint a mi [értsd cseh] királyunknak.”¹⁸

Ez a korai hír Bethlen állítólagos megválasztásával kapcsolatban jól mutatja a hetilapok több forrásból származó, egymást kiegészítő és megerősítő értesüléseit. Ezek azonban, bármennyire meggyőzően erősítik is meg egymást, nem minden esetben felelnek meg a valóságnak, így ezúttal sem. Bár Bethlent a kassai gyűlésen összegyűlt támogatói már 1619. szeptember 12-én Magyarország gubernátorává nyilvánítják,¹⁹ a Porta – Borsos Tamás emlékirata szerint –²⁰ már ősszel előkészíti a királyválasztás török megerősítésére az ajándékba küldendő jelvényeket, és január 8-án a magyar rendek a pozsonyi országgyűlésen felajánlják neki a magyar királyi méltóságot, ő ezt nem fogadja el és a fejedelmi címet használja;²¹ a hivatalos és elfogadott királyválasztásra pedig csak augusztus 25-én került sor. A hetilapok tehát ebben az esetben nyilvánvalóan téves információkat közölnek és szinte egymásra licitálva terjesztik azokat. Indokolhatja ezt a tévedést a feszült magyar belpolitikai helyzet, a trón újbóli betöltésének igénye, illetve, hogy Bethlen egyre szélesebb körű hódításai miatt számos hír van forgalomban, a nemzetközi nyilvánosság pedig kíváncsi és várakozásokkal teli. Nem kizárt az sem, hogy a propagandagépezet által szándékosan terjesztett információk hatottak vissza magára a rendszerre: Bethlennek a november 4-én Pozsonyból Iszkender pasának küldött levele nyomtatott formában²² már közkézen foroghatott, illetve maga a fejedelem is igyekezett befolyásolni a közvéleményt.²³

/ Polen / Schlesien / Item Rom / Venedig / Wien / Antorff / Ambsterdam / Cölln / Franckfurt / Praag vnd Lintz / etc. So von Nürnberg / den 1. Januarij / vnnd sonst Wöchentlich avisirt vnd angelanget” című nürnbergi hetilap is.

¹⁸ „... habe nur 2. vota mehr als vnser König gehabt”.

¹⁹ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 933.

²⁰ Borsos T.: Vásárhelytől a Fényes Portáig i. m. 324.

²¹ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 941.

²² HAB T 505 b. 4° Helmst. (13). *Németh S. Katalin*: Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel I–III. München – New York – London – Paris, 1993. (a továbbiakban Németh) 917. (H 627). A levél elterjesztésében nagy szerepe volt Gaspar Graziani moldvai vajdának, aki azzal az ígérettel, hogy eljuttatja azt a címzettnek, átvette a levelet, majd nem egészen rendeltetésszerűen felbontotta azt és elterjesztette a keresztény országokban, Bethlent törökbérencként beállítva.

²³ Dunántúli protestáns prédikátorokkal például – a magyar társadalmat saját ügyének megnyerendő – már ez idő tájt köröztetett Magyarországon egy (hamis) iratot, melyben a szultán segítségéről biztosítja a fejedelmet. Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 934. Ez azonban, még ha híre, vagy tartalma el is jutott német nyelvterületre, nem tartalmazza a királyválasztás tényét, mely a fenti hamis hír hetilapokban való megjelenését indokolná.

Kevésbé valószínű és érdekek szempontjából is nehezen megindokolható lenne azonban a felvetés, ha egyszerűen Bethlen propagandamunkájának eredményeként tekintenénk a királyválasztás hírének erre a túlzottan korai elterjesztésére.

Az mindenesetre bizonyos, hogy még végbe sem ment a hivatalos királyválasztás, a Német-római Birodalom nyilvánossága már (ha ebben az esetben nem is hitelesen, de) értesült a magyar trón és korona körüli bonyodalmakról. És az érdeklődés – amíg szemernyi kilátás is volt a koronázásra – nem lankadt: a hetilapok 1619 és 1620 decembere között folyamatosan tudósítottak az eseményekről. Egész januárban arról írtak, hogy Bethlen karnyújtásnyira van a koronázástól. „Bethlehem Gábor még nincs megkoronázva / de már bizonyosan meg van választva”²⁴ – hozza január 5-én a hírt több hetilap is,²⁵ néhol pedig további részleteket is tudni vélnek:

Erre Ferdinándot letették, Bethlen Gábort megválasztották; aki késznek mutatkozott arra, hogy el is fogadja a koronát. A koronázás azonban – ha még nem történt meg – a közeli napokban egész biztosan végbemegy. Emiatt múlt vasárnap itt a protestáns templomokban a *Te Deum laudamus* énekelték, minden harangot megkondítottak és háromszor lövettek sok nagy ágyúval (amelyek közülük az egyik a második lövéstől szétrobbant, és három, több mázsányi súlyú darabja a magasba repült, az emberek fölé; de Istennek hála, nem tett kárt).²⁶

A jelentős politikai esemény előkészületei, úgy tűnik, nagy érdeklődésre tartottak számot: több lap megemlíti soraiban, hogy „minden szükséges előkészület megtétetett Bethlehem koronázásához”,²⁷ „parancsba adatott, hogy vásároljanak drágaköveket és drága ékszereket és szerezzenek számos jó zenészt a közelgő királyi udvartartáshoz”.²⁸ Az „*AVISO Relation oder Zeitung*” az előkészületeken

²⁴ „Bethlehem Gabor ist noch nicht gekrönet / dich gewiß erwehlet worden ...”

²⁵ Így a „*Zeitung Auß Deutschlandt*”, a frankfurti „*Titellose Zeitung*” (*Frankfurter Postzeitung*) és a „*Wöchentliche Zeitung*” is.

²⁶ „Hierauff man Ferdinandum rejicirt, Bethlehem Gabor elegirt: welcher auch die Krohn zu acceptiren sich bereit erbotten hat. Die Kröhnung aber / wofern sie noch nicht beschehen / wird doch ehistes Tages gar gewiß volnzogen werden. Deßwegen am vergangenen Sonntag / allhie / in allen Evangelischen Kirchen / das *Te Deum laudamus* gesungen / alle Glocken geleutet / vnd zu 3. mahln viel grosse Stück (darunter eins / vom andern Schoß zersprungen / vnd 3. Stück davon / etliche viel Centner schwer / in die höhe / vber die Leute oben hin geflogen: aber Gott lob / keinen schaden gethan) loß gebrennet worden.” „*Zeitung Auß Deutschlandt...*” 1620. jan.14.

²⁷ „... alle nothwendige Praeparatoria zur Crönung / deß Bethlehem gemacht sein”, *Wöchentliche Zeitung* 1620. január 12.

²⁸ „... hat zu befelch Edelgestein vnd Cleynodien einzukauffen / vnd das etliche gute Musicos auffzubringen zu künfftiger Königlichen Hoffstat”, *Titellose Zeitung*, 1620. január 1.

túl más bizonyítékokat is szolgáltat a választás ténye és megléte felől: „Bethlen még mindig meg van választva magyar királynak, minthogy Őfelsége [értsd Frigyes] ezekben a napokban írt neki innen [értsd Prága] és magyar királynak titulálta”.²⁹ A tudósítás a pozsonyi országgyűlés közhangulatába is bepillantást enged, amikor arról számol be, hogy „az itt lévő magyar küldöttek sokat ittak a fejedelem őnagysága egészségére és azt kiáltották: 'Vivat Bethlehem Gábor Ungariae'”³⁰

Folyamatosan visszatérő hír az is, hogy kiket (Herr von Breuner, Graf von Hollach stb.) küldött a császár a koronázás megakadályozására és milyen sikerrel jártak. A „*Titellose Zeitung*” január 15-én bécsi hivatkozással már azt a békevágytól fűtött információt adja közre, miszerint jó esély van arra, hogy a császár küldöttei megegyeznek Bethlennel és a magyar rendekkel,

mivel ő, Bethlen a magyar koronát nem akarja elfogadni, hanem csak Palatinus kíván lenni. Azt is remélik, hogy Bethlen a magyar rendekkel együtt a szomszédos országokkal való konföderációból kiszáll és inkább királyát és urát kívánja támogatni ezekkel szemben; amit pedig eddig tettek, szinte bánják és az osztrák tartományokkal – mivel egyik a másik nélkül lenni nem tud – inkább a békét kívánják fenntartani.³¹

Ugyanezen a híren belül pedig, néhány sorral lejjebb már arról számolnak be, hogy a legfrissebb értesülések szerint Pozsonyban megszületett a béke és Bethlen elvonul Erdélybe.

Hogy mennyire ellentmondásos hírek voltak forgalomban és ezáltal mennyire nem volt egyszerű dolga a hírszerkesztőknek, azt a „*Zeitung aus Deutschland...*” január 18-i dátum alatt nyíltan meg is fogalmazza:

Innen jelenleg semmi írásra érdemes hír nincs, mivel még nincs bizonyosság, hogyan alakul az egyezkedés a császári küldöttek és a magyar rendek között. Egyszer azt mondják, reménykeltőn, máskor azt mondják, rosszul. Csak ezen a héten belül háromszor változtak a hírek. Ma megint azt állítják, hogy béke

²⁹ „Der Bethlehem ist noch zum Unger: König erwehlt / wie dann ihre May. dieser Tagen von hier ihme zugeschireben / vnd als einen Unger. König Tituliert.”

³⁰ „... die hiesige Vnger: Gesandten diese Tag starck auff Ihr Fürstl: Gn: Gesundheit getruncken / vnd geschrien / Vivat Bethlehem Gabor Ungarie...”

³¹ „... weil Er Bethlehem die Hungarische Cron nicht annehmen / sondern allen Palatinus sein will) noch eingestellt / man verhofft auch der Bethlehem sampt den Vngerischen Stenden sollen sich der confederation mit den benachbarten Ländern gar entschlagen vnd vilmehr jren König vnd herrn wider dieselben beystand leisten / wie sie dann das jenig was sie bißher gethan / fast reuwet / vnd mit den Oesterreichischen landen / weil eins ohne das ander nit wol sein kan / lieber den friden halten wollen...”

született a magyar rendek, Bethlen és Ausztria között ... Ezzel szemben mások más királyt akarnak; idővel kiderül, mi okból. Adja Isten, hogy a kívánt tartós végleges béke szülessen meg és ne veszélyes viszály.³²

Ebből a hírből is – a már más műfajokban is tetten ért – béke utáni áhítozás sejlik ki, illetve az, hogy a diplomáciai egyezkedés, a megegyezés érdekében be-terjesztett javaslatok és ezek alakulása folyamatosan központi téma. Többen is közreadták például január végén azt a hat pontból álló javaslatot, melyet Bethlen a magyar rendek nevében a császári küldöttekhez intézett, s mely szerint „Őfelsége tartsa meg a magyar királyi nevet és címet, és azt haláláig használja; az ezzel járó teljes irányításról azonban mondjon le és ehelyett kinevezett palatinusként Bethlen bírja a kormányzást.”³³

Szintén az ellentmondásos értesülések felől panaszkodik a „*Zeitung Aus Deutschland*” február 11-i (a tanulmány elején már idézett) tudósításában, ahol az ellentmondásokat a pártok elfogultságával hozza összefüggésbe. Ez a valamelyest tehetetlen helyzetet tükröző újságírói vallomás jól bizonyítja, hogy a közkézen forgó hírek cseppet sem voltak elfogulatlanok, de azt is tükrözi, hogy a gyakorlottabb hírforgatók mennyire tudatában voltak ennek. Mindaddig, amíg egy ügy nem került véglegesen és hivatalosan is lezárásra (ebben az esetben a korona Bethlen fejére), a hírek (és velük együtt a hetilapok is) sokszor csak terveket, elfogult vágyakat, valószínűsíthető jövőbeni történéseket foglalmaztak meg. A bizonytalan információk tengere ellenére azonban mindenkiben erősen élt a biztos értesülések iránti vágy. Az ebből fakadó feszültség pedig éberségre, kreativitásra serkentette az újságszerkesztőket: amikor nem volt konkrét információ, egyértelmű, hihető bizonyíték a magyarországi királyválasztás, koronázás és megegyezés körüli huzavonában, akkor a kimondatlan jelekből próbáltak következtetéseket levonni: „Annyi azonban bizonyos, hogy Bethlen neki [értsd: a császárnak] nem királyként, hanem fejedelemlént és az ország palatinusaként

³² „Von hier ist der zeit gar nichts sonders schrifftwürdiges zu avisiren, weil man noch kein gewissen grund hat / wie sich die tractation zwischen den Keys. Herrn Abgesandten vnd Hungarischen Ständen anlest / bald sagt man zu Hoff gut / bald wieder böß / Inmassen diese Woche die Zeitungen sich drey mal verendert / heut gibt man wieder auß / es sey mit den Hungarischen Ständen / vnd Bethlehem / vnd Österreich ein Fried (...). Hierentgegen wollen andere ein andres besorgen / die zeit wird den grundt eröffnen / wolte Gott / es were ein gewünschter bestendiger gantzer Frieden / vnnd nicht gefehrlicher anstandt.”

³³ „1. Ihr May. sollen den Titul vnd Nahmen deß Hungarischen Königs behalten / vnnd solchen ihr lebzeiten gebrauchen / daß völlige Commando aber mit ihm sich gantz zuenteussern / hergegen Bethlehem alß angesetzter Palatinus das Gubernament haben sol.”

hódolt; ezt követően pedig elindult és hada nagy részével Felső-Magyarország felé vonult. Továbbiakat erről az idő fog hozni.”³⁴

Konkrétum híján levelekben használt megszólítások, rangok, vagy a küldöttségek reprezentatív fellépése árulkodott tehát a hírterjesztőknek arról, hogy mi is a helyzet a magyar királyi trón és cím ügyében.

Februárban és márciusban a hetilapok fő témája Bethlen seregtoborzása és előrenyomulása az osztrák területekre. Az a kérdés pedig, hogy a protestáns Bethlen török-tatár segítséget is hoz magával keresztény „társai” ellen, ebben az időszakban is nagy érdeklődésre tartott számot. A velük folytatott tárgyalások, követküldések, ígért támogatások az újságok hasábjainak visszatérő témáit jelentik a tavaszi hónapokban. Áprilisban aztán újraeled a Bethlen körüli „koronáláz”, nagy várakozással tekintenek a besztercebányai országgyűlésre. „Hogy miként alakul a magyar koronával, a május 1-re hirdetett országgyűlésen fogják deliberálni.”³⁵ – írja az „Aviso” már április 1-én. A hónap végén pedig már arról értesülhetek az újságlapokat forgatók, hogy „Ugyanazon hó 25-én Thurzó Szaniszló úr – Bethlen Gábor parancsára – a német katonákat mind kiűzte Pozsony várából. A korona tehát már magyar kézben van.”³⁶

Innentől kezdve egy pillanatra sem tévesztik szem elől sem a korona útját, sem Bethlent és a körülötte alakuló erőviszonyokat: „Pozsonyból írják, hogy az erdélyi fejedelem a magyar koronát a többi hozzá tartozó drága ékszerekkel Kassára szándékozik vitetni. Továbbá, hogy Komáromban a magyarok és a törökök az elővárosban vannak, és hogy ez az erőd rendkívüli veszélyben van.”³⁷ Május 21-i dátummal a következő erőviszony-latolgatás olvasható a „*Zeitung Auß Deutschlandt*” oldalain:

³⁴ „So viel hat man aber gewiß / das er Bethlehem / ihme nicht alß ein König / sondern als einem Fürsten vnd Palatino deß Landes / huldigen lassen / vnd darauff von Preßburg sich erhoben / vnd mit meistentheils seines Kriegsvolcks in OberHungarn begeben / weiters hiervon / eröffnet die zeit.” „*Zeitung aus Deutschland*” 1620. febr. 4. Prága.

³⁵ „Wie es mit der Kron Vngarn verbleiben sol / auff dem am 1. Maji zu Newensaal angestellten General Landtag Deliberirt werden.”

³⁶ „Denselben 25.Tag / hat Herr Stenzel Turzo / auff befehl deß Bethlehem Gabors / die Deutschen Soldaten alle auß dem Schloß zu Preßburg geschafft / Also die Cron nunmehr gar in der Ungarn Hand” „*Zeitung Auß Deutschlandt*” 1620. április 24.

³⁷ „Auß Preßburg wird geschrieben / das der Siebenbürgische Fürst / die Ungarische Krohn / neben den andern darzu gehörigen Kleinodien / nach Caschaw zuführen willens. Auch das zu Comorra die Ungarn vnd Türcken sich in der Vorstadt befinden / vnnd also dise Vestung in eusserster gefahr sein.” „*Zeitung Auß Deutschlandt*” 1620. május 17. Érdekes tény, hogy Komárom bevétele kapcsán nem minden beszámoló és nem minden hetilap említi a török támogatást. (ld. pl. *Zeitung Auß Deutschlandt*, 1620. május 21.)

A magyar országgyűlést, ahogy újabban jelentik, a Kassához közeli Lőcsére helyezték, folytatódni fog; és előkelő bizalmas helyekről írják, hogy a magyarok teljesen eltökélték magukat arra, hogy ezen az országgyűlésen másik országfőt fognak megkoronázni; de még kételyek közt őrlődnek, hogy a mostani erdélyi fejedelem, vagy Frigyes, a mostani cseh király legyen-e ezen a gyűlésen megválasztva ... Ez pedig azon okból történne, mivel az említettnek erős a támogatottsága és sokkal többet tudna segíteni, mint Bethlen.³⁸

A valós vagy csak „az előkelő bizalmas helyek” és körök által gerjesztett esélytoltgatást hamar elsöpri az események és a hírek további menete, melyek fókuszába kétség kívül nem Frigyes kerül, hanem Bethlen marad ott.

A reprezentatív események jelentőségéből és az ezek iránti nagy érdeklődésből fakadóan szükségszerűen következett, hogy a hetilapok – terjedelmi korlátaik ellenére is – beszámoltak a Besztercebányára történő „tekintélyes” bevonulásról: „A magyar országgyűlés Besztercebányán június 26-án folytatódik. Bethlennek egy szép vörös bársonnyal bélelt, arannyal díszített hintót készíttettek bevonulásához; három nappal ezelőtt idehozták.”³⁹ A bevonulás és az előkészületek – valamelyest szokatlan módon – részletesebben is megörökítést nyertek a hetilapok hasábjain: közöltek ugyanis június 18-i dátummal egy Besztercebányáról származó írást is, melynek köszönhetően az olvasók közelebbi képet is kaphattak a nagyszabású előkészületekről.

Néhány nappal ezelőtt a fejedelem őnagysága, Bethlen Gábor, feleségével és hölgykísérőivel, tekintélyes, 12.000 fős lovas és gyalogos kíséretével, sok trombitással és dobossal, és sok nemessel ide érkezett. Mely udvartartás érkezése előtt egy nagyra becsült tanácsos nyolc ház falát összebontatta, ugyanezt ékesen arany tapétákkal és ragyogó dolgokkal díszíttette, hogy felette csak csodálkozni lehet, s milyet még sok magas rangú résztvevő sem látott soha. Mely előtt 1200-an egyenruhában éjjel-nappal erős őrt állnak. Thurzó Imre gróf, Illésházy [?] és néhány előkelő magyar úr, akik közül mind két-, három- vagy négyszázadmagával érkezett, a városban kapott szállást; a többiek

³⁸ „Der Vngerische Landtag / so wie jüngst gemeldet / auff Leutsch nahe bey Caschaw geleet worden / wird seinen forthgang erreichen / vnd wird von vornehmen vertrauten orten anhero geschrieben / das die Vngern gäntzlich resolvirt, auff solchem Landtag auch ein ander Häupt zu Kröhnen / vnd stünde man noch im zweiffel / ob der jetzige Siebenbürgische Fürst / oder der jetzige König Fridericus in Böhmen / bey solcher General zusammenkunfft / erwehlet / (...) vnd das geschehe aus der vrsach / weil der selbe einen starcken anhang / vnnd ihr viel mehr / alß der Bethlehem assistiren könnte.”

³⁹ „Der Hungarische Landtag gehet zu Newsaal auffn 26. Junij fort / dem Bethlehem ist allhier ein schöner Wagen mit rothem Sammet durchfuttert / vnd mit Gold gestickt / gemacht / vnd zu seinem einzug vor 3. tagen hinab geführt werden.”; „*Zeitung Auß Deutschland*”, 1620. május 27., Bécs.

egy része viszont a városon kívül, mások egy-két mérföldnyire. A fejedelem önágsága körben a város körül minden oldalon, éjjel-nappal jó és óvatos intézkedés által rendet tarttat és erős őrséget állíttat, hogy senkinek az ide- és visszautazásban a huszárok és a hajdúk miatt panasza ne lehessen. Minden városból, majorságból, kastélyból és faluból mindenféle vadat és szárnyast behoztattnak, így aztán mindenféle ételből és finom italból nemhogy hiány nincsen, de inkább felesleg érződik, gazdag és szenvedélyes vásárforgatagban. Mihelyst a fejedelem önágsága megtartotta bevonulását, elrendelték, hogy a házbán, ahol a propositiót felolvassák, törjék át a falakat és hosszú ablakokat csináljanak, mindenkinek jelzésül és előzetes értesítésül, kik nem a konföderációhoz pártolnak, hanem vakmerő módon a jövőben a hazával szemben áruló módon viseltetnek, hogy az ilyen cselszövőket, és árulókat – mihelyst a kérdést megtanácskozták – a nevezett ablakon átlavessék, mely alatt számos hajdú puszta vellával várakozik és mindegyik egy taszajtást ad a Salvator fenestralisnak. A nevezett ablak alatt bíróság is felállíttatik, mely a tanácskozás után a büntetést is kiszabja.⁴⁰

Nem túl gyakori a hetilapok hasábjain, hogy ilyen terjedelmű kivonatokat közöljenek, ha teszik is, az általában valamilyen megállapodás, szerződés, vagy békekötés részleteit tartalmazza. A tények viszont azt mutatják, hogy volt akkora

⁴⁰ „Vor etlichen tagen seind Ihre F. Durchl. Herr Bethlehem Gabor mit dero Gemahlin / vnd Frawenzimmer / mit einem starcken Comitatz von 12000. Mann zu Roß vnd Fuß/ aber auch statlich / mit vielen Trommetern / Heerpaucken / vnd einem starcken Adel hieher kommen / vor welcher Hoffhaltung ein ErbarRhat allhier in 8. Häuser aneinander durchbrochen / dieselben köstlich mit gülden Tapezereyen / vnd splendore, das sich darüber zuwundern / vnd bey vielen hohen Potentaten nie gesehen worden / zieren lassen / vor dero Losament thun in 1200. in einer Liberey / gewechselt / Tag vnd Nacht / starcke wacht halten. HerrGraf Emerich Turzo / Herr Elias Asick / Vnd etliche vornehme Vngarische Herrn / deren jeder zu 2.3. biß in 400. starck ankommen sein / in der Stadt einlosiert / die anderen aber theils ausserhalb / theils 1. vnd 2. meilwegs. Ihre F. Durchl. lassen vmb vnd vmb der Stadt an allen Seiten / tag / vnd nacht / durch gute vorsichtige anordnung / justitiam administriren, vnd starcke wache halten / damit niemand im hin vnd wieder reisen / von den Hussarn / vnd Heyducken beschwert werden möge. Es wird auch von allen Städten / Märckten/ Schlössern vnd Dörffern von allerley Feder Wildrät / vnd geflügel sehr viel herein geführt / das also von allerhand Speiß vnd köstlichen getränk einiger mangel nicht / sondern ein vberfluß gespüret wird / vnd alles in wolffell vnd leidlichen kauff. Sobald Ihre F. Durchl. Ihren einzug gehalten / haben sie alß bald anbefohlen / das man in dem Hause / da die Proposition verlesen wird / durch die Mawr brechen /vnd langes Fenster machen / allen den jenigen zur warnung vnd nachrichtung vorherho / welche nicht zur Confoederation schweren / sondern sich muthwilliger weise in künfftig wieder das Vaterlandt Verrätherisch erzeigen werden / das man solche Practicanten, vnd Verräther / so bald die quæstio im Consilio vmbgangen / zum gemelten Fenster dejiciren, vnter welchem etliche Heyducken mit blossen Gäbeln auffwarten/ vnd jeder dem Salvatori fenestrali einen hieb geben sol. Vnter obgedachtem Fenster / ist auch eine Justitia auffgericht / darnach das Commissum sein wird / sol auch die Poena gehalten werden.”

az érdeklődés a magyarországi ügyek és reprezentatív események iránt, hogy a hírszerkesztők nyomtatásban közöljék ezt a hosszabb iratot. Egyes hírszerkesztők már pusztán a nagyszabású előkészületek alapján is feltételezték, hogy a fejedelem koronázása itt fog végbemenni.

Bethlennel kapcsolatosan már szinte elmaradhatatlan információként a török támogatás kérdése is ismét felvetődik, már június 20-i dátummal az olvasható az *Avisóban*, hogy: „a török követ császára nevében proponálta, hogy senki mást, mint Bethlent koronázzák magyar királlyá.”⁴¹ Júliusban pedig a *Zeitung Auß Deutschlandt* hasábjain további részletek is megjelennek ebben a témában:

Szintén nagyon hangoztatják, hogy az erdélyi fejedelem a török császárnál felettebb nagy tiszteletben van, és hogy az Oszmán Ház sosem viseltetett egyetlen nagyúrral szemben sem ilyen elkötelezettséggel, mint vele. Ezért a török kellemetlenkedéseitől nem kell tartani, így az erdélyi fejedelem annál nagyobb hatalommal támogathatja az országot.⁴²

És az események feszült hevében és a hírek forгатagában az *Aviso* (ismét túlságosan korán) már július 14-én felröppenti a hírt, miszerint „a ma beérkező tudósítás szerint Bethlen már magyar király”,⁴³ majd augusztus 6-án ismét: „Bethlent már magyar királlyá kiáltották ki”.⁴⁴ Ezúttal tudósítását ismét kiegészíti a török támogatás kérdésével is:

minthogy Besztercebányára húsz török lovas érkezett egy ajándékokkal megpakott kocsival, kik audiencián is voltak a fejedelemnél és a rendeknél, és előadták, hogy a török császár a fejedelem magyar királlyá koronázását kívánja; ami után bizonyosan örök békét kíván kötni Magyarországgal és a konföderált országokkal.⁴⁵

⁴¹ „...der Türck. Gesandt hat im nahmen seines Käysers Proponirt/ daß man keinen andern als den Bethlehem zum Vnger: König krönen sol...”

⁴² „Es wird auch sehr gerühmet / wie der Siebenbürgische Fürst bey dem Türckischen Kayser in so vberauß grossem respect, nvvd daß das Ottomanische Hauß sich niemahls gegen einen Potentaten mit solchen Eydspflichten verbunden / als gegen ihm geschehen / Daher man sich von dem Türcken einiger widerwertigkeit nicht zu besorgen / vnd also er der Siebenbürgische Fürst / mit dsto grösseren macht / den Landen assistiren könne.” *”Zeitung Auß Deutschlandt”,* 1620. július 10.

⁴³ „... vnd wie heut bericht einkombt / solle bereit der Bethlehem Vngr: König worden sein...”

⁴⁴ „Bethlehem aber ist zum Unger: König erkleret worden...”

⁴⁵ „... wie dann zu Newensol 20. Türcken zu Roß / sampt einen Wagen mit Praesenten ankommen / welche bey den Fürsten vnd Ständen alßbald Audientz gehabt / vnd vor gebracht / der Türck: Kayser wolle / daß man den Fürsten zum Vnger: König krönen soll / hernach wolle er mit dem Land Vngern vnd allen Confoederirten Ländern gewiß einen ewigen Frieden machen...”

Úgy tűnik tehát, hogy a Porta támogatása – akár Bethlen propagandamunkájának, vagy akár az országgyűlésen hallott és a hírszolgáltató rendszer kezére jutott információknak köszönhetően – ismert volt a német nyelvű nyilvánosság előtt. Mint ahogy – már a hivatalos választás és „megnemkoronázás” előtt – arról is tudni vélnek és írnak a lapok, hogy „Bethlehem ... a koronát igen jóra való okból – így az egész kereszténységnek a legjobbat téve – nem fogadja el, hanem marad fejedelem és úr Magyarországon és Erdélyben.”⁴⁶ Sőt, olyan értesülések is nyomtatásba kerültek, miszerint „Jó remény van azonban arra, hogy a cseh király magyar király lesz és Bethlen palatinus marad.”⁴⁷

A rövid és lényegre törő információ ellenére mindkét hírnél ismét egyértelműen tetten érhető bizonyos elfogult érzelmi töltet. Míg az első nyilvánvalóan valamilyen császárpárti tudósító tollából származik, addig utóbbi is inkább csak (cseh) reményeket fejez ki, mintsem konkrétumokat közöl.

Július közepén még több helyen felröppen a hír, miszerint Bethlent még meg fogják koronázni, míg végül augusztus 25-i dátummal a hivatalosnak tekintett döntésről is hírt adnak:

Ugyanezek a rendek Ő Császári Fenségét is letették, és Bethlen Gábort választották meg, aki ezt a választást el is fogadta, és Pozsonyba indult, ahol állítólag megtartják a koronázást. Mindeközben hadi népe is ugyanott gyülekezik, nagyjából 50.000 fővel és közben Pozsonynál már újra hidat vertek a Duna felett.⁴⁸

⁴⁶ „Bethlehem ... nimbt die Cröhnung auß wichtigen redlichen vrsachen / so der gantzen Christenheit zum besten gereicht / nicht an / sondern bleibt Fürst vnd Herr in Vngarn vnd Siebenbürgen.” *„Zeitung Auß Deutschlandt”*, 1620. július 14. Prága.

⁴⁷ „... die Hoffnung aber ist gut das der König in Böheim Vnger: König werden vn der Bethlehem Palatinus verbleiben solle...”

⁴⁸ „... sollen nunmehr dieselben Stände / Ihr Käys. Mayst. auch rejicirt, vnnd dem Bethlehem Gabor erwehlet haben / welcher auch solche Wahl acceptirt, vnnd sich nach Preßburg begeben sol haben / allda die Kröhnung geschehen sol / In dessen wird auch sein Kriegesvolck sich daselbst versambeln / so bey 50000. starck sein sol / Vnd ist allbereit bey Preßburg die Brücke wieder vber die Donaw geschlagen...” Magyar fordításban kevésé jól visszadható az a nyelvi szerkezet, amit a hetilapok hasábjain oly gyakran alkalmaznak a hírfogalmazók: „sich nach Preßburg begeben sol haben”, „die Kröhnung geschehen sol”, „so bey 50000. starck sein sol”. Nevezetesen, hogy a módbeli segédigék másodlagos jelentése révén az „állítólagosság” távlatába húzódva jelentik ki a történeteket. A „sollen” segédigével alkalmazott szerkezeteket magyarban leginkább az „állítólag” + állítmány struktúrával szokták visszaadni, ennek alkalmazása azonban – éppen a forrásokban lévő gyakorisága miatt – igen nehézkessé tenné a mondat szerkesztést. E nyelvi konstrukció révén közlik ugyan a hírt, de eltolják maguktól annak biztos volta feletti garanciát és felelősséget. Árulkodik is a szerkesztőknek a közölt híreikhez való viszonyáról, hogy csak ebben a néhány sorban négyyszer alkalmazzák.

Másnap keltezéssel, Bécsből érkező hírként már azt is közlik, hogy „A magyarok Őfenségét magyar királlyá akarják elismerni, Bethlen viszont, úgy tűnik, teljhatalmú gubernátoruk lesz, és a rendeknek szabadsága lesz a császár halála után az Osztrák Házon kívülről választani királyt tetszésük szerint”.⁴⁹ Az augusztus 27-i prágai beszámolónak pedig már feltételezett magyarázatai is vannak (már annyiszor beharangozott, sőt olykor megtörténtnek is nyilvánított) koronázás késlekedésére és halogtatására:

az erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort, magyar királlyá választották és kiáltották ki ... a történt rendelkezés szerint a koronázás mihamarabb vége fog menni; bár különösen fontos okokból egy ideig fel lesz függesztve, mégpedig azért, hogy ugyanő a szorult helyzetben lévő országoknak még támogatóbb módon tudjon segítségükre sietni és őket az előttük álló veszélyből megmenteni...⁵⁰

A koronázás elmaradásának oka természetesen a korabeli nyilvánosságot is foglalkoztatta, nem véletlen, hogy a hírszerkesztők igyekeztek további magyarázato(ka)t begyűjteni és közreadni. „Pozsonyból érkezett egy megbízható személy. Bizonyossággal állítja, hogy Bethlen nem hagyja magát megkoronázni, hanem előtte karddal akar az országban tekintélyt szerezni és csak utána hagyja magát megkoronázni, hogy ne legyen két magyar király.”⁵¹ – írják egy héttel a választás után (szept. 4.); majd négy nappal később prágai forrásokra hivatkozva hasonló tartalmat közvetítenek: „hírlík, hogy Bethlen a koronát viszi magával és nem akarja addig megkoronáztatni magát, míg az ellenséggel nem találkozott és a győzelmet meg nem szerezte.”⁵²

Mindkét forrás arra vezeti tehát vissza a koronázás elmaradását, hogy Bethlen előtte le akarja győzni ellenfeleit, meg akarja szilárdítani hatalmát. A Porta felé való viszony alakulásáról, nevesített ellenlábasokról a fent említetteken túl

⁴⁹ „Die Vngarn wollen Ihre Mayst. für ihren König erkennen / der Bethlehem aber / sol ihr gevollmechtiger Gubernator sein / Vnnd sol ihnen den Ständen frey stehen / nach des Käysers ableiben / einen König ausser des Hauses Oesterreich / ihres gefallens / zuerwehlen...”

⁵⁰ „... der Siebenb. Fürst Bethlehem Gabor / zum Vngarischen König erwählt vnd proclamirt, ... es werde beschehener anordnung nach / die Kröhnung des Bethlehems ehst vorgehen / so sol es doch auß sonderbaren wichtigen vrsachen / vnnd vornemblich darumb / noch vor eine zeitlang eingestellet werden / damit derselbe den bedrengten Ländern / so viel fürderlicher zu hülffe komme / vnd sie auß der vor Augen stehenden gefahr erretten könne...”

⁵¹ „Von Preßburg kömpt eine vertraute Person / meldet vor gewiß / das der Bethlehem sich nicht krönen lasse / sondern wil zuvor mit dem Schwerdt im Lande Ehre erjagen / vnd hernach sich Crönen lassen / das nicht 2. Hungarische Könige werden.”

⁵² „... verlautet / das der Bethlehem die Krone mit sich führe / vnd sich nicht ehe wolle krönen lassen / biß er zuvor mit dem Feinde getroffen / vnd die Victoriam erhalten habe.”

nem szólnak a hetilapok hírei. Valószínű azonban, hogy a német nyelvű nyilvánosság ennyivel is jól értesültnek érezhette magát, hiszen nem maradt (legalább feltételezett) magyarázat nélkül.

Szeptemberben még többször felvetődik egy esetleges pozsonyi koronázás képe, de a hónap második felétől és októberben is túlnyomórészt ismét a hadi hírek dominálnak, Bethlen seregeinek előrenyomulása, területek hódoltatása adja a Magyarországgal kapcsolatos hírek zömét. A még mindig fennálló érdeklődést mutatja, hogy amikor nincs különösebb esemény, akkor arról tudósítanak, hogy „Bethlen egész csendes”.⁵³ Novemberben aztán ismét előbukkan a koronázás gondolata:

E hó 5-én állítólag megkezdődik Pozsonyban a magyar országgyűlés, ahol is félő, hogy Bethlen meg akarja magát koronáztatni, és szándékában áll téli táborát Bécs körül felverni és az átkelőket lezárni.⁵⁴

Bethlen a magyar koronával még mindig Nagyszombaton tartózkodik és ott akarja magát megkoronáztatni. Azt írta Ő Császári Fenségének: ha a konföderált országokkal nem köt békét, török támogatással meg fogja támadni.⁵⁵

Az évben utolsó – koronázáshoz kapcsolható – hírként már csak annyit közölnek, hogy a fejedelem a koronát Nagyszombatról „Altssal”⁵⁶-ba vitette. Innentől kezdve elcsitulnak a királyi trónnal kapcsolatos híradások, a tél beálltával pedig természetesen a hadi események is elcsendesednek.

Egy év magyarországi királyválasztásra vonatkozó híreinek áttekintéséből is jól látszik, hogy folyamatosan nagy számú hír forgott közkezen és állt a hírszerkesztők rendelkezésére, melyek között sok bizalmas, bennfentes körökből származó információ is fellelhető, sok igazságtartalommal, de sok tévedéssel, és még nagyobb számú bizonytalansággal és feltételezéssel.

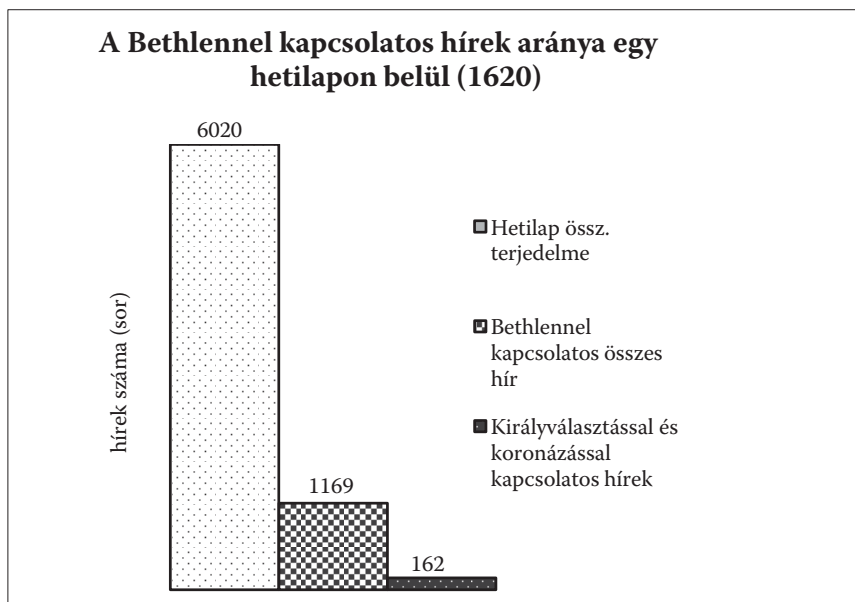
Az 1620-as évre vonatkozóan (egy-két lap híján) teljes terjedelmében fennmaradt *„Zeitung Auß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich / Böhmen / Hungarn / Niederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen”* című hetilap 1619 és 1620 decembere közötti híreinek mintegy hatoda foglalkozik az erdélyi fejedelemmel és ténykedésével, ami vitathatatlanul nagy szám.

⁵³ „... der Bethlehemb gantz stille...” *„Zeitung Auß Deutschlandt”*, 1620. november 3., Prága.

⁵⁴ „Auffn 5. diß/ solle zu Preßburg der Hungarische Landtag angehen / da man dann besorgt / Bethlehem möchte gekrönet werden / solle willens sein / sein Winterlager vmb Wien zuschlagen / vnd die Päß zu sperren.”

⁵⁵ „Der Bethlehem befind sich mit der Unger. Cron noch zu Thürna welcher sich alda wil krönen lassen / der hat ihrer Käys. May: alhero geschrieben / wenn er mit den Confoederirten Landen nicht Fried machen / er sie mit hülf des Türcken vberziehen wolte...”

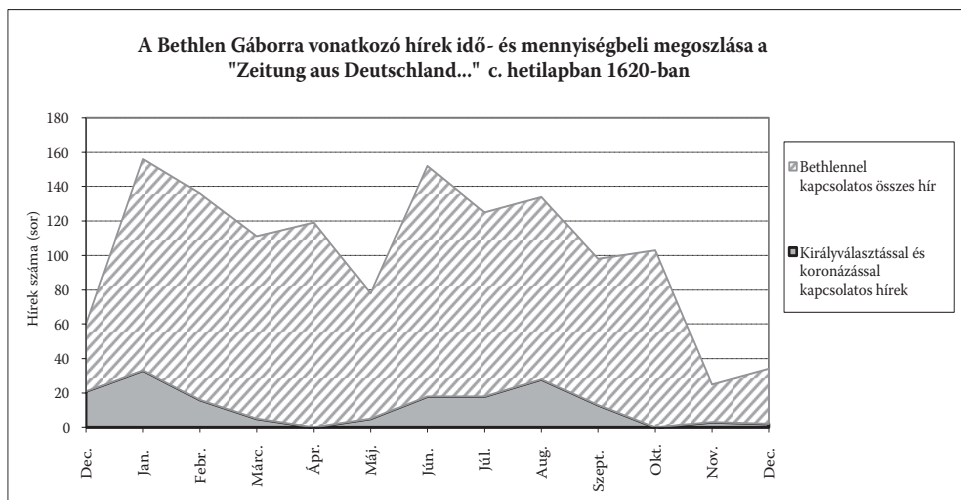
⁵⁶ Feltételezhetően Altsohl, azaz Zólyom.



1. grafikon

A királyválasztásra vonatkozó hírmennyiség arányaiban talán csekélynek tűnik a hetilap teljes terjedelméhez képest (az összes hír kb. 2,7%-a), de ez inkább a műfaj sajátosságából fakad: a beszámolók mindig rendkívül rövidk és lényegre törők: „Megválasztották magyar királlyá, / és Szt. István napon fogják megkoronázni.” „Megválasztották, de a koronázást elhalasztották.” „Megtették a szükséges előkészületeket” stb. Ez a nyelvi jellegzetesség nemcsak erre a témára vonatkozó hírekre igaz, bármely jelentősebb nemzetközi kérdés megjelenését vizsgálánk meg egy hetilapon belül, a szám a teljes hírmennyiséghez képest csekély lenne. Beszédesebb talán az a diagram (lásd a következő oldalon), melyen az 1620-as éven belül havi lebontásban láthatók a Bethlenre, illetve közvetlenül a királyválasztásra és koronázásra vonatkozó hírek.

Ebből jól kivehető: szinte nem telik el úgy hónap, hogy ne foglalkoznának a magyar trón kérdésével. Ha csak rövid említés erejéig is, de a téma állandóan benne van a német köztudatban. A hírek számának alakulásából pedig jól kivehető, hogy mikor volt élesebb a helyzet a trón körül, mikor állt Bethlen a legközelebb a koronázáshoz. A pozsonyi illetve a besztecerbányai országgyűlés adta lehetőség egyértelműen kirajzolódik.



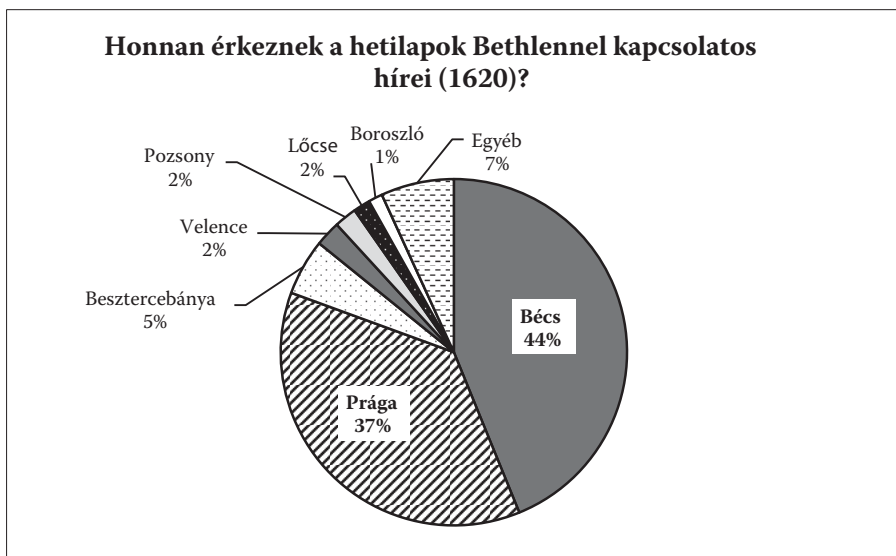
2. grafikon

Ahogy azt az ábra is bizonyítja, ez a fajta hírszolgáltatás már egyáltalán nem nevezhető esetlegesnek: nemcsak az információellátás folyamatosságát kell azonban látni, a hírek száma azt is jól tükrözi, hogy milyen helyesen érzekelte a nemzetközi nyilvánosság a Magyarországon zajló események fontosabb fordulópontjait, az események és a politikai hangulat „drámai” feszültséggörbéjét.

Az 1620-as évre vonatkozóan öt különböző hetilap⁵⁷ hírforrásait megvizsgálva az ábrán látható kép rajzolódik ki: a magyarországi hírek legnagyobb része (81%) két hírközpontból: Bécsből, illetve Prágából fut be. Ehhez képest már csak elszórtan nevezhető az az információmennyiség, mely Besztercebányáról, valamelyik felső-magyarországi városból, Velencéből, vagy elvétve egyéb helyekről (így pl. Krakkóból, Linzből, Grazból, Konstantinápolyból, a csehországi Egerből, Neustadtból vagy valamelyik katonai táborból stb.) érkezik.

⁵⁷ 1. „Zeitung Auß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich / Böhmen / Hungarn / Niederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen / Im Jahr 1620.”
 2. „Titellose Zeitung” (Frankfurter Postzeitung)
 3. „Relation / Kurtzer Bericht / was sich im gantzen Römischen Reich / vnd in den vmbliegenden begeben vnd zugetragen hat. Welche von Nürnberg den 30 Decembris 1610 angelant vnd sonst wöchentlich anhero avisirt wird.”
 4. „AVISO Relation oder Zeitung / was sich begeben vnd zugetragen hat in Deuts vnd Welschland / Spannen / Niederland / England / Frankreich / Vngern / Osterreich / Schweden / Polen / Schlesien / Item Rom / Venedig / Wien / Antorff / Ambsterdamm / Cölln / Franckfurt / Praag vnd Lintz / etc. So von Nürnberg / den 1. Januarij / vnnd sonst Wöchentlich avisirt vnd angelanget.”

⁵ Wöchentliche Zeiung aus mehrerley örther. A. 1620.



3. grafikon

A korabeli hetilapokat lapozgatva az egyik legszembetűnőbb eltérés a mai újságokhoz képest, hogy a hírek nem tematikusan vannak csoportosítva, és – a friss információk közlésére való törekvésben – nem keltik azt a látszatot sem, hogy szűrve, vagy legalábbis válogatva lennének. A hírek a beérkezés sorrendjében egymás alá kerültek beszerkesztésre és nem foglalkoznak vele, hogy olykor egymást megcáfoló értesülések következnek akár közvetlenül egymás után.

Ha egy korabeli olvasó csak amiatt ütött volna fel egy (vagy esetleg több) nyomtatott hetilapot, hogy megtudja végre, ki most a magyar király, cseppet sem lett volna egyszerű dolga és valószínűleg elégedetlenül kellett volna konstatálnia, hogy hosszú időn keresztül nincs bizonyosság ebben a kérdésben: hol ezt írnak, hol azt, egyszer megválasztottnak hirdetik Bethlent, majd néhány hónappal később ismét választani és koronázni készülnek. Feltételezhető azonban, hogy a közölt hírek óriási halmazából az élesebb szemű olvasó nem arra a következtetésre jutott, hogy mennyire megbízhatatlanok ezek a lapok és mennyire nem lehet konkrét és biztos hírekhez jutni, hanem – éppen a válogatatlanságból fakadóan – leszűrhetette, hogy feszült várakozás, sok huzavona, ellentmondások és kérdőjelek övezik a magyar trón kérdését, a döntés pedig hosszú időn keresztül nem kristályosodott ki. Tulajdonképpen tehát nagyon is valós képet kapott az eseményekről! Ha a hetilapok csak azt a néhány hírt közölték volna, ami egészen bizonyos, egy sokkal szűkebb és sokkal kevésbé reális kép tárulkozott volna az olvasók elé. Feltételezhető továbbá az is, hogy a korabeli olvasó elsősorban

nem kritikus szemmel figyelte az újságok hasábjait, hanem sokkal inkább friss értesülésekre, újdonságokra szomjúhozva. A hírfogyasztásban nem annyira a kritikus megközelítés, mintsem inkább a fogyasztás öröme vezérelte.⁵⁸ Az a tény pedig, hogy Bethlen királyválasztása körül mind a mai napig vannak tisztázatlan kérdések, felmentheti valamelyest a hetilapokat az alól az elvárás alól, hogy a „valós” történéseket ismerhessük meg belőlük.

A részletes leírások kedvelőinek... Élménybeszámoló nyomtatott formában

A hetilapok lényegretörő jelentései mellett a korabeli olvasóközönség részletesebb, színesebb képet is kaphatott a királyválasztásról. A fejedelem későbbi házasságkötéséhez hasonlóan a királyválasztás ceremóniája is megörökítést nyert egy életszerűen részletes beszámoló keretében.

A „*Gründlicher vnd Warhaffter Bericht*” kezdetű 15 lapos nyomtatvány,⁵⁹ 1620. szeptember 20-i keltezéssel, szerző és kiadási hely nélkül jelent ugyan meg, de a szövegből leszűrhető némi információ a tudósító kilétét illetően. A beszámoló tulajdonképpen egy „N.N” monogramú személy egy rokonához írt szívélyes hangvételű levele. Miután „hosszadalmas magyarországi útjáról szerencsésen hazaérkezett” és felgyógyult, az út élményeit kívánja valós leírásban rokonának elbeszélni. A beszámoló szerint „ura és felettese” június 2-án indult útnak kíséretével együtt (melynek a levél írója is tagja volt) Sziléziából Magyarországra, és két hét után értek Besztercebánya közelébe, majd „részesültek tekintélyes fogadtatásban”. Nyilvánvaló tehát, hogy a szerző a besztercebányai országgyűlésre érkező sziléziai küldöttség tagja volt. A levél szerint pontos feljegyzései vannak név szerint említett követek becses ajándékairól, azok „mibenlétéről és feltételezhető értékéről” (amiket ezúttal csak azért nem mellékel, mert „nem volt a keze ügyében”, mikor ezt a levelet írta). Ebből valószínűsíthető, hogy a szerző több volt, mint egyszerű katona, a sziléziai küldöttség egy bennfentesebb tagjaként kell azonosítanunk. Ezt támasztják alá az igen részletesnek nevezhető és hitelesnek ható leírások a küldöttségek érkezéséről, a felmerülő csetepatékról, a procedura teljes menetéről, a

⁵⁸ *Peter Ukena*: Tagesschrifttum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* (Deutsche Presseforschung 26.) Hrsg. v. Elger Blühm und Hartwig Gebhardt. München 1987. 61–70; *Walter Barton*: Informationsbedürfnis und persönliche Betroffenheit. *Zeitungskritik und Zeitungskunde im 17. Jahrhundert.* (Bibliotheksgesellschaft Oldenburg. Vorträge – Reden – Berichte 11.) Oldenburg 1994. 13; *Uő*: Medienverbund und Propaganda am Ende des böhmisch-pfälzischen Krieges 1623/24. (Veröffentlichungen des Forschungsschwerpunkts Massenmedien und Kommunikation an der Universität, Gesamtschule Siegen 78). Siegen 1992. 20.

⁵⁹ *Hubay Ilona*: Magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Bp. 1948. (A továbbiakban Röpl.) 513, 514.

jelen lévő személyek külsejéről és fellépéséről is. A hosszas diplomáciai előkészületeket, egyezkedéseket bemutató felvezetés után az elbeszélő végül rátér a királyválasztás tényére és menetére: „Végül a rendek megegyeztek és egyhangúlag a fenéges és hatalmas fejedelmet és urat, Gábor urat Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelmét és a székelyek grófját stb. választották királyukká. Mire aztán augusztus 25-én az electio a következő módon zajlott le”⁶⁰ Ezt követően részletesen, szinte lépésről lépésre is kifejti a teljes ceremóniát menetét:

Korán reggel 7 óra körül a rendek összegyűltek a nádor úrnál és ott mindenek előtt a kancellár úr által előadták, milyen panaszok alatt volt ez a királyság az Osztrák Ház alatt; továbbá, hogy mi hajtotta őket Ferdinánd császár elmozdítására és új választást hozzanak; illetve Bethlen Gábor választására. Ezután elhangzott a Vivat Rex felkiáltás, mely szerte az egész városban visszhangzott. Ezután a rendek a fejedelem őnagysága szállására mentek, képviselőiket őnagysága belső szobájába küldték, ahol éppen a konföderált országok küldöttei is tartózkodtak és ugyanezeket a nagyterembe kérték, ahová a [rendi] követek is elkísértek őket. Mikor kijöttek, őnagysága, mint az audienciákon korábban is mindig, fent, vörös bársonnyal bevont, arannyal díszített széken ült, jobbján a követekkel, balján az ország előkelőivel. Ezután a nádor rövid magyar nyelvű beszédet tartott, amelyet Thurzó Imre gróf terjedelmes, emelkedett, magyar nyelvű orációja követett, amely bemutatta Őfelségét a rendeknek és a jelenlévőknek. Ezután a főkancellár úr válaszolt az újonnan választott király nevében, és a rendek választását elfogadta. Ilyen rezolúció után gróf Thurzó Imre ékes hangon kiáltotta: Vivat Serenissimus Rex Gabriel, amelyet minden jelenlévő egységesen megismételt, mely aztán szerte az egész városban visszhangzott. Ezután Őfelsége jobb kezét minden rendi képviselő és jelenlévő úr megcsókolta...⁶¹

⁶⁰ *Apponyi Sándor*: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–II. Bp. 1900–1902; III–IV. München 1925–1927. 780. „Endtlich sind die Herren Stände einig werden / und haben einhällig den Durchleuchtigen und mächtige Fürsten und Herren / Herrn Gabriel von Gottes Gnaden / Fürsten in Ungarn und Siebenbürgen und Zeckler Grafen / tc. zu ihrem König erwählet. Worauff dann den 25. Augusti / die electio auff folgende weiß publicirt worden...”

⁶¹ „Zu frü vmb 7. Vhr sind die Herren Stände bey dem Palatino zusammen kommen / vnd haben daselbsten erstlich durch den Herrn Cantzler für tragen lassen / inn was für beschwerden dieses Königreich jederzeit vnter dem Hauß Oesterreich gewesen. Item / was sie bewogen hab / den Kayser Ferdinandum zu verwerffen / vnnd zur neuen Wahl zu schreiten: Auch warumb sie Bethlen Gabriel erwählet hetten: Darauf man das Vivat Rex geschreyen, daß es in der ganzen Stadt inn allen Gassen erschollen. Darnach sind die Herren Stände ins gesamt inn Ihrer Durchl. Behausung kommen, vnd haben ihre Abgeordnete zu Ihrer Durchl. in ihr geheimes Zimmer, darinnen eben der confoederirten Länder Abgeordnete gewesen, geschickt vnd dieselbe herauß auff den grossen Saal fordern lassen, welche von gemeldten Legaten begläytet worden. Als sie nun herauß kommen, sind Ihre Durchl. wie auch zuvor

A procedúra folyamatán túl az olvasó olyan értesülésekhez is juthatott Bethlen Gáborral kapcsolatban, amilyenekhez eddig egyszer sem: a – hírekben katonai akciói, pusztításai, tervei kapcsán sokat emlegetett – név ennek a kiadványnak köszönhetően testhet ölthetett. Az olvasó végre közelebbi, életszerűbb, emberibb képet kapott a fejedelemről, mivel megismerhette személyét, származását, neveltetését, képességeit és egyénisége néhány vonását is:

Ami Őfensége személyét illeti, jó nemesi családból származik és ifjú kora óta szoktatta magát a háborúhoz, minthogy már élete tizenhetedik évében a hadügyekhez került és 42 csatában ... személyesen is jelen volt. Hosszan tartózkodott Báthori Gábor udvarában, ahogy Konstantinápolyban is, és saját bevallása szerint húsz évvel ezelőtt olyan szegény volt, hogy egy kassai kereskedőt kért meg, hogy az adjon neki kölcsön száz tallért ... Jó az ítélőképessége, az észjárása és szívesen veszi magát körül tanult emberekkel. Szinte mindig csak latinul beszél ... Komoly, de nem zsarnoki, mint ahogy mondják róla; társalgásban is jeles, mindenkit szívesen meghallgat, még a legszerényebbeket is; a reformált vallásban igen buzgó és istenfélő...⁶²

A leírás részletesen bemutatja a fejedelem külsejét is:

Alkatát tekintve férfihoz illő magasságú, meglehetősen testes; magyaros vonású feje van, elöl csak egy hajtinccsel, magas homlokkal, valamelyest hosszúkas arccal, nagy szemekkel, ezekben sok fehérrel; egy kicsit vaskosabb orral, viszonylag széles ajakkal, fekete szakállal, majdhogynem a kerek francia módra, de lent

jederzeit bey den Audientzen, oben an, inn einem roten Sammeten, mit Gold gestichen Stuel, zur rechten Hand aber die Abgesandten, vnnd zur Linken die Proceres regni, gewesen. Darauff hat der Palatinus eine kurtze Ungarische Oration gethan / deme ist Herr Graf Emerich Thurzo mit einer stattlichen Außführlicher Oratio in Ungarischer Sprach gefolget / vnnd dardurch Ihre Mayestät den Herren Ständen und allen Anwesenden fürgestellt: Hierauff hat Ihrer Durchleucht Großkanzler in deß new erwählten Königs seinen Herrn Namen geantwortet / und der Stände anss jne gerichtete Wahl acceptirt: Nach solchen resolution hat Graf Emerich Thurzo mit heller stimm intoniret vnd ausgeruffen: Vivat sereniss. Rex Gabriel, deme jedermann so gegenwärtig gewesen / nachgeruffen / welches auch durch die ganze Stadt erschollen: darnach ist ihrer Mayest. von allen Herren Ständen Gesandten vnd abwesenden Herren / die rechte Hand geküsst worden..."

⁶² „Was Ihre Mayest. Person belanget / so ist er eines Adelichen guten Geschlechts / vnd hat sich von Jugendt auff zum Krieg gebrauchen lassen / wie er dann im siebenzehenden Jahr seines Alters allbereit zum Kriegswesen kommen / vnd in 42 Schlachten / ... persönlich gewesen / An Gabriel Bathori Hof / so wol auch zu Constantinopel / hat er sich lang aufgehalten / vnnd bekennet selbst / er sey vor zwanzig Jahren so arm gewesen / daß er einen Kaufmann zu Caschaw / ihme hundert Thaler zu leyhen / angesprochen / ... Ist gutes Judicii, hat eine gute Memori, vnnd gern gelerte Leut vmb sich / Er redt auch fast stäts Latein / ... ist ernsthaft / aber nicht tyrannisch wie man von ihme außgibt / ist guts Gesprächs / hört jedermann gerne / auch den Geringsten / inn der Reformirten Religion ist er sehr eyfrig / auch Gottsförchtig..."

körbe nem lekerekítve, hanem enyhén hegyesen hagyva. Különben kellemes színű az arca, ... mindenkor magyarosan öltözködik, de nagyon méltóságteljesen és pompázatosan ..., szavaiban nagyon határozott és ékesszóló...⁶³

A személyleírás egyrészt igen pontos, hiteles, ami azt bizonyítja, hogy a levélíró valóban láthatta Bethlen Gábort, másrészt igen részletes is, ami ékesen bizonyítja, hogy az ilyesfajta emberléptékű, az egyén személyes szintjére vonatkozó információ kedveltnek számított, szívesen hallottak, olvastak ilyesmiről és osztották meg egymással levelezéseikben. Ezt támasztja alá a szövegíró levélben tett ígérete is, miszerint a levélhez mellékel egy hiteles képet Bethlenről (még „fejedelem korából”) és néhány érmét is, melyet az immár királyként veretett saját képmásával.⁶⁴

Az újdonsült uralkodó tekintélyét egy méltó feleség csak emelheti, így aztán az ő személyét illetően sem hallgat a forrás: Károlyi Zsuzsannát takaros feleségnek tünteti fel, hiszen úgy tűnik, eleget tesz a korban az asszonyok felé támasztott legfontosabb elvárásoknak: „Felesége is nemesi származású; szinte semmi mást nem tesz, mint imádkozik, saját maga vezeti a háztartást és gyakran maga megy a konyhába körülnézni.”⁶⁵

Az eredetiben is terjedelmes beszámoló – a cseh oldalon elkötelezett sziléziai szív ellenére – alapjában véve hiteles, kis mértékben pozitív irányba elfogult képet ad Bethlen Gáborról. Ezt sugallja az is, ahogyan a levélíró Bethlen bemutatását summázza: „Összességében olyan úr, aki erre a méltóságra igencsak érdemes.”⁶⁶

Jól tükrözi vissza az esemény jelentőségét, hogy a Bethlen Gáborral kapcsolatos hírek közül a királyválasztás jelent meg a legtöbb kiadásban,⁶⁷ még az ese-

⁶³ „An Person ist er rechter Mannslänge / zimbllich corpulent, hat einen vngarischen beschauen Kopff / vornen nur einen Schopff / hoher Stirn / etwas länghlichten Gesichts / grosser Augen / vnd viel weisses inn denselben / ein wenig übersich gekümpfte Nasen / zimbllich wol bemundet / einen schwarzen Bart / fast auff die runde Frantzösische Art / doch vnter herumb nicht rundt / sondern etwas zugespitzet / hat sonsten gar eine liebliche Farb im Angesicht / ... trägt sich jederzeit ganz Vngarisch / aber sehr stattlich vnd prächtig / ... Ist gar resolut im reden / vnd wol beredet...”

⁶⁴ Lásd *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Bethlen Gábor metszet-arc képei. (Kelet–nyugati stíluskapcsolatok a XVII. századi portrégrafikában). *Folia Historica* 37. (1980: 8. sz.) 33–53.

⁶⁵ „Seine Gemahlin ist auch eines adelichen Geschlechts / thut fast nichts als beten / nimbt sich der Haußhaltung selber an / vnd gehet offft selbst in die Küchen / vmbzusehen.”

⁶⁶ „Inn Summa ein solcher Herr / der dieser dignitet wol wurdigt.”

⁶⁷ 1620-ban négy különböző kiadás látott napvilágot:

1. App. H. 780 (Röpl. 513, Németh H. 724)

2. Röpl. 514 (Németh H. 725), amely címlapját kivéve azonos App. H. 780-val.

3. Röpl. 523/a. Ebben a kiadványban öt másik hír mellett szerepel Bethlen királlyá választása, de az eddigiekkel teljesen azonos szöveggel. Ez volt az a kiadvány, mely 1621-ben még egyszer, azonos címmel, nyomtatásba került (Németh H 1890).

4. Röpl. 532.

mény után egy évvel is jelentek meg erről szóló nyomtatványok. Típusát tekintve rokon a Brandenburgi Katalinnal történt házasságkötést bemutató – szintén nagyon népszerű – beszámolóval.⁶⁸ Ez a tény, vagyis a téma jellege is indokolhatja népszerűségét, hiszen egy előkelő, reprezentatív esemény bemutatása révén egy hétköznapi ember is (aki ilyesfajta ceremónián való részvételtől legfeljebb csak álmodozhatott) bepillantathatott az elit körüli eseményekbe, a hatalomgyakorlás ismeretlen titkaiba. A reprezentatív jellegen túl egy királyválasztás politikai és – ennek következményeképpen – hadi szempontból is nagy horderejű, sokakat érintő dolognak számított (még sokkal inkább, mint egy házasságkötés). A téma mellett pedig a színes, könnyen érthető, olvasmányos stílus és nem utolsósorban a megfizethetőség is növelhette a portéka kelendőségét. A kiadványból származó nyereség reményében pedig talán még egy katolikus befolyás alatt álló nyomda is szemet hunyt afelett, hogy a nyomtatvány nem feltétlenül a császárt és „igaz vallását” élte.⁶⁹

Miután ilyen élvezetes leírást tartalmazó kiadványok is forogtak közkézen, valamelyest meglepő az a kép, ami a vásári kiadványokban megjelenik⁷⁰ a királyválasztással kapcsolatban. A frankfurti *Relationes Historicae Semestralis Continuatio* 1620-as őszi kiadványa⁷¹ megemlíti ugyan Bethlen és tekintélyes kísérete megérkezését a beszercebányai országgyűlésre, és a választást is, de a beszámolók rövidek, lényegre törők, legtöbbször csak néhány sorosak, nélkülözve a színesebb, részletesebb leírást, a kommentárokat és befolyásoló jellegű megnyilvánulásokat is. Ez a műfaji jellegzetességek ismeretében meglepő, de talán magyarázható úgy, hogy nem akadt a Messrelatio-szerkesztők keze közé a fenti 15 lapos nyomtatvány, illetve ebben a témában nem voltak a hetilapokon túlmutató híreik sem. Magát a tényt leközlötték ugyan, de nem állt módjukban azt színesebben vagy részletesebben prezentálni.

Eljutott viszont a birtokukba (és 1621 tavaszán⁷² nyomtatásba is került) a császár azon nyilatkozata,⁷³ melyben semmisnek nyilvánítja a fejedelem királlyá választását. Természetes, hogy a császári propaganda mindent bevetett a

⁶⁸ Röpl. 554.

⁶⁹ A fennmaradt négy kiadás közül csak az egyiknek ismert a nyomtatási helye: Röpl. 532-es kiadványt 1620-ban Regensburgban nyomtatták Matthias Müller nyomdájában. A korabeli nyomdákhoz értékes információkat nyújt: *Josef Benzing: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2., verb. u. erg. Aufl. Wiesbaden 1982.*

⁷⁰ A királyválasztáson túl Bethlen megjelenéséhez a vásári kiadványokban lásd *Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. Sic Itur ad Astra 17. (2005: 1–2. sz.) 169–224.*

⁷¹ HAB M: Ge 482 (25).

⁷² HAB M: Ge 482 (30).

⁷³ Edictal Cassation... RMK III. 1284, 1320, 1324.

trónváltás el nem ismerésének széles körben való propagálására, míg egy tulajdonképpen elfogulatlan, de Bethlent legalábbis nem negatív színben feltüntető privát levél terjesztése, bármennyire érdekes részleteket szolgáltatson is, kevesebbeknek állt érdekében.

A Messrelatiókban a királyválasztásnál jóval nagyobb teret kap Bethlen vésszes előrenyomulása, a magyarok dúlásai, fosztogatásai, melyek állandó témát és sok oldal terjedelmet jelentettek nemcsak a Bécset is fenyegető, de minden későbbi hadjárata alkalmával is.

A szavakon túl beszéljenek a képek... A királyválasztáshoz kapcsolódó illusztrált rölapok

A híréhes olvasóközönségnek azonban nem kellett pusztán írott forrásokkal beérnie. A királyválasztás jelentőségét és talán Bethlen hatalmi reprezentációjának sikerét is igazolja, hogy az írott forrásokon túl metszetes rölap is készült az eseménnyel kapcsolatban. A Bethlenhez köthető illusztrált kiadványok közül⁷⁴ a beszercebéányai országgyűlés alkalmára készítettett „véres zászlaját” bemutató volt az egyik legnépszerűbb. Ezt bizonyítja többek között, hogy hét különböző kiadása maradt fenn.⁷⁵

Ezek felépítésüket tekintve két nagy csoportba sorolhatók: az egyik fajtán a zászló alatt két hasámban rímes szöveg fut,⁷⁶ a másikon a zászló alatt két kartus látható⁷⁷ illetve fel van tüntetve a kiadó neve és a nyomtatás ideje is: *Daniel Manasser*⁷⁸ nyomdája, 1620. A „szöveges” változatból öt kiadás maradt fenn, ezek apróságokban térnek csak el egymástól, mint pl. a cím tagolása, vagy a *Darnoch / Dannach, Raht / Rath, lauffend / lauffent, fahren / fahrn, entzwey / enzwey, Streich / streich* szavak eltérő írása. A „kartusos” változatból csak két kiadás maradt fenn: címük teljesen különböző, a kartusban lévő szövegben kisebb eltérések vannak: *überlifert / iberlifert*. Amit a „szöveges” röpirat a címében összefoglal, tulajdonképpen azt találjuk leírva latin illetve német nyelven a kartusok

⁷⁴ Bethlen rölapokon való megjelenéséhez (a királyválasztáson túl) lásd Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli rölapokon. Kút 6. (2007: 3. sz.) 132–177.

⁷⁵ Lásd John Roger Paas: *The German Political Broadsheet 1600–1700. Volume 3.* Wiesbaden 1985–1995. 99–105.

⁷⁶ Ezek címe néhány betűs eltéréssel: „*Bethlen Gabors Blutfahnen / Welchen derselbige zu Newsol von rohtem Damaschket machen, mit gegenwertigen Figuren vnd Worten mahlen, vnd dem Emerico Turczo als Landfenderichen solenniter überlieffern lassen.*”

⁷⁷ Ezek címe: „*Bethlem Gabors Blutfanen in Hungern*”, vagy círádás betűkkel: „*Contrafactur des ...*”

⁷⁸ Daniel Manassernek Augsburgban volt nyomdája. Josef Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2., verb. u. erg. Aufl.* Wiesbaden 1982.

Bethlen Sabors Blutfahnen/

Welchen derselbige zu Newfol von rothem Damascusket machen/mit gegenwertigen Figuren vnd Worten mahlen/vnd Emerico Turczo als Landfenderichem so:enauet vberliffen lassen.

Dies Haur allhier zur frist
Bethlen Sabors Blutfahnen ist
Welchen er newlich (mit verstahe)
Emerico Turczo liffen lasset
Dem sand Jänderich in Dangeland
Was nun der Fahnen har der Verstand.
Der was die Figur bedeut
Wöcht viel nicht geben bald die Zeit
Allein die Woer so drinnen stahn
Wöl ich dir jetz reutlich zeigen an
Sie stehen in dem Palmensich
Am ocht vnd sechsten auff sich
Da David spricht: So sich Gott auff/
Dass seine Feind alle zu hauff
Verstrewet werden in sein Grimm
Die ihn hassen stichen vor ihm.
Darnach ein Schrifft: so altes steht
Unter der Säulen dahin geht
Durch Gottes Rath befestigt ist/
Zur Hoffnung vnd Gedult zur frist/
Dem aufwachorffnen Christen wol/
Gott wird verheissen. Darnach sol
Ihm ein jeder selbst bilden ein
Was der andern Verstand nicht sehn
Als Sonn/ Scepter/ Säulen vnd Cron/

Das Schwert/ Palmensich/ auch iwer an
Das lauffent Schiff zu luffen dem Stern.
Sich mögt ich die Auflegung gern
Dann ein jeder selbst wie sie nütze
Seiner Woer besser Deuter ist:
Der mein Verstand müss ich ich alleit/
Dass dieser Fahnen als aus bedeut.
Gott wöl auch gnädig dafür sehn/
Dass die nicht bey uns brechen sehn/
So allhier auff dem Schiff fahren/
Der fremden Völkern uns bewahren.
Daru wird dann auch heissen sehn/
Christus der rechte Jacobs Stern/
Die Sonne der Gerechtigkeit/
Welchem gehören weisend dreit
Als Königschach Scepter vnd Cron
Als dem ewigen Gottes Sohn/
Der bis an der Welt End regiert
Ihn anzuweisen uns gebürt/
Dass er wider uns Barrierand
Wird mehr in Fried vnd Wohlstand.
Der besch/ das wider Dammensich
Das Schwert gegen die Schlas in dem Strich/
Dücker Gott von uns nicht mach.
E N D

Bethlen „Véres zászlajának” szöveges változata

Paas 3./ 100.



Bethlen „Véres zászlajának” kartusos változata

Paas 3./103.

szövegeiben is: Bethlen Gábor vörös⁷⁹ selyemdamasztból készült zászlója látható a képen, mely a besztercebányai országgyűlés alkalmából készült és Thurzó Imrének⁸⁰ adták át.⁸¹

A „kartusos” röplapokon a zászló mellett, annak szegélye mentén futó latin felirat német fordítása is olvasható. Ennek érdekessége, hogy nem a felirathoz igazodik, hanem Luther bibliafordítását idézi. Vagyis az a szerző, aki a 68. zsoltár latin szövegét német nyelven akarta közölni, lutheri fordítású bibliát tartott a polcán.

Az ábrázolás összetett szimbolikája azonban már nem volt ilyen egyszerűen tolmácsolható.⁸² A fecskefarkú, bojtos zászló jobb oldalán nagy csillag alatt, egy katonákkal megrakott török (kogge-típusú) hadihajó úszik felhúzott, félholdat ábrázoló zászlóval. Bal oldalán tündöklő Nap alatt egy korinthuszi stílusú oszlop látható, mely egy fekvő báránynon és két horgonyon áll. Törzsére (a felétől kicsit lejjebb) egy korona van ráhúzva, tetején pedig egy jogar fekszik. A zászló bal szélén, illetve a hajó felől egy-egy felhő lebeg, mindegyikből egy-egy kéz nyúl ki. Az oszlop felőli kéz egy (*Consilio firmata Dei* feliratú) kardot, a török felőli egy pálmaágot tart a kezében, melyek éppen az oszlop előtt keresztezik egymást.⁸³ A zászló szegélye mentén felirat fut körbe, a „szöveges” röplap az idézet végén meg is jelöli a forrást: a 68. zsoltár szövegét adja vissza⁸⁴ kismértékben eltérve a Vulgatától.

⁷⁹ A zászló valószínűleg vörös/ veres színe miatt kapta a „Véres” elnevezést. Ugyanakkor a „vérzászló” a középkorban német területen hűbérurak általános jelvénye volt, a birtokos különleges joghatóságát fejezte ki, mely szerint élet és halál uraként állt szolgálai felett; lásd *Gyulai Éva*: „Consilio firmata dei”. Bethlen Gábor emblémás zászlaja / Besztercebánya, 1620. Történeti Muzeológiai Szemle 10. (2010) 24. Ezt a szimbolikát továbbgondolva a zászló értelmezhető Bethlennek, mint a meghódított területek új urának hatalmi szimbólumaként, vagyis egyfajta hatalmi reprezentációs eszközként.

⁸⁰ Thurzó Imre, a nagy György nádor fia, a wittenbergi egyetemről hazatérve Bethlen fő támogatója. 1620 tavaszán őt küldi a fejedelem fényes követség élén Prágába, ahol Bethlen nevében keresztvíz alá tartja Frigyes újszülött fiát, április 25-én pedig megkötö a cseh–magyar konföderáció új szerződését.

⁸¹ A kartus szövege: „Bethlem Gabor hat allhie zu Neüsoll einen butfahne machen lassen von rotem Damaschth daran gegenwertige Emblemata vnd wort gemahlen vnnd ist dem Emerico Turczo als Landfendrichen Solenniter vberlifert worde.”

⁸² A zászló szimbólumaihoz lásd még: *Trajtler Dóra Ágnes*: Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében. *Porta Speciosa: A Journal of Theological Aesthetics* 2. (2010), 123–133.

⁸³ A felhőből kinyúló pallost tartó kéz Bethlen metszetarcképeinek állandó kísérője, lásd *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Magyarország történetének képeskönyve I. 896–1849. Bp. 1962. 140.

⁸⁴ „Exurgat Deus exercituum et dispergantur omnes inimici eius qui Oderunt Eum deleantur a facie terra”, magyar fordításban: „Felkél az Isten, elszélednek ellenségei; és elfutnak előle az ő gyűlölői.” (Zsolt. 68, 2).

Hogy a zászló burkolt jelentéstartalmai már a kor emberének is milyen feladványt jelentettek, azt remekül bizonyítja, hogy még a „szöveges”⁸⁵ röpirat szerzője, aki rendkívül tanult, a Szentírás dolgaiban jártas embernek tűnik, sem tudta azokat feloldani: „Magam is szívesen tudnám az értelmezését”⁸⁶ – írja, és inkább csak a latin nyelvű idézetek magyarázatára vállalkozik. Soraiból sokszor kitűnik a béke utáni vágyakozás: Istenhez fohászkodik, hogy óvja őket a török veszedelemtől, a pusztítástól, s a béke pálmaága törje ketté a pallost.

Az oszlopon látható korona és jogar egyértelműen Bethlen közelgő királlyá választásával hozható összefüggésbe. Az oszmán hadihajó célozhat Bethlen Gábor török szövetségére is, hiszen tudvalevő volt, hogy a fejedelem élvezi a Porta támogatását. Emblematikából alkalmazott ikonográfiai párhuzamok segítségével a zászló programszerű kormányzási nyilatkozatként is értelmezhető: ilyen felfogás szerint Bethlen Gábor *Istenbe vetett Bizalommal* (Nap), nagy *Bátorsággal* (oszlop), *Reményre* (horgony), *Türelemre* (bárány) alapozva szándékozik az ország dolgait *Háborúban* (kard) és *Békében* (pálmaág) igazgatni.⁸⁷

A török hajó megjelenítését lehetne úgy értelmezni, hogy a törökkel a háttában és annak támogatását élvezve, de békében kíván uralkodni, végtére is a pálmaágat tartó kéz a hajó orrából nyúlik ki. Ezt a feltevést megingatni látszik azonban a zsoltár-idézet: hiszen „*Isten ellenségei elszélednek*”, nem pedig hajóval vonulnak fel. Elképzelhető azonban az is, hogy 1620 őszén egy bethleni interpretáció „Isten ellenségén” nem feltétlenül a törököt akarta érteni... A Habsburgok elleni harcok kiújulásakor Magyarország új keresztény királyának egyfajta (had)üzeneteként is értelmezhető. Ugyanakkor egy abszolutista hatalomra törő uralkodójelöltnek, különösen a hatalomgyakorlás kezdeti szakaszában (a kifelé mutatott képen túl) talán még fontosabb volt belső ellenzékét leküzdeni, a kételkedőket meggyőzni és maga mellé állítani.⁸⁸ Bethlennek a magyarországi nyilvánosság előtt is legitimálnia kellett hatalmát, ez feltétele volt annak, hogy aktív külpolitikát folytathasson. Sok felső-magyarországi úr kételkedve szemlélte, vagy akár a Német-római Birodalom nyilvánosságát felhasználva aktívan hátráltatta az Erdélyből jött, protestáns fejedelem tevékenységét, még ha az az egységes haza megvalósításán fáradozott is.

⁸⁵ A röplap szövegét lásd a mellékletben.

⁸⁶ „Selbst wist ich die Außlegung gern...”

⁸⁷ Wolfgang Harms – Michael Schilling: Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Band II. Historica. Tübingen 1989. 167.

⁸⁸ Dagmar Freist: Öffentlichkeit und Herrschaftslegitimation in der frühen Neuzeit. Deutschland und England im Vergleich. In: Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Ronald G. Asch und Dagmar Freist. Köln – Weimar – Wien 2005. 321–351.

Az a tény, hogy a lapot katolikus és protestáns oldalon is publikálták, tárgyát illetően már eleve bizonyos vallási semlegességre enged következtetni, mely várászat egyrészt a zászló megfejthetetlen ábráinak, másrészt talán éppen Bethlen Gábor félig bizalmatlanul, félig büvölten szemlélt ellentmondásos, ugyanakkor 1620-ban magát Bécsset is fenyegető tevékenységének köszönhet.

Bethlen Gábor zászlaja olyannyira nagy visszhangra talált, hogy mind a „*Wöchentliche Zeitung aus mehrerley örther. A. 1620*” című, mind a „*Zeitung Auß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich / Böhmen / Hungarn / Niederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen / Im Jahr 1620.*” hetilap megemlíti augusztus 19-i dátummal (Bécsből származó) hírei között, hogy „a császári megbízottak dolgavégezetlenül távoztak Besztercebányáról, Bethlehem Gábor pedig új zászlajára csodálatos elgondolkodtató dolgokat csináltatott”.⁸⁹ Már maga az a tény is, hogy több hetilap is hasábjára tűzte ezt a hírt, jelzi, hogy a zászlókészítés aktusa messze túlmutatott önmagán, jelzésértékű volt. Alátámasztja ezt az is, ahogyan a hír folytatódik:

zászlajára csodálatos elgondolkodtató dolgokat csináltatott, és ezért a helyi rendek – a protestánsok is – előzetes szándékkal egy küldöttet menesztettek írással a magyar rendekhez, és kérték, hogy ezt a várost ilyen átvonulással – az ártatlan nők és gyermekek érdekében, kik a lakosokkal egyetemben nem vétkesek és nem is tartoznak ezért elszámolással, mely különben bevett – kí-mélték meg. A választ még várat magára. Közben a lakosok mindenfelé lisztel, sóval, zsírral, borral és más dolgokkal fél évre ellátják magukat, ami miatt minden drágul és nem lehet fát kapni.⁹⁰

Bethlen véres zászlajának szavait úgy látszik mégis sokan tudták értelmezni: zászlóval hadba szokás vonulni, fél évre előre raktárkészletet pedig csak ténylegesnek tűnő, komoly veszély esetén halmoznak fel... Bethlen hatalmi reprezentációja tehát a kor információs rendszerének és sokoldalú eszköztárának köszönhetően elért a címzettekhez, elérte célját.

⁸⁹ „... die Käys: Commissarien von Newesohl vnuerrichtet Sachen abgezogen/ Vnd lest der Bethlehem Gabor an seinen neuen Fahnen wunderliche nachdenkliche Sachen machen...”

⁹⁰ „... an seinen neuen Fahnen wunderliche nachdenkliche Sachen machen/ vnd haben deswegen hiesige Landständt / auch die Euangel. Mit vorwissen/ einen Curier mit Schreiben an die Vngarische Stände gesandt/ vnd gebeten / dieser Stadt mit solchem Vberzug/ vmb der vnschuldigen Weib vnnd Kinder willen/ welche sampt den Inwohnern keine Schuldt / noch dessen zu engelten haben/ was etwann sonst vorgeht/ zu verschonen / ihrer Antwort erwart man. Interim sollen sich alle Bürger allhie mit Mehl/ Soltz/ Schmaltz/ Wein vnd anderen Sachen/ auff ein halb Jahr versehen deßwegen es alles anfenget auffzuschlagen/ vnd kein Holtz zu bekommen.”

Az pedig tulajdonképpen a hírszolgáltató rendszer működéséből fakadó természetesség, hogy a frankfurti *Relationis Historicae Semestralis Continuatio* vásári kiadvány 1620-as őszi száma⁹¹ is megemlékezik hírei között (a királlyá választás kapcsán) Bethlen Gábor zászlajáról: „sok új zászlót csináltatott és azokba csodálatos és elgondolkodtató dolgokat festetett és hímeztetett”.⁹² A kézenfekvőség és egyszerűség elve alapján valószínűsíthető, hogy a Messrelatio szerkesztői valamelyik hetilap hírét vették alapul a saját kiadványukhoz, de a féléves megjelenés akár azt is lehetővé tette, hogy a hetilapokhoz képest valamivel lassabban készülő röplapokból merítsenek ihletet. Persze az sem zárható ki, hogy saját informátoruktól kapták tartalmában ugyanazt az információt.

Érdekes azonban az a tény, hogy míg a hírközlő rendszer szinte minden műfaja (hetilap, röplap, vásári kiadvány) hírértékű információnak minősítette Bethlen zászlaját, addig a beszercebányai országgyűlésről megjelent (fentebb bemutatott) nyomtatott hírlevél,⁹³ mely igen részletes képet ad többek között Thurzó Imre szerepléséről is, nem tesz semmilyen említést ezzel kapcsolatban.

Szintén Bethlen Gábor királlyá koronázásához kapcsolható az a röplap, mely arról számol be, hogy 1620. augusztus 24-én, egy felső-magyarországi kis faluban egy kétféjű torzszülött jött a világra,⁹⁴ melynek felső feje (az illusztráció

⁹¹ „*Relationis Historicae Semestralis Continuatio, Jacobi Franci Historische Beschreibung aller denckwürdigen Historien / so sich hin vnd wider in Europa / in hoch vnd nider Teutschland / auch in Frankreich / Schott- vnnnd Engeland 6 Hispanien / Hungarn / Polen / Sibenbürgen / Wallachey / Moldaw / Türckey / tc. hierzwischen nechstverschienen Franckfurter Fastenmess biß auff Herbstmessz dieses 1620. Jahrs verlauffen vnd zugetragen. Auß überschickten glaubwürdigen Schrifftten vnd eiygenen Erfahrung / beneben atlich Kupferstücken / Durch Sigismundum Latomum, alias Meurer, Francum, verlegt vnd continuirt. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / im Jahr Christi / M DC XX.*”, HAB M: Ge 482 (25).

⁹² „... vnd [hat] viel newer Fahnen machen / vnd darinn wunderbare nachdenkliche Sachen mahlen vnd stricken lassen...”

⁹³ Röpl. 513, 514.

⁹⁴ „*Den 24. Augusti 1620. ist dise Mißgeburt / in dem Dorff Garck / ein halbe meil von der Teutsch in Zips / Oder Hungern / geboren worden / der ober Kopff ist Todt / der ander Lebendig gewest / vnd getaufft worden.*” Zu Augspurg / bey Wolffgang Kilian Kupfferstecher. Paas, J. R.: The German Political Broadsheet i. m. III. 106.

A torzszülöttekkel kapcsolatos hírek már a 16. században is szenzációszámba mentek és népszerűek voltak, nincs olyan híralapú nyomtatott sajtóműfaj, mely ne közölt volna hasábjain vagy metszetein egy-két ilyen hírt. Az ilyen esetekben Isten haragjának (fizikai, vagyis emberi szinten történő) megnyilvánulását vagy figyelmeztetését látták és vészjósló, intő jelleggel és „értelmezést segítő” magyarázattal előszeretettel alkalmazták. Legnagyobb számban a vizualitás előnye miatt a metszetekkel illusztrált röplapokon jelentek meg. Lásd Irene Ewinkel: De monstis. Deutung und Funktion von Wundergeburten auf Flugblättern im Deutschland des 16. Jahrhunderts. Tübingen 1995. 398; Christina Hofmann-Randall: Monster, Wunder und Kometen. Sensationsberichte auf Flugblättern des 16. bis 18. Jahrhunderts. Eine Ausstellung der Universitätsbibliothek, 19. November – 12. Dezember

szerint ugyanis az egyik fej a másik tetején helyezkedik el) el volt halva, az alsó fej viszont élt, olyannyira, hogy azt meg is keresztelték.

A kép alatt az eset „magyar” illetve „bécsi” értelmezése is olvasható. A magyar verzió szerint a felső fej a klerikusokat, a papságot jelenti, amely bár uralkodott egy ideig (hiszen felül van), most – Bethlen királlyá koronázásával – mégis elpusztult, uralkodása véget ért. A magyarázat alatt Johannes Bocatius (1569–1621),⁹⁵ Bethlen történetírójának neve van feltüntetve.

A bécsi értelmezés szerint a gyermek teste a magyar királyságot jelképezi, végtagjai a magyar rendek, a feje pedig a király. Az élő fej, mely természetes módon a nyakra született és teljesen egészséges Ferdinánd császárt jelképezi, aki a jog szerinti magyar király. Az egészségesre rátelepedett torz felső fej Bethlen Gábort szimbolizálja: és ahogy a keresztség nélküli fej is elpusztult, úgy fog járni a pogány török hiedelmektől átitatott Bethlen Gábor is, az egészséges fejet, vagyis Ferdinánd királyt pedig Isten a kegyelmébe veszi.⁹⁶

Ritka példája a rölap-irodalomnak, hogy kétféle értelmezést is felkínáljon. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy fel lehetett rajta tüntetni a kiadó helyét: Augsburgban Wolfgang Kilian rézmetszőnél született.⁹⁷ Hogy egy ilyen, kétféle értelmezést is tartalmazó rölap megszületett, bizonyítja a Bethlen Gábor királlyá választásával kapcsolatos megosztottságot is, ami aztán indokoltta tehetette az igényt az eset többfajta értelmezésére is.

A trón betöltése körüli vészjósló hangulatot tükrözi, hogy nemcsak a rölapok, hanem a hetilapok és a vásári kiadványok is cikkeztek ebben az időszakban hasonló esetekről: a „*Zeitung Aufß Deutschlandt / Welschlandt / Franckreich /*

1999. (Schriften der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg 36.) Erlangen 1999. 117; *Eugen Holländer*: Wunder, Wundergeburten und Wundergestalt in Einblattgedrucken des fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts: kulturhistorische Studie. Stuttgart 1921. 373; *Michaela Schwegler*: Die Darstellung des Wunderbaren in Flugblättern und Flugschriften der Frühen Neuzeit. Augsburger Volkskundliche Nachrichten 4. (1998: 8. sz.) 77–96; *Uő*: „Erschröckliches Wunderzeichen” oder „natürliches Phänomen”? Frühneuzeitliche Wunderzeichenberichte aus der Sicht der Wissenschaft. (Bayerische Schriften zur Volkskunde 7.) München 2002. Az összenőtt ikrekkel kapcsolatos mai tudásanyag (konkrét történeti példákon keresztül) áttekintéséhez lásd *Varjassy Péter – Métneki Júlia*: Egy vagy kettő? Összenőtt ikrek Magyarországon. Bp. 2007. 312.

⁹⁵ Lásd *Kees Teszelszky*: Joannes Bocatius egy ismeretlen művéről. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2008: 1. sz.) 92–93.

⁹⁶ Profetikus rölapokkal kapcsolatban lásd *Viskolcz Noémi*: Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. In: A harmincéves háború profétái és chilisztái. I. Tanulmányok. (Fiatal Filológusok Füzetei. Korai újkor, 4.) Szerk. Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Szeged 2003. 80.

⁹⁷ Wolfgang Kilian készítette az egyik legismertebb, ovális keretes Bethlen Gábor portrét (1620) is, lásd *Cennerné Wilhelmb G.*: Bethlen Gábor metszet-arcsképei i. m.

Anno, quo
Gabriel Bethlen M. Del Gratiasse Rex Hungarie
DIE XXIV. AUGUSTI LUNÆ, STILO GREGOR. NATUS EST QUI INFRA EXPRIMITUR, MONSTROUS PARTUS IN PAGO GARK, medio milliari Leuthehovia, in Scepusio sito: qui superiore mortuo, inferiore vivo capite, baptizatus est.

Montags den 24. Augusti eines Calenders 1620. ward ein solche Geburt in dem Dorff Gark ein halbe Meil von Leuthehosen in Leupst gelegen an Wels bracht: ist getauft wert en/nach dem das Oberhaupt verstorben/ das ander aber noch des Leben gewest.

EXPLICATIO HUNGAR.
Caput mortuum superius denotat Clerum & Jesuitas, cum tota illorum Hierarchia; quod alterum vivum caput statum fuit mortuum, significat electo Hungariæ eodem die Rege Gabriele, quamvis antea perdominatum fuerit, tum planè mortuum esse.

EXPLICATIO VIENNENSIS.
Corpus Infantis Regnum significat, cuius Corporis membra sunt Regni ordines, caput Rex.
 Caput ergò per cervicem adnatum, quia naturale & legitimum est. Aug. FERDINANDUM significat qui naturæ jure per successionem, & legitimam electionem REX HUNGARIÆ est.
 Caput Monstrum & illegitimum, supra caput naturale & legitimum monstruosè natum, Bethlem Gaborem. Regem illegitimum & monstruosum, supra nativum & legitimum Hungariæ Regem Aug. FERDINANDUM se effertentem portendit. Quod quidem caput, sine Baptismo, ut statim mortuum est, ita Gaborem non Christianum (Baptismus enim Christianorum est) ut qui in Turcicam superstitionem, circumcisione suscepta transierit, illico ut monstruosus Rex prodit, occisurum: vivente Christiano Rege, quem Baptizatum caput representat FERDINANDO Aug. Cui Deus de monstruo capite & monstris secundet victoriam.

Ungarische Auslegung.
 Das verstorbene Haupt bedeutet die Clerisy und Jesuiten / mit allem ihrem Anhang.
 Das ander/ ob sich wol ein zeitlang in guter Gesundheit befunden/ ist doch hernach bald gestorben / als denselben Tag Gabriel zum Könige sey erwehlet worden.
Johannes Docatus/ Poeta und Historicus des Bisthums Viennens.
Oesterreichische Deutung.
 Das Kindt wird verglichen dem Königreich/ dessen Glieder die Stände/ das Haupt der König.
 Das rechte natürliche Haupt/ dem Kayser Ferdinando / der von rechts wegen vnd durch ordentliche Wahl/ König in Ungarn worden.
 Das abschetliche vnd nicht natürliche/ dem Bethlem Gabor/ als der ein vn natürlicher vnrechtmässiger König/ vnd sich ober das natürliche vnd ware Haupt / als König Ferdinandum auffbäumen vnd erheben will. Wienundis vnformliche Haupt ohne Tauff alsbaldt gestorben / also wirdt Gabor der kein Christ / dann die Tauff der Christen/ sondern ein Türck / der beschnitten vnd zur Mahometischen Abgötterey gefallen / als ein einseitige Geburt / noch bey leben des getauften Hauptes Kayser Ferdinandi vntergehen/ dem Gott wider diese Mißgeburdt Sieg verleihen wolle.

Edruckt Im Jahr 1620.

A kétfejű torzszülöttet „értelmező” röplap

Böhmen / Hungarn / Nederlandt vnd andern Orten Wöchentlich zusmmengetragen / Im Jahr 1620.” két esetet is közöl besztercebányai jelentésekre (közvetlenül a királyválasztás előtt, augusztus 18.) hivatkozva: „Fél mérföldre innen, egy Mieran nevű faluban egy fiúcska két fejjel, néhány nappal korábban pedig Erdélyben Bubona faluban egy juh három különálló testtel egy fejen jött a világra.”⁹⁸ Ugyanerről az esetről ír „Zwey Monstra in Vngarn vnd Siebenbürgen zur Welt gekommen” címmel a *Relationes Historicae Semestralis Continuatio* 1620-as őszi száma is: „Ebben a hónapban két szörny jött a világra; egyet Kolozsvárnál dobott ki magából egy juh, a másikat fél mérföldre Besztercebányától, Mitschinában egy parasztasszony hozott világra, mindkettő alább található megjelenítve.”⁹⁹ A vásári kiadvány – megragadva a szenzációban rejlő lehetőséget – az olvasók megdöbbenésére és háborzongatására metszetes illusztrációt is közöl.

A Bethlen királyválasztása körüli események sajtóban való megjelenése tulajdonképpen koncentrált leképzése annak, ahogyan egész tevékenysége megjelenik a korabeli német nyelvű nyilvánosság előtt. Nemzetközi szempontból a magyar trón betöltésének problémája a fejedelmet illető események közül a legnagyobb horderejű kérdés. Minden információ, félinformáció, ami a kiadók kezébe kerül ezzel kapcsolatban, nyomtatásban jelenik meg. Mindenki várakozásokkal van teli és szeretne egyértelmű, biztos értesülést kapni, ami azonban nem mindig áll rendelkezésre – nem a hírszolgáltató rendszer elégtelen működése, mintsem inkább a magyarországi események összetettsége és váltakozása miatt. A szerkesztők elégedetlenül szemlélik, mégis közlik az egymásnak ellentmondó értesítéseket, melyből az az újságszerkesztői elv érződik ki, hogy a bizonytalan hír is jobb, mint a semmilyen. A téma jelentőségét és a fennálló érdeklődést mutatja, hogy már az is hírértékű, ha nincs hír. Viszont hír is csak addig van, amíg nemzetközi érdeklődésre számot tartó esemény, vagyis a trón illetve a korona elérhető közelségben van, illetve a fejedelem seregei hadban állnak. A hetilapok napról-napra történő hírközlése, a szemtanúk élethű és emberarcú ábrázolásmódja, a hatalmi reprezentáció és a propaganda eszközeként fungáló röplapok szimbolikus ábrázolása híven tükrözi azt a Bethlen és a körülötte zajló események iránti cseppet sem érzelemmentes érdeklődést, mely éppen ekkor ér csúcspontjára. A hírközlő- és propagandarendszer az előrenyomuló fejedelemmel kapcsolatos súlyos aggodalomban végül már vészjósló szörnyszülöttekké

⁹⁸ „Es ist ein Knäblein in einem Dorf Mieran, ein halb meil von hier / mit 2. Köpfen auf die Welt / Vnnd etliche tage vorhero in Siebenbürgen in einem Dorf *Bubona* ein Schaff mit 3. unterschiedenen Leibern an einem Kopff gebohren worden.”

⁹⁹ „In diesem Monat sind 2. Monstra / das eine zu Clausenburg von einem Schaff geworffen / das andere eine halbe Meil von Newensol in der Mitschina von einem BawrenWeib zur Welt bracht worden/ wie beyde hier vorgebildet.”

torzulva kívánja érzékeltetni a közelgő veszélyt és láttatja egyben az erdélyi fejedelem ebben az időszakban betöltött – ekkor még cseppet sem lebecsülhető, és nevetségessé sem tehető – nemzetközi jelentőségét.



*A frankfurti Relationes Historicae... vásári kiadvány „vészjósló” metszete
Bethlen királyválasztása körüli időszakban*

Melléklet: Bethlen Gábor véres zászlajának német szövege, saját magyar fordításommal

Bethlen Gabors Blutfahnen /

Welchen derselbige zu Newsol von rothem Damaschket machen / mit gegenwertigen Figuren vnd Worten mahlen / vnd *Emerico Turczo* als Landfenderichen *solenniter* vberlieffern lassen

Diese Figur allhier zur frist
Bethlen Gabors Blutfahnen ist
Welchen er newlich (mich versteht)
Emeric Turczo lieffern thet
Dem Land Fändrich in Vngerland
Was nun der Fahn hat vor Verstand
Oder was die Figur bedeut
Möcht vielleicht geben bald die Zeit
Allein die Wort so drinnen stahn
Will ich dir jetzt teutsch zeigen an
Sie steht in dem Psalmenbuch
Am acht vnd sechtzigsten auffsuch
Da David spricht: Es steh Gott auff /
Daß seine Feinde all zu hauff
Zerstrewet werden in seim Grimm
Die ihn hassen fliehen vor ihm / tc.
Darnoch ein Schrifft / so allhier steht
Vnter der Säulen / dahin geht:
Durch Gottes Raht befestigt ist /
Zur Hoffnung vnd Gedult zur frist /
Dem außgeworffnen Ancker wol /
Gott Glück verleyhen. Darnach sol
Ihm ein jeder selbst bilden ein
Was der andern Verstand möchte seyn
Als Sonn / Scepter / Säulen vnd Cron

Das Schwert / Palmzweig / auch zuvor an
Das lauffent Schiff zu sampt dem Stern,
Selbst wisst ich die Außlegung gern
Dann ein jeder selbst / wie ihr wisst /
Seiner Wort bester Deuter ist:
Vor mein Person wüntscht ich allzeit /
Daß dieser Fahn alls guts bedeut.
Gott woll auch gnädig dafür seyn /
Daß die nicht bey vns brechen eyn /
So allhie auff dem Schiff fahren /
Vor frembden Völkern vns bewahrn.
Darzu wird auch helffen gern /
Christus der rechte Jacobs Stern /
Die Sonne der Gerechtigkeit /
Welchem gehören weit vnd breit
All Königreich / Scepter vnd Cron
Alls dem ewigen Gottes Sohn/
Der biß an der Welt End regiert
Ihn anzuruffen vns gebürt /
Daß er vnser liebs Vatterland
Bring wider in Frid vnd Wolstand.
Gott helff / daß dieser Palmenzweig
Daß Schwert enzwey schlag in einem Streich/
O lieber Gott / von vns nicht weich.
ENDE.

Bethlen Gábor véres zászlaja /

Melyet ugyanaz Besztercebányán véres damasztból készíttetett / a jelen figurákkal és szavakkal díszíttetett / és Thurzó Imre nagybirtokos Úrnak adatott át

Ez ittlévő mostani figura
Bethlen Gábor véres zászlaja,
Melyet az (én úgy értem)
Mostanság adott Thurzó Imrének,
A magyarországi nagybirtokos úrnak.
Hogy mi értelme a zászlónak,
Vagy hogy mit jelent a figura,
Majd az idő talán megoldja.
Csak a szavakat melyek állnak benne
Mutatom meg neked német nyelven.
A Zsoltárok Könyvében áll,
Keresd ki a hatvannyolcadiknál,
Ahol Dávid szól: Isten felkele,
Hogy ellenségeit mindenfele
Szétszórja őket dühében,
Gyűlölői vannak menekülésben, stb.
Itt áll még egy írás aztán
Az oszlop alatt, melyben az áll:
Isten szava arra int,
Remény és türelem kell ma is
A kivetett horgonyra aztán
Isten minden jót hozzon. Ezután
Mindenképpen találja ki,
Mi más jelentése lehet neki,
A Napnak, jogarnak, oszlopnak, koronának,

A kardnak és a pálmaágnak, azok előtt
Az úszó hajónak és a csillagnak.
Megfejtését szívesen tudnám magam,
De mindenki maga (tudvalevőleg)
Saját szavának legjobb értelme:
Személy szerint azt kívánnám minden időben,
Hogy ez a zászló csupa jót jelentsen.
Isten legyen könyörületes ebben,
Hogy ezek ne hozzánk törjenek be,
Kik mind utaznak e hajón.
Idegen népektől minket óvjon.
Ebben lesz nagy támaszunkra
Krisztus, Jákob valódi csillaga,
Az igazság(osság) Napja,
Akié szerte a világban
Minden királyság, jogar és korona
Mint az örök Isten Fiaé,
Ki uralkodik a világ végéig.
Őt szólítani nekünk illik,
Hogy édes Hazánkban
Újra békét, jólétet hozzon.
Isten segítsen, hogy ez a pálmaág
A kardot kettévágja egy csapásra!
Ó édes Istenünk, ne hagyj minket magunkra.
VÉGE

BETHLEN ÉS A TÖRÖKÖSSÉG KÉRDÉSE A KORABELI PROPAGANDÁBAN ÉS POLITIKÁBAN

ALMÁSI GÁBOR

„...a mi korunkban, és különösen itt nálunk, senki se lehet egyistenhívő, hisz az ember sohasem tudja, hogy holnap ki ül a nyakára. Több támasztékot kell keresni, mert az ember nem tudhatja, hogy holnap melyik dől össze alatta. Vészkijáratokat kell teremteni, ha nem akarod, hogy egy szép napon egérfogóba kerülj. Minél több vészkijáratot teremtesz, annál biztosabban érzed magad, és annál szabadabbnak.”

Gion Nándor: Testvérem, Joáb

1873-as székfoglaló akadémiai beszédében Szilágyi Sándor határozottan kiállt amellett, hogy Bethlen Gábor cselekedeteinek egyetlen mozgatórugója volt: kivívni a magyar korona függetlenségét, aminek elérésétől csak a halál választotta el.¹ Szilágyi szerint, épp mivel az életmű félbemaradt, Bethlent a kortársak (és az utókor) félreértette, és nem voltak „képes[ek] az egykorú rágalmak behatása alól szabadulni. Egész komolyan irták, beszéltek, a cselekvések felszínén álló emberek, hogy ,körül van metélve.’ A portán azt terjeszték, hogy pápistává akar lenni, Bécsben pedig dák koronával ékesítették fel.”² Szilágyi Sándor – a Bethlen-kor egyik legalaposabb ismerője – tehát határozott összefüggést látott Bethlen végső és egyetlen célja, a haza egyesítésének elmaradása, és a személyéhez mindmáig kötődő rágalmak (álhatatlansága, kétszínűsége, törökössége) között. Bár Bethlennek még a nyolcvanas években is feltételezett „végső célját” mára már jóval kevésbé látjuk tisztán (Bethlen mint pragmatikus politikus egyszerre valószínűleg mindig több mint egy elérhető céllal számolt), a Bethlen-ellenes vádak még mindig erőteljesen velünk vannak. A Szilágyi által felvetett (és nem túl sikeresen megoldott) problémát a következőképp fogalmazhatjuk át: nemzeti hősünk, Bethlen Gábor meglehetősen visszas fogadtatásban részesült bel- és külföldön egyaránt.

¹ „Mert egész uralkodását egy feladat megoldására szentelé, azon munkált a természettől nyert szívósságával, a körül csoportosítá kombinációit, annak követelményei szerint változtatta terveit, arra zsákmányolta ki a helyzet által nyújtott előnyöket: kivívni a magyar korona függetlenségét – az uralkodóval karon fogva kezdetben, annak ellenére később, sőt egyenes mellőzésével.” – *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. II.8.) Bp. 1873. 3–14, itt 5.

² Uo.

A Bethlen-ellenes propaganda kérdését – akárcsak Szilágyi – többnyire csak apologetikus kontextusban vagy érintőlegesen tárgyalják a történészek, és a legutóbbi munkák is általában megelégednek a propaganda leíró jellegű bemutatásával, mellőzve a tágabb összefüggések tárgyalását.³ A nem közvetlenül Bethlen személyére irányuló publicisztika általában kimarad a vizsgálódás köréből, és a negatív Bethlen-kép átfogó historiográfiai összefoglalásával is adós még a történetírás.⁴ Holott még a huszadik század második felében is megesik, hogy az erdélyi fejedelmet „hatszögönek” vagy éppen „füstös képű kis tatárnak” jellemzik komoly angol történeti munkák. Egy 1940-es princetoni kismonográfia szerint a „félíg kálvinista, félíg barbár” Bethlen Gábor csak „kihasználta a helyzetet, hogy fellázadjon ura, a császár ellen”;⁵ egy 1994-es angol történeti mű szerzője pedig reflexió nélkül adja tovább a 17. századi kortársak vádját: Bethlen „inkább mohamedán, mint keresztény volt”.⁶

A Bethlen-ellenes propaganda összefoglalására aligha lehetne egyetlen tanulmányban vállalkozni, hosszú utóéletének feltérképezésére pedig még kevésbé. A harmincéves háború elejéhez köthető publicisztika még a mai napig is átláthatatlanul nagy, különösen, ha ebbe a hírleveleket is beleszámítjuk.⁷ A

³ *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. Sic Itur ad Astra 17. (2005) 169–224; *Uő*: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon. Kút 4. (2007) 132–177; *Vincze Dániel*: Bethlen Gábor és az első angol újságok. Fons: Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 17. (2010) 59–111; *Makkai László*: Török Bethlen és Mohamedán Gábor. História 2. (1980: 3. sz.) 3–4.

⁴ Ugyanakkor vö. *R. Várkonyi Ágnes* készülő kismonográfiájával, amelyben Bethlen fogadtatásának és kutatásának történetét tárgyalja. Kivételt képez ez alól az angol hatás vizsgálata. Lásd *Gál István*: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből. Magyar szerző első műve Angliában magyar történelemről. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976) 223–237; *Kurucz György*: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp. 2002. 55–63.

⁵ „Bethlen Gabor, prince of Transylvania, half Calvinist, half barbarian, took advantage of the situation to rebel against his overlord the emperor.” – *Elmer A. Beller*: Propaganda in Germany during the Thirty Years War. Princeton 1940. 4.

⁶ *Kurucz Gy.*: Sir Thomas Roe i. m. 56–58.

⁷ A harmincéves háború kezdetének nemzetközi publicisztikájára lásd *Reinhold Koser*: Der Kanzleienstreit: Ein Beitrag zur Quellenkunde der Geschichte des dreissigjährigen Krieges. Halle 1874; *Johannes Heinrich Gebauer*: Die Publizistik über den böhmischen Aufstand von 1618. Halle 1892; *Karl Nolden*: Die Reichspolitik Kaiser Ferdinands des Zweiten in der Publizistik bis zum Lübecker Frieden 1629. Phil. Diss. Köln 1957; *Thomas Cogswell*: The Politics of Propaganda: Charles I and the People in the 1620s. Journal of British Studies 29. (1990) 187–215; *Peer Schmidt*: Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertet”: Das spanische Imperium in der Propaganda des Dreißigjährigen Krieges. Stuttgart 2001. 51–94; *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest 2003. 45–62; *Gustav Freytag*: Der Dreißigjährige Krieg

publicisztikai dömping részben annak tudható be, hogy valóban történelmi események zajlottak, amelyek minden eddiginél több országot érintettek. De nem csak az események rendkívülisége a felelős az ellenséges propagandakampányokért. Minden jel szerint erre okot adott a 17. század eleji politikai-gazdasági és katonai helyzete is. Leegyszerűsítve a helyzetet, a cseh felkelést követő háborút jórészt hitelre vívták. Nemesi felkelésekre alapozni már többnyire lehetetlen volt: elvileg csak önvédelemre volt felhasználható, gyakorlatilag arra is csak szárnalmas hatékonysággal. A toborzott hadseregek viszont akkora terhet jelentettek, amelyet a gyengén központosított közép-európai államok közül hosszú távon senki nem viselt el. Súlyosbította a helyzetet, hogy a háború cseh szakasza bármennyire kiterjedt is vált, voltaképpen elitháború maradt, a társadalom alsóbb rétegeinek mozgósítása, adóztatása csak rendkívül nehezen ment. Ebből a szempontból Bethlen és V. Pfalzi Frigyes hasonló helyzetben találták magukat, és általában a birodalmi városok is inkább csak taktikai megfontolásból fizettek, ha fizettek.⁸ A háborút tehát hitel és hitelesség nélkül nem lehetett megnyerni. A kettő természetesen mindig is szorosan összefüggött egymással, de a hitelesség – amire a későbbiekben még visszatérünk – alapfeltétele volt a szövetségi rendszereknek is, hiszen annyi pénze egyik félnek sem volt, hogy szövetségesek nélkül sikerre jusson. A publikációs áradat tehát nem csak a felfokozott hírigényből, a tömegek negatív érintettségéből, vagy a háborús motívumok gyengeségéből eredeztethető, hanem a háború sajátos jellegéből is: partnerek és társadalmi támogatottság nélkül a lassan csorgadozó, gyakran elszabotált központi bevételekből nem lehetett győzelmet aratni.⁹

1618–1648 – Die Städte. Die Kipper und Wipper und die öffentliche Meinung. Band 2. Bad Langensalza 2003; Noel Malcolm: Reason of State, Propaganda, and the Thirty Years' War: An Unknown Translation by Thomas Hobbes. Oxford 2007.

⁸ A harmincéves háborúhoz általában ld. Peter Hamish Wilson: The Thirty Years War: Europe's Tragedy. London 2009; Geoffrey Parker: The Thirty Years' War. London 1984. A háború első szakaszához ld. Anton Gindely: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618. Bd. I–III. Prag 1869–1878; Hans Sturmberger: Aufstand in Böhmen. Der Beginn des Dreißigjährigen Krieges. München 1959. Bethlen részvételére lásd Anton Gindely – Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Bp. 1890; Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. (A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor, 6. köt.) Bp. 1898. 224–365; Szeffű Gyula: Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány. 2. kiad. Bp. 1983; Makkai László: Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648). In: Magyarország története tíz kötetben III/1. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1978. 789–865. A birodalmi városok részvételéhez ld. Freytag, G.: Der Dreißigjährige Krieg i. m.; Christian Bartz: Köln im Dreißigjährigen Krieg. Die Politik des Rates der Stadt (1618–1635). Bern–Frankfurt 2009.

⁹ A publikációs dömping mégis elsősorban a háború elejét érintette, bár a háború egyes későbbi fordulópontjai körül a hírérség többször is megnövekedett. 1618–19-ben több mint 60 röplapot regisztráltak a Gustav Freytag-röplapgyűjtemény alapján, 1620–21-ben több mint

Ahhoz, hogy a nyomtatványok mennyiségéről képet alkothassunk, érdemes megemlíteni, hogy csak a *német* nyelvű Bethlenre vonatkozó röplapokból és hírlevelekből Varsányi Krisztina a közelmúltban csaknem 90-et ismertetett.¹⁰ A Bethlen-ellenes propaganda feltérképezésekor azonban nyilvánvalóan ennél sokkal szerteágazóbb forrásanyaggal kell számolnunk. Erre utal a cseh kutatás is: Jaroslav Miller például kizárólag angliai könyvtárakban 145 cseh vonatkozású politikai propagandairatot, 80 hírlevelet és 43 szatirikus vagy panegirikus kiadványt számlált 1618 és 1621 közötti megjelenéssel.¹¹ Egy recens, több mint 1000 oldalas kiadványban Jana Hubkova pedig pusztán a cseh királyra, V. (Pfalzi) Frigyesre vonatkozóan 207 darab 1619 és 1632 között megjelenő pfalzi és cseh kiadványt sorol fel (ebből 1619–21 között 138 jelent meg), amit 154 Frigyes-ellenes császárpárti nyomtatvány egészít ki. Érdekessége ennek az utóbbi csoportnak, hogy csupán csak hét kiadvány jelent meg szerzővel, további kettő monogrammal.¹² Nyilvánvalóan hatalmas forráscsoporttal van tehát dolgunk, különösen, ha a Bethlen Gábor-ellenes propagandába nem csak a közvetlenül rá vonatkozó nyomtatványokat számítjuk, hanem a fejedelemmel csak érintőlegesen foglalkozó nyomtatott és kéziratos forrásokat is.

Az anyag teljes áttekintésére tehát szinte lehetetlen lenne vállalkozni, ugyanakkor a Bethlen ellen felhozott vádak – törökösség, állhatatlanság, hitszegőség stb. – problémája annál lényegesen jelentősebb, hogy megelégedhessünk azok leíró jellegű tárgyalásával. A továbbiakban éppen ezért Bethlen törökösségét, vagyis oszmán orientációjú politikáját középpontba állító ellenséges propagandát mint valós problémát szeretném bemutatni.¹³ A nyilvánosság előtt az oszmánbarátság kérdése ugyanis Bethlen politikájának valóban az Achilles-sarkát jelentette, amit a 16. századi retorikai tradíciókra alapozó keresztény-humanista diskurzus játszi könnyedséggel használt ki, és amire e retorikai tradíción belül nem is igen lehetett megfelelő választ adni.

120-at, majd 1622-től 1627-ig kb. 55-ről 15-re süllyed a számuk, a második csúcstartó 1631 több mint 80 röplappal. Lásd *Schmidt P.*: Spanische Universalmonarchie i. m. 77.

¹⁰ *Varsányi K.*: Bethlen Gábor a korabeli német i. m.

¹¹ *Jaroslav Miller*: Falcký mýtus. Fridrich V. a obraz české války v raně Stuartovské Anglii. Praha 2004.

¹² *Jana Hubkova*: Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der Böhmischen Frage in den Jahren 1619–1632. In: Uő: Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Praha 2010. 437–468.

¹³ Bethlen „törökösségének” kérdése mindig is foglalkoztatta a történetírást, legjelesebbül talán Szekfű Gyulát, de vö. *Makkai L.*: Török Bethlen i. m.

Beretva élin

Az oszmánbarátság természetesen nem csak retorikai kérdés volt. Háborús helyzetben az Oszmán Birodalom szövetségére támaszkodni olyan hazárdjátéknak számított, amelynek a kockázataival a legtöbb kortárs tisztában volt. 1623-ban, nem sokkal az előtt, hogy Bethlen oszmán segédcsapatai elvonultak volna, Pázmány Péter az oszmánok által elhurcolt foglyokra hivatkozva a következő szavakkal fordult Bethlenhez: „Nem kétlem, hogy az Felséged lelki ismerete gyakran nyugtalankodhatik ezekért. Nem tudom azt is, ha Felségednek hasznos mindenkor beretva élin hordozni szerencsáját.”¹⁴ Utólag elmondhatjuk, Bethlennek többé-kevésbé hasznos volt, mert rendkívül tehetséges hazárdjátékosnak számított, és talán a szerencse is elkísérte. De a sikeres egyensúlyozáshoz egyedül a személye jelentette a garanciát, ami nyilvánvalóan a tőle távolabb állóknak, így például szövetségeseinek, de még a közelebb állóknak sem volt mindig teljességgel megnyugtató. Nem csoda, hogy Bethlen óriási erőfeszítéseket és áldozatokat hozott annak érdekében, hogy meggyőzze kortársait: az oszmánokkal való kapcsolata szilárd, sőt e kapcsolatot ő irányítja. Bár ezt első sorban tettekkel, látványos gesztusok kieszöklésével igyekezett bizonyítani,¹⁵ magabiztosságának gyakran adott hangot. Példa erre az a beszélgetés, amit Esterházy Miklós követe folytatott a fejedelemmel néhány hónappal az említett Pázmány-levél megírása előtt:

Azt mondja [Bethlen], hogy az mostani török császár egy rossz bolond ember, balgata. És ha mit nem kezdenek az vezérek, ő tőle tartani nem kell. Felel ő az török felől, hogy az ő híre nélkül, ránk nem támadna is, akkor indul meg az, mikor ő akarja. ... Az törököt, hogy ő majd minden keresztény fejedelmeknél jobban ismeri, azon kér, hogy ő neki meg engedjük [elhiggyük], s tudja is annak nem csak ravaszságát, hamis barátságát, de ugyan minden bizodalmanak állapotát is.¹⁶

Még ha az erdélyi fejedelem tudta is, hogy az oszmánoknak miben áll a bizodalma, vagyis milyen hasznot remélnek támogatásából, ez nem lehetett mindenki számára megnyugtató, különösen nem a magyarországi helyzetet kevésbé ismerő szövetségeseeknek, akiknek a vele ellenséges propaganda, mint látni fog-

¹⁴ Pázmány Péter levelezése. Közzéteszi Frankl [Fraknói] Vilmos. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 19.) Budapest 1873. 361. (1623. nov. 14.)

¹⁵ Példa erre a királyválasztás története, vö. *Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983) 1028–1060, itt 1056–57.

¹⁶ MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár A 98 Transylvanica 8. cs. fol. 579–87, itt fol. 583 és 585. (1623. július 8.) (A kéziratos szövegek közlésekor általában a mai helyesírási szabályokhoz igazodom.)

juk, azt terjesztette, hogy céljait tekintve Bethlen semmiben sem különbözik az oszmánoktól. Valószínűleg Esterházy Miklós sem dőlt megnyugodva hátra: pár hónappal követének visszatérte után az Esztergom felé visszavonuló oszmán csapatokat éppen ő verte szét kegyetlenül és – bár tegyük hozzá, állítólag Bethlen sugallatára – több mint kétezer morva rabot szabadított meg.¹⁷

Valójában Bethlen korántsem volt annyira ura az oszmánokkal tartott kapcsolatának, mint amennyire azt láttatni szeretete volna.¹⁸ Nehezítette a helyzetét, hogy különösen ezekben az években a Fényes Portán gyakoriak voltak a hirtelen változások, ami kihatott az erdélyi fejedelmet támogató és ellenző oszmán tisztviselők hatalmi helyzetére is. Az is jelentős bizonytalansági tényezőnek számított, hogy a kommunikáció rendkívül lassú volt, és az oszmán udvari döntéshozatal is hatalmas nehézkedési erővel bírt. Mindebből következik, hogy az erdélyi fejedelem – amúgy kimagaslóan teljesítő – portai követének nem egyszer végtelenül nehéz dolga volt. Amit a „ritmusokkal való írásban mindenkor bölcselkedő” Rimay János Konstantinápolyból három héttel a fehérhegyi csata után megígért, egyáltalán nem volt könnyen teljesíthető:

az segítségadást is fogjuk itt mi promoteálni, de sobre, és úgy, hogy legyen készen mindenkoron, s akkor menjen, mikor ő felsége s az ország fogja kívánni, annyi számúval csak és olyan aparátussal, a mint az szükség fogja exposcálni.¹⁹

Ennél is komolyabb gondot jelentett úgy kérni az oszmán segítségnyújtást, hogy ettől Erdély és Bethlen keresztény hírneve ne szenvedjen kárt: „fölötte ne urgeáljuk innen az segítség adást azért is, hogy az keresztény országok ne vádolhasanak bennünket” – írta Rimay ugyanebben a levelében.

Hogy mennyire nehezen volt kivitelezhető a Rimay által megcélzott távolsgártartó, magyarok által irányított oszmán szövetség, arra példát szolgáltatnak a fenn idézett levelet követő események. 1620 vége felé járunk, és Bethlen portai helyzete továbbra sem stabil. E rendkívül bonyolult viszonyrendszer minden eddigénél átfogóbb rekonstrukcióját a közelmúltban Papp Sándor készítette el.²⁰

¹⁷ Szalay László: Galántai gróf Esterházy Miklós Magyarország nádora. I–III. köt. Pest 1863–1870. II. 86–87.

¹⁸ Erre Papp Sándor és Sudár Balázs példamutatóan rávilágítottak legutóbbi tanulmányukban. *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629). Századok 145. (2011) 915–974; *Sudár Balázs*: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok 145. (2011) 975–996.

¹⁹ Alsó sztregovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése. Szerk. Ipolyi Arnold. Bp. 1887. 234–235. (1620. nov. 30.)

²⁰ *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m.

Az okokat itt nehéz lenne összefoglalni, annyi azonban bizonyos, hogy számtalan tényezőt egyszerre kell figyelembe vennünk: az oszmán birodalom pillanatnyi makropolitikai céljait és érdekeit, Bethlen eddigi katonai fellépésének korlátolt sikerét, a császárpártiak és a katolikusok folyamatos aknamunkáját, a Bethlent támogató és ellenző oszmán tisztviselők rivalizálását, a protestáns szövetség húzódozását az oszmán szövetség gondolatától, a Porta által követelt jenői vár megadásának halogatását és így tovább. 1620 második felétől azonban (lényegében attól kezdve, hogy Bethlen és szövetségai az oszmánok aktív beavatkozását egyre fontosabbnak látták) a helyzet lassan javulni kezdett. Miután egy komoly Lengyelország-ellenes offenzíva terve lassan körvonalazódott a Portán, a Habsburgok elleni háború is egyre pozitívabb megítélés alá esett. 1621 elejére úgy tűnt, az oszmán hatalom végre világosan állást foglal Ferdinánd császárral szemben. Január elején nemcsak arról döntöttek, hogy Lengyelország ellen támadás indul a szultán személyes részvételével, hanem Bethlen katonai támogatására is határozott ígéretet tettek.²¹ A konstantinápolyi fordulat látszólag éppen jókor jött, hiszen jó üttőkártyának tűnhetett a fehérhegyi csata után megkezdett első (hainburgi) béketárgyalásokon. Ezzel szemben az erdélyi fejedelem minden jel szerint úgy érezte – de mindenesetre úgy éreztette –, hogy a portai folyamatok kezdenek kicsúszni a keze közül. Magyarországi levelei alapján arra következtethetünk, Bethlen valóban megrémült, hogy az oszmánok hadaikat Lengyelországból bármikor átirányíthatják. „Szörnyű dolog uram, ez a török készület – írta a béketárgyalásokat folytató Forgách Zsigmond nádornak –, ha úgy vagyon, a mint írják. Soha ehhez hasonló nem volt, martiusban császár megindul bizonyosan. Tatárt másfélszázezret hirdetnek, hogy készítnek császár mellé.” „Az istenért maturálja kegyelmetek az tractatust – könyörgött – lenne vége az előtt, az míg elérkezik az tatár.” Ellenkező esetben ugyanis félő

hogy az tatár mód nélkül meg nem tér ... bizony félek nagy rablásoktól ... ha nem békélünk, az pogánynyal kényszerítettünk magunkat conjungálni és miattunk vesznek az keresztén országok s azután utolszor mi magunk is mint maradhatunk, isten tudja.²²

²¹ Rimay János összes művei. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 369. Ld. Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 959–962. Vö. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 241–243. (Bethlen Forgách Zsigmondnak, 1621. febr. 5.; mely levélben 1621. január 22-i belgrádi mustráról tudósít.)

²² Lásd Bethlen Forgáchnak írt idézett levelét, uo. Bethlen a tatárok számát szándékosan eltúlozza a Forgách Zsigmondnak írt levélben. Később, a nikolsburgi békét kimagyarázó egyik Portára írt levelében már csak 10.000-ról beszél, amiből szerinte végül csak 2000 érkezett meg. Vö. Bethlen levelét egy oszmán vezérnek a nikolsburgi békéről (1622 eleje): TMÁO I. 342–347.

Ez az „ijesztgetős” levél Forgách szemében könnyedén belefért Bethlen szokásos „praktikáinak” sorába, és ezzel a fejedelem maga is tisztában volt. Ugyanakkor azt is tudhatta, Forgách mennyire fél az oszmánok felvonulásától.²³ Az ügyet kancellárjával Péchi Simonnal és a nádorral személyesen akarta megvitatni, mert „censuráját” „pennára nem bízhatta”. Olyan megoldási kísérlettel szeretett volna előállni, amely nem csak Magyarországra, hanem Lengyelországra nézvést is megnyugvást jelenthetett:

Római császár nekem nem hiszen, de im megmutatom, hogy én a keresztyén-ségnek kívánok annyi jót, mint Pázmán s akárki ez világon, ha ő felsége hitelt ad discursusomnak, megmaraszthatjuk Magyarországot, hanem az keresztyénségről is elfordíthatjuk talám a fegyvert.²⁴

A nádor azonban nem jött el a személyes megbeszélésre, Bethlen így nem tudta a portáról beérkezett leveleket megvitatni a béketárgyalás vezetőivel, ezért azokat másnap eredetiben átküldte Forgáchnak, jóllehet biztos volt benne, hogy azokat „csak fortélynak, fictumnak mondják” majd.²⁵ Az eredeti konstantinápolyi leveleket persze nem volt könnyű lesöpörni az asztalról, és nyilván a császár saját informátoraitól is értesült már a Porta döntéséről. Pázmány a maga részéről szintén meg volt ijedve, jóllehet keresztüllátott a helyzeten: „Csak az török ne jöjjön derék erővel, salva sunt omnia; ha pedig derék erővel jó, előbb jut azoknak, az kik oltalmára jött, és talám az leszen eleje az békességnek, ha az török ugyan derekas haddal jó” – írta Thurzó Szaniszlónak.²⁶

Végeredményben az oszmán birodalom támadásáról szóló hírek nem váltak Bethlen hasznára, sőt talán inkább kárára lettek, hiszen a békekötés helyett Ferdinánd megpróbálta visszahódítani híveit és területeit. Az 1621 tavaszán kezdődő sorozatos átpártolások – amelyekben a retorika szintjén a közeledő oszmán veszély volt a fő motívum²⁷ – arra utalnak, hogy az erdélyi fejedelemnek valóban kicsúsztak az események a keze közül; és nem csak a magyarországi, hanem

²³ Vö. *Szilágyi Sándor*: Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából 1–2. TT [11.] (1888) 401–434, 609–639, itt 625–626. (Forgách Thurzó Imrének, 1621. ápr. 9.)

²⁴ *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor levelei 1–3. TT [8.] (1885) 209–256, 431–480, 623–673, itt 669–670. (Bethlen Pécsi Simonnak, 1621. márc. 10.)

²⁵ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 268–269 (Bethlen Forgách Zsigmondhoz, 1621. márc. 12.) Vö. Thurzó Imrének írt levelével, ugyanakkor, uo. 270. Forgách nem sokkal ezután pártolt át. Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai: 1618–1626. Közread. Frankl Vilmos és Ráth Károly. Esztergom 1867. 84–85.

²⁶ Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. I–II. köt. Kiad. Hanuy Ferencz. Bp. 1910–1911. 227. (1620. márc. 20.)

²⁷ Lásd pl. Lépes Bálint a későbbiekben idézett levelét Batthyány Ferencnek, MNL OL Családi levéltárak P 1314 Batthyány misszilisek, 64. doboz, 28913, Mf. 4857. (1621. febr. 16.)

az oszmán fél oldalán is.²⁸ Hívei sorra elpártoltak, a királyi címről úgy tűnt, le kell mondania, és a cseh megtorlások után a Habsburgok békeszándékában sem lehetett megbízni. Ugyanakkor láthatólag az oszmán hatalom sem sokat törődött vele. Hainburg már egyre inkább csak időnyerésnek számított mindkét fél számára, áprilistól a tárgyalások teljesen megakadtak.²⁹ Bethlent azonban nem olyan fából faragták, hogy hagyta volna magát az eseményekkel sodortatni, ráadásul az időközben nála megforduló tatár követség új reményeket ébreszthetett benne. Szoruló helyzetében a fejedelem már nem a tatár és oszmán seregek átirányításától félt (ha egyáltalán e félelmet nem csak színlelte), hanem sorsát a maga kezébe véve éppen az oszmán (és tatár) seregek átirányítása mellett kezdett érvelni. Egy nagyszabású, sokirányú támadás képével próbálta a szultánt felrázni és a „Habsburg kérdést” egyszer és mindenkorra megoldani: míg II. Oszmán Nándorfehérvárról Grazon keresztül nyugatnak nyomulna egészen a tengerig, ő addig 30.000 oszmánnal és 15.000 tatárral Passaunál lezárná a Dúnát, majd Ferdinánddal olyan békét köthetnének, amelyet akarnak, oszmán adófizetővé tehetnék, Grazot pedig „elütnék láb alól”.³⁰ Magyarország határainak és szuverenitásának biztosítására azonban hitlevelet kért. Ha szava meghallgatásra lelt volna Konstantinápolyban (ki tudja, Rimay egyáltalán előállt-e a tervvel), méltán mondhatjuk, hogy Pázmányék, a Habsburgok és Németország nagyobbik részének félelme vált volna valóra.

Mint a fentiekből is láthatjuk, a Bethlen-ellenes propagandában oly nagy fontosságot betöltő oszmán szövetség kérdése egyáltalán nem csak retorikai probléma volt. Bár az oszmán szövetség gyakran joggal tűnhetett hazárdjátéknak, a vele járó kockázatot Bethlenen kívül a magyar rendek egy része is időről időre hajlandó volt felvállalni. Mint Bethlen környezetében hangoztatták, csak rossz választások léteztek:

Quid faciendum Ungaris? – írta Sövényfalvi Dániel Konstantinápolyból Pécsi Simonnak 1616-ban. – Inter duo mala minus erit eligendum. Nem is lehet egyéb megmaradásra való utjok szegény nemzetünknek, hanem ez, az kire mostan isten ő na[gysá]gát az mi kegyelmesurunkat vezérlette, kire segítse isten ő na[gysá]gát és az egész magyar nemzetség megszabadítására, oltal-

²⁸ Az átpártolásokhoz lásd alább, „A propaganda hatása” c. rész végét.

²⁹ *Angyal D.*: Magyarország története i. m. 293–305; Dallos Miklós i. m. 66–80.

³⁰ E levelet publikálja kötetünkben Papp Sándor. Bethlen ‘terveire’ lásd még a tatároknak írt (később még említendő) levelét április 1-ről: *Balásfi Tamás*: Magyar országnak Bethlen Gábor támadáskori állapotjáról egy azon idejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanátslása. 2. kiad. Pozsony 1838. 47–53. Lásd *R. Várkonyi Ágnes* e kötetben közölt tanulmányát. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy Bethlen ugyanebben az időben küld követeket Velencébe, hogy nagyszabású haditervére a köztársaságot is bekapcsolja.

mazására, mint Gedeont az Izrael népeiére; nevelje, segítse, szerencséltesse és emelje fel. Eléggé akarnák itt való követek azt pesuadeálni, hogy Római császár Erdélnek is jó akarója; de én azt nem tudom, mint kell elhinni, mert minden dolgok álnokság, noha magyar formába, magyar ruhában öltöztetnék, de interni sunt lupi rapaces, és mint az Sodoma helyén termett gyümölcs kívül szép, azt mondják, de ha megilleti ember, hamu, füst leszén.³¹

Szekfű Gyula valószínűleg jogosan látja, hogy „az egyszerű ember” Sövényfalvinak a keresztényellenes szövetség gondolata kényelmetlen volt;³² a két rossz út választásának hangoztatása tehát öngazolásként is magyarázható.

Nem volt azonban mindenkinek öngazolásra szüksége, kiváltképpen nem Bethlen Gábornak. Bethlen levelezéséből egyértelmű, hogy az oszmánbarátság számára egyáltalán nem volt kényelmetlen, hiszen személyes kapcsolatokra, tapasztalatokra és részben bizalmas viszonyokra is épült.³³ Az oszmánbarátság olyan adottság volt, amivel e végtelenül pragmatikus erdélyi fejedelem a lehető legnagyobb természetességgel élt. Tegyük hozzá, ugyanakkora természetességgel élt is vissza e kapcsolattal, gyakran a pattanásig feszítve a húrokat. A magyar protestáns rendek számára is az elejétől fogva egyértelmű lehetett: az oszmánok valamilyen szintű támogatása nélkül mozgalmuk kudarcra van ítélve, és Bethlen minden erejével azon volt, hogy ezt a felismerést a cseh királlyal és rendekkel is elfogadtassa.³⁴ Éppen mivel portai befolyását hajlamos volt eltúlozni, a háború idején, de különösen a királyválasztó beszercebányai országgyűlésen az oszmánok támogatásának tényleges gesztusaira, külső jeleire különös szüksége volt.³⁵ A Porta támogatása feltehetően nemcsak Habsburg-ellenes politikájának volt sarkköve, hanem autoritását is jelentős részben ennek köszönhette. Már megválasztásakor (1613-ban) a rendek azzal indokolták döntésüket, „hogy az török nemzetségnél nagy tekintete lévén, ez mostani üdőben és állapotban az vitézlő és hadakozó dologban hazánk oltalmára, ha kívántatik, hasznosan, tudjuk, szolgálhat.”³⁶ Szolgált is: az őt bekísérő oszmán csapattól egyedül az ő segítségével lehetett megszabadulni. Később, a cseh háború kitörésekor az oszmán támogatása már a magyar rendeknek is elvárása volt, hiszen a kétfrontos hábo-

³¹ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a Porta. 1–2. TT [4.] (1881) 593–640 és 1882 34–77, itt 616. (Sövényfalvi Dániel Péchy Simonnak 1616. okt. 22.)

³² Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 137.

³³ Lásd Papp S.: Bethlen Gábor i. m.; Sudár B.: Iszkender és Bethlen Gábor i. m.

³⁴ Gindely úgy érzékelte, hogy a cseh rendek nagyobb ellenszenvvel viseltettek a török szövetség gondolatával szemben, mint a pfälziak. Ennek ellenére a gondolat már a cseh felkelés elején felmerült. Gindely, A.: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges i. m. III. 178–179.

³⁵ Péter K.: Bethlen Gábor i. m. 1057–1058; Papp S.: Bethlen Gábor i. m.

³⁶ EOE VI. 369–370. Idézi Heltai János: Bethlen Gábor és Báthory Gábor viszonya a kortársak szemében. Irodalomtörténet 3. (1983) 685–708, itt 694.

rú lehetetlenségével mindenki tisztában volt. Éppen ezért, amikor Ferdinánd portai követküldésének sikereként még 1620 elején Bécsben egy oszmán csausz ország-világ előtt kijelentette, hogy Bethlen hadi részvételében „sem híre, sem akaratja császárnak és vezéreknek”, sőt a szultán visszarendeli és megbünteti az erdélyi fejedelmet, és a magyarok ellen Ferdinándot fogja támogatni, a pozsonyi országgyűlésen érthető módon „felette igen megbúsulán[a]k ... panaszolkodván ..., hogy a portáról ezt ők soha nem reménylették, és nem várták.”³⁷ Nem egész egy évvel később már nem csak az oszmánok semlegessége, hanem fegyveres segítségadása is fontossá vált, és azt nem csak a fejedelem, hanem egyik legfőbb szövetségese, Thurzó Imre is „mindenek felett urgeálta.”³⁸

A cselekvés szintjén Bethlen tökéletesen ignorálta az ellenség oszmánellenes propagandáját, sőt, egyenesen rá is játszott a Habsburgok oszmánokkal szembeni félelmére: saját seregein és segédcsapatain kívül az oszmánok támogatása volt ugyanis a legszilárdabb alap, amire külpolitikáját építhette; magyarán ez volt a legfontosabb politikai ütőkártyája, amit a legnagyobb tudatossággal igyekezett kijátszani, ha úgy adódott, szövetségeseivel szemben is. Mikor 1620 elején V. Frigyes arra bízta, hogy egyezzen ki a sarokba szorított császárral, a felinduló oszmánok képét vetítette elé: „[miután az oszmánok,] amikor csak alkalom kínálkozik rá, a barbár népek oly hatalmas tömegét küldhetik rá kényük-kedvük szerint Európa ily kiterjedt részeire, könnyen megfontolható, hogy a szomszédos országok csak akkor lehetnek biztonságban, ha egyetértésben vannak.”³⁹ Bethlen az oszmánoktól való félelemre apellálva vélte úgy, hogy már néhány ezres oszmán segédcsapat is hatványozott jelentőséggel bírhat. Amikor 1620 őszén a portán már valóban (16 000 fős) segédcsapatokért lobbizik, a várakozó, sőt rosszindulatú oszmán állásponton felháborodva Rimayéknak kifejti, hogy a szultáni udvarnak már kis jóindulata is üdvös lenne, hiszen már 2000 kopjás is nagy pánikot kelthetne. Ugyancsak az elrettentés végett 2000 kopjást és 1000 gyalogost kért Karakás Mehmed budai pasától is.⁴⁰ Mivel kérései nem

³⁷ Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor 1619–21. hadjáratai történetéhez. MTT 4. (1857) 183–224, itt 201. (Bethlen portai követének, Balassi Ferencnek és Tholdalagi Mihálynak, 1620. febr. 20.)

³⁸ Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 273–274. (Bethlen Thurzó Imréhez 1621. márc. 17.)

³⁹ „Tantum barbarorum gentium molem in quot quasve Europae partes pro lubitu ac voluntate libera, ubicunque commodior occasio illis affulserit, distribuere valeat, facile est cogitatione assequi, nullam certe in istis vicinis regnis securitatem, nisi concordet...” Bethlen Gábor és a Porta i. m. 337. (1620. febr. 20.).

⁴⁰ Szilágyi S.: Bethlen Gábor levelei i. m. 659–665. (Bethlen Rimay Jánosnak és Dóczy Istvánnak, 1620. szept. 19.). A 16.000 fős kéréshez és Karakás Mehmedhez lásd Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 956 és 958–959.

teljesültek, télen már 1000 Pestre küldött tatárral is beérte volna, hogy a hűségükben számára már ekkor gyanúsak tűnő elemek kirostálódjanak, és „félelmükben Bajorországba meneküljenek.”⁴¹ Jellemző, hogy a portán is hasonló módon gondolkodtak. Azt a hírt, amelyet sokfelé terjesztettek, hogy Bethlen Erdélyből kiinduló seregében oszmán kopjások és cserkeszek is megjelentek mint Bethlen személyes testőrei, az oszmán udvar határozottan rágalomnak minősítette: tőlük segítséget Bethlen nem kaphatott, és ha történetesen turbánosokat láttak a seregében – vélték egyesek a portán – akkor az annak tudható be, hogy az erdélyi fejedelem saját katonáit öltöztette be, hogy „országá népei előtt elhitesse, hogy a szultán kegyét élvezzi.”⁴² Érdekes, hogy e hamisnak tűnő hír terjesztéséhez mindkét félnek érdeke fűződött: a Habsburg-párt a fejedelem vazallusságát hangsúlyozta vele,⁴³ Bethlen viszont épp ezzel kívánt ellenségeiben félelmet kelteni.⁴⁴

A harmincéves háború során Bethlen Gábor leginkább az oszmánbarátság kétélű kardját forgatva vívott ki magának nemzetközi jelentőséget. Személyes adottságai minden jel szerint remek közvetítővé tették, és Erdély szerencsétlen geopolitikai helyzetéből fakadó hátrányokat kiválóan fordította a maga hasznára: két hatalmas szomszédját rendszeresen egymással fenyegette.⁴⁵ Közvetítő szerepének fontosságával a protestáns konföderáció keretén belül is maxi-

⁴¹ Cornelis Haga holland portai követ jelentése (titkosírással) másolatban MTAK Ms 4946, p. 90. (1621. jan. 26.) Az eredeti kézirat helye: Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6895 (Kees Tszelszky szíves közlése).

⁴² „...dar a creder a popoli del suo regno ch' egli habbia in suo favor il braccio del Gran Signor.” 1620. nov. 11. Velencei követ jelentése a dózsénak. Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. A velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886. 504.

⁴³ Ld. *Franz Christoph Graf von Khevenhüller-Frankenburg: Annales Ferdinandi, I–XII.* Leipzig 1721–1726. IX. 689. Vö. egy ismeretlen által Budára küldött belgrádi keltezésű levéllel: „Der türkische Kaiser hat dem Bethlehem Gabor sein eignen Pusigan und acht fürstliche Rosse geschickt mit Andeutung, der Bethlehem sei sein Sohn, und auch Slav, dann er habe ihn zum Fürsten ... gemacht, deswegen zum Zeugnis hat er ihm zur steten Guardi bei sich zu haben tausend Janitscharen mit Rossen, tausend Tscherkessen und tausend auserlesen Türken zu Ross mit Copien zugeordnet.” – Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Kiad. Gindely Antal [Anton]. Bp. 1890. 15–17. (1619. szept. 10.) Lásd még Cornelis Haga 1620. ápr. 23-i követi jelentését: MTAK Ms 4946, p. 81 (=Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6894.) Vö. *Sudár B.*: Iszkender pasa i. m. 991.

⁴⁴ Papp Sándor ugyanerre a következtetésre jutott. *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 937. Lásd még a fejedelemnek tett szultáni eskü terjesztésének kérdést uo. 934–936.

⁴⁵ Borsos Tamás portai követ például azzal érvel a régi tartozás, Jenő és Lipa átadása ellen, hogy ezzel olyan szinten haragítanak magukra az oszmánok a német császárt, hogy az válaszul Erdélyt, sőt Havasalföldet is elfoglalná: „Akkor leszen bizony – érvelt Konstantinápolyban – hogy Bethlen Gábort Perzsiából is odahoznátok fejedelemségre, csak lehetne.” *Borsos*

málisan tudatában volt: amiképpen az oszmánok beavatkozása is egyedül rajta keresztül volt elképzelhető, úgy a protestáns szövetségesek is csak ő általa „futtatták a törököt”.⁴⁶ A kétélű kardnak azonban mindkét éle meg volt fenve, és ellenségei ebből igyekeztek tőkét kovácsolni.

A külföldi kancelláriák propagandája

Az a retorika, amellyel a Habsburg udvar a magyar politika oszmán orientációjára reagált egyáltalán nem volt új keletű, és nem is múlt ki a harmincéves háború kezdetével.⁴⁷ Ebben a diskurzusban a kulcsszó már nem a reneszánsz barbár fogalma volt, hanem az „Erbfeind” és az ennek megfelelő „Vormauer”.⁴⁸ A tárgyalt időszakban a törökösség vádja azonban szinte kizárólag Bethlen Gábor hitszegő és hitetlen alakja köré épült fel. Persze a vád szintén nem Bethlennel kezdődött és ért véget: már Mohács idején felmerült a magyarokkal szemben és egészen a 17. század végéig szilárdan tartotta magát, tegyük hozzá, nem ok nélkül: a magyar politikai gondolkodásban az oszmán orientáció a 17. század során csak egyre erősödött.⁴⁹

Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig: emlékiratok, levelek. Kiad. Kocziány László. Bukarest 1968. 203. Vö. *Papp S.:* Bethlen Gábor i. m. 927.

⁴⁶ Utasítás Kamuthy Farkas számára Cecília Renáta főhercegnő megkérése ügyében. In: *Szilágyi S.:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek i. m. 52. (1624. jan. 11.)

⁴⁷ A németek és Európa reneszánsz és kora újkori oszmánképének irodalma olyan hatalmas, hogy itt lehetetlen felsorolni. A következőket emelném ki: *G. Etényi N.:* Hadszintér és nyilvánosság i. m. 63–77 (össellenség kérdéséhez összefoglalóan, bőséges bibliográfiával); *Hopp Lajos:* Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. (Humanizmus és reformáció 19.) Bp. 1992; *Imre Mihály:* A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen 1993; *Europa und die Türken in der Renaissance.* Hrsg. von Bodo Guthmüller – Wilhelm Kühlmann. Tübingen 2000; *Almut Höfert:* Den Feind beschreiben: „Türkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt 2004; *Margaret Meserve:* Empires of Islam in Renaissance Historical Thought. Cambridge (Ma.) 2008.

⁴⁸ A fentiekén kívül lásd még *Maximilian Grothaus:* Vom Erbfeind zum Exoten. Kollektive Mentalitäten über die Türken in der Habsburger Monarchie der frühen Neuzeit. In: *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte.* Hrsg. von Inanc Feigl. Frankfurt – Wien 2002. 99–114.

⁴⁹ *Pukánszky Béla:* Mohács és az egykorú német közvélemény. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 277–296; A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés 1983. március 25–26. Szerk. Németh Péter. Vaja 1985; *Varga J. János:* A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára.* Szerk. Erdélyi Gabriella – Tuszor Péter. Bp. 2007. 155–164. (mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf); *Italo Michele Battafarano:* Berichtetes und erzähltes Ungarn im 17. Jahrhundert aus italienischer und deutscher Sicht. In: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit.* Hrsg. von Dieter Breuer – Gábor Tüskés. Bern – Frankfurt – New York 2005. 13–53. Lásd még

A törökösség vádjá Bethlennek egész uralkodását végigkísérte, sőt már korábbra is visszanyúlt. Hatalomra jutásakor már egy olyan Habsburg-magyar, Habsburg-erdélyi relációban találta magát, amely mély sebektől vérzett, és amelyet egyre fokozódó kölcsönös bizalmatlanság jellemzett, különösen az egyik fél részéről Basta, a másik fél részéről Bocskai fellépése óta.⁵⁰ Ráadásul Bethlen mint a Bocskai-felkelés aktív résztvevője az ellenséges viszonylat elmélyítéséhez személyesen is hozzájárult. A helyzetet végletesen leegyszerűsítve a Bocskai-felkelés minden jel szerint olyan meghatározó élmény volt mind a császári udvar és a Habsburg-párt, mind a Habsburg-ellenes magyar elit számára, amely a következő évtizedekben az egymáshoz való viszonyulást alapvetően befolyásolta (és amihez csak a „Basta-élmény” hasonlítható). Az oszmán segítséghez folyamodás alternatíváját (és e politika gyakorlati hasznát/kárát) egyik fél sem feledte. Ha Bethlen oszmán hadseregére építő katonai puccsa különösen fájt Erdélytől nyugatra, akkor azt ebben a kontextusban kell értelmeznünk. Ráadásul félő volt, hogy Bethlennel – akit soha nem látott oszmán támogatás emelt a trónra – Erdély számára új korszak vette kezdetét. A Habsburgok Erdély-politikájának gyökerei tehát részben Bocskaihoz, részben nála is korábbra nyúltak vissza.

E politika vezératyja, az ex-konvertita és -jezsuita, kardinálsi rangra emelkedett „főminiszter”, Melchior Klesl volt, aki Mátyás császár titkos tanácsát egy személyben irányította. Rajta kívül befolyáshoz Mátyás kormányában legfeljebb Johann Ludwig von Ulm alkancellár jutott, de Klesl az alkancellárhoz tartozó diplomáciai ügyeket is gyakran magához ragadta.⁵¹ (Tegyük hozzá, a Bethlen-ellenes propaganda kérdésében von Ulm hasonlóan gondolkodhatott Kleslhez.) Meglepő módon Klesl egyik alapvető felismerése éppen egybeesett Bocskaiéval, amit végrendeletéből jól ismerünk: Habsburg uralom alatti Magyarország szempontjából Erdély különállása kulcskérdés. Ennek egyedülálló dokumentu-

Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez (A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben). *Hadtörténelmi Közlemények* Ú.f. 10. (1963) 185–241.

⁵⁰ Uralkodásának kezdetéhez legújabban lásd *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* 145. (2011) 877–914. Lásd még *Péter Katalin*: Bethlen Gábor uralkodásának első szakasza. *Confessio* 3. (1980) 25–40.

⁵¹ *Joseph Frhr. v. Hammer-Purgstall*: Khlesl's, des Cardinals... Leben. Mit der Sammlung von Khlesl's Briefen... und anderen Urkunden... Bd. I–IV. Wien 1847–1851; *Henry Frederick Schwarz – John Insley Coddington*: The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century. Cambridge (Ma.) 1943. 73–78; *Rudolf Neck*: Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Klesl. (Diss.) Wien 1948; *Monika Berthold*: Kardinal Khlesl als Publizist und in der Publizistik seiner Zeit. (Diss.) Wien 1966; *Heinz Angermeier*: Politik, Religion und Reich bei Kardinal Melchior Khlesl. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 110. (1993) 249–330; *Oborni T.*: Bethlen Gábor i. m. és *Cziráki Zsuzsanna* tanulmánya e kötetben.

ma az az 1617-ben írt memorandum, amelyet Klesl a spanyol udvar számára készített, tisztázni kívánván korábbi politikai álláspontját. A tapasztalt politikus itt részletesen kitér Magyarországot illető történelemfelfogására és ezen belül Erdély fontosságára.⁵² Véleménye szerint Erdélyt az oszmánokkal szembeni kulcspozíciója miatt már a magyar királyok is a korona ékszerének tartották: nemcsak az Oszmán Birodalom szívébe lehet innen eljutni, hanem a román vajdaságokat is meg lehet kaparintani, ugyanakkor Erdélyen keresztül nyílik út az oszmánoknak Magyarország megszerzésére is, sőt innen kiindulva egészen Drezdáig akadálymentesen el lehet jutni. Egyszóval Erdély az egész kereszténység védőbástyája. Erdéllyel összefogva fele akkora erőfeszítéssel lehet az oszmánokra támadni, ahogy azt Rudolf császár is megtapasztalhatta. Talán ennél is fontosabb Kleslnek az a felismerése, hogy „ezen a helyen keresztül, császári őméltósága akarata szerint, a magyarokat könnyen engedelmességben lehet tartani; ha ez nincs, egyetlen király sem lehet soha a magyarok felett [elég] erős.”⁵³ Minthogy pedig Erdély a magyarországi protestánsoknak is támasza, a császár kezét Erdély – áttételesen – teljesen megköti: ebből következik, hogy a császár e provincia megszerzése nélkül semmi jóban nem reménykedhet (különösen nem az ellenreformáció sikerében).⁵⁴ Klesl minimum elvárása tehát Erdély semlegessége volt, ami politikai nyelvre lefordítva a császár feljebbvalóságának elismerését jelentette volna. Ennél azonban előnyösebb lett volna a fejedelemség bekebelezése, amire a legkomolyabb próbálkozást a linzi birodalmi rendi gyűlés jelentette 1614-ben.⁵⁵

Nem meglepő tehát, ha már rögtön Bethlen hatalomra kerülésekor Kleslben és II. Mátyásban egyből felmerült az Erdély elleni háború megindításának gondolata. A háborús retorika ekkor azonban már Bethlen személyére volt szabva. Klesl szerint Bethlen olyan bizonytalansági tényezőt jelentett, amit ki kellett küszöbölni. Vádjai súlyosak voltak: Bethlen már öt alkalommal az oszmánokhoz menekült, az oszmánok emelték hatalomra, és ennek köszönhető, hogy országát az oszmánok szolgásgába hajtotta; végül ő a felelős, amiért az oszmánok

⁵² *Hammer-Purgstall J.*: Khlesl's... Leben i. m. III. 657–672. Vö. Klesl 1623-as Pázmányhoz írt memorandumával: *Pettkó Béla*: Olasz emlékirat Bethlen Gábor megbuktatásáról. Századok 24. (1890) 144–153.

⁵³ „Durch dieß Orth nach Ihr Mayest. Willen versehen, seyn die Ungern leicht in officio zu erhalten, wo nicht, ist ein König niemahlen der Ungaren mächtig. ” *Hammer-Purgstall J.*: Khlesl's... Leben i. m. III. 663.

⁵⁴ Uo. 663–664.

⁵⁵ A birodalmi gyűlés egyetlen összefoglaló feldolgozása: *Ila Bálint*: Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 231–253. Újabb összefoglalása: *Oborni T.*: Bethlen Gábor i. m. 891–899.

több ezer embert hurcoltak el magukkal.⁵⁶ Kleslnak állítólag már Bethlen oszmán emigrációja alatt is értesülései voltak portai praktikáiról, amelyek révén az oszmánok komoly előnyökhöz juthattak volna a kereszténységgel szemben.⁵⁷ Lehet-e egy ilyen „török vajda” mellett a kereszténységnek Magyarország megvívására gondolnia – kérdezte a titkos tanácsos levelezőpartnerét még Bethlen hatalomra kerülésekor. Klesl tehát Erdély-politikájában bevallottan folyamatosan Bethlen gyengítésére tört, alternatív fejedelmjelölteket támogatott, szította Bethlen belső (szász–magyar) és külső (román) ellenzékét, miközben stabil portai kapcsolatokat épített ki nem utolsó sorban Kádizáde Ali budai beglerbéggel, aki más történeti okokból, de hasonlóképp Bethlen-ellenes politikát folytatott.⁵⁸

A császári „főminiszter” az intenzív Bethlen-ellenes politikát a törökösség vádjával egészítette ki. Mivel Klesl – elsősorban birodalmi belpolitikája, az Ausztriai Ház megerősítése és a katolikus–protestáns ellentét áthidalása érdekében – ragaszkodott hozzá, hogy az oszmán birodalom a nagybetűs Ősellenség, melynek minden megmozdulása a kereszténység kárára van, az oszmánokkal kapcsolatban Klesl nem ismert kompromisszumot.⁵⁹ Aki tehát ilyen gyenge „fundamentumra” építi hatalmát, mint Bethlen, az maga is félig török, az oszmánokkal tökéletesen egy szelet fűj, és csak ráhossa a birodalomra a tartárt és törököt.⁶⁰ Évekkel később azt is meggyőződéssel állította, hogy Bethlent

⁵⁶ *Johannes Müller*: Die Vermittlungspolitik Klesls von 1613 bis 1616 im Lichte des gleichzeitig zwischen Klesl und Zacharias Geizkofler geführten Briefwechsels. Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung, Ergänzungsband 5. (1896–1903). 604–690, itt 627. (Klesl levele Zacharias Geizkoflerhez, 1613. dec. 2.) Vö. Mátyás (valószínűleg Klesl által írt) Albert főherceghez címzett 1614. február 5-i levelével, melyet Oborni Teréz részletesen idéz (*Oborni T.*: Bethlen Gábor i. m. 883–885): Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Kiad. Hatvani [Horváth] Mihály. IV. 1608–1652. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 4.) Pest 1859. 66–72.

⁵⁷ Való igaz, kicsivel később, 1614 végén az erdélyi fejedelemnek már a harmincéves háborút megelőlegező tervei voltak Magyarország elfoglalására, illetve Morva, Szilázia és Csehország hódoltatására. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 19. (Bethlen levele a Portára, 1614. ápr. 8.)

⁵⁸ Lásd *Hammer-Purgstall, J.*: Khlesl's ... Leben i. m. 3. kötet; *Pettkó B.*: Olasz emlékirat i. m. Vö. *Oborni T.*: Bethlen Gábor i. m.; *Cziráki Zsuzsanna*: Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). Századok 145. (2011) 847–876; illetve kötetünkben közölt tanulmánya; *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 915–930; *Sudár B.*: Iszkender és Bethlen Gábor i. m. 978–981; *Makkai L.*: Az ellenreformáció és a harmincéves háború i. m. 801–811; *Angyal D.*: Magyarország története i. m. 124–164; *Uő.*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Századok 63. (1929) 353–364 (kevésbé tárgyilagosan).

⁵⁹ Vö. *Hammer-Purgstall J.*: Khlesl's... Leben i. m. III. 125–133. (Klesl Thurzó Györgynek és Forgách Ferencnek 1614. okt. 13.)

⁶⁰ „Betlehem Gabor, schreibt der Herr [Forgách Ferenc], seye ein halber Türgg, glaube Ich

emigrációja alatt körülmetélték, amiről a Porta követe nyílt meghallgatáson számolt be, megnevezvén azt a nándorfehérvári házat is, ahol az eset történt.⁶¹ A törökös, békétlen, állhatatlan és hamis Bethlen Gábor képe nyilvánvalóan nem csak Klesl befolyására terjedt, hanem más csatornákon is: részben magyarok is osztották és terjesztették e kép bizonyos elemeit, mint például Forgách Ferenc kardinális, vagy leghűbb követője, Pázmány Péter és környezete.

1619-től, a cseh háború hatására ez a kancelláriai retorika, ha lehet, még erőteljesebbé vált, de néhány kivételtől eltekintve keveset változott, legfeljebb a hangsúlyai kerültek át. Mátyás utódjának, II. Ferdinánd császárnak – Klesl-től mentesített – kancelláriáján ismét az „Erbfeind” és a „Vormauer” lettek a kulcsszavak, és érthető módon az össznémet patrióta felhangok is felerősödtek. Mindez kiegészült azzal a gondolattal, hogy a felkelők „kétségbeesésükben” már nem tudnak eléggé hitetlenül viselkedni:

Hogy a korábban említett küldöttségek és ígéretek mit tartalmaztak és milyen hatást értek el a fent említett ősellenségénél, ahol a fővezér és a basák végül is előtörtek, arra Méltóságod a mellékelt másolatokban további részleteket talál, így maga is megértheti, milyen végső kétségbeesésbe jutott ez a lázadás, melyben azok, akik mások előtt a keresztény névvel és a tiszta, megreformált, igaz tanítással és hittel kérkednek, azok a mi ősrégi magyar királyságunkat, saját szeretett hazájukat és a benne fekvő erősségeket és határváratokat – a római birodalom védőbástyáit, amelyek az említett ősellenség hatalmának elterelésében és feltartóztatásában a mindenki által mélyen tisztelt, szeretett régi német igaz őseinknek annyi sok keresztény jószágába és vére hullajtásába kerül – továbbá a fenn említett szent birodalmat és annak választófejedelmeit, rendjeit és tagjait, sőt az egész kereszténységet együttvéve és saját magukat is szántsándékká és tudatában a nagy veszélynek, bizonytalanságnak és szerencsétlenségnek – a keresztény szabadság választása helyett – a förtelmes és elviselhetetlen [oszmán] iga alá akarják hajtani.⁶²

auch, dann seine Werkh erweisen es, so sein deisem nach Skendar Bassa und Er ain herz, aines willens, aines gedankens, der aine betrüget offentlich, der Gabor haimblich, und will nur haimblich unser Freundt sein, sub praetextu, alß müesse ers der Zeit thuert, offentlich braucht Er Türggen und Tartaren wider Unns, offentlich erzaigt Er sich Türggisch, offentlich bekhommet der Türgg hoc Processu Siebenbürgen in seinem gewalt.” Uo. 132.

⁶¹ *Pettkó B.*: Olasz emlékirat i. m. 145.

⁶² „Welcher Gestalt und zu was Effekt nun erst gemelte Schickungen und Zusagen bei obgedachten Erbfeind, dessen obersten Vezier und Bassen endlich ausgebrochen, haben Euer L. aus beeiverwarten Abschrift mehrern Inhalts und darbei eigentlich zu vernehmen, in was äusserste Desperation dieses Rebellionswerk gesetzt werde, indeme diejenigen, welche sich des christlichen Namens und reinen reformierten rechten Lehr und Glaubens vor andern rühmen und nennen, unser uraltes Königreich Hungarn theils ihr geliebtes Vaterland und die darin gelegene Festungen und Grentzhäuser als des heil. Reichs Vormauern, welche zu Abwendung

E barokkos retorika méltó párja volt a bajor fejedelemség kancelláriájának nyelvezete, ahol a középpontban még inkább a fő veszély, Bethlen „kapunyitása” állt, vagyis az oszmánok beengedése a kereszténység kebelébe.

Különösképpen és másrésről teljességgel elképesztő, hogy e cseh és szövetséges országok felfordulása mellett (ami több mint csapás) most a keresztény név ősellenségének vazallusa, majdhogynem jobbágya, Bethlen Gábor (akinek élete, hatalma, ereje közvetlenül [az ősellenség] kezében van) idegen hatalommal törjön be a magyar királyság területére, és beköltözzék annak sok fő erődítményébe, sőt már a korona után áhítozzon, és a lehetősége is meglegyen, hogy először az áhított magyar koronát, majd az örökös tartományokkal együtt a cseh koronát is a török hatalom kezére, hódolatára, vagy éppen Erdély felsőbbbsége alá hajtsa; ezek után ... az ősellenség bizonyosan nem fogja elszalasztani, hogy az első adandó alkalommal (amire könnyedén szert tud tenni) hatalmát be ne vezesse, és a zsigeri gyűlöletnek hála az oda, sőt egészen a birodalom mélyére vezető utat ki ne építtesse.⁶³

und Aufhalt obbesagten Erbfeinds Macht und Gewalt bei allerseits hochgeehrten löblichen altdeutschen aufrichtigen Voreltern, so unzählich viel Christen Gut und Blut gekostet, und also nachfolglich obberührtes heil. Reich und dessen Churfürsten, Ständ und Mitglieder, ja die ganze Christenheit insgemein und auch sich selber fursätzlich und mutwilliger Weis der grossen Gefahr, Unsicherheit, Unglück und anstatt der christlichen Freiheit den abscheulich unerträglichen Joch unterwerfen wollen.” – Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása i. m. 141. (Ferdinánd Lipót főherceghez, 1620. június 8.) Ugyanehhez a retorikához ld. még ugyanebben az időszakban íródott leveleit Albert főherceghez (1620. ápr. 8.): Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli i. m. 216–217; Bajor Miksához (1620. július 20.): Die Reichspolitik Maximilians I. von Bayern, 1613–1618. Hrsg. von Hugo Altmann (Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges, 12) München–Wien 1978. 378, 3. jegyzet; és Lipót főherceghez (1620. szept. 2) Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása i. m. 215.

⁶³ „Sonderlich aber vnd zum andern ist wol zuverwundern daß bey dieser Böh. vnd incorporirter Länder unruhe, vnd mehr als grossen Vbelstand jetzt erst der Erbfeind Christl. Namens durch seinen Vasallen vnd fast leibeignen Bethleh. Gabor (dessen Leben, Macht vnd Gewalt in seinen Händen augenblicklich ist) mit feindlichem Gewalt inss Königreich Vngarn gefallen, sich desselben vieler meister Plätz gemächtigt haben gar nach der Cron trachten solle, dardurch er ein erwünschte Gelegenheit hat, die Vngarisch Cron erstlich, hernach auch die Böhm. sambt den Erbländen in seines H. deß Türcken Gewalt, devotion, oder doch in Siebenbürgis. respect zu bringen: dann weil beyde Cronen hiebevort oft, vnd jetzt ein gute Zeit beysammen gewest, dieselben es fast jedeß mal miteinander gehalten, das alte Gemeine herkommen, hochachten, auch Vngern ohne daß an der Böh. Cron incorporirtes Marggraffthum vnd Oesterr. angrezt würdet, der Erbfeind gewiß nit vnderlassen, mit erster occasion (die er gar leicht zu finden weiß) sein Macht einzuführen, durch *intestina odia*, ime den Weg dahin, vnnd noch ferners ins Reich gebaut zu machen.” – *Michael Caspar Lundorp*: Der römischen keyserlichen undd königlichen Mayestät ... acta publica. Frankfurt 1627. 741 (Bajor Miksa V. Frigyesnek, 1619. szept. 24.)

Bajor Miksa e Pfalzi Frigyeshez címzett levele – amelyben az oszmán betörést történelmi előzményekre hivatkozva még sokáig taglalja és következményeit latolgatja – nem sokkal Bethlen hadainak megindulása után íródott: mint láthatjuk, a propaganda nyelvezete már ekkor tökéletesen kicsiszolt állapotban volt. E levél, akárcsak a nyomtatott Bethlen-ellenes propaganda többsége nem utolsó sorban Pfalzi Frigyes, illetve szövetségeseinek és potenciális partnereinek elbizonytalanítását célozta. Potenciális szövetségesként számítottak például a szászok, akiknek a protestáns szövetségbe való belépése végzetes lehetett volna a katolikusok számára.⁶⁴

Bethlen-ellenes háborús propaganda legfontosabb új elemét talán Bethlen oszmán vazalluságának, vagyis alávetettségének hangsúlyozásában láthatjuk. Bethlen mint alávetett „vazallus” nem csak megvetendő, idegen erő, hanem olyan hatalom, amely nem tekinthető szuverénnek, és ennek értelmében szövetségkötésre sem alkalmas. Pontosabban fogalmazva a vele való szövetség egyben oszmán szövetséget is jelent, sőt akár alárendeltséget is. Bethlen alávetettségének hangsúlyozása lépten-nyomon előbukkan a propagandaszövegekben, alkalmanként magyar írásokban is, mint például Pázmány Péter XV. Gergely pápához írt levelében.⁶⁵ Érdemes megjegyezni, hogy ez a Bethlen-ellenes propagandában meghatározóvá váló motívum is részben Bethlen uralkodásának kezdetén kialakuló politikai helyzetre vezethető vissza: törvényes elismerésére II. Mátyás ugyanis csak hosszú, fegyvercsörgés kísérte diplomáciai küzdelmek után volt hajlandó.⁶⁶

Valójában azonban az oszmán veszély nem a német fejedelemségeket és birodalmi városokat (tehát e propaganda fő közönségét) érintette a leginkább, hanem a lengyel királyságot. Bethlennek talán volt némi igazsága abban a kijelentésében 1621 tavaszán, hogy „valóban felindította az egész napkeleti monarkát”; igaz nem Magyarország megsegítésére, hanem Lengyelország leigázására, ami, mint tudjuk, súlyos kudarccal és a szultán bukásával végződött.⁶⁷ A lengyel királyság és a Habsburg udvar már Bethlen megindulásától kezdve kereste egymással a kapcsolatot, és Bécs körülzárásakor a Homonnainak nyújtott közák segítség valóban épp a legjobbkor jött.⁶⁸ Így hát nem csoda, hogy a lengyel

⁶⁴ A szászoknak az oszmánveszély retorikája éppen jól jött semlegességük megőrzésének legitimálásához. Lásd a szász választófejedelem 1619. okt. 20-i levelét, melyben Frigyes előtt mentegeti semlegességét. *Lundorp, M. C:* Acta Publica i. m. 687.

⁶⁵ Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek i. m. 237. (1621. márc. 13.)

⁶⁶ *Oborni T.:* Bethlen Gábor i. m.

⁶⁷ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 273–274. (Bethlen Thurzó Imréhez, 1621. márc. 17.)

⁶⁸ Függetlenül attól, mennyire ez volt döntő ok Bethlen Bécs alóli visszavonulásában 1619 novemberében, a segítség valóban a lengyel király jól szervezett, titkos akciójának volt betudható. Vö. *Henryk Wisner:* Die Adelsrepublik und der Dreißigjährige Krieg. In: Der

kancelláriai propaganda felettébb kemény hangot ütött meg. A stíluskülönbség persze lehetett kulturális is:

Márpedig (bár ne így lenne) – írta III. Zsigmond egy osztrák főúrnak –, ha ez a nagyravágyástól eltelt ember elfoglalja a magyar királyságot, sikerétől felbátorodva kétségtelenül kiengedi majd féktelen vágyainak gyeplőjét, és uralkodói hatalmának határait távolabbra is ki akarja terjeszteni. Kétség nem férhet hozzá, hogy ebben a törökök támogatják majd segédcsapatokkal (hiszen azt mondják, már felvette a török vallást), akik most is a sikerén munkálkodnak és a közelében lévő várakba nem kevés [katonát] irányítanak.⁶⁹

Sőt, nem elég, hogy Bethlen oszmán vazallus – állították a lengyelek és nyomukban mások is –, ezzel még nyilvánosan kérkedik is.⁷⁰

Bethlen ellenségeinek többé-kevésbé folyamatosan politikai érdeke maradt a törökös fejedelemre vonatkozó előítéletek megerősítése és terjesztése, ugyanakkor számos érvük valóban megállta a helyét: az erdélyi fejedelem tényleg élni szeretett volna az oszmánok katonai támogatásával, tényleg nyilvánosan kérkedett az oszmánbarátsággal és tényleg az oszmán hatalom alávetettje volt. Ezeket az állításokat azonban a korban már nem volt elég különböző retorikai kontextusokban ismételgetni: bizonyító tényekre volt szükség. Szembeötlő az a rendkívüli igyekezet, amellyel egymás levelezésének megszerzésére, majd terjesztésére törekednek a szembenálló felek. Ezt lényegében e bonyolult háború logikája is elengedhetetlenné tette, hiszen a harmincéves háború talán minden korábbi háborúnál erőteljesebben a komplikált szövetkezések története volt. A hírszerzés, az ellenfél levelezésének megszerzése ezért nemcsak a stratégiai tervezés miatt vált nélkülözhetetlenné, hanem (amennyiben erre mód nyílt) az ellenséges szö-

Westfälische Friede: Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte. Hrsg. von Heinz Duchhardt. München 1998. (Historische Zeitschrift: Beihefte, 26.) 405–412.

⁶⁹ „Nam si, quod absit, homo is ambitione plenus Regnum Hungariae occupaverit, animum hinc sumens procul dubio effrenae suae libidini laxabit habenas, et latius fines dominii sui promovere tentabit, in quo dubium non erit, quin ipse Turcae (siquidem iam Turcicam religionem acceptasse fertur) ipsum sint auxiliis suis promoturi, qui et nunc in successus eius sunt intenti, circa ipsum in castris in numero non exiguo diversantes.” – Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. 1–3. TT [3.] (1880) 444–489, 707–740 és TT [4.] (1881) 283–343, itt 316. (III. Zsigmond lengyel király egy osztrák főúrhoz, 1619. okt. 24.) Zsigmond hasonló szavakkal és érvekkel állt elő egyéb Bethlent érintő levelében is. Lásd a lengyel szenátushoz írt egykorú leveleit, MTAK Petrovics Frigyes másolatai, 2° 37/III fol. 82r–85r. Vö. a krakkói várnagy levelével (1623. dec. 8.): Erdély és a harmincéves háború. (Okiratok külföldi levéltárákból s gyűjteményekből.) – Szilágyi Sándor: Lengyel levéltárákból. TT [14.] (1891) 406–430, itt 408.

⁷⁰ Lásd a lengyel szenátushoz írt 1619. decemberi levelét (MTAK Petrovics Frigyes másolatai, 2° 37/III fol. 83v–85r) és a Ferdinándnak írt dec. 20-i levelét: MNL OL A 98 8. d. fol. 99r–100v.

vetségek hiteltelenítését és egyben a saját háborús retorika igazolását is szolgálta. Az ellenség levélmásolatainak a terjesztése (esetleg hamis levelek fabrikálása) a propaganda szerves részévé vált. Ugyanakkor az a tény, hogy az egyes állításokat (vádakat) dokumentumokkal igyekeztek igazolni, már a kor fejlettebb történelemszemléletét is tükrözi. A 16. század második felétől a humanista történetírás egyre tudatosabban él a források, dokumentumok közlésével, és ez a szemlélet a 17. század eleji publicisztikát már tökéletesen áthatotta.

Hírszerzés és propaganda

A Bethlen-ellenes propaganda szempontjából a hírszerzés legfontosabb központja Konstantinápoly volt, bár természetesen számos levelet fogtak el útközben is. Konstantinápoly fontosságát nemcsak az adta, hogy a kontinens talán legfontosabb diplomáciai centrumát képezte, ahol minden nagyobb európai hatalom hosszabb-rövidebb ideig követeket állomásoztatott (Bethlen szempontjából mindenképpen messze a legfontosabb diplomáciai helyszín volt), hanem az is, hogy a korrupt oszmán államhivatalnokok segítségével könnyen meg lehetett szerezni a másik féltől bejövő levelek mását és egyéb információkat. Persze nemcsak lefizethetőségről van szó, hanem az oszmán udvar szándékos hírszivárogtatásáról is, amellyel saját céljait szolgálta. Elegendő végigtekinteni a Bécsben őrzött Turcica csomóin, hogy meggyőződhessünk róla, milyen jól működött a portai információszivárogtatás és nem ritkán hamis hírkeltés.⁷¹ Az „ellenség” levelének megszerzése bizonyos időszakokban olyannyira természetesnek tűnt, hogy amikor Michael Starzer Habsburg portai követnek nem sikerül az erdélyiek leveleit megkaparintania, tudósítása utószavában azzal mentegeti magát, hogy az ügyeket most egy magyar renegát intézi, aki különösen ellensége a németeknek.⁷² Minthogy az információk kölcsönös kiszivárogtatásával a korban nyugodtan számolhattak, könnyen elképzelhető, hogy ezt nem egyszer belekalkulálták a közlésekbe. Ennek ellenére a titkosnak szánt levelek átjátszása az ellenfélnek mindenképp fájdalmasnak számított, mert a levél írójának alacsony tekintélyét tükrözte. Bethlen Gábor (és portai követei) is gyakran ezt érezték, és a fejedelem hiába folytatott szívós küzdelmet portai befolyásának fenntartásáért, kacsringós politikai manőverei gyakran hozták olyan helyzetbe, amit nehezen tudott kimagyarázni. Emiatt hűségének hangoztatására, Habsburg- és németellenes elszántságának még erőteljesebb, még vakmerőbb tervekkel való

⁷¹ Ilyen tipikus hamis levél lehetett, az a Graziani által küldött levél, amire a 76. jegyzetben hivatkozom. Ezúttal szeretnék köszönetet mondani Fazekas Istvánnak a Turcica-anyagra vonatkozó jegyzeteinek átadásáért.

⁷² HHStA Türkei I. Karton 101. Konv. 2. 1615. XI. fol. 217–219. (Michael Starzer Hanns von Molartnak, 1615. nov. 28.) Fazekas István közlése.

bizonygatására kényszerült. Kiválóan rávilágít ezekre az összefüggésekre Bethlennek egy 1617-es levele, amelyet a nagyvezér helyettesének, a kajmakámnak küldött:

Akarám csak én is ez néhány szót nagyságodnak ez dologról írni; úgy tetszik, hogy ha hitelem volna nagyságtok előtt, és az én írásimat, melyeket nagyságodnak írok, az piaczkon ne hordoznák széllyel, nem keveset tudnék hatalmas császárnak szolgálni ez ilyen dolgokban: mert az minek sok ezer arannyal sem mehet végére nagyságtok, kevés titkos practika volna oly, melynek én végére nem mehetnék. De nehéz embernek ott szolgálni, a hol szavának hitelt nem adnak, sőt megpökik érette.⁷³

Bethlen, aki katonai akcióit és fáradozásait mindig képes volt pénzben kifejezni, pontosan átlátta, mekkora értéke van egyes információknak, különösen, amikor támogatóinak, szövetségeseinek meggyőzéséről volt szó. Így érzett Ferdinánd egyik levelével kapcsolatban is, melyet a császár nem sokkal azután írt, hogy az említett portai csász Béciben előadta, a szultán mennyire neheztel rá:

A császár levelét in specie kegyelmetek kezébe kültem, melyet magyarul is megfordítottam, hogy inkább megértse kegyelmetek, ha kelletik, az vezérnek, hodzának, muftinak megmutathatja, melyből ha eszek volna, bizon könnyen gondolkodhatnának mely jéghátán építnek nagy haszontalanul, mert ez az levél megmutatására annak, hogy az pápisták nem akarnak igaz békességet az törökkel tartani, hanem csak képmutatás képen, hogy soha ennél világosb magyarázat arra nem kívántatnék, sok kincscsel is kellett volna ezt az titkot kivenni római császár tanácsából, melyet az vezér bizon minden kincsével sem vihette volna véghez. Ebből az írásból császárnak szívében elrejtett mély-séges titka jelentetett ki. Az levelet kegyelmed Balassi uram apám hogy kezéből ki ne adja különben, hanem ha kelletik, csak mutassa és olvastassák, abból hiszem elhiszik, ha ismerik pecsétjét, keze írását császárnak...⁷⁴

A levélrészlet pikantériája, hogy a portára elküldött eredeti levelet a fejedelem Balassi Ferenc „életére parancsolva” visszakövetelte a tervezett nyári országgyűlésre, „mert ez levél az egész keresztyén országoknak nagy szükségére vagon; sok ezer forintért sem küldtem volna in specie be, de tudván az nagy hihetetlenségeket, azért kültem kegyelmed kezében.”

Ahogy Bethlen a portán és a magyar országgyűlésen fegyverként akarta használni Ferdinánd oszmánellenes fogadkozásait, úgy Ferdinánd is lecsapott

⁷³ Bethlen Gábor fejedelem politikai i. m. 727. (Bethlen a kajmakámnak, 1617. márc. 6.)

⁷⁴ TMÁO I. 205–223, itt 212. (Bethlen portai követeinek, 1620. márc. 23.) A levelet elemzi Péter K.: Bethlen Gábor i. m.

minden olyan dokumentumra, ami Bethlen oszmánhűségét igazolhatta. Ilyen volt például az a portára küldött levele, amely ma latin fordításban a szász állami levéltárban is olvasható. Ebben Bethlen 1619 végén kifejti, hogy a sok talpnyaló miatt az oszmán udvarban nem halad az ügye, amit csak rengeteg kenőpénzzel lehetne előremozdítani. Panaszkodik, hogy őszinte megnyilatkozásainak a fővezér és az új szultán nem adtak elég hitelt, pedig ha megtették volna, nem csak Magyarország, hanem már Csehország is hatalmában lenne, de talán attól félnek, hogy nagyobb rangra emelkedve barátból ellenséggé válhat. Holott ne adjon neki az egyetlen isten egy perccel se többet, ha ő nem a fényes Porta legbensőségesebb szolgája. Bár e levél kiváló bizonyítéka lehetett volna Bethlen szolgai törökösségének, nem futott be fényes karriert; úgy tűnik, egyedül Khevenhüller monumentális történeti művébe került be német parafrázisban.⁷⁵

Lényegesen fontosabb szerepre tett szert Bethlen egy Iszkender pasának íródott levele, amit ugyanebben az időben fogott el Gaspar Graziani [Grazia-ni], a moldvai fejedelmi rangra jutott dalmát kalandor és egyben régi Habsburg kém.⁷⁶ Bethlen a levél elfogását úgy értelmezte, hogy Graziani tudhat valamit portai helyzetének meggyengüléséről, ha ilyen messzire ment.⁷⁷ A kalmárból lett új moldvai vajda valóban kapva kapott Bethlen portai helyzetének pillanatnyi gyengülésén, de nem csak Erdély felé kacsingatott. E levél elfogásával ugyanis elsősorban a lengyel királyság előtt szerette volna „keresztényi” hitelet erősíteni, hogy a későbbiekben a lengyelekkel szövetségben az oszmánoktól függetleníthesse magát. Mikor Bethlen levelét a lengyelekhez eljuttatta, kísérő írásában arra biztatta őket, hogy „az ellen az álnok és hitszegő ember, a keresztény köztársaság és a katolikus hit legátkozottabb ellensége ellen mindenki lázadjon fel.”⁷⁸ A levelet szélteiben-hosszában lemásolták, és a lengyel király titkára nem csak Ferdinándnak küldette meg, hanem a magyar országgyűlésre is eljuttatta. Később elkerült az ekkor már mellőzött Homonnai kezébe is, aki szintén megküldte a Habsburg uralkodónak.⁷⁹ Ekkorra már Bethlen is értesült

⁷⁵ Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása i. m. 76–82. (Dátum nélkül.) Vö. Khevenhüller, *F. Ch.: Annales Ferdinandi* i. m. IX. 697–698.

⁷⁶ Grazianira lásd Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 916–918. (További irodalom uo. Ld. még Páun, Radu G.: Belső ellenségek. Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában. Korall 13. (2012: 48. sz.) 62–89.) Graziani 1620. szeptember 20-án az oszmánok bosszújától félő két moldvai bojár áldozata lett, miután a szultán öt elmozdító 300 fős csapatát korábban lemészároltatta.

⁷⁷ TMÁO I. 215. (Vö. 74. jegyzettel.)

⁷⁸ „... insurgant omnes adversus perfidum istum ac fidefragum hominem, Reipublicae Christianae ac catholicae fidei acerbissimum hostem...” Bethlen Gábor fejedelem politikai i. m. 317–318. (Graziani egy lengyel főúrnak, 1619. nov. 4.) Vö. MNL OL A 98 8. d. fol. 95r–97v.

⁷⁹ MNL OL A 98 8. cs. fol. 127r–128v (itt 127v). (Homonnai Ferdinándnak, 1620. febr. 18.)

a szemtelen moldvai vajda akciójáról, és elkeseredve számolt be az ügyről már idézett portai levelében. Elmondása szerint Iszkender pasának írt levelének az volt az apropója, hogy Iszkender és Graziani az erdélyi szászokat állítólag tájékoztatták: miután ő „Erdélyt pusztán hagyta, ők gondot akarnak reá viselni”.

Én erről Szkendert akarván meginteni hogy afféle dolgoktól supersedeáljon, ne igazgassa Erdélyben az én dolgomat a mit nem őreá bíztak, a mint én hogy az ő dolgait nem igazgatom. Minémű levelet írtam volt magam kezével néki, im igaz páriáját küldtem kegyelmeteknek. Azt a levelet Gáspár ... felnyitotta és azontúl lengyel királynak küldte, melyben hogy írtam, hogy én is vagyok ő hatalmasságának olyan igaz szolgálja mint Szkender, melyet most is cselekedettel bizonyítok, holott az egész Magyarországot szintén olyan igaz jóakarójává csináltam hatalmas császárnak mint Erdélyt etc, hogy abból a pontból kihozassák és megbizonyíthassák, hogy én teljességgel császár addictusa vagyok, a keresztyén országokat pogány kezében akarom ejteni, mindenütt mostan lengyel király és Gáspár vajda azt hirdetik felőlem a keresztyén országokban nagy hamisan. Az én levelemnek páriáját lengyel király maga secretáriusától küldte ki az országnak mostani gyűlésében, azzal akarván nem csak elidegeníteni az országot tőlem, hanem ellenem támasztani, kiben noha kedve nem tölt, de azért sokaknak elméjét megtántorította; kik a török frázessel való íráshoz nem tudnak semmit, nem tudván azt, hogy senkinek nem engedi török császár maga kezeit illetni, hanem lába feje felett való részit köntösinek adják követek megcsókolására; de azt is nem szabadon, hanem rabul, kezeket fogván.⁸⁰

Az Iszkendernek írt levél tehát nem volt annyira kompromittáló; Bethlen kifejezetten dühösen írt a pasának, és mintegy egyenrangúját intette meg: óvakodjon az ellene való ármánykodástól. Az a rész azonban, amelyben egyenrangúságát, vagyis a szultán előtti érdemeit hangsúlyozta – kiemelve, hogy nem csak Magyarországot, hanem az „egész Cseh Országot, Morva Országot, Slesia Országot, az hatalmas császár jó akaróivá tsinálta” – ellenségeinek és a bizonytalanodó magyaroknak éppen elég volt. Ezek az emberek amúgy sem értették, mit jelent a szultánnal szembeni alázatos hangnem és viselkedés, milyen a közel-keleti érintkezés kultúrája. Ha Bethlen azt írja, hogy „én is tartom olly szolgáljának magamat az én kegyelmes Uramnak, Császáromnak, mint Nagyságod”,⁸¹ akkor számukra ő egyrészt szolgál, másrészt török.

Az Iszkender-levél két korabeli propagandairatnak lett szerves része. Egyfelől bekerült a rendkívüli népszerűsége szert tevő (csak 1620-ban húsz latin és német kiadást megélt) *Secretissima instructio* című politikai gúnyiratba, amely-

⁸⁰ Szilágyi S.: Oklevelek Bethlen Gábor 1619–21. i. m. 27. 211. (Vö. 37. jegyzettel.)

⁸¹ Az idézeteket Balásfi T.: Magyar országnak i. m. 27–28.

nek szerzőségével és történeti kontextusával egy külön írásban foglalkozom.⁸² Másfelől egyike lett azoknak a forrásoknak, melyeket Pázmány Péter védence, Balásfi Tamás Bethlen-ellenes művében magyarul közölt.⁸³

Érdemes röviden kitérni a *Secretissima instructio*ra nemcsak rendkívüli népszerűsége, hanem műfaja miatt is, melynek számos párhuzama és követője akad ezekben az években; sőt magának a röpiratnak is megjelenik két új változata.⁸⁴ Az 1620 tavaszán íródott *Secretissima instructio* fő célja a cseh király, Pfalzi Frigyes és cseh alattvalóinak illetve szövetségeseinek elbizonytalanítása volt. A mű fiktív beszélője V. (Pfalzi) Frigyes idős tanítója és tanácsosa. E „titkos tanítás” műfaját tekintve valahol a fikció és valóság, a valós politikai helyzetelemzés és a szatirikus túlzás között helyezkedik el.⁸⁵ A titkos tanácsos már a mű elején leszögezi, hogy az út rendkívül keskeny: Julius Caesartól Ferdinándig, száz erőszakkal hatalomra kerülő uralkodó közül csak négy volt, aki nem erőszak által hullt el. Innentől kezdve lényegében egyetlen állítást fejt ki: a cseh király, Frigyes, sem cseh alattvalóira, sem igaznak tűnő, de valójában hamis barátaira, sem szövetségeseire nem számíthat: mindenki csak színlelésből vagy rövidlátó önértékből áll mellette, és csak addig, amíg érdeke diktálja. Kellő gyorsasággal azonban el lehet még érni sikereket: ehhez azonban jó adag machiavellista éleslátásra, diplomáciai érzékre és titkos ármánykodásra van szükség, valamint határozott fellépésre az ausztriai ház eltörlése és a császári korona megszerzése érdekében. Figyelemreméltó, hogy ebben a kontextusban az egyik főszerepet Bethlen Gábor játssza, a hamis barát, aki bármikor Frigyes ellen fordulhat, különösen, ha Ferdinánd nála hagyja Magyarországot. Az oszmán szövetségben csakúgy nem lehet bízni, mint az oszmánok magyar vazallusában. Hiteltelensége illusztrációjaként a szerző két levelet idéz Bethlentől: a Lippa átadása utáni, illetve az Isz-kendernek írt levelet. A műben kizárólag ezek a levelek szerepelnek betétként,

⁸² *Secretissima instructio*, Gallo-Britanno-Batava, Friderico V. Comiti Palatino, electori data. Ex Gallico conversa, ac bono publico in lucem evulgata. H. n. 1620. Megjelenés előtt álló könyvem (mely a forrást latinul és magyarul is közli) munkacíme: *A Secretissima instructio* (1620) és a kora újkori politikai paradigmaváltás. Szöveg és elemzés. Vö. *Malcolm, N.*: Reason of State, Propaganda i. m. 30–43.

⁸³ *Balásfi T.*: Magyar országnak i. m. 25–33. A kiadásokra ld. *Secretissima instructio*: Friderico V. Comiti Palatino electo Regi Bohemiae, data an Friederichen, Pfaltzgrafen, erwehlten König in Böhmen (1620). Hrsg. von Wolfgang E. J. Weber. Augsburg 2002. 123–128.

⁸⁴ *A Secretissima instructio* sorozatának további tagjaira lásd: *Malcolm, N.*: Reason of State, Propaganda i. m. 44–57. A pamflet legközelebbi párhuzama az álneven megjelenő [*Wenceslaus Meroschwa*]: *Epistola ad Joannem Traut Noribergensem de statu praesentis belli et urbium imperialium*. H. n. 1620.

⁸⁵ Lásd *Malcolm, N.*: Reason of State, Propaganda i. m. 34. Kiváló magyar ismertetése: *Heltai János*: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. (Humanizmus és reformáció. 21.) Bp. 1994. 134–135.

ami a törökösség problémáját még hangsúlyosabbá teszi. Az oszmánbarátság kérdése azonban később is felbukkan: Velence és német városok ugyanis éppen emiatt bizalmatlanok Frigyessel szemben. A cseh király végtére is csak úgy élhet biztonságban oszmán barátjától, ha császárrá választják és Bethlent a szultán szolgálatától magához köti. Jelenleg azonban Bethlen mást sem tesz, mint az Oszmán Birodalom határait növeli. Ez jó szolgára vall, de gyatra királyra.⁸⁶

Hasonló karriert futott be Bethlennek a krími tatár kalgához írt 1621-es levele. Ez a levél szintén bekerült Balásfi Tamás krónikájába, minden valószínűség szerint eredeti formájában. A levelet olvasva könnyedén meggyőződhetünk: Bethlen valóban ismerte az oszmán–tatár kommunikáció csínját–bínját: „Hatalmas Császárnak és minnyájunknak ellenségi ezután is mindenütt – adja Isten! – ugy járjanak: port nyeljenek. Felséged ortzája fejez legyen és győzedelmes; szerentséjét Isten nevelje.” A levélben Bethlen 10.000 katonát kér segítségül. Amennyiben maga a tatár kán vezetné őket – ami a legjobb lenne –, elég lenne 20.000 ember, akikhez a maga seregével csatlakozna: „Mi Felségednek magunk is mellette lennénk, és olly gazdag Országokba hordoznánk, kikhez hasonlót soha a Tatár nemzet nem látott. Pénzzel, rabbal, minnyájan meg rakodhatnának a Vitézek...”⁸⁷ Az csak természetes, hogy ezt a levelet – amit Bethlen korábbi híve Széchy György fogott el és küldött be a császári udvarba – azonnal továbbküldték Augsburgba, ugyanannak az özvegy Sara Mangnak a nyomdájába, ahol a *Secretissima instructio* egyik példánya készült.⁸⁸ A latin fordításnak hamarosan kétféle önálló német változata és egy francia fordítása is megjelent. Ugyanez a levél egy másik latin fordításban pedig bekerült egy a *Secretissima instructio*hoz hasonlóképp fajsúlyos propagandairatba, a *Secreta secretorum Calvino-Turcica* című protestánsellenes opusba – amelyre hamarosan még kitérünk.⁸⁹

A „levélpropaganda” talán 17. századi csúcsműve, az *Anhaltische geheime Cantzley* névre hallgató összeollózott alkotás, akárcsak előbb említett társai, szintén csak közvetetten köthető Bethlenhez, ennek ellenére kiemelkedő

⁸⁶ „Ac nunc Gabriel id potius agit, ut Turcae subdat quam plurimos, et ejus Monarchiae fines stabiliat proferatque. Quod quidem ego arbitror esse boni servi, sed miseri Regis.” – *Secretissima instructio* i. m. 26. rész.

⁸⁷ Balásfi T.: Magyar országnak i. m. 50 és 52.

⁸⁸ A latin kiadás tartalmazza Széchy kísérőlevelét is. *Copia Literarum a Domino Georgio Chezio, de Khyma (sic) interceptarum, et a Gabriele Bethlen ad Principem Tartaricum scriptarum de Ia Aprilis Anno MDCXXI. Avgustae Vindelicorum, Apud Saram Mangiam, Viduam (RMK III. 1318). Másik latin kiadása: RMK III. 1343; három német kiadása: RMK III. 1317, 1336, 1338. Francia fordítása: MTAK RMIr III. 360. A levélhez lásd még Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 963–964, illetve R. Várkonyi Ágnes tanulmányát ebben a kötetben.*

⁸⁹ [Theonestus Cogmandolus], *Secreta Secretorum Calvino-Turcica Eorundemque Apocalypsis*, s.l. 1621, 61. o.

jelentőségű: olyan iratközlésről van szó, amely egy egész kancelláriai dokumentumgyűjteményt próbált a katolikusok szolgálatába állítani, és amelyet a „Kanzleienstreit”-nak nevezett pamfletháború követett.⁹⁰ A mű keletkezés-története pontosan nyomon követhető a fehérhegyi csatát eldöntő bajor fejedelem, Miksa kancelláriájának levelezésében. Prága elfoglalásakor Wilhelm Jocher von Egersperg, Miksa legbizalmasabb tanácsosa a lehető legtudatosabban törekedett arra, hogy „az ördögi kálvinista praktikákat saját archívumaikban és kancelláriájukban érjük tetten, és ezáltal saját írásaik révén buktathassuk meg őket.”⁹¹ Így történhetett, hogy sikerült megszerezni a Csehországból menekülő pfalziak egyik legértékesebb diplomáciai anyagát, a pfalzi kancellár (és anhalt-bernburgi fejedelem), Anhalti Keresztély levéltárát. Bár az anyag óriási volt, Jocher hamar átlátta, ezek a dokumentumok ország-világ előtt bizonyíthatják a „kálvinista lelkiület” romlottságát, izgékonyságát, hataloméhségét, a császári trón megszerzésére és a katolicizmus kiirtására való törekvését – ez pedig a lehető legjobbkor jött a bajoroknak, akik Ferdinánd megsegítéséért cserébe a pfalzi császárválasztójogot követelték.⁹² Az 5–6 kötetes anyagból az első kettőn Jocher több mint másfél hónapot dolgozott: leveleket válogatott, parafrázisokat készített, levéldízetek gyűjtött és interpretált, melyeket egyetlen célirányos narrációba illesztett, egyszóval humanista műveltségét a lehető legkevésbé humanista módon használta fel.⁹³ Hogy a hallatlan értékes eredeti levélanyagot biztos helyre menekítse (vagyis a császárnak megküld-

⁹⁰ Fürstliche Anhaltische geheime Cantzley... H. n. 1621. Mái alapvető összefoglalója: Koser, R.: Der Kanzleienstreit i. m. Lásd még Friedrich Hermann Schubert: Ludwig Camerarius, 1573–1651: Eine Biographie. Kallmünz 1955. 117–140; M. E. H. Nicolette Mout: Calvinoturcismus und Chiasmus im 17. Jahrhundert. Pietismus und Neuzeit 14. (1988) 72–84, itt 77.

⁹¹ „... bei eroberung Prag hette ich wohl darumben zu sein gewünscht, damit ich die teuflichen Calvinistenpractiken in ihrn archivn und canzleien hette mit henden greifen und sie mit ihren eignen schriften zuschanden machen konen.” – Die Reichspolitik Maximilians I. i. m. 37. o. 1. jegyzet (Wilhelm Jocher Hans Ludwig von Ulm császári alkancellárnak, 1620. dec. 8).

⁹² Az erre vonatkozó császári döntés 1621. január 22-én születik meg. Koser, R.: Der Kanzleienstreit i. m. 8–14; Dieter Albrecht: Maximilian I. von Bayern 1573–1651. München 1998. 539–582.

⁹³ Válasziratában a befolyásos pfalzi tanácsos, Ludwig Camerarius vehemenssen sérelmezte ezt az eljárást: az ő kiadványában a megszerzett Habsburg levelezésanyag darabjait szerkesztői manipuláció nélkül, a maga teljességében adja közre. Lásd Schubert, F. H.: Ludwig Camerarius i. m. 122–124. A protestánsok levélközléseire vonatkozóan Koser művén kívül lásd még Schnabel, W. W.: Zingrefs „Quodlibetisches Weltkefig”. Eine satirisch- polemische Flugschrift gegen den politischen Katholizismus. In: Julius Wilhelm Zingref und der Heidelberger Späthumanismus. Zur Blüte- und Kampfzeit der calvinistischen Kurpfalz. Hrsg. von Wilhelm Kühlmann und Hermann Wiegand. Mannheim 2011. 223–262, itt: 244–250 (Ezúton köszönöm Etényi Nórának, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.)

hesse), Jocher az idő sürgetésében a levelek másolásán egyszerre nyolc írnokot is foglalkoztatott.⁹⁴

A Bethlen-ellenes propaganda szempontjából az *Anhaltische Cantzley* egyetlen gondolatot ragoz: a kálvinista pfalziak (és velük egyetértésben az oszmán vazallus Bethlen) az oszmánok segítségével akarják a császárt legyőzni, és ezzel a német birodalmat is oszmán uralom alá kívánják hajtani. A középpontban azonban nem Bethlen állt, hanem a pfalzi tanácsosok és különösen Anhalti Keresztély, a kancellár. Így tehát ugyanazok a vádak, amelyeket korábban elsősorban csak „Gáborral” kapcsolatban fogalmazódtak meg (német részről Bethlent gyakran csak Gábornak nevezik), most dokumentálhatóan a cseh királyhoz, Frigyeshez is köthetők lettek: tudatosan az oszmán uralma alá akarják hajtani a birodalmat. A vád nem teljesen új, de ilyen hathatósan korábban még nem lehetett terjeszteni.⁹⁵ Újdonságként a mű Bethlen intoleráns hitbuzgalmát is bizonyítani kívánja: Abraham von Dohna egyik levelére hivatkozva azt állítja, hogy az erdélyi fejedelem célja a pápaság lépésről lépésre történő felszámolása.

A 247 oldalas *Anhaltische Cantzley*, amelynek később több bővített kiadása is megjelent, valóban bombaként robbant, ahogy erre Jocher és Bajor Miksa számítottak. Az előítéletekre építő mű sikeresen erősítette meg a korábbi pre-koncepciókat, így meglehetősen kelendő volt. Bár tartalma a vájtfülűeket nem lepte meg, még ők is számos bogarászni valót találhattak benne.⁹⁶ Akikre pedig a politikai közhelyek nem hatottak, azok nem egyszer ezek cáfolatát is fellelheték.⁹⁷ Ennél a magyarországi kortársak szempontjából érdekesebb, hogy kiderül, Frigyes tanácsadói hogyan viszonyultak Bethlenhez és egyáltalán a magyarok-

⁹⁴ Az eredeti levelek megküldése azért is fontos volt számára, hogy a pfalziak várható tiltakozásakor a császárnak konkrét bizonyítékok legyenek a kezében. Die Reichspolitik Maximilians I. i. m. 37–43 és 223–224.

⁹⁵ Lásd Henry Wotton levelét I. Jakabnak, amelyben beszámol találkozójáról Lipót főherceggel, Ferdinánd testvérével. A főherceg Frigvest többek között megvádolta „egyrészt a bohémiakkal való szoros együttműködésért a frankfurti császárválasztás során, másrészt ennél komolyabban azzal az új praktikával, amit vagy ő, vagy mások gyakorolnak, hogy a törököt beereszék Magyarországra.” A levél 1620. aug. 8/18-án íródott. *Logan Pearsall Smith: The Life and Letters of Sir Henry Wotton*. Vol. 2. Oxford 1907. 185. Lipót ugyanitt elmondja Wottonnak: közvetlen a királyválasztás után felkereste Frigvest, aki könnyek között számolt be róla, hogy két rossz lehetőség közül kell választania; ha elfogadja a trónt, a világ túlontúl ambiciózusnak fogja gondolni, ha visszautasítja, az emberek rossz tanácsokra fognak hallgatni „azzal a kockázattal, hogy a keresztény segítségen túlmenően mást is igénybe vehetnek”. Uo. 188.

⁹⁶ Bizonyos Peter Mandert például nem lepte meg, viszont elcsodálkozott az anhalti kancellária túlzott magabiztosságán. Die Reichspolitik Maximilians I. i. m. 256–257.

⁹⁷ Ilyen például az az anhalti elképzelés, hogy Ausztriába spanyol uralkodót hívjanak, ami látszólag ellent mond a műben hirdetett szokásos spanyolelleses összeesküvés-elméletnek. (*Anhaltische Cantzley* i. m. 156.) De pfalziak oszmánokkal szembeni óvatosságát sem lehetett teljesen elleplezni.

hoz: nagyjából a *Secretissima instructio* stílusában. Tartottak „barátjuktól”, féltek, hogy átpártol, ugyanakkor tudták, hogy szükségük van rá, és további támogatása érdekében gesztusokat kell tenniük. Megoldásként szóbajött Magyarország „bekebelezése”, illetve a német-római birodalmi választójog felajánlása Bethlen részére. A maga részéről Frigyes az egyiket erősen problematikusnak, a másikat lehetetlennek vélte, de mézesmadzag gyanánt nem zárta ki a választófejedelemség lebegtetését.⁹⁸

Az *Anhaltische Cantzley* már 1621-ben tíz különböző kiadásban megjelent, később két latin fordítása és egy nem publikus olasz fordítása is elkészült.⁹⁹ Lényegében e mű folytatásának tekinthető a már korábban említett *Secreta secretorum* is, mely az *Anhaltische Cantzley* anyagára épít, de stílusában a *Secretissima instructio* szarkasztikus hangját követi. A *Secreta secretorum* fő célja immáron a lutheránus birodalmi városok leválasztása a mindenre képes, nyakas kálvinistákról (vagyis a pfalziakról és kálvinista szövetségeseikről), akik a lelkiismeret retorikája mögé bújva semmilyen kompromisszumra nem hajlandók, akik mindenkit le akarnak igázni, de elsősorban a lutheránusokat vetik meg, és akik szerint Ferdinándnál még az oszmán szultán is jobb lenne. Az antikálvinista irányultság részben a magyarországi német lutheránusokat is célba vette: ezek – a *Secreta secretorum* szerint – „érthetetlen módon” Frigyes mint megszabadítót várták.

A *Secreta secretorum Calvino-Turcica secreta eorundemque apocalypsis* már címében is a 16. század végétől terjedő Calvinoturcismus vádjával és az ezzel összefüggő chaliasztikus hagyományokkal operált.¹⁰⁰ Nem véletlen, hogy ebben a viszonylag új keletű retorikai tradícióban Bethlen Gábornak, a törökös kálvinistának (de inkább töröknek, mint kálvinistának) ismét főszerep jutott. A *Secreta secretorum* – túllépve az anhalti levelezésen – más forrásokból származó levelekre is épít, így például parafrázeálja a budai pasa Vác megadására felszólító írását. Mindenesetre csak egyetlen eredetiben idézett levelet tartalmaz: a már fenn említett tatárokhoz írt szöveget.¹⁰¹ A mű egyik fő pillére tehát ismét csak a törökösség által felvetett problémakör; ennek szellemében értelmezi az *Anhaltische Cantzley* gondolatait: ha Bethlen megkapná a birodalmi választójogot, valójában az oszmánok kapnák meg.¹⁰² Humanista stílusban hosszan ecseteli

⁹⁸ Lásd *Anhaltische Cantzley* i. m. 149 és 154–158. Bethlenre vonatkozó további részek: Uo. 12–13, 91, 136–139, 183, 197. A besztercebányai országgyűlésre vonatkozóan lásd Uo. 210, 222–231, 239.

⁹⁹ Koser, R.: *Der Kanzleienstreit* i. m. 16–19.

¹⁰⁰ [*Theonestus Cogmandolus*]: *Secreta secretorum Calvino-Turcica secreta eorundemque apocalypsis*. H. n. [1621]. Lásd Mout, M. E. H. N.: Calvinoturcismus i. m.

¹⁰¹ *Secreta secretorum* i. m. 26–27 és 61–64.

¹⁰² *Secreta secretorum* i. m. 28.

a nomád tatárok faragatlanságát, feslettségét és törvénytelenységét – egyszóval barbárságát –, csakhogy végre felvethesse: vajon a nürnbergi, ulmi, strassburgi stb. városatyák tényleg Gabriellel, az oszmán rabszolgájával, a barbárok testvérével, a németek ellenségével akarnak szövetségre lépni?¹⁰³

A propaganda hatása

A Bethlen-ellenes propagandának természetesen sok szintje volt, és a császári-fejedelmi udvarok irányításával – nem egyszer magának a fejedelemnek a tevékeny részvételével¹⁰⁴ – csak egy kis részük látott napvilágot. Az *Anhaltische Cantzley*-t követő propagandaháború a maga több mint harminc publikációjával elsősorban az elitnek szólt, és Bethlenre csak érintőlegesen irányult.¹⁰⁵ E hosszabb lélegzetű írások mellett a propagandának számos válfaja és regisztere létezett. Például az elfogott levelek publikációja leggyakrabban esetben csak néhány lapot tett ki. Nem tudunk kitérni az összes Bethlenhez kötődő publikált levélre, fontos azonban megjegyezni, hogy nemcsak az oszmán kérdéshez köthető, inkrimináló levelek láttak napvilágot, hanem Bethlen lépéseit, szövetségkötéseit dokumentáló írások is, melyeket szövetségesei vagy protestáns szimpatizánsai publikáltak.¹⁰⁶ Propagandaként működtek gyakran egyes hírlevelek vagy rövid lélegzetű elbeszélések, illetve történeti munkák is, melyek szintén eredeti forrásokra, közvetlen értesülésekre építettek.¹⁰⁷

A kora újkori propagandát – különösen a 16. századit – még egyáltalán nem központilag irányították, mondhatjuk úgy is, hogy javarészt önkéntes alapon

¹⁰³ *Secreta secretorum* i. m. 64.

¹⁰⁴ Lásd bajor Miksára az *Anhaltische Cantzley* kapcsán Koser, R.: *Der Kanzleienstreit* i. m. 7–8, de hasonló Ferdinánd esetében is könnyen elképzelhető: megesett, hogy Pázmánnyal levelet íratott Bethlennek, majd azt személyesen ki is javította. Vö. Pázmány Péter levelezése i. m. 362–364. (Pázmány levele Ferdinándnak, 1623. nov. 25.)

¹⁰⁵ Koser, R.: *Der Kanzleienstreit* i. m.; *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten, 1618–1651. (Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, Neue Folge 1,2.)* Hrsg. von Arno Duch. München–Wien 1970. 487–488.

¹⁰⁶ Lásd ezek bibliográfiájához Varsányi K.: Bethlen Gábor a korabeli német i. m.; *Uő*: Bethlen Gábor megjelenése a korabeli i. m.; Bethlen Gábor bibliográfia 1613–1980. Összeállította: Hernádi László Mihály. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 73–164.

¹⁰⁷ Sőt, talán azt is feltételezhetjük, hogy a semleges hírlevél számít a speciális történelmi fejleménynek, mely az olyan összetett vallási-politikai helyzetekben számíthatott piacra, mind az elköteleződéstől óvakodó (vagy ellentmondásos politikát követő) német birodalmi városok, vagy éppen Anglia, ahol a hivatalos pártállás és a közvélemény gyakran ütközött. A pártos hírlevélre példa a magdeburgi kiadású *Hungarischer Trawrbott, welcher desz Königreichs Ungarn gefährlichen Zustandt...* (1619) (App. H. 755); vagy a *Kurtze und Gründtliche Newe Zeitung...* (1621) (App. H. 796); de számos egyéb példát lehetne felhozni.

működött, még kancelláriai szinten is. A propagandairatok legnagyobb része független volt a politikai vezetéstől és a közönsége nem az elit, hanem a városi polgárság és a gazdag parasztság volt. Ezek a kiadványok nem a történeti érvek, levélmásolatok vagy forráshivatkozások révén hatottak (bár nyilván építettek rájuk): legfőbb eszközük a tökélyre fejlesztett gúny volt. Érdekes módon az a machiavellista hangnem, amely a *Secretissima instructió*ban és hasonló pamfletekben annyira újszerűnek tűnik, ezekben „vulgáris” propagandairatokban nem egyszer a lehető legtermészetesebbnek hat. Példa erre az a prágai képes röplap, amely szintén Frigyes és Bethlen ellen irányult (az elbeszélő az elmenekült cseh király szakácsa):

Te Csehöld, te Csehöld ... ki az az ember, ki tanáccsal áll mögötted? / Ő az, kinek én ma sütöttem / A legnagyobb ember / Török Gábor / Ki majd egyszer jól füled mögé vág / Kantárt és zablát a pofádba ad / S igáslóként üli hátad / S a török segítségével által / Kárt tesz a császár országában / S mi lesz neked ebből végül / Ó Csehöld! Csehöld nyereségül?¹⁰⁸

Mondani sem kell, hogy a törökösség kérdése a verses és/vagy képes röplapoknak is nagy kedvence volt, olyannyira, hogy Bethlen törökösségének problémája protestáns röplapokon is felmerült.¹⁰⁹

Nem tudjuk, mennyi jutott el a Bethlen-ellenes propagandából magához az érintetthez, és mennyit értett meg belőlük.¹¹⁰ De annyi bizonyosan eljutott hozzá, hogy a problémát folyamatosan érzékeli. Kétséges mégis, hogy a kimagaslóan népszerű német pasquillusok túlzottan érdekelték volna.¹¹¹ Jóllehet lényegesen kevesebb hasonló magyar gúnyvers terjedt, ezek már láthatóan érzékenyebben érintették. Mikor a fejedelem tudomást szerzett egy soproni országgyűlésen

¹⁰⁸ *Eygentliche Abbildung des Winter-Königs, wie er durch seine Räth das Reich, darauß er neulich mit grosser niderlag vertriben worden, widerumb erobern köne, und wasa für grosse hilf er, nach lautt der gemainen zeitungen, zu gewarten hab* H. n. [c. 1620] E ritka röplapra Varsányi Krisztina hívta fel a figyelmet, a fordítás is az övé (*Varsányi K.*: Bethlen Gábor megjelenése, i. m. 154–156.).

¹⁰⁹ Lásd idevonatkozóan *Kees Teszelszky* e kötetben megjelenő tanulmányát.

¹¹⁰ Kérdés, Bethlen mennyire tudott latinul vagy németül. Feltételezhetjük, hogy latinul olvasott, hiszen levelei latin szavakkal vannak tele és néha latinul is idéz. Egy helyen ugyan gúnyorosan úgy nyilatkozik, hogy vagy a nikolsburgi béke pontjait és a soproni országgyűlésen hozott artikulusokat szegik meg, vagy talán ő nem érti ezeket, „mivel mi soha deákul nem tanultunk, magyar írásnál egyebet sem tudunk”. Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1886. 323.

¹¹¹ *Leffler Béla*: Magyar vonatkozású német népelemek, 1556–1697. Századok 45. (1911) 347–359; *Kristóf György*: Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében. Protestáns Szemle 39. (1930), 521–545; *Deutsche Lieder auf den Winterkönig*. Hrsg. von Rudolf Wolkan. Prag 1898.

terjesztett darabról, Pázmány Péternek hánytorgatta fel.¹¹² Az érsek finoman élcelődő válasza legalább is erre utal:

Nem is gondol az oroszlány az eb ugatással ... Elhiggye azért bizonyisan Felséged, hogy vigyázás vagyon, és ha kit megérnek, példa leszen egyebeknek. Nem is kétlem, hogy Felséged a magában érzett fejedelmi indulatokból megítélheti, hogy afféle pasquillusokban nagy emberek nem vétkesek.¹¹³

Bizonyos esetekben hasonlóképp fájdalmasan reagált a kezébe kerülő külföldi röplapokra is, egyeseket jellemző módon még a Portára is beküldött. Ez történt egy Kölnben (Bethlen szerint Ferdinánd által) kinyomtatott levélmásolattal is, amely a fejedelmet a szultán szolgájának állította be, és ezzel – Bethlen szerint – az egész kereszténység előtt rossz hírét terjesztette; ráadásul a levél hamisítvány volt.¹¹⁴ De a nyomtatott propaganda szövetségesekre vagy semlegesekre tett hatásától félve nem csak Bethlen reagált idegesen, hanem a háborúban részt vevő uralkodók általában.¹¹⁵ Nem utolsó sorban Frigyes is nyomaszthatta a törökös vád, érthető tehát, hogy különösen örült, amikor Bethlen tájékoztatta, hogy tud a császáriak oszmánokkal kapcsolatos titkos machinációiról: az ilyen információk hatásos ellenpropagandaként szolgálhatnak – vélte a cseh uralkodó.¹¹⁶ Másfelől diplomáciájának nem kis erőfeszítésébe került, hogy az oszmánok segítségül hívásáról szóló vádakat megcáfolja.¹¹⁷ Hogy a német közvéleményt, és

¹¹² A legfontosabb pasquillust Szilágyi Sándor publikálta, majd Révész Kálmán fejtette meg, hogy a szerzője egy ismeretlen jezsuita. Gúnyirat Bethlen Gábor idejéből. Közli Szilágyi Sándor. Századok 9. (1875) 382–396; Révész Kálmán: Egy Bethlen Gábor korabeli pasquillusról. Századok 31. (1897) 374.

¹¹³ Pázmány Péter levelezése i. m. 321–323. (Pázmány Péter Bethlennek, 1623. márc. 27.)

¹¹⁴ „... myn is van den Agent van Transilvania vertoont seeckere copie van een bryeff, die den Prins Betlem Gabor aenden Turcischen keyser geschreven soude hebben, die den Duytschen keyser tot keulen drucken ende door gansch Christenheyt heeft doen verstroyen, om den Prins van Transilvania alomme odiens te maecken. Ick heb myn hyer seeckerlyck daer van geïnformeert, ende met waerheyt bevonden, dat soodanigen bryeff noyt aenden Turcischen keyser geschreven, noch het swaert, schepter ende bandiere daerinne gementioneert aenden Prins Betlem Gabor, voor ofte nae de Ungarische commotioen, van hier gesonden syn geweest, waer van ick dienstich heb geacht” – MTAK Ms 4946, p. 81. (Cornelis Haga jelentése, 1620. ápr. 23.) Eredeti helye: Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6894. Köszönöm Kees Teszelszky a levél megértéséhez nyújtott segítségét.

¹¹⁵ Lásd Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten i. m., 414, 485–486, 518–520.

¹¹⁶ Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása i. m. 234–245 (V. Frigyes Bethlenhez, 1620. okt. 15.)

¹¹⁷ Lásd például Joachim von Rusdorf, Frigyes tanácsosa levelét I. Jakab angol királyhoz (1624. febr. 15). UB Kassel, Handschriftenabteilung, 2o Ms. iurid. 47, nr. 5. Köszönöm Kármán Gábornak, hogy a levelet lemásolta és a figyelmemet felhívta rá.

különösen a német birodalmi városokat a törökbarátság vádja mélyen érintette, arról a *Secretissima Instructio* is tanúskodik: „Mindenekelőtt arra figyelj – javasolja Frigyesnek ravasz tanácsadója –, hogy ki ne tudódjon a törökkel kötött szövetséged, [különben] a haza Catilinájának és a német szabadság elárulójának neveznének.”¹¹⁸

Ugyanakkor a hamis hírkeltés miatt is folyamatos volt az egymásra mutogatás. Ferdinánd császárt például különösen fájdalmasan érintette, hogy a portán Bethlen követi (számos kortársukhoz hasonlóan) megkérdőjelezték a császár-választás legitimitását, vagy azzal vádolták, hogy az oszmánok támogatása fejében magyar területek ígért oda. Hasonlóképp, Bethlen kikérte magának, hogy Ferdinánd a szászok előtt rossz hírt kelti; a szultán viszont Bethlennek vetette a szemére, hogy hamis levelek terjesztésével akar kibújni a magyar koronázás alól.¹¹⁹

A Bethlennel kapcsolatba kerülő cseheket, sziléziaikat és pfalziakat tehát egyáltalán nem hagyta hidegen a törökösség vádja, ami a Bethlennel való szövetségük következményeképp rájuk is átragadt, sőt – mint láthattuk – az összes kálvinistára kiterjedt és a lassan több évtizedre visszamenő „turco-calvinista” képzettársítást erősítette.¹²⁰ E képzettársítást igazán súlyossá az ellenreformáció felerősödése tette, hiszen egymás ‘letöröközése’ (vagyis a keresztény közösségből való kirekesztése) elsősorban ebben a kontextusban értelmeződött.¹²¹ Az oszmánbarátság problémája ugyanakkor a rendi gyűléseken is felmerült, gyakran ellentétes állásfoglalásokra készítette a nemességet. Egy 1620-as publikáció

¹¹⁸ „Ante omnia ne tuum cum Turca foedus cognoscatur, adverte, Catilinam enim patriae et libertatis Germaniae proditorem dicent.” *Secretissima instructio* i. m. 34. rész.

¹¹⁹ „Hora ti comandiamo et fermamente ti commettiamo che non ti aggravi la nostra presenza con false et finte lettere, ma te conforme alla giustizia et libera volontà, giusta l'ordinario i grandi dell'Ongaria et tutti quei stati che sono in quel regno ti volessero coronare del Regno dell'Hungaria, non esservi alieno. Considera adunque bene ciò, acciocche non sieno false le tue scritte el le tue promissioni, con le quali sia denigrata avanti di noi la tua faccia.” – HHStA Dispacci di Germania 59, p. 178–9. (Valerio Antelmi velencei követ idézi a dózsénak, 1620. július 3.) Ferdinándra vonatkozóan lásd Albert főhercegnek írt levelét (1620. ápr. 8.): Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli i. m. 216–217; Bajor Miksának írt levelét (1620. július 10): Die Reichspolitik Maximilians I. i. m. 378. o. 3. jegyzet; és egy ismeretlennek írt levelét (1620. július 24.): MTAK Ms 4873/2 (Kazinczy másolatok, 6) pp. 171–173. Bethlenre lásd Bethlen Ferdinándnak írt levelét (1620. június 13.): *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor levelei i. m. 652–653. Hamis hírek terjesztéséhez lásd még *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 942–943.

¹²⁰ Lásd még *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 100–101, de a cseh protestáns pamfletirodalomból is gyakran erre következtethetünk.

¹²¹ Érdekes ebből a szempontból, hogy a felső-ausztriai evangélikus rendek a jelentős kisebbségben lévő, de az ellenreformáció erőihez csatlakozó katolikusokat „zsidóknak, pogányoknak és törököknek” gúnyolták a századfordulón. *Bernd Rill*: Kaiser Matthias. Bruderzwist und Glaubenskampf. Graz 1999. 88.

a következő levelet idézi a sziléziai rendi gyűlésnek Bethlennel és a törökösség kérdésével kapcsolatos megfontolásairól:

Néhányan nagyon felelőtlennek és keresztényietlennek találják a török segítségének felhasználását, mások azonban megengedők, a velenceiek pedig, akik jó katolikusok, még katolikusok ellen is felhasználták [az oszmánokat]. De ugyanakkor nagyon veszélyes is olyannal bocsátkozni kalandokba, aki minden kereszténynek ellensége, és aki vallásra vagy hitre való tekintet nélkül mindent magához akar ragadni és mindent állati igája alá kíván hajtani. Ezért egyesek inkább nem bíznak meg benne. Mások viszont úgy vélik, hogy a spanyolok és a törökök között e tekintetben csak nagyon kicsi vagy egyáltalán semmi különbség nincs, és ki merik jelenteni, hogy a spanyol rosszabbul szokott saját hittársaival bánni, mint a török a keresztényekkel, arról nem is beszélve, hogy az eretnekekkel miként bánt. Maguk a historikusok és történetírók is arról számolnak be, hogy a rómaiak jobban és többször sértettek meg szövetséget és bizalmat, mint a török sereg, és a törökök manapság is sokkal becsületesebben élnek *ex lumine Naturae*.¹²²

De nemcsak a cseheket és sziléziaikat bizonytalanította el az oszmánvesztéstől és a törökösség vádjától való félelem, hanem a német-római birodalom más területeinek lakóit is, például a szászokat.¹²³ Bár a protestáns szövetségtől való távolmaradásukban bizonyosan nem Bethlen jelentette a döntő okot, mindezenesetre 1620 elején a felső-szász körzet gyűlésén az erdélyi fejedelem személyével szemben felmerült, hogy az oszmánoknak akar kaput nyitni.¹²⁴

¹²² „Etliche halten es ver sehr unverantwortlich und Unchristlich der Türckischen Hülff sich zugebrauchen, andere aber zulässig dann die Venetianer als gute Catholische sich derselben unterschiedlich, zwar wider auch Catholische gebraucht hetten: So jene es auch sehr gefährlich mit einem aller Christen Feind zuwagen, welche ohne unterscheid der Religion unnd Glaubens alles zu sich zureissen und unter sein viehisch Joch zubringen begert, jene ihme derenthalben nicht zutrawen. So vermeinen andere es jene zwischen Spanien unnd dem Türcken in diesem Fall eingeringer oder wol gar kein Unterschied und dörffen wol statuiren den Spanier ärger mit seinem eigene Glaubensgenossen als der Türck mit den Christen umbzugehen pflegt, zugeschweigen, wie er mit den Ketzern umgehen werde. So referiren sie sich auch auff die Historien unnd Geschichten selbst, dass die Römische, weit und vielmehre als die Türkische Schaar geschworne Fried und Trew gebrochen, so lebe der Türck heutigtags *ex lumine Naturae* viel ehrlicher als diesen zeiten...” – Deß Türkischen Kayzers Hülff dem Fürsten inn Siebenbürgen Betlehem Gabor nunmehr erwöhlten König in Vngarn vnd desselben Ständen auch der confaederirten Landen versprochen. Pressburg[?] 1620. f. Aiiiir (RMK II. 410)

¹²³ Ugyanakkor vesd össze egyes hollandok, különösen Cornelis Haga hozzáállásával, amire *Kees Teszelszky* utal e kötetben megjelent írásában.

¹²⁴ Ellenérvként ugyanakkor felhozták, hogy a katolikusoknak a protestánsokkal szembeni oszmán konspirációs vádjá egyáltalán nem újdonság. Lásd *Frank Müller*: Kursachsen und der böhmische Aufstand 1618–1622. Münster 1997. 328–329.

Ennél is nagyobb hatással volt a törökös Bethlen-kép I. Jakab angol királyra. Mint tudjuk, I. Jakab Bethlennel szemben nagyon sokáig minden kapcsolatfelvételtől elzárkózott, amit részben (a pfalzi rokonság ellenére) kezdeti Habsburg-barátsága, részben a benne kialakult Bethlen-ellenes előítéletek magyaráznak.¹²⁵ Emellett Jakab szeretett volna a békés, keresztényi uralkodó képében tetszelegni, és lehetőleg kimaradni a felelős döntésekből. Ennek értelmében konstantinápolyi követének, a rendkívül tehetséges Thomas Roe-nak szigorúan meghagyta, hogy Bethlennel egyáltalán ne tárgyaljon. Roe azonban hamarosan a Porta egyik legbefolyásosabb vendégeként megkerülhetetlenné vált. Ha Jakabra még Roe segítségével sem igen lehetett hatni, más európai uralkodókra annál inkább. Személyének megnyerése így fontos célja lett Bethlennek, és Roe-nak végül valóban sokat köszönhetett: többek között a hágai szövetségbe való csatlakozásának előremozdítását.¹²⁶

Bethlen követei a fejedelem ravasz tanácsára hallgatva kiügyeskedtek egy meghallgatást 1622 augusztusában, melyről az angol követ különös részletességgel számolt be.¹²⁷ A fejedelem követével együttműködő cseh hadvezér, Thurn grófja azzal kezdte előadását, hogy tiltakozott: az oszmánok soha nem lesznek képesek Bethlent – a kereszténység megbotránkoztatására – európai benyomulásuk eszközeül felhasználni. Az oszmán szövetség egyetlen célja, hogy megvédelmezzék magukat az elnyomástól, Ferdinánd ugyanis tűzzel és vassal akarja vallásukat kiirtani és Németországot „monarchizálni”. Thurn kifejtette, hogy Ferdinándnak esze ágában sincs a nikolsburgi békét megtartani (ugyanaz volt a császár vádjá Bethlennel szemben) és ezért lassan már mindenki elszánta magát egy újabb felkelésre. A fejedelem ehhez szeretne most segítséget kérni a portán. Thomas Roe erre azt felelte, hogy nem érti, a portai segítségkérés, bármilyen formában történjen is, miért ne teremtené lehetőséget az oszmánok Németországba való benyomulására. Erre Thurn kifejtette, hogy a császár most nagyon gyenge, Bethlennek viszont 30.000 katonája áll készenlétben, így a szultánnal csak egy ultimátumot akarnak íratni. Roe közbevetette, hogy a császárt aligha fogja egy ultimátum arra ösztönözni, hogy a magyar és cseh koronát letegye. Tehát miként is gondolják az oszmánok benyomulásának elkerülését? – kérdezte. Thurn kifejtette: azt szeretnék elérni, hogy Bethlen plenipotenciát kapjon, és a

¹²⁵ Lásd legújabban *Zarnóczki Áron* e kötetben található írását.

¹²⁶ Roe-ra és Bethlenre lásd Kellner Anikó kiváló tanulmányát: *Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében*. Korall 7. (2006) 86–115. Lásd még *Kurucz György*: Sir Thomas Roe i. m.; *Piri Zoltán*: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. Történelmi Szemle 41. (1999) 157–176; és *Kees Teszelszky* e kötetben található írását.

¹²⁷ The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628. Ed. by Samuel Richardson. London 1740. 80–86.

budai pasát rendeljék alá 30.000 fős seregével együtt. Ez akkor mennyiben nem jelenti az oszmánok bevezetését Németországba? – vetette közbe újfent az angol követ. Thurn megállapította, hogy muszáj oszmán fegyverre támaszkodniuk, de csak akkora számban, hogy a csatatér és a várak urai ők maradhassanak. Ezek után Frigyes és Ferdinánd céljaira terelődött a beszélgetés, majd Roe magához ragadva a szót magánemberként felhívta a küldöttek figyelmét az erdélyi követelések következetlenségére és lehetetlenségére: ha az oszmánok segítségükre mennének, nem ingyen tennék, hiszen idegen területek meghódításakor mindig az erősebb fél aratja le a gyümölcsöket. De az oszmánok nem fogják a békét a császárral felrúgni, hanem csak a viszály szítására fogják az alkalmat kihasználni:

Szerettem volna világossá tenni előttük – jelentette Roe az angol kancelláriának –, hogy mielőtt rászánnák magukat arra, amit soha nem kaphatnak meg és amiről semmilyen gyümölcsöt sem szedhetnek, csak a szegyenét, nem ártana ennek az országnak a helyzetét megfontolniuk. A szultán a béke embere, egyetlen vezír sem nőtt bele a háborúzásba vagy vált rabjává; a katonaság annyira ellustult – mivel háborúban sem kapnak többet, mint békében –, hogy ostorral sem lehetne őket megmozdítani ... tehát sosem fognak itt mást kapni, mint szelet, amivel a közöttük lévő tüzet táplálhatják...¹²⁸

Mint az eddigiekből is érzékelhetjük, az oszmánbarátság problémája és törököség vádja mindenképpen fontos szempontnak tűnhetett a kortársak előtt, ha másért nem, a közvéleményre tett hatása miatt. Mégis nehéz lenne megítélni, mennyiben befolyásolta a cselekvés porondján álló kortársak döntéshozatalát.

E retorika minden jel szerint még Magyarországon is hatott valamennyire. Lépes Bálint kalocsai érsek például ezekkel az érvekkel győzködte Batthyány Ferencet kevéssel elpártolása előtt:

Azon kellene igyekezni kegyelmeteknek, hogy ez az szeginy hazánk Magyarország, mely ... esztendőőtől fogva pajzsa volt az kereszténységnek, így magában fölháborodván ne akasztatnék példával az vérünk szomjúhozó pogány ellenségnek birtokában, midőn mi ellenségképpen keresztények lévén egy-

¹²⁸ „I desired them to be well aduised, before they declared themselues in that which they could neuer obtayne, nor reape any other fruit but dishonor: to waigh the present condition of this state, that the king was a man of peace; none of the viziers bredd or addicted to armes; the soldiour growne so lazy, as hauing no more pay in warre then in peace, they could not be moued with a whipp ... for they should neuer obtayne here, other then wynd to blowe the fire among themselues.” – Uo. 85.

mást emésztjük és fogyattjuk, akkor az vérben telhetetlen törököt magunk veszedelmére ... fegyverkeztettjük.¹²⁹

Valószínűtlen, hogy az elpártolásokban a döntő okot a törökös retorika győzelmeskedése jelentette volna, hatását mégsem lehet kizárni. Feltételezhetjük mindenesetre, hogy a közvélemény egy jelentős része immunis maradt e retorikára, amint arra Baranyai Decsi János utal a 16. század végéről:

Az bolond paraszt is az törököt kívánja, / Ugyan Istent kéri, az törököt láthassa, / földesurának veszését hogy láthassa. ... / Ó, te bolond község, nem tudod, az mit kívánsz, / Bizony, mézes madzag helyett te kígyót kívánsz, / Keresztyén úr helyet hogy pogán urat kívánsz.¹³⁰

Nem voltak ezek kizárólag magyarországi gondolatok és félelmek. Elképzelhetőnek tűntek a Habsburgok örökös tartományai vonatkozásában is:

„És ha idén sem lesz béke – tudósították a pfalzi választófejedelmet 1601-ben – és a keresztények vereséget szenvednének, akkor az örökös tartományok elveszhetnének, [ahol] az alattvalók a feljebbvalóikkal olyannyira ellenségesek, hogy mindegy nekik, hogy a császár vagy a törökök alá tartoznak-e.”¹³¹

Az is igaz, hogy 1621 tavaszával, a fehérhegyi csata elvesztésével Bethlen magyarországi szerepjátzásának megítélése önmagától megváltozott. Miközben Csehországban a Habsburg megtorlás szedte áldozatait és a magára maradt erdélyi fejedelem a királyi cím letétéről és a megszerzett területek átadásáról alkudozott, sokan úgy látták, jobb még idejében átállni. Bár szorult helyzetében Bethlen egyre merészebb terveket kezdett szőni a Habsburg tartományok oszmán–tatár lerohanásáról, ez már távolról sem jelentette ugyanazt a vonzó alternatívát, amit korábban a protestáns szövetség. Sőt, épp ebben a szituációban fejthette ki hatását a törökösség retorikája. „A rendek általában – jegyzi meg Dán Róbert – és a nyugat-magyarországi főurak különösen, bár Bethlen mellé

¹²⁹ MNL OL P 1314 64. d. 28913, Mf. 4857. (1621. febr. 16.)

¹³⁰ *Baranyai Decsi János: Török császárok krónikája.* Szeged 1597–1599. Kiadása: Régi Magyar Költők Tára, XVII/1, 86–102. Idézi Ács Pál: 'Pro Turcis' és 'Contra Turcos.' Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török történetében. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp. 2010. 79–93, 5. lábjegyzet.

¹³¹ „Und solte diß jar der frit nicht erfolgen, und die Christen eine niderlag leiden, dörften die erblende verloren sein, und die underthanen wieder die obrigkeit so schwürig, das es inen gleich gilt, under dem Keiser oder Türken zu sein.” Markgraf Georg Friedrich von Anspach jelentése a pfalzi választófejedelemtől részére (1601. június 3). *Leopold von Ranke: Zur deutschen Geschichte: vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg.* Leipzig 1869. 284.

álltak, irtóztak a török had megjelenésétől.”¹³² Különösen igaz volt ez Forgách Zsigmond nádorra, aki az oszmán fennhatóságtól a nemesi szabadságok szempontjából is fázott:

... ne higyjünk az töröknek is úgy, mint egyébkor, hogy úgy ne járjunk, mint akkor: az ő segítségre hívása veszté el Budát és nagyobb részét az országnak, Esztergomot nem régen és Vácot. Az keresztyének között szokott megtartani az statusok állapotja és szabadsága, az török birodalomban nincs gróf, úr, nemes ember, szabad város, jobb azért az keresztyénekkal egyetérténünk és keresztyén fejedelmeket uralnunk, hogynem mint törököt ... nem lévén tirannus az austriai ház, mint az török.¹³³

Talán nem véletlen, hogy Bethlen kiváló, de túlonúl ambiciózus kancellárja, Péchy Simon – aki melleleg a béketárgyalásokat vezette – épp ekkor szakított véglegesen a fejedelemmel. Bár szakításába számtalan ok belejátszhatott, többek között saját kapzsisága és hatalomvágya, tudjuk azt is, hogy Péchy különösen aggódott az erdélyi és magyarországi béke megőrzéséért, félt az oszmán szövetség árának jövőbeli megfizetésétől, és a törökösség vádja sem hagyta érintetlenül: „ne temetődék hírünk-nevünk örök gyalázatban az koporsóban az keresztyénség előtt”, írta egykoron titkos írással a konstantinápolyi követnek.¹³⁴

A törökösség apológiája

A „Török Bethlen és Mohamedán Gábor” elleni vádak súlyosak voltak: egyszerre kérdőjelezték meg Bethlen szuverenitását és európaiságát (kereszténységét).¹³⁵ Méltán várhatjuk el, hogy Bethlen és környezete a rágalmak elleni védekezést politikai ügyként kezelte. Jellemző ebből a szempontból Velence reakciója a *Secretissima instructio* rá vonatkozó féloldalas machiavellista passzusára: a szenátus a védekezés módjáról komolyan tanácskozott, kikérve a város legbölcsebb írástudójának, Paolo Sarpinak a véleményét is. Sarpi tíz oldalas válaszában nem kívánta elbagatelizálni az ügyet: a rágalmakat terjesztő írárok rendkívül károsak tudnak lenni az egyszerű emberek szempontjából, akiknek a világról torz és

¹³² Dán Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Bp. 1987. 167.

¹³³ Szilágyi S.: Gróf Batthyány József i. m. 625–626. (Forgách Zsigmond Thurzó Imrének, 1621. ápr. 9. vagyis egy nappal azelőtt, hogy Bethlen Rímáynak elküldte volna az oszmánok átirányítására vonatkozó levelét, ld. 22. jegyzet.)

¹³⁴ Szilágyi S.: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 598–599. (Péchi Simon Tholdalagi Mihálynak, 1515. szept. 5.) Vö. uo. 629. (Péchi Borsos Tamásnak, 1620. márc. 4.). Lásd még Dán R.: Uo. 141–172.

¹³⁵ Utalás a Tüerckischer Bethlehem und Mohamedanischer Gabor c. pamfletre. Lásd Makkai L.: Török Bethlen és Mohamedán Gábor i. m.

leegyszerűsített magyarázatokat sulykolnak a fejébe.¹³⁶ Ennek ellenére a tudós velencei amellett érvelt, hogy a rágalmakra adható legrosszabb reakció az apológia (akkor már jobb hallgatni), hiszen csak sebezhetőségünket mutatja, és az ellenséget még erőteljesebb támadásokra serkenti. Különösképp nem ajánlott a pusztá védekezés, amikor a vádak a kormányzás olyan aspektusait érintik, amelyek bár kívülről nézve visszatetszők, önmagukban jók és szükségesek. Tovább ronthat a helyzeten, ha a (hamis) vádak tömörek és velősek, míg a megfelelő védekezés csak hosszú és körülményes lehet: az ilyen válaszból úgysem fog semmi megmaradni az emberek fejében. Pozitív reakcióként Sarpi fölvetette az öndicsőítő propaganda lehetőségét, de azonmód le is söpörte az asztalról: az elfogultan dicsőítő írásokat senki sem olvassa, akik mégis átfutnák, azoknak forog a gyomruk tőlük. Sarpi végül is kétféle lehetséges reakciót látott helyesnek: kiegyensúlyozott történeti művekben az utókorhoz szólni, illetve olyan kiáltványokat tenni közzé, amelyek tárgyilagos hangnemben, jogi tájékozottsággal magyarázzák a köztársaság politikájának helyességét.

Nem valószínű, hogy Bethlennek lettek volna Sarpihoz hasonló elméleti megfontolásai a kérdésben, bizonyos tekintetben mégis követni látszik tanácsait. A sorozatos támadások ellenére a nyilvános védekezésre nem sok hangsúlyt fektetett. Ennek ellenére nem hiányoznak teljességgel az apologetikus megnyilatkozások Bethlen környezetében. Tipikusnak mondható Sövényfalvi Dánielnek az a levele, amelyet a korábbiakban már idéztünk: Magyarországnak két rossz közül a kisebbiket kell választania. Ehhez hasonlóan érvel Keserői Dajka János is David Pareusnak, egykori heidelbergi tanárának írt levelében 1618-ban:

Hogy pedig mi a törökkel a békét keressük, azt nagy és elkerülhetetlen szükség kényszeríti ránk ... Megkísérelte ugyan néhányszor a mi nemzetünk, s főleg Erdély ezt az ígát a nyakáról lerázni, bízva a keresztény világban, leginkább pedig a német birodalomban; de hogy milyen szerencsétlenül, azt ma is nagy sóhajtozással érezzük. A német császártól nagyon messze vagyunk, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmargolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk; ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborúitól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt ten-

¹³⁶ *Paolo Sarpi*: Del confutar scritte malediche. 29 Genaro 1620 [1621]. In: Uő.: Opere. Ed. Gaetano e Luisa Cozzi (Storici, politici e moralisti del Seicento.) Milano 1969. 1170–1180. A mű elemzését adja: *Pasquale Guaragnella*: Agnosco stylum. Un consulto di Paolo Sarpi e la retorica. In: Uő.: Gli occhi della mente. Stili nel Seicento italiano. Bari 1997. 39–122; *Malcolm, N.*: Reason of State, Propaganda i. m. 40–41; *Filippo de Vivo*: „Il vero termine di reggere il suddito”: Paolo Sarpi e la gestione dell’informazione. In: Ripensando Paolo Sarpi. Ed. Corrado Pin. Venezia 2006. 237–270, itt 257–264.

ni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, hogy bárcsak mindjárt pusztulnának s tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az emberek; a kegyes és méltányos uralkodási mód tanúsítja, hogy a mi dicsőséges fejedelmünk igazi keresztény.¹³⁷

A nyilvánosság szintjén az apologetikához tudomásom szerint két magyar szerző járult hozzá érdemben. Az egyik egy ismeretlen szerző, aki 1624-ben *Oratio apologetica pro serenissimo Gabriele Bethleno* című, álnéven és ismeretlen helyen megjelent művében azt kívánta bebizonyítani, hogy Bethlen jogosan folyamodott oszmán segítségért a háború során.¹³⁸ Bár a 32 oldalas beszéd számos bevett érvet is felhasznál, összességében Sarpi meglátását igazolja: egy gyenge és tekervényes védőbeszéd csak ront a helyzeten. Kiindulási pontja maga Bethlen, akinek az életét az oszmánok kétszer mentették meg, és akinek kétszer is visszaadták hazáját. Nem csoda, ha a fejedelem hálát érzett mindezekért, hiszen a gyermek is hálás az életéért a szüleinek. (Érdemes megjegyezni, hogy ezzel az együgyűen kifejtett érveléssel fogunk találkozni Bethlen egyik alább ismertetett 1617-es levelében is.) Nem lehet tehát hibáztatni a fejedelmet – állítja a szerző –, ha az oszmánokhoz fordult, de vajon következik-e ebből, hogy oszmán segítséggel keresztényekre támadhat? A szerző megvallja, efelől neki is kétségei voltak, most mégis arra vállalkozik, hogy Bethlen ártatlanságát bebizonyítsa. Először is azonban Bethlent kell bemutatnia, akiről annyi zavaros hír kering Európában, hogy van, aki még a fejedelem létezésében sem hisz.¹³⁹ Márpedig Bethlen keresztény, kegyes és művelt uralkodó, jelenti ki a szerző, de oly kevés konkrét példát vagy meggyőző erejű anekdotát hoz ennek szemléltetésére, hogy aligha képes bárkit is meggyőzni. Bethlen nem vált törökké az oszmánok körében, sőt, keresztényi elkötelezettségének éppen az lenne egyik legfőbb bizonyítéka, hogy még a konstantinápolyi fertőből is tisztán jött elő. Nevetséges felvetni azt is, hogy szimulál, de ha valaki ilyen kitartóan, kegyesen és keresztényien szimulál, ám legyen. A szerző legfontosabb érve az oszmán háborús szövetség mellett az ellenség bemutatása lenne: mégis milyen keresztényekre támadott Bethlen osz-

¹³⁷ *Keserői Dajka János*: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. (Teljes szövege Pareus Dávid heidelbergi tanárhoz 1618-ban intézett levelének.) Ford. Novák József. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről IV. A fejedelem 1613–1629. Szerk. Makkai László. Bp. 1941 (Hasonmás: 1994), 17.

¹³⁸ *Oratio apologetica pro serenissimo Gabriele Bethleno*. In qua partim aliae calumniae in ipsum conjectae solide confutantur: partim etiam ostenditur, culpari non posse, quod auxilio Turcico in his bellis utatur. Habita in magna Europaeorum frequentia ab Dorotheo Plosario. Lege et iudica. Posonii, Excudebat Petrus Pazman, sumptibus Nicolai Eszterhazii, Anno 1624. (H. n.) Érdekessége a nyomtatványnak, hogy az r betűket többnyire t betűk helyettesítik.

¹³⁹ Ez a pletyka például Nassaui Móricról terjedt.

mán segítséggel? A témának többször is nekiveselkedik, de rendszeresen elakad. Ismét megvallja például, hogy sokak szerint az erdélyi fejedelem a cseh háborúba egyedül hatalma kiterjesztése céljából kapcsolódott be. Erről a kérdésről furcsa mód bővebben nem kíván nyilatkozni, mert az események idején külföldön tanult, neki is csak pletykaszintű értesülései vannak a történetekről.¹⁴⁰ De hát felróható-e Bethlennek, hogy állandóan háborúzik és keresztényekre nem keresztény segítséggel támad? Csak annyiban, amennyiben Dávid királynak is felróható, hogy folyton háborúzott, és nem zsidó segítséget is használt zsidók ellen.¹⁴¹ Támadt volna mégis a török nélkül Bethlen? Megtette volna, de sajnos nem minden magyar állt a pártján, a szükség pedig nagy úr. Ráadásul kik is az ellenségei? A romlott katolikusok. Azok, akik Regensburgban a török elleni segítségért könyörögnek, de voltaképpen máson sem jár az eszük, mint ennek ürügyén az ellenreformáció bevezetésére.¹⁴² Persze véletlenül sem a császárra gondol. De ha már két Antikrisztus, a pápa és a török között kell választanunk, ő az utóbbit választaná: az oszmán hatalom legalább a szellemet nem fojtja el. Az oszmán hatalom toleránsabb, sőt az sem igaz, hogy a fegyelmezett oszmán katonaság barbárabb lenne, mint a keresztény: inkább pont az ellenkezője igaz. Talán a császáriak nem vetették be a kozákokat?

A másik szerzőnk Bethlen jól ismert híve, Alvinczi Péter, aki ismeretlen szerzőtársával ellentétben konkrét művekre reagált. 1620-ban Alvinczi egyik Pázmánnal vitatkozó röpirata függelékében tér ki a törökösség kérdésére egy hosszú és érdekes értekezés, a *Türkisches Post und Wechterhorn* kapcsán.¹⁴³ Al-

¹⁴⁰ Uo. 17.

¹⁴¹ A Bethlen–Dávid párhuzam már Bethlen hatalomra kerülése előtt kezdett az önmitológia fontos része lenni. Ehhez lásd *Heltai János*: Bethlen Gábor i. m. 699–től.

¹⁴² Hasonlót állított V. Pfalzi Frigyes is cseh királlyá való koronázása alkalmából kinyomtatott deklarációjában. A császár a töröksegélyt elherdálta és a vallási elnyomás erősítésére használta fel. *Friderici dei gratia Bohemiae regis, comitis palatini Rheni, electoris etc. publica declaratio*. [H. n.] 1619. 6.

¹⁴³ [*Alvinczi Péter*], Mantissae. In: Uő.: *Querelarum inclyti regni Hungariae adversus corruptelas Jesuiticas Augustae Windelicorum recusas defensio cum enormium calumniarum in personam sereniss. principis dn. dn. Gabrielis Bethlen, famosus aliquot libellis per Germaniam publicatis iactatarum in mantissis refutatione*. [H. n.] 1620. 51–58. (A szerzőség kérdését Heltai János véglegesen tisztázta: *Heltai J.*: Alvinczi Péter i. m. 132–146.) *Türkisches Post- und Wechterhorn*: An Käyser, Könige, Chur- und Fürsten, Stände und Städte des heiligen Römischen Reichs Teutscher Nation: auch alle andere Potentaten Christliches Glaubens und Namens, so dann alle Menschen in der gantzen Christenheit. Daraus lauter zu hören und zu vernehmen, welcher gestalt der Türkische Tyran, der Christenheit Ohneinigkeit und Kriege zu bestettigung seiner längst affectirten Monarchi und Beherrschung der Christenheit sich mißbraucht, auch wie ihm bey uns Christen Thür und Thor darzu geöffnet werden [...] Durch etliche Catholische und Evangelische trewhertzige Patrioten zu diesen gefährlichen Zeiten berathschlagt und zusammen getragen. [H. n.] 1620.

vinczi kiindulópontja a történeti múlt: ha meg akarjuk érteni a Habsburgokkal fennálló ellentétet, a Mohács után kialakuló, I. Ferdinánd által gerjesztett polgárháborúig kell visszanyúlnunk: végső soron az ausztriai háznak tudható be az oszmánok sikeres előrenyomulása és a kialakult helyzet, amelyben szükségessé vált az oszmán hatalomtól a béke pénzén való megváltása, az éves adófizetés. Ha ez a császárnak megengedhető, miért vetik Bethlennek a szemére? Hiszen az ausztriai ház egyáltalán nem ódzkodott az oszmánok barátságától, ahogy azt a jezsuiták terjesztik. Ennek fényében Bethlent a szultán foglyának és szolgájának nevezni a legnagyobb arcátlanság és hazugság. Ha valaminek, akkor a fiának és testvérének nevezi Bethlent a szultán. Alvinczi ezek után rátér az általa támasztott propagandairat kevésbé lényeges pontjainak a cáfolatára, rámutatván bizonyos ferdítésekre és tárgyi tévedésekre, mint arra, hogy Bethlen unokaöccsének heidelbergi iskoláztatása mögött nem állt semmiféle pfalzi–erdélyi összeesküvés. Ezek azonban részletkérdések a színvonalas, félszáz oldalas *Türkisches Post und Wechterhorn* című opusban, amely még ha részben hamis értesülésekre épít is, nagyon is valós kérdéseket boncolgat. Mi lesz Bethlennel és Erdéllyel, ha az oszmánok valóban helyzetbe kerülnek? Mi lesz a német hazával? Mi is az oszmánok valós célja? A kérdésekre a szerző történeti analógiákon keresztül keresi a választ, és ez az egyetlen – a korban tipikusnak mondható – ferdítése: a 15–16. századi példák nem mindig érvényesek a 17. századra is. Véleménye szerint Bethlent egy ideig élni és virágozni hagynák, de aztán írmagját is kiirtanák, és Erdélyt a román vajdaságok sorsára juttatnák. Olyan, hogy török hála, nem létezik. A német polgárookra fiaik elhurcolása, szabadságaik megnyirbálása várna, és keresztényként, ha nem is fojtának el teljesen vallási életüket, bizonyosan hátrányos helyzetbe kerülnének. A példák között szerepel Görögország, Rodosz, Jeruzsálem. Ráadásul a lutheránusok meggyőzését célzó szerző érti a dolgát: forrásai egyáltalán nem pártosak. Ott van köztük Luther, Caspar Peucer, Philipp Camerarius, Johann Sleidan, Jean Bodin, Francesco Guicciardini és az Erdélyből ismert Jacobus Palaeologus is. Egy ilyen művel csak rendkívüli szorgalommal és felkészültséggel lehetett volna érdemben vitatkozni, és nem egy magyar piacra szánt vitairat hét oldalas függelékekében.

Komolyabban vette az apológia feladatát Alvinczi a *Secretissima instructió*-ra adott válaszában.¹⁴⁴ Ugyanakkor ez az önálló mű sem feltétlenül a külföld

¹⁴⁴ *Alvinczi Péter*: Machiavellizatio, qua unitorum animos dissociare nitentibus repondetur, in gratiam Dn. Archiepiscopi. castissimæ vitæ, petri Pazman succinctè excerpta. Oratio parresiasica, qva avxilia a rege et ordinibus Vng. petuntur habita Neo-Solio in Comitibus. Epistola Eucharîi Martini Budissimo-Lusatii ad celebrem Theologum, Dn. Matthiam Hoe ab Hoheneg, &c. Comitem Lateranensem, &c. Addita est epistola Casp. Scioppii, in qva haereticos jure infelicibus lignis cremari concludit. Omnia horum temporum genio accomodata,

meggyőzése céljából született, hanem inkább abból a meggyőződésből, hogy a *Secretissima instructio* mögött csak a jezsuiták állhatnak, mindenekfelett pedig Alvinczi ősi vitapartnere, Pázmány. A címében oly találó *Machivellizatio* elutasítja a Frigyes-ellenes írás machiavellista hangvételét (a királyok például nem a szerencse játékából, hanem isten rendeléséből uralkodnak), és megpróbálja azt a szerző és a császári udvar ellen fordítani: amikor Frigyeset arra biztatják, hogy a cseheket elnyomja, valójában csak a saját uralkodási módszereiket leplezik le. Alvinczi az *Instructio* bekezdéseit követve viszonylag rövid válaszokban fejt ki gondolatait. A Bethlen-ellenes vádakát a vártnál hanyagabban intézi el, de sajnos a fölényes elutasítás nem biztos, hogy a legmeggyőzőbb út. Bethlen megcsalná Frigyeset? Vajon Dávid megcsalhatta-e Jonatánt? Az oszmán szövetséggel utat nyitna Bethlen Európába? Éppen ellenkezőleg: az oszmán szövetség a múltban másra sem szolgált, mint hogy megakadályozza az oszmánok benyomulását. Alvinczi egyedül Lippa várának megadása kapcsán válik bőbeszédűvé. Részletesen feltárja, miként szorította Klesl és az általa irányította Habsburg politika Bethlent abba a kényszerhelyzetbe, hogy az örökségként rámaradt várátadás kötelessége elől már nem tudott tovább kibújni. Bár tesz rá utalásokat, a jezsuiták (és egyáltalán a katolikusok) machiavellizmusának gondolatát Alvinczi nem viszi végig. Könyörtelenségüket illusztrálандó a művéhez csatolja viszont a valóban machiavellistának nevezhető (nem jezsuita) Caspar Schoppe levelét Giordano Bruno mártírháláláról.¹⁴⁵

A *Secretissima instructio* azonban nemcsak Bethlen egyik legtehetségesebb hívét sarkallta vitára, hanem V. Frigyes egyik hű alattvalóját is, aki, akárcsak a *Secretissima instructio* szerzője, *Elenchus libelli famosi* című munkájában legfőképpen a cseh olvasóközönséget célozza meg. Az ismeretlen szerző – feltehetőleg épp a kipellengérezett cseh király egyik titkos tanácsosa – szintén abból indul ki, amiből Alvinczi: a *Secretissima instructio* egy tipikus jezsuita alkotás.¹⁴⁶ Bár a szerző Machiavellit nem említi, Alvinczinál lényegesen határozottabban törekszik annak bizonyítására, hogy a mű szellemiségét a jezsuita iskolák terjesztik. Legfőbb célpontja tehát a jezsuiták színlelése: nem csak a gyakorlatban biztatnak színlelésre (a *Secretissima instructio* mintájára), hanem elméletben is egyetértenek vele. Lásd a francia jezsuita Pierre Cotton munkáját, aki – még elmondani is borzalmas – Krisztus életéből öt példát is hoz a színlelésére (lát-

lectu dignissima. Saragossae, Excudebat Didacus Ibarra, M Dc XXI. Cum licentia officii SS. Inquisitionis. [Kassa] [1620]. Elemzését lásd *Heltai J.*: Alvinczi Péter i.m. 136–137.

¹⁴⁵ Schoppe machiavellizmusához lásd *Mario d'Addio*: Il pensiero politico di Gaspare Scioppio e il machiavellismo del seicento. Milano 1962.

¹⁴⁶ *Elenchus libelli famosi*, Qui inscribitur: Secretissima instructio Gallo-Britanno-Batava Friderico V. Comiti Palatino Electori data. [H. n.] 1621.

hatólag a szerző nem tud róla, hogy Krisztus jó értelemben vett színleléséről már Erasmus is értekezik).¹⁴⁷ A pamflet ezek után többször is védelmébe veszi a „mi Frigyesünket”, akit gyermekkorától Platón szellemében és (a toleranciájukról híres) Theodosius és Valens császárok példáját követve, törvénytisztelő uralkodásra neveltek. A jezsuitákon kívül a beszéd másik fő célpontja az oszmán szövetség: érthetetlen, Bethlen miért ne élhetne az oszmánok segítségével, hiszen számos ótestamentumi példa hozható a hitetlenekkel kötött szövetségre.¹⁴⁸ Mindenesetre jobb az oszmán frigy, mint az ausztriaiak vagy az inkvizíció által lekaszaboltatni. Az pedig felettébb gyanús, hogy az oszmánok megküldték a *Secretissima* szerzőjének Bethlen leveleit, amelyek ráadásul az erdélyi fejedelem oszmánbarátsága szempontjából ellentmondásosak is. A szerző ugyanakkor magyar forrásokból is merít: fellebbenti a Bethlen–Dávid párhuzamot, és kitér arra is, hogy a magyarokat már I. Ferdinándtól kezdve maguk az ausztriaiak kényszerítik az oszmánok barátságának keresésére. Az a felvetés pedig egyenesen felháborítja, hogy Bethlen hátat fordítana cseh szövetségeseinek, ha Ferdinándtól megkapná hűbérbe Magyarországot. Mintha a jezsuita szerző nem tudná, hogy augusztusban Ferdinánd még ennél is kedvezőbb ajánlatot tett Bethlennek csak azért, hogy a csehek támogatásától elálljon.¹⁴⁹

Már a fehérhegyi csata után 1622-ben készült Ludwig Camerariusnak, Pfalzi Frigyes tanácsosának és legtermékenyebb publicistájának az apológiája, mely a törökösség vádját talán a legkomolyabban vette. A *Mysterium iniquitatis* című könyv elsődleges célja a már ismertetett katolikus propaganda, a *Secreta secretorum Calvino-Turcica* vádjainak cáfolata, amely vádak ugyan főleg V. Frigyesre irányultak, de Bethlen Gábor is az apológia homlokterében áll.¹⁵⁰ Camerarius is böszön tagadja, hogy Bethlen az oszmánok szolgálja vagy vazallusa lenne, hiszen ebben az esetben nem lenne a maga ura, nem lehetne tulajdona sem, vagyis a neki átadott hét vármegyét Ferdinánd voltaképpen az oszmánoknak adta volna át. Magyar szerzőkhöz hasonlóan magyarázza Erdély és Magyarország történeti helyzetét is: amíg az oszmánokkal a békét megtartották, Erdély virágzott. Háborúba Erdély csak Alfonso Carillo tanácsára keveredett Báthori Zsigmond idején,

¹⁴⁷ Vö. Albano Biondi: La giustificazione della simulazione nel Cinquecento. In: Uő: Eresia e riforma nell'Italia del Cinquecento. Firenze–Chicago 1974. 5–69, itt 24–29.

¹⁴⁸ Elenchus libelli famosi i. m. 10–11.

¹⁴⁹ „... quasi non lippis iam et tonsoribus notum sit, proximo Mense Augusto, Caesarem missis Legatis, datisque ad Betlemum literis, ei regnum Hungariae non in feudum, sed cum supremi Imperii titulo ac iure, ultro obtulisse, nihilque aliud stipulatum, nisi ut ille foederi cum Bohemis inito renuntiaret, nullisque deinceps auxiliariis copiis eos iuaret.” – Elenchus libelli famosi i. m. 11.

¹⁵⁰ [Ludwig Camerarius]: *Mysterium iniquitatis, sive secreta secretorum turco-papistica secreta. Contra Libellum famosum, sub titulo Secreta calvino-turcica...* 2. kiad. [Justinopoli] 1625.

később pedig Klesl fondorlatai taszították az oszmánok karjaiba.¹⁵¹ A tatárok sokat emlegetett barbárságára is hasonlóan reagál: való igaz, a tatárok barbárok, de a spanyolok, itáliaiak, kozákok, horvátok talán különül viselkedtek Németországban? Camerarius egyedül a Vác átadásával kapcsolatos Bethlen-ellenes vádakát érintően fogalmaz óvatosabban. Vác esete ugyanis Lippáéhoz hasonló módon végződött (még ha nem is valószínű a vár elveszejtésének szándékossága), és lényegében az óvatos oszmán politika sikerességét illusztrálja. Tudjuk, Bethlen az oszmánok aktív támogatása fejében ígérgette Vácot, és tudjuk azt is, hogy az oszmánok azt egy hirtelen akcióban végül meg is szállták.¹⁵² Szempon-tunkból mellékes, de az igazsághoz tartozik, hogy Vác mint az oszmán segítség ára eredendően portai követelés lehetett, és nem csak Bethlennel, hanem a császáriakkal szemben is, akik már korábban odaíérték a várat.¹⁵³ Vác szándékos átjátszása azonban olyan súlyos vád volt, amivel kapcsolatban Camerarius nem kívánt nyilatkozni: „A magyarok apológiáját nem fejtem ki, mert vannak köztük olyanok, akik képesek erre, akik már meg is tették és meg is fogják tenni.”¹⁵⁴ De ha oda is íérték egy várat, mi az Klesl és Gaspar Gratiani titkos tárgyalásaihoz képest, akik Magyarország felét akarták a béke kedvéért átengedni? Ennek ellenére Camerarius ismét csak leszögezi:

Bethlen fejedelem védőüggyvédje nem leszek, kétség kívül meg tudná védeni ő magát, ha a rágalmak nem telepednének sokak lelkére. Meg fogja védelmezni önmagát, ha a fülébe jutnak ezeknek az embereknek a becsmérlései. Jelenleg legalább is sok levele kering közkézen, amelyek közül, úgy gondolom, nem mindegyiket ismerné el sajátjának.¹⁵⁵

¹⁵¹ Uo. 143–153.

¹⁵² Lásd Bethlen leveleit Balassi Ferencnek: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor és a Porta i. m. 630 (1620. május); Rimay Jánosnak és Dóczy Istvánnak: *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor levelei i. m. 659–665 (1620. szept. 19).

¹⁵³ *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 368–370, 381–382. Bethlen a császáriak hasonló ígéreteiről 1620. márc. 19-én számol be Thurzó Szaniszlónak: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan i. m. 180. Vö. a holland követ jelentésével: MTAK Ms 4946, p. 73 (1620. febr. 15.) Lásd még *Papp S.*: Bethlen Gábor i. m. 953 és 958; *Sudár B.*: Iszkender pasa i. m. 992.

¹⁵⁴ „Non texam ego Hungarorum Apologiam, cum ipsi habeant, qui hoc possint, et fecerint facientque.” – *Camerarius, L.*: *Mysterium iniquitatis* i. m. 138–139.

¹⁵⁵ „Advocatus Bethlenii Principis non ero, sed ipse se defenderet procul dubio, nisi calumniae occuparent plaerorumque animos. Defenderet se, si ad ipsum pervenirent diffamationes istorum hominum. Nunc quidem variae eius circumferentur epistolae, quas ipse tamen omnes nunquam pro suis opinor agnosceret. Illam sane quam ad Balasse Ferentz et Nakas Vezirum scripsisse volunt, ab ipso Plutone infernali excogitatam multi existimant. Aliae si quae sunt, perverse etiam versae et in alias linguas translatae sunt. Iesuitarum alumni in eiusmodi diatribis inprimis exercitati et industrii habentur. Fingunt, quod non est, quod est, depravant.” Uo. 142.

Általában hamisnak vélik – teszi hozzá – a Balassi Ferencnek és Nakkás Haszán vezírnek írt leveleit, amelyeket ráérő jezsuiták koholtak; több más levelét pedig eltorzítva fordítottak le.¹⁵⁶ A Váccal kapcsolatos levél is koholmány lesz – foglalt állást mégis Camerarius –, mindenesetre, amíg neki az eredetét meg nem mutatják, addig el nem hiszi. Váccal kapcsolatban tehát arra kér, függesszük fel (elő)ítéletünket, és hallgassuk meg előbb, mit hoz Bethlen fel a maga védelmére.¹⁵⁷

Az eddig felsorolt apologetikus érvek és művek általában a keresztény politikai diskurzusok határain belül maradtak. A szerzők belső bizonytalansága mindenütt kitapintható; érezhető, hogy az oszmánbarátság vádjának súlyától és botrányától nem igazán képesek szabadulni. Tudomásom szerint az egyetlen, aki e hagyományos diskurzusok határait feszegetve Bethlen mellett érvelt a már fenn említett konstantinápolyi angol követ, Thomas Roe volt. A kezdeti tartózkodó álláspont ellenére Bethlen megfoghatatlan személyisége végül teljesen magával ragadta a portai követet, aki az erdélyi fejedelem egyik legfontosabb külföldi támogatójává vált. Különös figyelemmel követte Bethlen megmozdulásait, és az idő múlásával egyre nagyobb tisztelettel beszélt róla. Lassan meggyőződésévé vált, hogy Bethlent kiválóan fel lehetne használni a katolikus tábor erőinek a lekötésére anélkül, hogy tartani kellene az oszmán veszélytől. 1623 végén (amikor Pázmány fenn említett levelében a fejedelem szemére veti az oszmánok által elhurcolt foglyokat) Roe jelentésében kifejti, hogy Bethlen az oszmánokat csak azért vette igénybe, hogy megmutassa ellenségeinek, mennyi hitele van előttük. Bethlen fő célja a béke biztosítása volt, és az oszmánok megbízhatatlansága folytán egyrészt belátta a további háborúzás veszélyeit, másrészt a 20 000 fogoly elhurcolása folytán a kereszténység előtti hírneve miatt is óvatosságra kényszerült.¹⁵⁸ Roe 1625 nyarán a canterbury-i érseknek írt levelében már teljes mellszélességgel kiállt Bethlen „foglalkoztatása” mellett: a fejedelem az ellenség lekötésének legtökéletesebb eszköze. Még ha végső esetben

¹⁵⁶ Mindkét levél eredeti volt. A Nakkás Haszánnak küldöttet a *Secretissima instructió*ban tették közzé. A Balassi Ferencnek írt levél talán azzal a több fordításból is ismert levéllel azonos, amelyet Papp Sándor legutóbb 1620. január 18-ra keltezett. Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 937–939.

¹⁵⁷ „Audiamus ergo illius defensionem, antequam inauditum condemnamus. Litem illam inter se disceptent, quorum interest, et donec legitimis probationibus res clara sit, suspendantur vana praejudicia.” Camerarius, L.: *Mysterium iniquitatis* i. m. 143.

¹⁵⁸ „... and was somewhat carefull of his reputation in Christendome, which hee knew was farr aduentured in this action, for which aboue 20000 poore soules lost their liberty, and endangered their faith; therefore hee makes vse of his tyme and his witt.” The Negotiations of Sir Thomas Roe i. m. 208–209. (1623. dec. 27.).

nem is vennék be a protestáns konföderációba, fizetés fejében mindenképpen fel lehetne használni:

Gábor előttünk szabad uralkodó: mi ezzel a megfontolással gondolunk rá, és ön maga is ezt tartja magáról. És jóllehet adót fizet a szultánnak, attól még nem számít alattvalójának, és nem azért közeledik tisztelettel ehhez az államhoz, hogy ezzel szolgálását fejezze ki, hanem hogy előnyére váljék. A szultán ennek megfelelően bánik vele, köt vele békét, és így kötne szövetséget is, *tanquam sui juris*, a lekezelés legkisebb jele nélkül, *dum sit utile*. ... Ha a történelemben belegondolunk, nagy és bölcs uralkodók, mint azok, akiket megbotránkoztatni félünk, ha a szükség úgy hozta, közvetlenül a törökökhöz fordultak: I. Ferenc Franciaország királya; a nápolyi aragóniai ház; igen, néha római ösztentsége is; és manapság Velence állama. *Cuius finis est bonus, ipsum quoque bonum et iustum est; et iniquitas partis adversae* [Akinék a célja jó, az maga is jó és igazságos; míg az ellenség gonoszsága] számos dolgot jogossá tesz ellene. Ez amennyire igaz szabály a háborúban, annyira „politikusi” megfontolás is [politique]. Ebből következik, hogy *Arma tenenti omnia dat, qui iusta negat* [az, aki elutasítja azt, ami igazságos, mindent odaad annak, akinek fegyvere van].¹⁵⁹

Augustinus- és Lucanus-idézeteket fordítva ki eredeti kontextusából Roe lényegében a „(jó) cél szentesíti az eszközt” elve mellett érvel és a kor (francia) szabadgondolkodóinak modernebb politikai gondolkodására tesz utalást. Vagyis ha az oszmán szövetséget a kora újkori poszt-humanista és poszt-konfesszionista politikai diskurzus nyelvére lefordítjuk, szentségtörésről szó sem lehet; sőt e téren a „nagyok” járnak elől.¹⁶⁰ A 17. század elejét azonban még általában erősen kötötte a humanista és konfesszionista beszédmódok öröksége, és vallásháborún felülkerekedni kívánó francia „politikuskok” (*politiques*) gondolkodása

¹⁵⁹ „Gabor is a free prince to us, in our consideration of him, and in his owne estimation of himselfe; and though hee pay tribute to the grand signor, hee is not therefore a subiect; and hee vseth formality to this state, not as a marke of seruitude, but for his aduantage. The emperor in that quality treates, makes peace, and would make league with him, *tanquam sui juris*, without any scruple of disparagement, *dum sit utile*. ... If wee looke into history, great and wise states, such as wee feare to scandalize, haue, in their necessities, sought the Turks directly: as Francis the first, of France; the house of Aragon, in Naples; yea, his holyness of Rome, sometyme; and the state of Venice, at this present. It is aswell an honest rule in warre, as a politicque, *Cuius finis est bonus, ipsum quoque bonum et iustum est; et iniquitas partis adversae* makes many things iust in their opposition, that are not so in themselues; and therefore it is concluded, *Arma tenenti omnia dat, qui iusta negat*.” – Uo. 408–409. (1625 augusztusa.) Az első idézethez vö. *Augustinus*: Isten városa 19,7; a másodikhoz *Lucanus*: *Pharsalia*, 1,348.

¹⁶⁰ Vö. *Hans Pfeffermann*: Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken. Winterthur 1946.

– akik az erős állam mellett gyakran machiavellista érveket hangoztattak – még egyáltalán nem számított elfogadottnak.

Létezett azonban a reneszánsz-keresztény diskurzusokon belül is, helyesebben azoknak a perifériáján, egy neo-platonista gyökerekkel bíró megközelítés, amely az oszmán szövetséget megengedhetővé tette. Ennek legismertebb képviselője az ellenállástanárról elhíresült kálvinista Georg Erasmus Tschernembl, a felső-ausztriai rendek vezéralakja, akit később Frigyes prágai haditanácsába is beválasztottak.¹⁶¹ Tschernembl gondolatait éppúgy nem a nagyobb nyilvánosságnak szánta, ahogyan Roe sem, kéziratos feljegyzéseit azonban Heidelberg elfoglalásakor – akárcsak korábban az anhalti kancelláriai anyagot – a bajorok megkaparintották, majd a kálvinisták elvetemültségének újabb bizonyítékeként csípős, de intelligens glosszákkal, *Consultationes* címen, a nyilvánosság elé tárták.¹⁶² Harmincötödik „tanácsként” Tschernembl azt a kérdést tárgyalta művében, miért szabad a bajban vagy a pápisták üldözése előtt az oszmánokhoz fordulni segítségért:

1. Azért, mert ugyanaz a teremtetőjük, mint a keresztényeknek, és ugyanaz a reménységük az üdvözülésben ... 2. Mindannyiunknak csak egy Istene van. 3. Az Isten a pogányok istene, Levél a Rómaiakhoz. 4. Isten ugyanúgy megtartja a törököket, mint a keresztényeket. ... 7. Mi sem voltunk mások, mint törökök és rosszak, mert nem istent, hanem a fákat és a köveket imádtuk.¹⁶³

A korban ezek nyilvánvalóan teljességgel eretnek gondolatoknak számítottak, amelyeket katolikusok és protestánsok egyaránt elítéltek. Hasonló latitudináris gondolatokért – mint például azért a tanért, hogy valamiféle velünk született természetes hit által az üdvözülés lehetősége minden ember előtt (értsd: az oszmánok előtt is) nyitva áll – Francesco Pucci huszonöt évvel korábban máglyahalált szenvedett Rómában.¹⁶⁴ Tschernembl feljegyzései azonban inkább

¹⁶¹ Hans Sturmberger: Georg Erasmus Tschernembl: Religion, Libertät and Widerstand: Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und des Landes ob der Enns. Graz 1953. Lásd még Oborni T.: Bethlen Gábor i. m.

¹⁶² Georg Erasmus von Tschernembl: Consultationes Oder Unterschiedliche Rathschläg [...] Mit nohtwendigen Glossis erklärt [Ed. Jakob Keller] [H. n.] 1624.

¹⁶³ „Rath. 1. Dann sie haben eben den Schöpffer den die Christen, und haben eben die Hoffnung der Seligkeit, wo sie sich bekehren, und das Euangelium annehmen. Rath. 2. Haben wir nur alle ein Gott. Rath. 3. Gott ist der Haiden, Eps, ad Rom. Rath. 4. Gott erhelte die Türcken so wol als die Christen [...] Rath. 7. Wir seind nichts anders gewesen als Türcken und Arger, dann wir haben nit Gott, sonder Holtz und Stain angebetet.” – Tschernembl, G. E.: Consultationes i. m. 318–324.

¹⁶⁴ Giorgio Caracale: Il profeta disarmato: L’eresia di Francesco Pucci nell’Europa del Cinquecento. Bologna 2011.

csak gondolatkísérletnek számítottak, mintsem egységes tanításnak. Még ha az osztrák nemes úr meglehetősen radikális és toleráns gondolkodónak számított is a korában, életét nem valamiféle univerzális egyház ideája mozgatta, hanem a kálvinizmus és a rendi szabadságok megvédelmezésének a vágya.¹⁶⁵ Mégsem kellene gondolkodásának irányát teljesen egyedülállónak tartani, még akkor sem, ha e gondolatok eretneksége folytán sosem fogjuk megtudni, hányan gondolkozhattak hasonlóképpen a korban.¹⁶⁶

Tschernembl azonban nemcsak vallásfilozófiai alapon vette védelmébe Bethlen politikáját, hanem átgondolt reálpolitikai megfontolásokból is. Ezt igazolja a viszonylag ismeretlen, a 19. század végéig kéziratban maradt Erdély-története is, igaz ebben a szerző nem a háborús szövetség, hanem a békés együttélés kérdését tárgyalja.¹⁶⁷ A mű keletkezéstörténete nem világos, annyi azonban bizonyos, hogy praktikus és nem történetírói megfontolásból készítette, lényegében Klesl és II. Mátyás Erdély-politikájának kritikájaként.¹⁶⁸ Az írás középpontjában Erdély oszmán és Habsburg kapcsolatai állnak. Az elemzés Szapolyai idejében kezdődik, majd különös figyelmet szentel a tizenöt éves háború kérdésének, mégis elsősorban Bethlen politikájára koncentrál. Tschernembl, akárcsak a kor-

¹⁶⁵ Jegyzetei ugyanakkor részben válaszznak is tekinthetők arra a problémára, amelyet még Frigyes kálvinista udvari lelkésze, Abraham Scultetus is hirdetett: hitetlennel és istentelennel háborús szövetségre lépni nem megengedett, mert háborús szövetség kizárólag olyanokkal létesíthető, akik ugyanabban az istenben hisznek. Ezt hidalja át Tschernembl, hiszen véleménye szerint muszlim és keresztény egyazon istenben hisz, mert csak egyetlen isten van. Scultetus azonban igazság szerint ennél pontosabban fogalmazott a tekintetben, hogy mit is jelent ugyanabban az istenben, égne és földnek teremtményében hinni: magában foglalja a krisztusi kegyelemben, a bűnök megbocsátásában és a szentek közösségében, stb. való közös hitet is. Ennek ellenére Scultetust (talán már kortársai is) teljesen félremagyarázták. *Abraham Scultetus: Confoederations-Predigt...* Amberg 1620. 8–9. Lásd Onno Klopp elfoglalt értelmezését, amit Szekfű Gyula is átvesz, és nyomában mások. *Onno Klopp: Tilly im dreissigjährigen Kriege. Bd. I–II.* Stuttgart 1861. I, 50–51; *Szekfű Gy.: Bethlen Gábor* i. m. 100.

¹⁶⁶ Vö. a 122. lábjegyzetnél idézett szöveg „ex lumine naturae” kitételét. Személy szerint nem lennék meglepve, ha kiderülne, magától Bethlentől sem álltak oly távol e gondolatok.

¹⁶⁷ A bécsi Kriegsarchivban őrzött műnek két kiadása is van: *Georg Erasmus Tschernembl: Verlauf mit Siebenbürgen, fünemblich seyt König Johannis de Zapolia Zeit bis hieher.* Hrsg. von Friedrich Schuller. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 22. (1889) 367–404; *Lukinich Imre: Geschichte Siebenbürgens von Baron Erasmus Georg Tschernembl.* Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. (1931) 133–160. Lásd *Sturmberger, H.: Georg Erasmus Tschernembl* i. m. 232–235; *Oborni T.: Bethlen Gábor* i. m.

¹⁶⁸ Lukinich feltételezése (*Lukinich I.: Geschichte Siebenbürgens* i. m. 135), hogy a mű a fenn említett linzi birodalmi gyűlésre készült, valószínű, de Sturmberger szerint Tschernembl erőteljes fellépése Linzben nem bizonyítható (*Sturmberger, H.: Georg Erasmus Tschernembl* i. m. 232). Ennek azonban ellentmondani látszik Oborni Teréz fejtegetése (*Oborni T.: Bethlen Gábor* i. m. 892–899).

társ magyarok többsége, az általános keresztényi megfontolásokból forszírozott oszmánellenes háborút egyáltalán nem látja mindenképpen szükségesnek, sőt azon a véleményen van, hogy az oszmán birodalommal a békés viszony megőrzése nemcsak Erdélynek van hasznára, hanem az egész kereszténységnek.¹⁶⁹ A „török protekció” Tschernembl számára egyáltalán nem jelenti azt, hogy Erdély ne lenne a kereszténység szerves része. A „protekció” feladása és Mátyás felsőbbségének elismerése, amit Klesl és a császár eleinte olyannyira követelt, Bethlennek és Erdélynek csak árthat: Erdély a császáriak ellen meg tudja magát védeni, a szultán ellen nem; ugyanakkor a német katonai segítséggel a fejedelemség eddig csak veszített. Tschernembl szerint Klesl „erdélyi problémája” másra sem jó, mint a bécsi udvar katonai hatalmának megerősítésére.

A végére maradt magának Bethlen Gábornak az apológiája. Bár Bethlen több helyen is utal arra, hogy oszmán politikája Erdély földrajzi-történeti helyzetéből fakad,¹⁷⁰ kifejezetten apologetikus célú levelet tudomásom szerint csak egyet írt, éspedig nem másnak címezte, mint Melchior Kleslnek.¹⁷¹

Bethlen mindenekelőtt kikérte magának, hogy az oszmánbarátságot a szemére vetik: más keresztény királyságok talán nem ugyanezt teszik? Talán a császár, a moszkvaiak, a lengyelek nem ugyanígy járnak el? És Rudolf császár, aki egyenesen a fiává fogadta az oszmán szultánt? Ami a személyét illeti, be kell vallania, hogy tartozik az oszmánoknak vendégszeretetükért, azért, hogy életveszélyben, számkivetettként befogadták és megpróbálták hazájába visszahelyezni. Ebből egyáltalán nem következik, hogy keresztényi lelkiismeretét beszennyezte volna, vagy a keresztény államok békéjét fel kívánná borítani. Eddig tehát Bethlen nagyjából azt mondja, amit kortársai későbbi megnyilatkozásaiból már ismerünk. Ezen a ponton azonban levele hosszabb teológiai fejtegetésbe kezd. Bethlen nyilván Klesl provokációjára kívánt itt – talán teológusai segítségével – megfelelni: az oszmánok hatalma nem az ördögtől való, illet állítani manicheizmushoz vezet, hiszen Isten sem a teremtés során, sem a világ kormányzásában társat nem ismer. Továbbá önmagában Szent Pálnak az a parancsa sem igaz, hogy a hitetlenekkel ne kössetek szövetséget (amire valószínűleg Klesl utalt), hiszen pont Szent Pált lehet e kijelentés ellen felhozni, aki

¹⁶⁹ A magyar közvéleményben megtalálható kevésbé elfogult oszmánképre lásd legújabban *Kármán Gábor*: Harsányi Nagy Jakab változó törökképe. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács Pál – Székely Júlia. Bp. 2012. 121–140; *Uő*: Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete. Bp. 2013. 229–264.

¹⁷⁰ Lásd a szász választófejedelemhez és a velencei szenátushoz írt levelét: *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása i. m. 86–87. (1620. jan. 29.)* (Párizsi másolata: MTAK Ms 4943, Collection Godefroy), és V. Frigyeshez írt levelét: *Uo. 282–284. (1621. április 23.)*

¹⁷¹ *Szilágyi S.*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek i. m. (1615. febr. 19.) A levelet hosszabban idézi *Oborni T.*: Bethlen Gábor i. m. 901.

megengedi a egyes házasságot hívők és hitetlenek között, és az abból születő gyermekeket szenteknek és hívőknek nevezi. Mindezeket nem azért mondja, mert azt a látszatot szeretné kelteni, hogy az oszmán birodalmat a lelkiismerete ellenére dicsérni szeretné. Semminek nem örülne jobban, mintha távol ettől a veszélyes helytől, a kereszténység ölén, keresztény országok között élhetne a lelkiismeret furdalása nélkül.

Bethlennek nyilvánvalóan egyáltalán nem volt ínyére az oszmán hatalom démonizálása és a keresztes háborús, „ősellenség” retorikájának mindenáron való erőltetése. Nyíltan vállalta, hogy hálával tartozik az oszmánoknak, akiket kiválóan ismert, és akikről egyáltalán nem gondolkozott egyoldalúan. Élete alkonyán pedig a leghatározottabban kiállt az oszmánbarátság mellett: mindenki tudja – vallotta a történetírásban olyannyira elhanyagolt végrendeletében –, hogy miképpen rendelte Isten a török nemzetet „e mi szegény hazánk ... paisul való oltalmára”.¹⁷² Nyitottságának fokára jellemző, hogy egyik török deákja, Házi János a támogatásával jelentetett meg egy a mohamedán vallás lényegét magyarázó 15. századi török(-arab) könyv fordítását, nem azért, hogy a keresztény olvasók „megbotránkoztassak, és az Úr Krisztus tudományátul elidegenítsék, hanem hogy az értelmesek ezáltal inkább megismerjék és ezekben vegyék az igazságnak világosságát”.¹⁷³

Konklúzió

A vádak súlyosságához illetve a politikai következmények fontosságához (a szövetségesek befolyásolhatóságához) képest a magyarországi apologetikus irodalom meglehetősen szegényes és ezen a helyzeten a szövetségesek publicistái sem sokat javítottak. A törökösség vádjára adott apologetikus válaszok és az ellenpropaganda gyengesége nyilvánvalóan következett az erdélyi és magyarországi helyzetből is: a háborús állapotokból és Bethlen folyamatos hadakozásából, a külföldi nyilvánosság eléréséhez szükséges infrastruktúra – könyvnyomtatás és -terjesztés – hiányából (amihez Csehországnak például lényegesen nagyobb hozzáférése volt), az ország növekvő szellemi izoláltságából, az intézményesített

¹⁷² *Koncz József*: Bethlen Gábor fejedelem végrendelete. Költ 1629-en 1. nov. Erdélyi Híradó 2. (1878) 1–15 és 17–21 (itt 4).

¹⁷³ *Házi János*: Machumet Propheta, Vallassan levô egy fő iras túdo Doctornac irásából Törökből Magyarrá fordítatot Könyw, melyet Envarvl Asikinnac hinac. Kassa 1626. 2–3. (Ajánlása Bethlenhez szól.) A könyv szerzője Jazidzsioglu Ahmed Bídzsán testvére. *Global Encyclopaedia of Islamic Mystics and Mysticism*. Vol. 1. New Delphi 2009. 14. A könyv kézzel írt eredeti példányát a Román Nemzeti Könyvtár gyulafehérvári részlege őrzi: Ms I 129. Vö. *Kármán Gábor*: Az erdélyi török deákok: Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. *Sic Itur ad Astra* 18. (2006) 155–182.

udvari struktúrák hiányából vagy gyengeségéből, és talán a hazai (kisnemesi, polgári és gazdag paraszti) olvasótábor csekély politikai-gazdasági súlyából is, jöllehet ezt a réteget a törökösség vádja lényegesen kevésbé befolyásolta, mint a külföldi olvasóközönséget. Hozzátehetjük, hogy megfelelő felkészültséggel és a külföld véleménye iránt megfelelő érzékenységgel bíró értelmiségiek sem tolongtak Bethlen környezetében vagy éppen tanácsosai között.¹⁷⁴ Ugyanakkor az apologetika szegényessége mögött Paolo Sarpi felvetéseire emlékeztető szemlélet is állhatott, még ha nem is tudatos megfontolások formájában. El lehetett volna egyáltalán valamit érni a mély előítéletekben gyökerező széles körben terjesztett vádak ellen apologetikus írásokkal? A bonyolult történeti vagy teológiai érvekkel megtámogatott védekezés nem inkább csak gyengeségünket mutatta volna, és újabb támadásokra sarkallta volna az ellenséget? Nehéz például elképzelni, hogy Bethlen adekvát, de hosszú teológiai érvekkel alátámasztott válasza Kleslben ne a gyanút erősítette volna a fejedelem törökös (értsd keresztényietlen) szelleme iránt. Ugyanakkor azt is tudjuk, bármennyire is zavarhatták Bethlent ezek a vádak, több gyakorlati hasznót látott az oszmánbarátság reklámozásából (az oszmánokkal való fenyegetésből), mint a törökösség vádjának a kimagyarázásából. Valljuk be, ez a taktika többet is kamatozott, hiszen ügyes diplomáciai érzékkel és rendkívüli türelemmel kötött békeszerződéseiben és fegyverszüneti megegyezéseiben a „törökveszély” lebegtetése nem csekély súllyal esett latba. A negatív, törökös képet tehát bizonyos fokig éppen önmaga gerjesztette. E propagandatevékenység legjelesebb példája az a kézirat és nyomtatott formában egyaránt terjedő levél, amely a háború megindulásakor a szultán állítólagos esküjét és Bethlen Gábornak tett támogatási ígéretét tartalmazta.¹⁷⁵

Az elkészült apológiák gyengeségébe azonban az is belejátszott, hogy az erdélyi fejedelem védelmére siető szerzők maguk sem voltak mentesek a kétségektől, az oszmánellenes retorikai tradíció kereteiből pedig nem voltak képesek kilépni. Amint Szekfű Gyula is megjegyezte, bár bizonyos oszmánpárti nyilatkozatok korábban elképzelhetetlenek lettek volna, „az európai és főként a közép-európai hangulat még mindig erősen oszmánellenes, amihez képest Bethlen és a konföderáltak oszmánbarát nyilatkozatai mindenfelé, még a konföderáltak táborában is visszatetszést keltenek.”¹⁷⁶ A hagyományos diskurzusok keretein túllépő érvelésre Thomas Roe-tól eltekintve nem igazán volt példa, és nem véletlenül: e diskurzusok átírásához még sok-sok évtizedre volt szükség. A machiavellista érvek ugyanakkor nyilván csak ártottak volna, hiszen ezek általános megítélé-

¹⁷⁴ Bethlen tanácsosainak hiányáról lásd *Horn Ildikó*: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 997–1028.

¹⁷⁵ Papp S.: Bethlen Gábor i. m. 934–936.

¹⁷⁶ Szekfű Gy.: Bethlen Gábor i. m. 101. Vö. 34. lábjegyzet.

séről épp a *Secretissima instructio* szarkazmusából következtethetünk: Frigyes megvetendő, bűsz machiavellista tanácsosa éppen ilyen érvekkel operál.

Megmaradtak azonban Bethlen kezében a Sarpí által ajánlott védekezés egyéb formái: az utókor befolyásolása történeti műveken keresztül, illetve lépéseinek tárgyilagos hangú megindokolása hivatalos kiáltványokban. Bár az utóbbira kevesebb gondja volt, az apologetikánál valószínűleg nagyobb hangsúlyt fektetett a pozitív háborús propagandára.¹⁷⁷ Önnön dicsőítésére, illetve tetteinek történeti megörökítésére pedig kifejezetten ügyelt.¹⁷⁸ Sarpí javaslatain túllépve, a védekezés egyik legfontosabb útja az európai *respublica litteraria*ban való aktívabb részvétel, a szellemi és kulturális élet kibontakoztatása lehetett volna. Ehhez persze sokkal bonyolultabb feltételek kellettek, mint egy propagandairat publikálásához és elterjesztéséhez. Bethlen a maga részéről különös hangsúlyt fektetett ezekre a folyamatokra, támogatta a külföldi iskolajárást, jeles tudósokat hívott Erdélybe, főiskolát nyitott Gyulafehérváron, támogatta az írástudók tevékenységét és nyomdát telepített.¹⁷⁹

Mindennek ellenére a fejedelem tisztában volt vele, hogy a „törökös” Gáborról kialakított képtől egyetlen módon szabadulhat meg véglegesen: ha az oszmán szövetséget feladja, és látványosan a Habsburg-házhoz csatlakozik. Ezt a lehetőséget Bethlen nem zárta ki (mint ahogy általában nagyon kevés lehetőséget zárt ki) és a szilárd Habsburg-szövetség kártyáját felesége halála után azonnal az asztalra tette. Ezt a célt szolgálta Cecília Renáta, II. Ferdinánd legfiatalabb lányának megkérése 1622-től kezdve: „le akarván rázni felőlem való sok gonosz ítéletű opiniokat, hamis hireket refutálni, im én oly mediumokat mutatok az confidentiara, melyek által ő felsége nekem nem külömben hihet mint maga szívének” – magyarázta ajánlatát.¹⁸⁰ Bár lépése a mai napig meghökkentőnek tűnik, és a fejedelem kiszámíthatatlanságáról és kétszínűségéről alkotott képet látszik alátámasztani (különösen mert a főhercegnő kezének megkérésével párhuzamosan folyamatosan tájékozódott az oszmánok és a konföderáltak irányában, akiknek esküdözött, hogy a császárral soha ki nem békül), még sincs rá

¹⁷⁷ Lásd pl. Varsányi K.: Bethlen Gábor a korabeli német i. m.

¹⁷⁸ Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980; Heltai J.: Bethlen Gábor és Báthori Gábor i. m.

¹⁷⁹ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. Szerk. Keserű Bálint. Bp. – Szeged, 1965; Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978; Péter Katalin: A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In: Erdély története. 2. köt. Szerk. Makkai László et al. Bp. 1988. 617–783.

¹⁸⁰ Szilágyi S.: Adalékok Bethlen Gábor szövetekezéseinek i. m. 44–55, itt 49. (Bethlen Kamuthy Farkasnak, 1624. január 11.)

okunk, hogy szándéka komolyságát vitassuk és Bethlen saját értelmezésének ne adjunk némi hitelt, hiszen egy történetnek több igaz olvasata is lehet.

Bethlen a házassági ajánlattal kapcsolatos érveit Kamuthy Farkas számára adott titkos utasításban fejtette ki. A levél kezdete ebben az esetben is a történelembe nyúlik vissza. A fejedelem először is előadja, hogy II. Mátyás király és a környezetében szolgáló karrieristák mennyire megnehezítették azt, hogy „az felséges austriai házat igazán magamévá csinálhassa”.¹⁸¹ Mikor meggyőződött róla, hogy Mátyás nem hajlandó törvényes hatalmát elismerni, hanem Homonnain, Radu vajdán és másokon keresztül folyamatosan ellene izgat, kénytelen volt az oszmánok barátságával élni. Egyedül a kényszer volt az oka, bárki bármit is mond.

Hiszen nem vagyunk oly bolondok, avagy pogányok, hogy meg nem tudnánk gondolni azt, hogy jobb istennek szolgálnunk, hogynem ördögnek; de mikor láttuk szemünkkel, és nem másokon, hanem mi rajtunk erdélyieken történt ez meg, hogy jámbor szolgálatunkért, vérünk hullásaért Rudolphus császár ő felsége idejében, nemcsak substantiankat, kicsiny értékünket fosztották el, hanem életünkkel együtt minden szabadságunkat is elfogyatták, az profoszok öllel hordották be az istrángokat, és az urak, nemes népek előtt (kiket egy palotában berekesztettek) lehányták, s a kiket akartak közzülni, nyakon kötözték, felaggatták, ne csudálja senki tehát, ha az erdélyiek idegeinek voltak ő felségektől eddig.¹⁸²

A borzalmas emlékek dacára Bethlen uralkodása kezdetétől a Habsburgok bizalmát kereste, hitelt szeretett volna szerezni magának (mint azt leveleiben is oly sokszor hangoztatta), de nem sikerült. Úgy gondolta azonban, hogy a békéhez és bizalomhoz még mindig vezet egy keskeny út.

De ehhez ... nagy confidentia kívántatnék, különben lehetetlennek látom, hogy az accorda meglehetne, mivel mostan engemet tartnak ő felségek legnagyobb ellenségeeknek, s talám töröknél is gonoszabbnak, az az opinio pedig ha vagyon, talám abból vert ilyen fészket, hogy törökkel kényszerítettem barátkozni. Az confidentianak megcsinálására nem látok, sem találok jobb fundamentumot, mintha az török barátságával ne éljek, mely noha igen nehéz sok okra nézve, de hogy ő felsége és minden keresztyén fejedelem elhihesse én felőlem azt, hogy én nem az vagyok a minek engemet pronuntialtak eddig, nem rettegem az törökkel való igaz köteles barátságomat megvetni, és én is ... csak színnel és nem színnel mutogatnom neki holmi kedveskedést...¹⁸³

¹⁸¹ Uo. 45.

¹⁸² Uo. 46.

¹⁸³ Uo. 47.

A történethez tartozik természetesen, hogy Bethlen Cecília Renáta keze mellett Magyarországnak egyféle fővezéri, gubernátori irányítását is magának igényelte, amibe Ferdinánd nem kívánt beleegyezni. Cecília Renáta tehát nem lett a fejedelemé, de Bethlen talán nem is bánta annyira. A protestáns Európa győzelemre juttatása mindenképpen nemesebb – bár lényegesen nehezebben megvalósítható – célnak tűnhetett, ráadásul a törökösség problémájából ez az út is kiutat jelenthetett volna.

Tanulmányomban egy olyan specifikusan magyar és délkelet-európai történeti kérdésre szerettem volna Bethlen Gábor példáján keresztül a figyelmet felhívni, amivel a történetírás mindig is számolt, de történeti bemutatására mégsem fordított kellő figyelmet. Egyértelmű, hogy Magyarország – és különösen Erdély – a törökösség problémája szempontjából egyáltalán nem volt könnyű helyzetben. Mint láthattuk, az oszmánok mint ősellenség képének fennmaradásához nemcsak vallási, hanem bonyolult hatalompolitikai érdekek is fűződtek, amelyek ráadásul egybeestek az ország felszabadításának érdekével. Az oszmánbarátság alternatívája (és a törökösség problémája) Bethlen Gábor színrelépésekor különös aktualitást nyert, nem véletlen, hogy a Bethlen-ellenes propaganda fő motívumává vált. A fejedelem ugyanis minden eddigi elődjénél erőteljesebben épített az oszmán birodalom szövetségére, amit a Habsburg kormány és magyarországi hívei – gyakran joggal – hazardjátéknak láttak, ráadásul a császári udvar erősen tartott Erdély megerősödésétől és további függetlenedésétől. A cseh háború kitörésekor a törökösség vádja már nem számított újdonságnak, felhasználása azonban igen: a protestánsok elleni propaganda meghatározó eleme lett, amit a különböző propagandaeszközök, különböző regisztereken terjesztettek a konföderáltak és potenciális szövetségeseik elbizonytalanítása céljából. Az elit olvasóközönséget megszólító, kancelláriákhoz kötődő publikációk jellemzője, hogy nagy hangsúlyt fektettek a vádjaikat bizonyító, ellenségtől elfogott dokumentumok közlésére. A katolikus propaganda több száz éves gyökerekkel bíró előítéletekre épített, a démonizált ősellenséggel való bármilyen alkut elvből elutasított, a törökösség vádját pedig Bethlenről V. Frigyesre, majd az összes kálvinistára kiterjesztette. Nem csoda, ha ezek a vádak és rágalmak valóban hatottak, ezt bizonyítja a tanulmányban felhozott néhány példa is, bár a hatás teljes körű bemutatásához további kutatásokra lenne szükség. Ugyanakkor annál meglepőbb, hogy a vádak súlyossága ellenére Bethlen és hívei az apológiára és ellenpropagandára viszonylag kis hangsúlyt fektettek. A lehetséges magyarázatok számosak, mindenestre tény, hogy a nemzetközi közvélemény

befolyásolására hiányoztak a megfelelő emberek, infrastrukturális és retorikai eszközök és lehetőségek. A törökösség vádjával már csak azért is nehéz volt mit kezdeni, mert a vád egy része igaz volt (sőt részben épp Bethlen gerjesztette), és az oszmán alternatívának valóban voltak előnyei. Így a törökösség kérdése és az ezzel összefonódó Habsburg viszony problémája a 17. századi Magyarországnak egyáltalán nem mellékes ügye maradt, és a megoldást voltaképpen még az oszmánok kiűzése sem hozta meg teljesen: a különutasság tradíciója a magyar politikai gondolkodás részévé vált.

A JEGYZETEK BEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

BHStA: Bayerisches Hauptstaatsarchiv (München)

EOE: Erdélyi országgyűlési emlékek 1540–1699. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898.

ETA: Erdélyi történelmi adatok. I–IV. Szerk. Mikó Imre, illetve Szabó Károly. Kolozsvár 1855–1862.

HAB: Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel)

HHStA: Österreichische Staatsarchive, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs)

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTAK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár

MTT: Magyar Történelmi Tár 1855–1878, 1914–1934

ÖStA: Österreichische Staatsarchive

RA(S): Riksarkivet (Stockholm)

TMÁO: Török-magyarkori államokmántár. I – VII. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Pest 1868–1872.

TNA PRO SP: The National Archives (London–Kew), Public Record Office, State Papers

TT: Történelmi Tár 1878–1911

UB Kassel: Universitätsbibliothek Kassel, Landesbibliothek und
Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel, Handschriftenabteilung

VD17: Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen
Drucke des 17. Jahrhunderts

NÉVMUTATÓ

- Abbot, George 133
Acsády Ignác 17*
Aerssen, François van 241
Agazza, Lorenzo 169
Ahmed I., oszmán szultán 225
Ahmed kethüda 110–111
Aitzema, Lieuwe 242–243
Akudinov, Tyimoska 182
Ali pasa, Kádizáde 25, 326
Almási Gábor 103
Almásy Pál 46
Alstedt, Johann Heinrich 33
Alvinczi Péter 38, 267*, 351–353
Angyal Dávid 14, 53, 130–131, 195
Anhalti Keresztély, lásd Keresztély, I.,
 anhalt-bernburgi herceg
Anne d'Autriche, spanyol infánsnő
 189
Apponyi Pál 44
Aurelius, Cornelius 208–209, 213,
 216
Avity, Pierre d' 230
- Balásfi Tamás 46–47, 335–336
Balassi Bálint 200
Balassi Ferenc 110–112, 332, 356
Bálintffy Balázs 181
Bánffy Kristóf 265
Baranyai Decsi János 202*, 347
Bártfay Szabó László 45
Barvitijs, Johann Anton 82
Basta, Giorgio 324
- Báthory András
Báthory Erzsébet 44
Báthory Gábor 24, 48, 72, 79, 87–92,
 100–101, 134, 191, 272, 296
Báthory István erdélyi fejedelem 30,
 41, 47, 68, 170, 183, 185, 193, 196
Báthory István, ecsedi 47–48, 193,
 195
Báthory Kristóf 183, 194
Báthory Zsigmond 27, 90*, 183, 194,
 195–196, 202*, 354
Batthyány Ferenc 265, 346
Battus 208
Baudartius, Willem 226–236
Beaumont, Simon van 242
Beck, David 238–239
Beck, Hendrick 239
Beckmann, Hermann 169, 174
Bekes Gáspár 195
Benda Kálmán 147–150, 200
Benkő András 186
Berbisdorf, Ehrenfried von 57, 153–
 154, 159, 165
Berger, Elias 210
Bergh, Hendrick von du 273
Bethlen Péter 152*, 163, 199–200,
 202, 224, 241
Bisterfeld, Johann Heinrich 33, 181
Bocatius János 207*, 210, 212, 306
Bocskai István 21, 28–31, 37, 48, 79*,
 87, 97, 116, 185, 190–191, 201,
 207–216, 225, 227, 243–244, 324

- Bodin, Jean 352
 Bois, Philibert du 241
 Bojti Veres Gáspár 24, 31, 69, 74
 Boleszláv I., Vitéz, lengyel király 196
 Boncziday Márton 148–149, 152, 155*, 181
 Bonfini, Antonio 214
 Bongars, Jacques 212–213
 Borowczyk, Walerian 45
 Borsos Tamás 34, 103, 107–111, 116, 150*, 190, 280, 322*
 Botero, Giovanni 9, 16, 20
 Brandenburg-Jägerndorf, Johann Georg von lásd János György
 Brandenburgi Katalin 58, 152, 158–159, 162–164, 168–169, 173–176, 187–188, 190, 198, 298
 Brasser, Joost 67, 224*
 Brederode, Pieter Cornelisz. (Brederodius) 207–214, 223, 226, 241
 Breuner, Sigfried von 44, 84, 282
 Brinck, Ernst 227
 Bruno, Giordano 353
 Bucquoy, Karl Bonaventura von 136, 273

 Calvert, George 59
 Camerarius, Ludwig 145*, 156–159, 165*, 170*, 247, 257, 337*, 354–356
 Camerarius, Philipp 352
Çapraz, Cagatay 105
 Carillo, Alfonso 79*, 354
 Carleton, Dudley 129, 134, 141
 Carpenter, John 113, 134
 Cats, Jacob 214
 Cecília Renáta, Habsburg főhercegnő 58, 62, 164*, 201, 323, 363, 365

 Čejkovský z Víckova, Jan Adam 154, 159
 Chamberlain, John 129
 Chaunu, Pierre 64
 Clerck, Nicolaas de 216, 227, 230, 233
 Collalto, Rambaldo 100
 Comenius, Jan Amos 182
 Cordoiss, Conrad 266
 Coton, Pierre 353
 Csáki István 164–165
Csörsz Rumen István 190
 Cunradi, Johann Heinrich 162*

 Dallos Miklós 46
 Dalmádi István 181
 Dampierre, Henri comte de 44, 135
Dán Róbert 347–348
 Daróczy Zsófia 187
 Deák Mehmed, lásd Mehmed pasa, Deák
 Demjén Ferenc 110*, 114
 Digby, John 131, 136–138, 143
 Digby, Simon 138–141
 Diláver pasa 118
 Dilbaum, Samuel 264
 Dobó István 47, 200
 Dóczy András 98
 Dóczy István 52, 114
 Dohna, Abraham von 99, 338
 Dohna, Christoph von 247
 Doncaster, lásd Hay, James
 Donne, John 38
 Dornau, Caspar 158
 Dreiling, Heinrich 161–162, 165, 181
 Duroselle, Jean-Baptiste 11
 Dzsánibek Giráj II., krími tatár kán 118

- Engel, Johann 13
 Erasmus, Rotterdami 354
 Erdődy Kristóf 265
 Erzsébet, I., angol királynő 131, 183, 194–195, 198–199
 Erzsébet, angol királyné 58
 Erzsébet, angol hercegnő 132, 254
 Erzsébet, francia hercegnő 189
 Erzsébet Zsófia, brandenburgi örgrófnő 170
 Esterházy Miklós 16, 28*, 44, 46–47, 52, 54, 59, 63, 138*, 265, 315–316
 Esterházy Pál 45
 Estrada, Don Diego de 17, 36, 69
 Eszád efendi, Hodzsa Szeádüddinzáde 127
Evans, Robert 10
 Eyre, Sir John 130, 141
- Farensbach, Volmar 168
 Ferdinánd, I., német-római császár 81*, 84, 93, 216, 263, 352
 Ferdinánd, II., német-római császár 13, 35, 42–44, 49, 54–55, 58, 63, 67–68, 80–81, 109–117, 120, 122, 124, 129–133, 136–143, 151, 157, 163, 184–185, 199, 203, 223, 236, 242, 250, 257, 259, 261–266, 272–273, 277–278, 281, 295, 306, 317–321, 327, 332–346, 363, 365
 Ferdinánd, III., német-római császár 59
 Ferdinánd, nápolyi király 200
 Foktövi János 191
 Forgách Zsigmond 39, 88, 98, 115, 126, 263, 265, 277, 317, 348
Fraknoi Vilmos 14*
 Francus, Jacobus 228
 Freytag, Gustav 313*
- Frigyes, V. pfalzi választófejedelem 7, 11*, 37, 41–42, 58, 61, 74, 122, 129–143, 152, 158–160, 170–172, 206, 239, 241, 245–246, 250–260, 266–273, 276–277, 282, 285, 302*, 313–214, 321, 329, 335–343, 346, 353, 359*, 363, 365
 Frigyes Henrik, orániai herceg 237
 Fülöp, spanyol herceg 189
 Fülöp, III., spanyol király 101, 132
 Fülöp, IV., spanyol király 120, 137, 199, 201
 Fürstenberg, Friedrich 82
- Gál Péter 52
Gebei Sándor 201
 Geizkofler, Zacharias 94
 Geleji Katona István 158*
 Gergely, XV., pápa 120
 Granthome, Jacobus (Jacques) 267
 Graziani, Gaspar 50–51, 110*, 280*, 331*, 333–334
 Grotius, Hugo 205, 209, 226, 243
 Guevara, Antonio de 29
 Guicciardini, Francesco 352
 Gusztáv Adolf, II., svéd király 11–12, 58, 64, 74, 125, 145, 148–149, 156, 159, 161–162, 167–169, 176, 226, 252, 255, 257–258
 Gürdzsi Mehmed, lásd Mehmed pasa, Gürdzsi
 György Vilmos, brandenburgi választófejedelem 146, 148, 155, 160, 163, 170–177, 180, 272
 Gyulai Pál 193
- Häberlin, Dominikus 260, 274
 Hadzsi Juszuf, lásd Juszuf aga, Hadzsi [Haczy, Jusuf]

- Haga, Cornelis (Cornelius) 57, 104*,
118, 126, 161, 165, 206–208, 218–
219, 223–229, 244, 344*
- Halil pasa 65, 127, 217–218
- Harrach, Karl von 82*, 84, 99
- Haszán pasa, Nakkás 356
- Hay, James 132
- Heltai János* 199, 267*, 351*
- Henrik, II., francia király 194
- Henrik, VIII., angol király 195
- Hídvégi Mikó Ferenc, lásd Mikó
Ferenc
- Hoefnagel, Jacob 241
- Hollach, Graf von 282
- Homonnai Drugeth Bálint 25, 87
- Homonnai Drugeth György 35, 92,
98, 265
- Hodzsa Szeádüddinzáde Eszád,
lásd Eszád efendi, Hodzsa
Szeádüddinzáde
- Horn Ildikó* 147*, 195*
- Horvát István 69
- Hubková, Jana* 314
- Hunyadi Mátyás, lásd Mátyás I.,
magyar király
- Huygens, Christiaan 212
- Huygens, Constantijn 240–242
- Hüszejin pasa, Ohrili 127*
- Ibrahim császár 108
- Illésházy Gáspár 48, 265
- Illésházy István 48
- Isselt, Michael ab 228
- István, I., magyar király (Szent) 12,
15*
- Iszkender pasa 24–25, 43, 48, 50–51,
54, 112, 191, 249, 280, 333–335
- Izabella, magyar királyné 188, 194
- Jägerndorf, lásd János György
- Jahja pasa 188
- Jakab, I., angol király 29, 38, 56–59,
129–143, 173, 241, 254, 345
- Jakabfalvi Miklós 181
- Jakusics András 44
- János György, jägerndorfi herceg 52,
138, 140, 152–155, 162–163, 247,
256
- János György, szász választófejedelem
122, 133
- Jansz, Broer 221
- Jármi Ferenc 181
- Jászay Pál 46
- Jeszenszky János (Jessenius) 44, 228,
263
- Jocher von Egersperg, Wilhelm 337
- Johnson, Ben 60
- Juszuf aga, Hadzsi 113, 191, 194
- Kádizáde Ali, lásd Ali pasa, Kádizáde
- Kakas István 183, 194–195
- Kamuthy, Farkas 62, 71, 107–108, 364
- Kapy András 56–57
- Károly Emánuel, savoyai herceg 133
- Kara Mehmed, lásd Mehmed pasa,
Kara
- Karácson Imre* 105
- Karakás Mehmed, lásd Mehmed
pasa, Karakás
- Károly, I., angol király 57, 60–61, 132,
143, 159, 177*
- Károly, V., német-római császár 39
- Károlyi Árpád* 14
- Károlyi Mihály 265
- Károlyi Zsuzsanna 58, 140, 297
- Kemény János 14, 16, 31, 71, 73–74,
158*, 163–165, 184, 188, 196, 198
- Kendy István 92

Kepeci, Kâmil 106

Keresztély, I., anhalt-bernburgi

herceg 246, 337–338

Keresztély, IV., dán király 61–62, 145,

153, 156*, 160, 169, 172, 174–176,

229

Keresztély Vilmos brandenburgi

örgróf 157*

Keserői Dajka János 34, 349

Khölln, Johann 114

Khuen, Johann Eusebius 82

Khevenhüller, Franz Christoph 110*,

138*, 333

Kieser, Eberhard 266

Kilian, Lucas 249*, 270

Kilian, Wolfgang 306

Kittensteyn, Willem Luytisz van 215

Klesl, Melchior 23, 25, 34–36, 52*,

77–102, 261–262, 324–327, 353,

355, 359–360, 362

Knesebeck, Levin von dem 164, 171,

178

Korláth István 54*, 110–111

Kornis Zsigmond 192

Kovacsóczy István 71, 152, 179–180

Kraus, Georg 14, 67, 168

Kren (Krenberg), Ulrich 82

Kurucz György 104*, 131

Lajos, I., (Nagy) magyar király 230

Lajos, XIII., francia király 14*, 120,

166, 188–189, 199

Lajos Fülöp, simmern-kaiserslauterni

palotagróf

Lamberg, Siegmund 82

Lampe, Barend van 228

Lando, Girolamo 142

Laskai János 30

Łaski, Hieronymus 197

Lépes Bálint 44, 346

Liechtenstein, Karl 66, 84

Lipót, ausztriai főherceg 338

Lipsius, Justus 29–31, 235

Listius Ferenc 163–164, 179–180

Locke, John 70

Lubnizki, Matthias 170–171, 175

Lucio, Alessandro 169*

Lujza Julianna, pfalzi örgrófné 171

Luther, Martin 45, 302, 352

Machiavelli, Niccolo 29–30, 47, 353

Makkai László 16

Malvezzi, Virgilio 9

Manasser, Daniel 260, 266, 268, 299

Mansfeld, Ernst von 61–62, 133,

160–161, 172, 174, 255

Marczali Henrik 130

Mátyás I., magyar király 12, 32, 39,

42, 189, 200

Mátyás II., magyar király 22–24, 33,

35, 78–86, 89, 91, 93–97, 99–102,

216, 259, 261, 263, 324–327, 329,

359–360, 364

Maxim, Mihai 106–107

Medici Katalin 196

Mednyánszky György 181

Meerbott, Heinrich 181

Meggau, Leonhard 44, 82

Mehmed pasa, Deák 34, 115–116,

118

Mehmed pasa, Gürdzsi 127

Mehmed pasa, Kara 108

Mehmed pasa, Karakás 43, 114, 321

Mehmed pasa, Szejjid 108

Mehmed pasa, Szárimszám 118

Meteren, Emanuel van 210–218,

221–222, 226–230, 233, 236,

243–244

- Meulen, Daniël van der 212, 214
 Meuris, Aert 221
 Mikes Kelemen 169
 Mikó Ferenc, hídvégi 150*, 152, 179*, 180
 Mikola János 24
 Miksa I., német-római császár 183, 194, 216, 263
 Miksa I., bajor herceg 122, 137, 246, 256, 329, 337–338, 340
 Miksa, ausztriai főherceg 80, 261
Miller, Jaroslav 314
 Mocsáry Antal 51
 Molardt, Johann von [Hans von] 109
 Molardt, Ludwig von 109–111
 Móric, orániai herceg 58, 140, 206, 227, 237, 243, 350*
 Müller, Matthias 270, 298*
 Murteza, budai pasa 61–62
 Musztafa aga 191

 Nádasdy Pál 48
 Nádasdy Tamás 201*, 264–265
 Nakkás Haszán, lásd Haszán pasa, Nakkás
 Naprágyi Demeter 26, 265
 Nassau-Dietz, Ernst Casimir von 226
 Naszúh pasa 89
 Neander, Petrus 227, 236
 Nicodemi, Johannes 148–149
 Niebnitzky, Jan 171*
 Nys, Daniël 67, 169*, 224

 Ohrili Hüszejin, lásd Hüszejin pasa, Ohrili
 Oldenbarnevelt, Johan van 226
 Opitz, Martin 33, 161–162, 165
 Orbán, VIII., pápa 199
 Ormay Gáspár 69

 Ortelius, Abraham 19, 29, 210
 Ortelius, Hieronymus 227, 229, 236
 Oxenstierna, Axel 64, 148–149, 158, 167–168, 226

 Ömer hodzsa 127
 Örmény Péter 99

 Palaeologus, Jacobus 352
Papp Sándor 18, 40, 316
 Pareus, David 34, 349
 Pataki Füsüs János 29
 Pázmány Péter 16, 40, 45–46, 53–54, 63, 73, 138*, 184, 261–263, 315, 318–319, 327, 329, 335, 342, 353, 356
 Péchi Simon 112, 318
 Pecsevi, Ibrahim 73
Péter Katalin 18, 40, 111–112
Petróczi Éva 131
 Peucer, Caspar 352
 Picasso, Paloma 45
 Pindar, Parole 131, 134
 Piringer Mihály 45
 Piscator, Ludovicus Philippus 33
 Plosarius, Dorotheus 12
 Pray György 109
 Pucci, Francesco 358
 Pyber János 46

 Quadt, Matthias 60–61, 146*, 148*, 151–160, 172, 174–180

 Radziwiłł, Janusz 125, 170, 195
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 38–39, 48, 64, 69, 104, 149*, 167, 181, 187, 192–193, 243
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 181–182

- Rákóczi Zsigmond 265
 Ranke, Leopold 9
 Révay Péter 40, 210, 265*, 273
 Reyd, Everard van 209, 214, 226, 238
 Rhédey Ferenc 51
 Richardson, Samuel 9
 Richelieu, Jean-Armand du Plessis de 29, 57–60, 74, 166, 199
 Rimay János 52, 114–115, 117–118, 141, 316
 Roe, Sir Thomas 9, 13, 56–59, 104*, 130, 142, 345, 356, 362
 Roussel, Jacques 165–169
 Rudolf, II., német-római császár 22–23, 27, 35, 41, 78–80, 82, 86*, 216, 218, 263, 325, 360
 Rueber, Hans 93
 Rugonfalvi Kiss István 130
 Rusdorf, Johann Joachim 74, 177*
 Rutgers, Jan 226
 Ruytinck, Simon 211
- Sadeler, Aegidius 246
 Salm, Friedrich 44
 Sarmiento de Acuna, Diego 132
 Sande, Johan van den 238
 Sándor József 44
 Sarpi, Paolo 348–350, 362–363
 Schaum, Constantin 182
 Schilders, Abraham 221
 Schlick, Johann Albin 247
 Schoppe, Caspar 353
 Schödel, Martin 161
 Schultz, Weikhard (Scultetus) 161–165, 177, 179–180
 Schultes, Lucas 266
 Schmuck, Nicolai 266
 Schwarzenberg, Adam von 59, 155–156, 171–180
- Schwendi, Lazarus 93
 Scultetus, Abraham 254, 257, 359
 Scultetus, Weikhard, lásd Schultz
 Sebesi Ferenc 181
 Sibrik György 193
 Sieur, Stephen le 131, 134
Sinor Dénes 10
 Sixt Trautson, Paul 82
 Sleidan, Johann 239, 352
 Sövényfalvi Dániel 319–320, 349
 Spens, James 159
 Spinola, Ambrogio 133, 254, 259, 273
 Starzer, Michael 109–111, 331
 Strassburg, Paul 64, 149, 159, 167–168
*Sturmberger, Hans 78**
Sudár Balázs 103, 190
*Szádeczky Lajos 195**
Szakály Ferenc 188
 Szalárdi János 199, 226
Szalay László 14
 Szamosközy István 21, 28
 Szapolyai János 116, 125, 191*, 195, 197
 Széchy György 38, 55, 126, 265, 336
 Székely Mózes 190*
Szekfü Gyula 10, 15, 17–18, 26, 28, 33, 40, 55, 64, 147–149, 166, 278, 320, 359, 362*
 Szentpáli István 181
 Szepsi Korotz György 29
 Szepsi Laczkó Máté 191
Szilágyi Sándor 13, 152, 311
Szinnyei József 119
 Szkender pasa, lásd Iszkender
 Szunyogh Gáspár 164*, 169
 Szülejmán, I., oszmán szultán 116, 125, 191, 197, 215
 Szyszkowski, Piotr 145*

- Talleyrand, Charles de 165–166, 169
 Telegdy János 46
Teszelszky, Kees 117
 Teuffel, Andreas 215
 Thesselius, Johannes 186
Thewerewk József 45
 Tholdalagi Mihály 110–111, 113, 118, 197
 Thou, Jacques de 212
 Thurn, Heinrich Matthias von 37, 56–57, 132, 152–153, 159, 247, 345–346
 Thurzó György 97, 302*
 Thurzó Imre 38, 43, 48, 54, 56, 138, 140, 265, 272, 278, 285, 295, 302, 305, 321
 Thurzó Szaniszló 139, 284, 318
 Toldy Ferenc 46
 Tóth Mihály 108
 Török Zsigmond 113
 Trautmansdorff, Maximilian von 63, 66
 Tschernembl, Georg Erasmus 84, 358–360
 Tunyogi Csapó József 118–120

 Ulászló, II., magyar király 193
 Ulm, Johann Ludwig von 82, 324

 Vajnay Illés 169
 Valerius, Adriaen 235–237
 Valois Margit 196
Várkonyi Ágnes, R. 184, 195*
 Vere, Horace 142
 Verhoeven, Abraham 222, 231
 Víckov, lásd Čejkovský z Víckova
 Vondel, Joost van den 237
 Vörösmarty Mihály 46

 Wake, Isaac 133
 Wallenstein, Albrecht von 11*, 44, 61–63, 66, 69, 74, 168
 Wassenaer, Nicolaes van 228–234, 236, 239
Wedgwood, Veronica 11*, 55
 Winterfeld, Samuel 156*, 177
 Wotton, Henry 135, 141, 338*

Zaklika, Zygmunt 145–147, 170–181
 Zaller, Robert 131
 Zbaraski, Jerzy 126
 Zierotin, Karl von 84
 Zimmerman, Wilhelm Peter 266
 Żółkiewski, Stanisław 51
 Zrínyi György 265
 Zrínyi Miklós 64, 215–216
 Zsigmond, III., lengyel király 14*, 36, 51, 59, 67, 126, 145, 201, 330

ENGLISH SUMMARIES

Bethlen and the Question of ‘Turcismus’ in Propaganda and Politics

GÁBOR ALMÁSI

During the Thirty Years’ War Gabriel Bethlen acquired international significance through his association with the Ottomans. Ottoman friendship was, however, a double-edged sword. This study analyses the ways this friendship became the centre of anti-Bethlen – but also anti-Calvinist – propaganda, fitting to the established topos of Calvinoturcismus. The claims about Ottoman (Mohamedan) religion of the Calvinist prince of Transylvania, his faithlessness and unreliability were harsh and have remained bothering for Hungarian historiography ever since, in which nonetheless Bethlen has developed into a national hero. These claims questioned both his sovereignty and Christianity. Being based on anti-Ottoman sentiments their message was simple and straightforward, addressing neutral or hesitant potential partners of the Palatinate.

It is obvious that the geo-political situation of Hungary, and especially of Transylvania, was not simple at all, and the alternative of Ottoman association (or friendship) was real, with all the consequent difficulties. It is also clear that the image of the Ottomans as “arch enemies” of Europe was not only the question of religious sentiments but also of complex political interests, which, as a matter of fact, coincided with the goal of Hungary’s liberation from Ottoman rule. However, the alternative of Ottoman orientation became a burning political issue after Bethlen’s (bloody) succession to the throne of Transylvania; no wonder that it was soon in the centre of anti-Transylvanian propaganda directed by Cardinal Klesl. Bethlen’s politics could easily appear to contemporaries as hazardous, while the Habsburgs were worried of Transylvania’s gaining strength and becoming more independent also because of their Counter-reformation goals in Hungary. Accusations of Bethlen’s “Turkish” habits and mind were thus no novelty at the outbreak of the Thirty Years’ War; the novelty lay rather in the new methods and functions of propaganda (e.g. the use of sarcasm, the presentation of original documents etc).

The paper presents the origins, functions and methods of this propaganda, and follows some of the famous propaganda campaigns between Catholics and Protestants, like the ones generated by the *Anhaltische geheime Cantzley* or the *Secretissima instructio*. It raises the question about the influence of this rhetoric against Bethlen, and presents some examples the Ottoman orientation was defended by Protestants – e.g. by the Latitudinarian Georg Tschernembl, the politic Thomas Roe, or Ludwig Camerarius. Finally, it investigates the possible reasons why an apologetic literature hardly existed in Hungary and concludes that the accusations about Ottoman orientation were difficult to refute partly because they were partially true (and used as a weapon by Bethlen), and also because Ottoman orientation had real advantages.

The role of Transylvania in the surviving opinion papers of Melchior Klesl between 1611 and 1616

ZSUZSANNA CZIRÁKI

In my paper I aim at presenting, with the help of Austrian archival sources the Habsburg attitude towards Transylvania in the 1610s, under the rule of princes Gábor Báthory and Gábor Bethlen. In the focus of the research stand the opinion papers of Melchior Klesl, found in the Hungarica and Turcica collections of the Viennese Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Klesl, the bishop of Vienna who belonged to the most important counselors of Archduke Matthias since 1590 the latest, played a fundamental role in the formation of Austrian Habsburg policies. As the powerful head of the Secret Council he was an active member of the most important institution that prepared imperial decisions, and due to this quality, his opinions could also profoundly influence foreign policy, which had otherwise been solely in the emperor's hands. From the large amount of documents connected to his person, this work addresses those which relate specifically to Transylvania. These have never been addressed in the earlier literature about the bishop's activities.

From these documents the circle of those persons can be reconstructed, who actually had the right to comment upon Transylvanian, or even Ottoman issues: apart from the ruler and his most important counselor, it included Hans Mollart, the president of the Court War Council, as well as the Imperial Vice-Chancellor, Johann Ludwig von Ulm. Also, these papers contain important information concerning the relevance of the Secret Council during the presidency of Melchior Klesl, and the circumstances of its activities. The documents provide an insight into the complex field how the questions of centralizing the imperial

administration and breaking the estates' resistance (and thus establishing the cohesion of the territories ruled by the Austrian Habsburgs – an important goal of Klesl) connect to the plans of reuniting Hungary and of the anti-Ottoman war. From the papers between 1611 and 1616 it is clear that after the failure of the direct military intervention, the Hofburg saw the possibility of regaining the province of Transylvania and starting a successful anti-Ottoman war in the appointment of a voievod loyal to the king of Hungary. With the establishment of Gábor Bethlen's rule these plans seemed to fail, what is more, the news of the Ottoman influence which manifested itself during the election suggested for Vienna that they might lose Transylvania for good and that a new sancak may be established on its territory. In the shadow of this danger, a prominent role was granted to Transylvania as a bulwark of Christianity in the pro-war argumentation of Melchior Klesl; and he also laid much emphasis on those nominally neutral, but actually pro-Ottoman politicians (Gábor Bethlen and Palatine György Thurzó), whom he considered especially dangerous. In his opinion papers, Klesl thoroughly discussed the Hungarian and German officials, who took the Hofburg's side and were considered trustworthy; as well as the financial and military funds available for a potential war. Among his thoughts we also find a grandiose plan of a holy war built upon a great European cooperation, which could free the continent of the "pagans" rule, and also would help the completion of Habsburg rule in Central Europe.

Politics and context in the public sphere: Gábor Bethlen in prints from the Holy Roman Empire 1619–1622

NÓRA G. ETÉNYI

There has been a plethora of news of political relevance published in the German printed press about Prince Gábor Bethlen of Transylvania, especially between 1619 and 1622. Printed maps and the landscapes with the castles he occupied were published, and his political influence in Upper Hungary was also mirrored by his equestrian portraits and the reproductions of his flag, which appeared in many variations. The circumstances and perspective consequences of his election as the king of Hungary were discussed in printed *relationes*, and his contacts to the Sublime Porte were condemned by *pasquilli* and caricatures. Early modern collections of news and pamphlets show that his contemporaries were looking for easily understandable printed materials among other topics on the politics of Bethlen. In these, "discovered" pamphlets, political allegories and caricatures were attached to hand-written news. In the wars which included

large groups of allies, the news of foreign policy skyrocketed: various powers had to secure their dominance in the ever widening space with arguments of increasing quality. The military and diplomatic results of Gábor Bethlen's successful foreign policy are also mirrored in pamphlets and political allegories interpreting international power relations. The German political writings, which proved sensitive to impacts of foreign policy presented the increased Central European importance of the Principality of Transylvania and the Kingdom of Hungary.

Foreign diplomats in Gábor Bethlen's service

GÁBOR KÁRMÁN

This paper addresses the phenomenon that the contacts of Prince Gábor Bethlen with non-neighboring rulers were almost exclusively maintained through diplomats who came originally from a foreign country and had very little to do with the Principality of Transylvania. In the first part of the paper, through a reconstruction of ten diplomats' biographies, I identified several categories. The Czech/Palatinate group consist of three people (Ehrenfried von Berbisdorf, Jan Adam Čejkovský z Víckova and Matthias Quadt), the Silesian group of two (Weikhard Schultiz and Heinrich Dreiling), whereas three of Bethlen's envoys could be identified as "wandering diplomats" with certain facets of an adventurer's character (Jacques Roussel, Charles de Talleyrand and Lorenzo Agazza). The remaining two (Zygmunt Zaklika and Hermann Beckmann) seem to be a category of their own, the one having a Polish background, the other coming with Catherine, the prince's consort, from Berlin.

The biographies of the diplomats show certain similarities, especially those within the Czech/Palatinate group, who had to leave their original country due to the collapse of Frederick of the Palatinate's rule after the Battle of the White Mountain, and served several rulers in the years to come. Their loyalties lay primarily with the Protestant or the Palatinate cause and they served the rulers who seemed to be able to support this – sometimes even taking upon themselves tasks from several of them during one and the same journey.

The second part of the paper is an in-depth analysis of the surviving material concerning the arrest and investigation of Zygmunt Zaklika in Berlin in 1625–1626, and the conclusions available from this material regarding the structural specificities of Bethlen's foreign policy in the Protestant courts of Europe. The Polish nobleman, due to his weird behavior during his two visits at the Brandenburg court, was suspected of faking his identity and being a spy instead

of Bethlen's diplomat. He was kept in prison until the letter of his prince arrived, which acknowledged Zaklika as a Transylvanian envoy. Apart from his personal inadequacy, the Brandenburg authorities were also at a loss over phenomena stemming from the structural problems of Transylvanian foreign policy, such as the unclear status of the diplomat; the fact that several envoys were sent to the same direction, which sometimes motivated them to change their course during the journey; and that most of the diplomats, as noted above, had very little idea about the world of Transylvanian politics apart from the person of the prince.

The custom to employ foreigners for the Transylvanian diplomacy with non-neighboring lands must have been motivated by the fact that they were not that much expected to negotiate specific issues, rather to map up possibilities for cooperation and give general information concerning the prince's intentions. Although the system changed in the later decades of the seventeenth century, this may be the result of the fact that in this period much less politically involved emigrants came into Transylvania than in the 1620s.

Bethlen's unknown plan for a campaign against Ferdinand II and Catholic Europe

SÁNDOR PAPP

The life of Gábor Bethlen, prince of Transylvania had been strongly connected to Ottoman politics already before his coming to power. His contemporaries considered him since his young age to be a confidant of the Sublime Porte and he was rumored to openly stand up for a pro-Ottoman attitude, which most other Christians condemned. The primary goal of this study is to serve as an introduction to the source edition, an autograph letter of Gábor Bethlen, in which he called his envoys in Constantinople in 11 April 1621 to make the Sublime Porte change the direction of its planned campaign against Poland and direct it towards the Habsburg Empire.

In the period when Bethlen wrote his instructions, the war he had started against Ferdinand II, king of Hungary during the autumn of 1619 reached a critical point. The prince prepared his retreat, was about to conclude a cease-fire and decided the ultimate delay of his coronation with the holy crown of Hungary. He however received good news from the Ottoman capital, that the Porte started to openly support the Hungarian's anti-Habsburg movements, and the intervention of Ottoman and Tatar troops might have been expected. These raised his hopes that he may influence the sultan to change his plans and grant

the Polish campaign only a secondary role. If the main Ottoman forces would have turned towards Hungary, this could have won the Hungarian territories under Habsburg rule for Bethlen.

During the reconstruction of the diplomatic negotiations I relied upon, apart from the published correspondence, the holdings of the Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul), especially the *ruzname* and *baş muhasebe defteri*, as well as the collections of the Hungarian National Archives and the manuscript collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences.

Gábor Bethlen's philosophy concerning diplomacy and his representation around 1628

PÉTER SZABÓ

The extensive Western diplomatic contacts of Gábor Bethlen and his frequent sending of envoys made the Porte suspicious towards the prince. In 1628 he wrote an instruction to his envoy in order to appease the grand vizier, which referred to the Transylvanian diplomatic missions of the preceding centuries, claiming that they all served the interest of Istanbul. He had good reasons to do so, as on the long run he was interested in an anti-Ottoman war. On the short run, his plans concerned the Polish kingdom. Among the cultural motivations of Bethlen's apology were his cordial contacts to Vienna: his musicians showed up frequently in the Kaiserstadt, whereas there were no Turkish musicians in his own orchestra. Bethlen took to French royal ceremonies and several of their elements found their way to his pompous nuptial ceremony in Kassa, 1626. The inauguration ceremonies of the main Ottoman dignitaries included the donation of flags and orchestras, and the vassal status was best shown through sending drums and Turkish orchestras as gifts. Romanian voievods received such on the occasion of their inaugurations. This privilege of protocol was turned down by Bethlen, who was striving for receiving the flag only, which was the softest version of accepting Ottoman vassalage. The rites with flags played an important role in Transylvania as well as in the Kingdom of Hungary. Perhaps this is why they were appealing for Gábor Bethlen. The study also addresses the motivations and instruments of Bethlen's gift-giving culture.

The image of Hungary and Transylvania in the time of the uprising of Prince István Bocskai and the campaigns of Prince Gábor Bethlen 1604–1626

KEES TESZELSZKY

This is a study of cultural geography in early modern Europe: of the manner, in which Hungary and Transylvania and its inhabitants were imagined, appropriated and manipulated in the Low Countries. It takes as a subject the Dutch representation of Hungary and Transylvania and its inhabitants in the period of an uprising and several campaigns against Habsburg rule in Hungary and Transylvania, taking the political, religious and cultural developments in both territories into account. It examines how the idea of Hungary first entered the Dutch imagination, how it evolved into a staple of political rhetoric, how it received a prominent place in Dutch historiography and how it ultimately was implemented into the ways the Dutch saw themselves in the world. This is therefore also a study about the ways the Dutch imagined themselves as a people in relation to others and conceived the place of their Republic in the world amidst other states.

The “Dutch” in this study formed an early modern community living in the territory of the Low Countries that was outstandingly urban and phenomenally literate. Moreover, it was self-conscious, well informed and substantially open to the world outside the Low Countries. These people and their elite were responsible for a stunning political, economic and cultural expansion that started in the northern part at the end of the sixteenth century and peaked around 1650. After the truce with Spain in 1612, it continued to compete with its Flemish relatives and their Habsburg rulers in the south, by means of a cultural war. Over almost hundred years, the Dutch in north and south produced an overwhelming amount of literature and art expressing their developing identity in chronicles, broadsides, newspapers, tracts, paintings and engravings, in which representations of Hungary, the Hungarians, their rulers and national symbols played a modest but remarkable role.

The Dutch historian Emanuel van Meteren presented a providentialist mirror to his readers when describing the successful Hungarian rebellion in his *History of the Dutch Revolt* (1608). The analogy has to prove the providential background of both wars against catholic tyranny in favour of protestant religion. The political success of the Hungarian and the Transylvanian estates did also legitimate the political goals of the Dutch estates. As this work was the most widely read history book in the Netherlands, it had an enormous and lasting influence on the development of the image of Hungary and Transylvania.

In the wake of the Thirty Years' War, both sides in the north and the south of the Low Countries paid even greater polemical attention to Hungary, which now appeared as the central battlefield, where the outcome of the confessional conflict between Catholics and Protestants would be decided. The idea of a close relation between the political events in the Ottoman Empire, Hungary/Transylvania and the Netherlands was one of the pillars of the Dutch-Ottoman diplomatic contacts, which began when Cornelis Haga was appointed as the first Dutch ambassador in Constantinople in 1612. The vast stream of Dutch information about Hungary from the north was countered by prints from the Southern Netherlands inspired by the Habsburg propaganda. The Antwerp printer Abraham Verhoeven (1575–1652) published a newsletter almost weekly, often even illustrated, about Hungary and Transylvania, written from the Catholic Habsburg point of view. The purpose of these newspapers was not only to promote the Habsburg cause in Central Europe in the north and the south of the Low Countries, but also to attract young Flemish and Walloon soldiers to take up the arms against the Protestants in the east, as happened earlier during the Bocskai-uprising (1604–1606).

The far distance, the Protestant character and its analogous history of revolt against the Habsburgs perfectly suited the purposes and polemics of the Dutch Republic and the Habsburg lands in the southern part of the Low Countries. It enabled the Dutch and Flemish to create an image of Hungary that matched the rhetorical imperative of the day: to produce a cultural construction based on a geographical entity that addressed the evolving ideological needs. The Dutch operated a geographical discourse about Hungary that fitted into their ideology, which was expressed in the high and the low culture of the Dutch Golden Age.

Gábor Bethlen's European presence

ÁGNES R. VÁRKONYI

This paper studies the European presence of the most important ruler of the Principality of Transylvania, Gábor Bethlen (1580–1629) in the light of predominant developments of the Early Modern Age such as the general crisis of the seventeenth century, the Thirty Years War, the international networks of alliances, the absolutist governments, the Habsburg and Ottoman Empires, the nation states, the modern expectations towards governments, the new science of political cultures, the explosion of information networks and the law of concluding peace.

The study gives an overview on the extreme views on Gábor Bethlen in the early modern era as well as in posterity. This ruler of the Transylvanian state – a tributary of the Ottoman Empire, but also belonging to the power sphere of the Habsburgs – was on the one hand regarded as a creature of the Turks, on the other as a monarch who had profound influence upon the fate of Europe. The paper shows how Bethlen created tranquility, security and economic stability in the country which had been ruined, destroyed by Ottoman and imperial military interventions and on the verge of civil war. Having a wide range of political experience and a good knowledge of contemporary political theories, the prince managed to accommodate absolutist government and mercantilist economic policies to Transylvanian circumstances. He was nevertheless unable to compete with the propaganda campaign against him.

As a Realpolitiker, he took the power relationships into account and realized that his small country can only gain security in a European system of alliances against the Ottoman and Habsburg imperial designs to incorporate the principality in their own territories. Joining the Thirty Years War, Bethlen participated in two systems of alliances. As a consequence of the Bohemian revolt, he led a campaign to Hungary in alliance with Frederick of the Palatinate against the Habsburg emperor and king of Hungary, and created a confederation with the estates of Bohemia, Moravia and Upper Austria (1620) in which free trade, common currency and a common diplomatic representation at peace negotiations would have served the stability of Central Europe. The weakness of the coalition and the failure of the much-expected Dutch and English support weigh a lot in answering the still open question why Bethlen, who had been elected king of Hungary by the diet of Besztercebánya (1620) never let himself be crowned and why he concluded the Peace of Nikolsburg with Ferdinand II. He joined The Hague alliance (1625) as a result of the support of the Dutch ambassador at Constantinople, Cornelis Haga; and concluded the Treaty of Westminster (1626) with the help of the English ambassador, Sir Thomas Roe. The activities of The Hague alliance were hindered by Wallenstein's victory over the troops of the Danish king, but Bethlen's terms, that the Principality should be included in the universal European peace, was inherited by his successors.

The study also emphasizes that his marriage with Catherine of Brandenburg (1626) strengthened the European legitimacy of Bethlen's rule. His early death prevented the realization of his economic cooperation with his brother-in-law, Gustavus Adolphus of Sweden, for the monopolization of the European copper markets as well as their endeavors in diplomacy; and also his plans, which met those of the higher dignitaries of the Kingdom of Hungary, concerning the alliance of Christian countries for a large anti-Ottoman war.

Bethlen's election in the contemporary printed media

KRISZTINA VARSÁNYI

The coverage of the developments around Bethlen's election as king of Hungary (1620) by the contemporary printed media shows in a condensed form how the press presented his pursuits altogether to the contemporary German public. From an international point of view the question of the Hungarian throne's succession was the matter of the greatest public interest from among those concerning the prince of Transylvania. In the light of this it is only natural that all the current press sources provide newsworthy information connected to the election: there is a printed participant's account about the ceremony that takes up several pages, followed by Habsburg Emperor's official standpoint on the event. Weekly newspapers continuously report all information they receive (now and then in a quite hasty manner), even hearsay – anything that publishers come across makes it into the press.

Everyone had high expectations and was looking forward to an unambiguous, clear coverage, which was however not always obtainable – not due to the failure of the information gathering system, but mainly because of the complexity and quick alternations of the events in Hungary. Publishers contemplated inconsistent information with dissatisfaction, but they reported it nevertheless. The editor's principle is clearly observed here: dubious information better than no information at all. The importance of the events and the public interest was so high that even the absence of news is regarded as news. Yet, the news was newsworthy as long as it presented things interesting for the public, such as that Prince Bethlen's throne succession or coronation had been imminent, or that the prince's army had been involved in military activities. The study of the weekly newspapers clearly shows that the international press estimated quite successfully which the turning points of the developments in Hungary were, as well as the dramatic trajectory of the events and the political sympathies of the country's elite: the amount of news coverage was the highest during the diets of Pozsony and Besztercebánya.

Apart from printed reports and weekly papers, in a quite unique manner, there were also illustrated broadsheets published, in the background of which we might look for Prince Bethlen's intentions to influence the public opinion in Europe. The close event coverage of the weekly papers, the vivid though subjective eyewitness accounts, the symbolic depictions of the prince provided by the broadsheets which were circulated by authorities as means of propaganda all precisely reflect the highly emotionally loaded interest towards Bethlen

and the developments around his person, which reached its peak exactly in the time of his election. Anxious due to the approaching armies of Bethlen, the concerned press as well as the Habsburg propaganda system presented the potential dangers of Bethlen's possible kingship in the form of monsters, such as three-headed sheep and double-headed newborn children. Thus these publications also mirrored that the relevance of the prince's role in European politics in this period should not be underestimated.

